

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ – ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Библиотека
ЗБОРНИЦИ

150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ

Уредници
Зоран С. Мирковић
Нина Кршљанин

Београд 2025.

150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА
ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ

Уредници издања

Проф. др Зоран С. Мирковић
Проф. др Нина Кршљанин

Издавач

Универзитет у Београду – Правни факултет
Центар за издаваштво и информисање

За издавача

Проф. др Бојан Милисављевић, декан
Правног факултета Универзитета у Београду

Уредник

Проф. др Душан В. Поповић

Рецензенти

Проф. емеритус Сима Аврамовић,
Правни факултет Универзитета у Београду
Проф. др Срђан Шаркић,
Правни факултет Универзитета у Новом Саду
Проф. др Валерио Масимо Минале (Valerio Massimo Minale),
Универзитет Федерико II у Напуљу

Секретар Уредништва

Асист. мср Ђорђе Степић

Правни факултет Универзитета у Београду, 2025.

Издавање овог зборника и организовање конференције
помогло је Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

www.ius.bg.ac.rs

САДРЖАЈ

Зоран С. Мирковић

ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ (1875-1936) (ПОВОДОМ СТОПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ЊЕГОВОГ РОЂЕЊА <i>IN MEMORIAM</i>) ..	9
---	---

ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ И ИСТОРИЈА СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРАВА

Зоран С. Мирковић

РАД ТАРАНОВСКОГ НА ИСТОРИЈИ СРПСКОГ ПРАВА У НЕМАЊИЋКОЈ ДРЖАВИ	19
--	----

Нина Криљанин

ДРЖАВНИ САБОР СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ У ДЕЛУ ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ	35
--	----

Душан С. Ракијић

ПОГЛЕД ТАРАНОВСКОГ НА „ОПШТУ КОНСТРУКЦИЈУ” ДРЖАВЕ НЕМАЊИЋА	61
---	----

Зоран Чворовић

ПОГЛЕД ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ НА СТАЛЕЖЕ У МОСКОВСКОЈ ДРЖАВИ И НЕМАЊИЋКОЈ СРБИЈИ	77
--	----

Далибор Ђукић

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ.....	91
--	----

Марија Којривица

СУДСКЕ НАДЛЕЖНОСТИ ИГУМАНА МАНАСТИРА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ.....	103
---	-----

Татијана Субојин Голубовић

КАНОНСКИ ЗБОРНИК ИЗ ЗБИРКЕ ЦЕТИЊСКОГ МАНАСТИРА (РУКОПИС БР. 74).....	115
---	-----

Ђорђе Сћејић

О КРИВИЧНИМ ДЕЛИМА ПРОТИВ ИМОВИНЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ ИЗ ПЕРА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ.....	127
---	-----

<i>Владимир Вулејић</i>	
РИМСКА КУПОПРОДАЈА И ЊЕН УТИЦАЈ НА СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО ПРАВО.....	143
<i>Мирјана Мишкић, Ђорђе Раковић</i>	
ДЈЕЦА КАО НОСИОЦИ ПРВОГ НАСЉЕДНОГ РЕДА У СРПСКО-РОМЕЈСКОМ ПРАВУ	163
<i>Милош Сџанковић</i>	
ДОПРИНОС ПРОФЕСОРА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ УТЕМЕЉЕЊУ УПОРЕДНЕ ПРАВНЕ ТРАДИЦИЈЕ У СРБИЈИ.....	183
ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ И ПРАВНА ТЕОРИЈА	
<i>Милош Здравковић</i>	
ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ПРАВА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ - ЈЕДАН ПРАВНОТЕОРИЈСКИ УВИД	219
<i>Валентијина Цвејковић Ђорђевић</i>	
НЕШТО О ЕНЦИКЛОПЕДИЈИ ПРАВА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ	247
<i>Јован Шарац</i>	
ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ КАО ПРАВНИ ФИЛОЗОФ.....	265
<i>Иван Андреевич Иванников</i>	
ФЕДОР ВАСИЉЕВИЧ ТАРАНОВСКИЈ: ИСТОРИК, ТЕОРЕТИК И ФИЛОСОФ ПРАВА (К 150-ЛЕТИЈУ УЧЕНОГО).....	279
<i>Вячеслав Е. Кондуров</i>	
Ф. В. ТАРАНОВСКИЈ И ПРОБЛЕМА ОБНОВЛЕНИЯ ДОГМАТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА	297
ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ И САВРЕМЕНИЦИ	
<i>Ласло Хека</i>	
СЛОВЕНСКО ПРАВО И МАЂАРСКА ПРАВНА ИСТОРИЈА - ОД ДОПРИНОСА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ ДО ДАНАС.....	309
<i>Piotr Szymaniec</i>	
TEODOR TARANOVSKY AND POLISH LEGAL HISTORIANS.....	327
<i>Тамара Илић</i>	
ПРОФ. ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ И ВИЗАНТОЛОГИЈА	341

Vladimir Simić

DVE DRŽAVE – JEDNA NA ĆIRILICI, DRUGA NA LATINICI - PRILOG PROUĆAVANJU NAUĆNE DELATNOSTI RUSKE BELE EMIGRACIJE U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI	359
---	-----

Мария Короїодина

ВЛАДИМИР НИКОЛАЕВИЧ БЕНЕШЕВИЧ (1874–1938) И ИЗУЧЕНИЕ ЗАКОНОПРАВИЛА СВЯТОГО САВВЫ В 1930-Х ГГ	369
---	-----

ПРИЛОЗИ

Ф. В. Тарановский

НЕСКОЛЬКО ИДИОГРАФИЧЕСКИХ ЧЕРТ СТАРОГО СЕРБСКОГО ПРАВА	387
---	-----

Урош Ѓианковић, Маша Кулаузов

ПРЕПИСКА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ У РУКОПИСНОМ ОДЕЉЕЊУ МАТИЦЕ СРПСКЕ	435
--	-----

РЕФЕРАТ О ИЗБОРУ ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ ЗА ПРАВОГ ЧЛАНА СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ (АСАНУ)	441
--	-----

Vida Taranovski Johnson

NOTES ON THEODORE TARANOVSKI FAMILY LEGACY	443
--	-----

ПРОГРАМ КОНФЕРЕНЦИЈЕ / ПРОГРАММА КОНФЕРЕНЦИИ / PROGRAMME OF THE CONFERENCE	445
---	-----

ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ (1875–1936) (ПОВОДОМ СТОПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ЊЕГОВОГ РОЂЕЊА *IN MEMORIAM*)

Теодор Васиљевич Тарановски је рођен 12/24. маја 1875. године у Плоњску, у близини Варшаве (тадашње Руско царство, данашња Пољска). Мајка му је била Пољакиња, из осиромашене племићке породице, а отац Рус, из куће православних свештеника. Похађао је варшавску Шесту, бившу немачку, гимназију, у којој се одлично предавао латински и грчки језик. На Правни факултет Руског универзитета у Варшави уписао се 1892. године. За разлику од других руских правних факултета, на њему се предавао и предмет историја словенских права, што је било установљено Уредбом из 1863. године, али није дало резултате. Како је доцније примећено, либерални део руске универзитетске заједнице није био склон проучавању историје словенских права, сматрајући је нечим сувише апстрактним и магловитим да би постало (и било) научна дисциплина. Тај предмет је Тарановском предавао Теодор Зигељ, са којим га је везивала блиска људска и научна сарадња неколико следећих деценија. Осим на руском Правном факултету у Варшави, историја словенских права је предавана још само 1870–72. године на Правном факултету Универзитета у Одеси. Предавач је био Валтазар Богишић. Осим Зигеља, Тарановском су предавали и други истакнути професори: историју руског права Теодор Ј. Леонтович, државно право Александар Л. Блок, међународно право Василије Н. Александренко... Тарановски је дипломирао 1896. године. Док је студирао, написао је монографију *Прејлед сиоменика мајгебуришкој права зайадно-руских ірадова у литванско доба*, која је штампана и награђена златном медаљом. Потом је похађао магистарске студије на Катедри државног права. После три године напорног рада положио је са одликом магистарски испит, који се састојао из државног права, историје руског права, историје политичких теорија и међународног права. На Правном факултету Руског универзитета у Варшави 1899. године добио је доцентуру на Катедри за енциклопедију права. У свом

приступном предавању, под насловом „Интерес и морална дужност у праву”, разматрао је идеје Рудолфа Јеринга и Лава Ј. Петражицког.

Теодор Тарановски се 1901. године оженио Маријом Н. Стефани, чији су преци били пореклом из Далмације.¹ Током лета 1902. године био је на научном боравку у Хајделбергу. У том периоду објавио је значајне научне радове: *Упоредна наука о праву крајем XIX столећа* (1902), *Феудализам у Русији* (1902) и *Политичка доктрина у Инструкцији царице Катарине II* (1904). Особито је последња расправа изазвала велико интересовање у научним круговима.

После пензионисања професора Леонтовича 1903. године, Тарановски је прешао на Катедру за историју руског права, али је и даље предавао енциклопедију права. Због тога у већини његових радова налазимо срећан спој правне теорије и правне историје, у изведби одличног познаваоца тих области. Тако је настала његова монографија *Правна метода у науци о држави – њен развој у Немачкој*. Тарановски је, применом индуктивног метода, полазећи од праксе да би дошао до теоријских закључака, проучио утицај јуриспруденције Вишег царевинског суда (*Reichskammergericht*) на доктрину немачког државног права. За то дело му је Петроградски универзитет доделио звање магистра државног права.

Потом је изабран за професора Демидовог правног лицеума у Јарославу. Објавио је радове о настанку немачке јавноправне доктрине, о историји пољског државног уређења, о Лајбницу и такозваној спољашњој правној историји и друге.

Универзитет у Јурјеву (немачком Допрату, естонском Тартуу) изабрао је 1908. године Тарановског за ванредног професора, као наследника академика Михајла А. Ђаконова. Тамо је 1909. године објавио текст „Норманска теорија у историји руског права”, у коме је *sine ira et studio* анализирао гледиште неких руских и страних историчара права о германском утицају на настанак руског државно-правног уређења. Његово капитално дело *Домаћинска позиција државног права у Француској за време старог режима* објављено је 1911. године. Користећи свој претходни методолошки приступ, Тарановски је у том делу показао утицај јуриспруденције, а нарочито доктрине парламентаризма на старо француско право. „Ово је дело унело много новог у историју француске правне науке”, рекао је доцније Евгеније Спекторски. Оно је Та-

1 Пар ће доцније добити троје деце: Никиту, Татјану и Кирила. Кирил Тарановски (1911–1993) постао је светски чувен филолог-слависта. Рођен је у Јурјеву (данашњи Тарту у Естонији). Завршио је Правни факултет и Филозофски факултет (смер славистике) на Универзитету у Београду. Магистрирао је славистику на Карловом универзитету у Прагу крајем тридесетих година прошлог века. Био је професор славистике на Филозошком факултету Универзитета у Београду. Предавао је, као гост, на Оксфордском (у пролеће 1938) и на Харвардском универзитету (школске 1958/59 године). Коначно се преселио у Америку, где је од септембра 1959. до децембра 1962. године био редовни професор славистике на Калифорнијском универзитету у Лос Анђелесу, а од јануара 1963. до пензионисања 1981. године редовни професор за словенске језике и књижевности на Харвардском универзитету. Кирилова кћерка Вида је такође провела каријеру као слависта у Сједињеним Америчким Државама и сада је професорка емерита.

рановском донело звање доктора државног права, које му је доделио Петроградски универзитет.

Година 1917. била је пресудна и кобна у животу Теодора Тарановског, као и у животима многих Руса. Те године је издао опсежни уџбеник *Правне енциклопедије* (који је доживео друго руско издање у емиграцији 1923. године). Уџбеник се разликовао од других јер је дао и социолошко посматрање права и историјску подлогу за државно-правне односе и институте. Те 1917. године је најзад добио катедру на Петроградском универзитету. Грозоте бољшевичке револуције су прекинуле мирну академску каријеру и дале јој избеглички карактер. По напуштању престонице, Тарановски је учествовао у покушајима обнове академског живота у јужним деловима тадашњег Руског царства – у Кијеву, Полтави, Харкову, Екатеринославу и Симферопољу. После слома белогардејске војске, напустио је са породицом Русију 1920. године. Имао је могућности да добије професуру у Варшави, Софији и Београду. Хвале је вредно то што је Тарановски изабрао Београд, а и то што је тадашња београдска академска средина умела да препозна његове врлине и да их вреднује. Наредних 16 година, све до смрти, био је професор Правног факултета Универзитета у Београду. Предавао је енциклопедију права, а водио је и Катедру за историју словенских права, која је од смрти професора Драгише Мијушковића 1903. године остала упуштањена.

Био је то веома плодан наставни и научни рад. Потоњи се састојао из предавања на општем курсу из предмета историја словенских права и енциклопедија права, на докторском курсу из историје словенских права, енциклопедије права, историје права средње Европе, народне правне историје.

У новој домовини је објавио око 40 радова (студија, приказа, прегледа нових прилога из историје словенских права у *Архиву за правне и друштвене науке*). Унеколико проширен уџбеник *Правне енциклопедије* доживео је 1923. године и српско издање. Тада су настала и његова капитална дела из историје права на српском језику: *Увод у историју словенских права* 1923. (друго издање 1933. године) и *Историја српског права у Немањинској држави* у три тома, односно четири књиге, од 1931. до 1935. године. Изванредни радови су и *Majestas Carolina* и *Душанов законик* (на српском), *Историја руског државног уређења* (на пољском) и *Основни закони цара Алексија Михајловића* (на руском језику).

Професор Тарановски је од 1929. године био дописни члан Српске краљевске академије, а 7. марта 1932. године постао је редовни („прави”) члан. Поступак кандидовања је покренут 13. јануара 1932. године на иницијативу Академије друштвених наука (која је обухватала два данашња одељења, Одељење друштвених наука и Одељење историјских наука). У њеном допису од 22. јануара исте године наводе се радови Тарановског. За до тада написана прва два дела *Историје српског права у Немањинској држави* – историју државног и историју кривичног права каже се да дају лепу и заокружену слику нашег правног живота у средњем веку и закључује: „Данас, после овог успелог рада г. Тарановског, можемо рећи да нам је интимни живот српског средње-

га века скоро исто тако познат колико и онај на западу, где је далеко више извора и помоћних извора него у нас.” Тај документ су потписали академици Слободан Јовановић, Јован Радонић, Јован Томић и Живко Павловић.² За то време Тарановски је пружио несебичан допринос раду Српске краљевске академије. Сачувана архивска грађа у САНУ сведочи да је за то време: написао реферат о раду Милана Влајинца „Згон или кулучење ван места становања од средњег века до наших дана”³, обавио научно истраживање у Прагу ради завршетка студије о поређењу законодавстава Карла IV и Стефана Душана⁴, излагао ову своју студију као приступну беседу 7. марта 1933. године⁵, написао реферат о раду Александра Соловјева „Две српске законске компилације из XVII века”⁶, учествовао у раду Историјског одбора за домаћу историју средњег века⁷, написао реферат о раду Сергија Троицког за дело *Кийиџорско право у Византији и Немањићкој Србији...*⁸ Овај поглед на рад Теодора Тарановског у Српској краљевској академији треба завршити његовим извештајем од 9. децембра 1935. године о научном боравку у Бугарској током августа и септембра. Уз новчану помоћ Академије, као и претходни пут у Прагу, истраживао је најновије историографије бугарског права. Тај материјал је сакупио и обрадио за упоредну историју о сталешкој држави код Словена, на којој је управо тада радио.⁹ Након његове изненадне смрти, 23. јануара 1936. године, није позната даља судбина овог дела.¹⁰ Архивска грађа САНУ сведочи да је његов син Кирил Тарановски Академији 21. априла 1936. године предао очево необјављено дело „Нацрт спољашње историје Душановог законика”, с молбом да га објави. У јуну те године одлучено је да академик Јован Радонић, секретар Друштвеног одељења Академије, прегледа то дело Т. Тарановског. Он је то и учинио и 4. децембра 1936. године предложио да се дело штампа као посебно издање Академије, уз језичке корекције и напомене у реферату.¹¹ Нажалост, дело никада није објављено и губи му се сваки траг.

Осим чланства у Српској краљевској академији, био је и члан Украјинске академије наука, Бугарске академије наука, дописни члан Словенског института у Прагу, почасни члан Матице српске у Новом Саду. Био је изабран за председника Руског научног института у Београду. Сем научног рада, истовремено је био окупиран радом у академским и социјалним установама

2 Предлог за избор за правог члана Српске краљевске академије, Архив Српске академије наука и уметности, фонд Српска краљевска академија, 167/1931 (у даљем тексту: АСАНУ, СКА).

3 АСАНУ, СКА, 659/1932.

4 Извештај о научном истраживању у Прагу, АСАНУ, СКА, 831/1932.

5 АСАНУ, СКА, 832/1932.

6 Реферат од 31. децембра 1932. године (четири и по рукописне стране на арак папиру), АСАНУ, СКА, 233/1933.

7 АСАНУ, СКА, 582/1933.

8 АСАНУ, СКА, 386/1935.

9 АСАНУ, СКА, 249/1935, 541/1935.

10 Овај корпус грађе је посвећен смрти Теодора Тарановског, АСАНУ, СКА, 321/1936.

11 АСАНУ, СКА, 1012/1936.

руске емиграције. Сарађивао је и у југословенским и словенским културним организацијама.

Према мишљењу савременика, професор Тарановски је био беспрекоран педагог и професор. Имао је потребу да своја велика знања преноси на друге, да их упућује у тајне научног и педагошког рада. Његови студенти су то добро разумевали и ценили. Његове млађе колеге, научници млађег нараштаја, имали су пред собом човека који је са много предусретљивости давао савете, очински бринуо о њиховом напредовању и радовао се њиховом успеху.

Суверено се кретао пољима правне теорије и правне историје користећи проверене методе и поступке истраживања: догматски метод, историјски метод, упоредноправни метод, и све то на поузданој подлози изворне грађе, коју је суверено познавао и читао на разним језицима, грчком и латинском, свим словенским језицима, немачком, француском, италијанском, енглеском. Чак је, за потребе истраживања северних рецепција у законодавству цара Петра Великог изучавао шведски језик.

Огроман је, готово непрегледан број послова који је Тарановски обавио: из енциклопедије права, из историје руског права, из историје пољског права, из историје словенских права и из историје српског права. Велики научни рад и велика научна заслуга професора Тарановског огледали су се не само у продубљеном монографском истраживању него и у синтези целокупног обрађивања свих области којима се бавио.

Светле памети и дубоко замишљен над проблемима правне науке и напо-се правне историје, критички је испитивао саму правну доктрину. У правној историји, која обилује готовим конструкцијама, био је веома опрезан и критичан, ослањао се на поуздану подлогу извора. Много новог и свежег је унео у простор за који је мислио да припада правној историји, а нарочито правној историји Словена.

Тарановски се смело прихватио великог задатка да састави *Увод у историју словенских права*. Он је својим истраживањем обухватио и обрадио све оно што је било приступачно њему као историчару словенских права, и литературу и изворе. Веома марљиво је изучавао изворе словенских права, али и изворе германских и романских права, византијског права и непрестано се упознавао с стручном књижевношћу, о чему сведоче његови знаменити прикази, пре свега у часопису *Архив за правне и друштвене науке*. Све те податке из извора и стручне књижевности он је самостално прерађивао, што му је полазило за руком захваљујући ширини његове ерудиције и критичким даровима његовог ума. Основну теоријску подлогу историјских погледа Тарановског чини учење позитивизма на широкој социолошкој подлози. Обележја позитивизма су била следећа: као методе сазнања позитивизам је користио посматрање и расуђивање; развитак права морао се изучавати не изоловано, него у светлу свих осталих друштвених појава; друштвени процес се имао схватати као еволуција; из објашњења еволуције избачена је свака телеологија

(циљност) и еволуцију је требало посматрати као узрочни процес.¹² Томе треба додати да је Тарановски придавао немали значај духовној страни народног живота, у друштвеном, државном и правном развоју.

Тарановски је користио упоредну историју словенских права са циљем потпуног изучавања српског права и права појединих словенских народа. У том смеру су радили и чешки и руски историчари права, полазећи од тога да су права појединих словенских народа гране једног корена, и то некадашњег једног племенског словенског права, те је сличност између њих утолико већа уколико дубље улазимо у старину. Зато је Тарановски, када не би имао довољно извора за старо право појединог словенског народа, истраживаче упућивао да се користе односном грађом о старом праву другог словенског народа, који има дотичне писане изворе или чува у садашњим правним обичајима трагове, остатке давног права. Он наводи да су тако у својим истраживањима радили, поред осталих, Херменегилд Јиречек, Никола Иванишев и Теодор Леонтович.¹³

Успомене његових савременика откривају да су схватање света Теодора Тарановског прожимали руско родољубље, рационално словенство и оданост хришћанству. Волео је руску културу и руску државу, али није увек одобравао владину политику. Указивао је и на грешке те политике, од којих је, према његовом мишљењу, највећа грешка у спољној политици била руско учешће у подели Пољске. Био је истински Европљанин. По његовом најдубљем уверењу, Русија је била и требало да буде европска држава (томе је посветио посебан текст о „Инструкцији” Катарине Друге, у којој је изричито наведено да је Русија европска држава). Стране су му биле идеје о руском евроазијству, руском славенофилству, панславизму, револуционарне идеје.

Његово руско родољубље је било у присној вези са његовим рационалним словенством, које се темељило на томе да Словени припадају европској цивилизацији, да треба да развијају свестрану узајамност и поштовање сваког словенског народа и племена. Његово словенство је почивало на одличном познавању Словена – познавао је све словенске језике, писао је на руском, пољском и српском језику и био је један од највећих зналаца историје и правне историје Словена. Тарановски је припадао хришћанству и истицао је да су католичанство и православље код Словена само две варијанте једне исте хришћанске културе, која се темељи и на римско-византијској цивилизацији и на заједничком словенском пореклу.

Теодор Тарановски је изненада преминуо 23. јануара 1936. године у Београду.

Проф. др Зоран С. Мирковић, уредник Зборника

12 Вид. Теодор Тарановски, *Увод у историју словенских права*, друго прерађено и допуњено издање, Београд 1933, 56.

13 Тарановски (1933), 201.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Архив Српске академије наука и уметности, фонд Српска краљевска академија, 167/1931, 659/1932, 831/1932, 832/1932, 233/1933, 582/1933, 386/1935, 249/1935, 541/1935, 321/1936, 1012/1936.
- Државни архив Србије, фонд Универзитет у Београду, 462/1926.
- Јелена Даниловић, „Изучавање наше правне историје између два рата: Феодор Васиљевич Тарановски”, предговор у репринт издању књиге Теодора Тарановског *Енциклопедија права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2003, 5–24.
- Љубица Кандић, *Историја Правног факултета 1905–1941*, друга књига, II том, Београд 2002.
- Некролози Драгољуба Аранђеловића и Александра Соловјева, *Архив за правне и друштвене науке*, година XXVI, друго коло, књига XXXII (XLIX), 1936, 205–208.
- Александар Соловјев, *Историја словенских права. Законодавство цара Стефана Душана – цара Срба и Грка*, Београд 1998, 77–79.
- Александар Соловјев, „Тарановский как историкъ”, *Записки Русскаго Научнаго Института въ Бѣлградѣ, Выпускъ 13* (Отдѣльный оттискъ), Бѣлградъ 1936, XXXIX – XLIX.
- Евгеније Спекторски, „Личност и живот професора Теодора Тарановског”, *Архив за правне и друштвене науке*, година XXVI, друго коло, књига XXXII (XLIX), 1936, 217–228.
- Теодор Тарановски, *Увод у историју словенских права*, друго прерађено и допуњено издање, Београд 1933.

ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ
И ИСТОРИЈА СРПСКОГ
СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРАВА

Зоран С. Мирковић*

РАД ТАРАНОВСКОГ НА ИСТОРИЈИ СРПСКОГ ПРАВА У НЕМАЊИЋКОЈ ДРЖАВИ

Аутор је у шекспију покушао да одговори на питање: како је књижа Теодора Тарановског Историја српског права у Немањичкој држави постала књижевно дело? Да би одговорио на то основно питање, аутор се позабавио следећим питањима: шта је претходило том делу? који су делови његове књиге и како су састављени? које је изворе и литературу користио Тарановски? које је научне методе користио?

Кључне речи: *Теодор Тарановски. – Средњовековно српско право. – Предмет. Метод. – Историја српског права у Немањичкој држави.*

По доласку на Универзитет у Београду Теодор Тарановски се најпре бавио теоријом права и методологијом правноисторијских истраживања, а тек за тим средњовековним српским правом, настављајући традицију историчара српског права Николе Крстића, Стојана Новаковића, Драгише Мијушковића и других. Његов први чланак на ову тему био је „Начело законитости у Законику цара Стефана Душана” из 1922. године.¹ Њом се бавио и у раду „Душанов законик и Душаново царство”² и „Право државе на законодавство”.³ Укратко, у тим радовима Тарановски је истакао да су одредбе Душановог законика биле обавезне за владара, дакле да је српско државно уређење било утемељено на начелу законитости. Услед недостатка изворне грађе која би потврђивала примену тих одредаба у пракси, ипак се оградио и додао да је то можда било

* Аутор је редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, zoranm@ius.bg.ac.rs.

1 Сјоменица Симе Лозанића, Београд 1922, 146–153.

2 Издање *Матиче српске*, св. 12–13, Нови Сад 1926, 1–37.

3 Шишићев Зборник, Загреб 1929, 374–380.

само декларативног карактера. Том корпусу припада и његов рад „Политичке и правне идеје у Синтагми Матије Властара”.⁴

На конференцији словенских правних историчара у Варшави Тарановски је имао излагање о идиографским (специфичним) цртама средњовековног српског права. Текст тог излагања објављен је на руском језику.⁵ Он је у извештају са те конференције записао да је Мађејовски, под утицајем филозофских принципа историје права Пјера Тертулона, дао своју монументалну историју словенских права, али да је истовремено у правима појединих словенских народа проналазио и бележио њихове специфичне црте. Тако је Мађејовски у средњовековном српском праву констатовао следеће идиографске (специфичне) црте: 1) његов архаични карактер, који од средњовековног српског права чини један од основних извора за сликање најстаријег периода заједничког словенског права, 2) полународни и полуплемићки правац његових социјалних и политичких установа и 3) постојање у њему извесног „азијатског феудализма, који се затим обукао у свечана одела византијског двора”. Тарановски сматра да су те тезе Мађејовског подложне критици, али да ипак свака од њих нагони на размишљање и сугерише важна схватања дотичног питања. Према мишљењу Тарановског, средњовековном српском праву би се могле признати и следеће идиографске црте: 1) постојање више различитих етнографских слојева у његовом саставу (вероватно је мислио на српски и влашки етнички елемент), 2) два циклуса у формирању државе Срба (вероватно је мислио на стварање државе у Дукљи и доцније у Рашкој), 3) велика брзина и скокови у развоју средњовековног српског права, 4) особености у процесу рецепције византијског права у Србији, 5) извештај политички песимизам у српском менталитету средњег века.⁶

У наредном периоду професор Теодор Тарановски је наставио да се бави писањем историје средњовековног српског права. Шта је имао на располагању и какав је био његов однос према његовим претходницима? О литератури коју је имао на располагању можемо сазнати из прилога сваке од његове четири свеске *Историје српског права у Немањинској држави*. На крају сваке свеске Тарановски је навео списак стручне литературе коју је користио. Осим тога, у основном тексту *Историје српског права у Немањинској држави* указивао је на ауторе и дела која су највише на њега утицала и до којих је највише држао. То су Никола Крстић, Константин Јиречек, Стојан Новаковић, Никола Радој-

4 Прилози *Летойису Матије српске*, књ. 317, св. 2, Нови Сад 1928, 160–170.

5 Тај велики текст је објављен у зборнику радова са *Conférence des historiens de l'Europe orientale et du mode slave*, II partie, Warsawa 1928, 233–280. Аутор ових редова је успео да до овог текста дође непосредно пред објављивање овог зборника радова, у коме се и објављује као прилог.

Колико је познато, једини његов примерак у Србији, у форми сепарата (који је вероватно издавач Зборника послао Тарановском као аутору), налазио се у Библиотеци Правног факултета Универзитета у Београду под сигнатурним бројем 18446. Тај примерак је осуђен 11. јула 1974. године и никада није враћен у Библиотечки фонд.

6 Теодор Тарановски, Конференција историка источно-европских и словенских у Варшави, *Архив за правне и друштвене науке*, година XVII друго коло, књига XV (XXXII) 1927, 222.

чић, Тимофеј Флорински, Александар Соловјев и други. Ту су и страни аутори: Монтескје, Фистел де Куланж, Клод де Сејсел, Кључевски и други, који су износили опште правнотеоријске, правноисторијске и филозофске погледе од особитог значаја за право и његову историју. Томе треба додати приређиваче објављених збирки извора, почев од Франца Миклошића, Меде Пуцића, Љубе Стојановића, Стојана Новаковића, Александра Соловјева и других. Све то је чинило значајан фонд извора и литературе који је омогућио синтетички поглед на историју средњовековног српског права.

Тарановски је себи поставио задатак да да једну општу слику историје српског права у држави Немањиха, суштински историју српског права у средњем веку. Први је задатак историје права, према мишљењу Тарановског, да тачно констатује факта прошлости. Други задатак је да та факта објасни, то јест да им нађе место у односу на претходнике и следбенике у историјском развоју. Најзад, трећи задатак је да констатује да се еволуција дешава по одређеним степенима у развоју, према одређеном „закону”.⁷ Испунивши ове задатке које јој је поставио аутор, тако написана историја српског права помаже да се упозна српски средњи век уопште. У време када ју је писао Тарановски она је, као историја права појединог словенског народа, требало да допринесе и упознавању историје словенских права, која су, са германским и романским, чинила историју европског средњовековног права.

Историја српског права у Немањихкој држави коју је написао Тарановски има четири дела: 1) историја државног права, 2) историја кривичног права, 3) историја грађанског права и 4) историја судског уређења и судског поступка. Прве две књиге су објављене 1931. године, а трећа и четврта књига у новембру 1935. године, непосредно пред његову смрт.

Историја државног права је садржала делове о социјалној и правној диференцијацији у држави и, у оквиру тога, о појединим категоријама стано­вништва (властели, себрима, грађанству, свештенству, странцима) те о органима власти (владару, сабору, подређеним и посредујућим властима). Дужна пажња је посвећена владару и сабору, у две узорне студије. Најпре, бројна питања су обрађена у вези са владаром: владарске титуле (наслови), нарочито царска титула – њен значај и функције, смисао навођења територијалног дела у владарском наслову, други епитети у владарској титулатури, ослонци владарске власти (његов земљишни посед, његова регална прва, најамна војска), узде (ограничења) монархијске власти, владарске функције, начини наслеђивања престола (начела сениората и примогенитуре). Излагањем о саборима су обухваћени опис свих сабора који су поменути у изворима за време Немањиха, састав сабора и његове надлежности. Сабор немањихке Србије, као сталешка институција, имао је много заједничких обележја са сталешким скупштинама других европских држава, али и свој засебни (идиографски) карактер. На крају треба навести речи Тарановског које су цитиране у свим до-

7 Вид. Теодор Тарановски, *Увод у историју словенских права*, друго прерађено и допуњено издање, Београд 1933, 58.

цнијим уџбеницима националне историје државе и права, наиме да су српски сабори самим својим постојањем „умеравали власт владара”. Речју „умеравали” Тарановски сугерише читаоцу да сабор није формално својим одлукама ограничавао власт владара (као што је то случај са нововековним представничким телима која по одредбама самог устава ограничавају власт владара), али да је суштински владар морао да води рачуна о расположењу сабора јер су у сабору заседали њему најважнији људи – племство (аристократија), које му је чинило једину војну силу у рату (ако нема најамничку војску) и која је вршила једину ефективну власт у миру.

На крају су питања општег карактера: конструкција немањићке државе, начело законитости, однос државе и цркве и структура територије. Тарановски је испитивање јавног права довео у везу са развојем друштвених односа. Чини се да му је та материја била веома блиска јер се служио својим великим знањима из енциклопедије права. На овом месту се треба сетити да је његов уџбеник *Енциклопедија људских права* садржао обиље података. Он је био плод његове велике ерудиције те свестраног и критичког разматрања питања која је пред себе постављао.

Прву књигу Тарановски је започео речима да правног историчара посебно занима оно у чему се прошлост битно разликује од данашњице, а управо су социјална и правна диференцијација народа у држави битно другачије. Нововековна једнакост свих пред законом (почев од Француске револуције 1789. године) заменила је средњовековну поделу друштва на сталеже, то јест на велике групације људи који су, осим економских и социјалних разлика, имали и различит правни положај у друштву.⁸

Тарановски се, даље, питао: шта је претходило постанку сталешке неједнакости? Подсетио је да је романтичарска историографија то претходно стање идеализовала као стање савршене једнакости свих, као неку социјалну идилу. Нарочито је, према његовим речима, словенофилска историографија прасловенском добу приписивала неки савршени демократизам, који је признавала за особину словенског духа, а сталешку неједнакост је приписивала германском духу „те је сваку сталешку институцију код словенских народа потоњег доба сматрала као прихваћену од Немаца. Све је то било не само претерано, него чак и измишљено”. Подсећао је да је држави претходило племенско уређење, засновано на родовској организацији. Род није био скуп једнаких појединаца заједничког крвног порекла, него је у њему већ постојала извесна хијерархија, постојале су већ надмоћне групе и групе које су биле зависне. То значи да је неједнакост продирала у дубину векова, тако да је сталешка неједнакост у тренутку свога настанка наилазила на преседање, на које се наслањала и којима се правдала и легитимисала. „Сем тога она солидарност, узајамна помоћ и материјална обезбеђеност, које су постојале код организованих родова, много су допринеле за консолидацију сталешког режима, нарочито за јачање повлашћеног сталежа.”⁹

8 Теодор Тарановски, *Историја српског људског права у Немањићкој држави*, Београд 1996², 23.

9 *Ibid.*, 34–35.

На крају прегледа о правном положају властеле у средњовековној Србији Тарановски је поставио питање о постанку властеле и одмах нагласио да недостају извори о том питању, као и о многим другим питањима правног уређења средњовековне Србије. Навео је да се једино Константин Јиречек позабавио тим питањем и дао следећи одговор: „Тек од краја XII века може се у Србији пратити развој племства. Ту је племство постало на исти начин као и у другим земљама средњовековне Европе. Потомци старих владалачких и жупанских лоза, споредне гране владалачке куће и највиши земаљски чиновници различитог порекла, повезани женидбама многоструко с краљевима и царевима, организовали су се као виши сталеж” (*Историја Срба*, III, 71). Након суптилне и убедљиве анализе, Тарановски је закључио да „Јиречекова формула никако није довољна” те да „морамо да се обратимо ономе генетичком извору племства, који се манифестовао свуда у средњовековној Европи, и то дружини”. „Све су средњовековне државе – писао је Тарановски – постале енергијом неких војних предузимача, који су око себе окупљали групу верних и оданих војних другова. Кад су ти предузимачи успели да постану владари (војводе, кнежеви, краљеви), њихова је војна група образовала њихову најближу околину, која је била права осовина за војну и административну кристализацију земље. Та околина владаочева, та верна и одана група, која је уз њега непосредно стајала, то је била *дружина*, како су је називали словенски народи, то су били *trustes*, *antrustiones*, *Gefolge*, како су се називали на германском и романском западу. Првобитно су живели на двору владаочевом те их је он хранио, облачио, наоружавао, развеселавао и на свакојаки начин обдаривао. Доцније су се од владаочевог двора одвојили и настанили су се на имањима, која им је владар даривао или коју су земљу сами окупирали као празну. Уложили су у земљу капитал, који су добили својом службом и ратним пленом, тако да су постали господари на великим поседима. Наступала је комбинација војне службе са земљишним велепоседом и од те се комбинације образовала властела. У току времена у њу су ушли шири кругови, него што је била првобитна дружина, али дружина и њени потомци свуда су и увек сачињавали генетичко језгро властеле.”¹⁰

Потврду за то своје мишљење Тарановски је нашао у члану 48. Душановог законика, који гласи: „Када умре властелин, коњ добри и оружје да се даје цару, а свита бисерна и златни појас да има син му и да цар не узме.” Објашење овог члана се, с разлогом, морало тражити у дружинским односима. Некад је владар издржавао своје дружинике на свом двору. Сматрао их је члановима свога рода те је после њихове смрти наслеђивао њихово имање. Тако се одржавало и након тога пошто се дружина, односно дружиник удаљио са владаревог двора и живео самостално на свом велепоседу. Тек касније су (у неком времену које је тешко хронолошки одредити) дружиници (и они који су били инкорпорирани у дружинике, у племство) успели у тежњи да њихово имање наслеђују њихова деца и да постану на одређен начин самостални од владара. То наслеђивање властелинског имања свуда је сматрано великим политичким успехом племства, његовом повластицом, која се стога уносила у

10 Ibid., 75–76.

племићке привилегије. Добила је то право и српска властела (племство), али је као траг и преживљај старинских односа заостало право владара да узима коња и оружје умрлог властелина (очигледно је да је још недавно пре Законика владар узимао и свиту и појас). Осим тога, Тарановски је у прилог дружинских односа као порекла властеле у Србији навео и члан 51 Душановог законика: „И ко преда сина или брата у двор, и упроси га цар: Веровати ли ћу га? и рече: Веруј колико и мене.” И овде се осећа заостатак старог дружинског односа о „вери”, на којој се темељило само биће дружине.¹¹

Начелу законитости у државном уређењу и у функционисању државне власти посветио је Тарановски посебну пажњу. Упутио је речи хвале Душановом законнику у погледу проглашења и спровођења начела законитости. Нарочито је истицао чланове 105, 171. и 172, којима је било прописано да судије суде по Законнику, а не по страху од цара – дакле, половином XIV века било је проглашено начело судске независности. Наравно, остаје због недостатка изворне грађе питање да ли је оно примењивано у пракси. Но сама чињеница да је законодавац унео такву одредбу достојна је поштовања. Тарановски је лепо закључио да су то знамења високоразвијене државно-правне културе, која су прихватана из европских културних центара, и западних и источних.

Тарановски је истицао да су две основне црте српске сталешке државе: 1) приоритет сталешких дужности у односу на сталешке повластице, 2) принцип објективне законитости, који је стајао изнад субјективних јавних права сталеза. Српска држава је у XIV веку била јавноправна монархија (*monarchie royale*), као и тадашња Француска.¹²

Неопходно је дати две напомене после излагања о историји државног права. 1) Тарановски је наглашавао сталешки карактер државног уређења и објашњавао све његове појединости. Сталешки карактер државног уређења даје сталешку диференцијацију и у кривичном и грађанском праву и у судском поступку. 2) Тарановски је јасно разликовао област правних старина и област правне историје. Његов резон је био следећи: „Историја није мировање него кретање. Свака правна конструкција доводи и нехотице правне појаве у стање извесног мировања. Без правне конструкције не може историчар права да изађе на крај. Према томе има нарочито да пази, да комбинује статички елемент са елементом динамичким.”¹³ У историји државног права динамика и еволуција су видљиви. Тешкоће наступају у грађанском и кривичном праву и судском поступку. Да би оживео њихову статичну слику, Тарановски је спровео, тамо где је то било могуће, методичну поделу на еволуционе периоде у оквиру сваке институције, да би сагледао њен развој и представио га читаоцу у складу са дидактичким захтевима. Или је наводио

11 *Ibid.*, 76–77.

12 Теодор Тарановски, „Систематска догматичка обрада Душанова Законика у новом делу проф. др Метода Доленца”, *Архив за правне и друштвене науке*, друго коло, књига XI (XXVIII), Београд 1925, 165.

13 Теодор Тарановски, „Неки нови прилози за историју словенских права. XVII. Нови радови из историје судског поступка”, *Архив за правне и друштвене науке*, год. XX друго коло, књига XX (XXXVII), Београд 1930, 148.

податке из различитих извора за решавање претресаног питања или је, пак, рашчлањивао институцију на саставне делове и њиховим упоређивањем приказивао њен развој.

Историју кривичног права Тарановски је изложио у 25 глава. Првих девет глава је посвећено ономе што би чинило општи део кривичног права, гена за кривичног права, крвна освета, мирење, назив и схватање кривичног дела, субјект и објект кривичног дела, колективна и индивидуална одговорност, саучешће, виност и подобност за урачунљивост. Следећих осам глава, од 10 до 17, посвећено је систему казни, појединим казнама (имовинска, конфискација и прогонство, смртна, телесне, казна лишења слободе и остале казне) и искључивању кажњивости и „отпадању казне”. Ове две последње Тарановски је истицао као институције преддржавног кривичног права. Искључивање кажњивости је значило да је нападути могао, бранећи свој живот, некажњено да убије нападача. Институту некажњиве реакције против запоневања и институту нужне одбране и њиховом међусобном односу Тарановски је нашао аналогне примере у историји немачког, руског, пољског и чешког права. Отпадање казне услед мирења било је укинато Душановим законом, који је, пак, увео као разлог за то милосрдну интервенцију цркве и владара. Наредних седам глава, од 17 до 24 главе, посвећено је кривичним делима груписаним према тзв. заштитном објекту. Тако су наведена кривична дела против: 1) личности, 2) имовине, 3) вере, 4) државе, 5) правосуђа, 6) јавног мира и поретка и 7) против службене дужности. Тарановски је тај систем кривичних дела направио у складу са еволуцијом кривичног права. Нити су правна добра настала сва одједном, нити се на њих нападало увек на исти начин, него се и једно и друго развијало под утицајем усложњавања друштвених односа, раста потреба и њиховог подмиривања. У историјској слици се не огледају само противправни напади и борба против њих него и целокупни животни токови друштва и државе. Историчара права, говорио је Тарановски, занима и једно и друго и баш то комбиновано мишљење треба да буде меродавно за конструисање историјског система кривичних дела.¹⁴

Генези кривичног права и кривичном праву у државној заједници је, примерице, посвећено пола табака текста, у коме је безмало исписана кратка историја настанка кривичног права. Тај обим текста је посвећен и крвној освети у средњовековном српском праву, што је пример обраде једне значајне и интригантне теме. У првобитно време освете је постојала код Срба, што је и документовано. Почев од Стефана Немање, у изворима нема помена крвне освете. Ако извори ћуте о крвној освети, закључио је Тарановски, „не сме им се она наметнути”. Резоновање општег карактера, да није ондашње друштвено стање одговарало укидању крвне освете, „не може да служи као доказ, јер историјска стварност пружа конкретне комбинације, које се не слажу са формалним логичким дедуцирањем, а ипак су реална факта”. Дајући примере о крвној освети код Чеха, Пољака и Руса, он је на крају нагласио да Душанов законик не прави ни најмању алузију на крвну освету и да се чак може рећи да је по својим општим тенденцијама супротан крвној освети.¹⁵

14 Тарановски (1996²), 438.

15 *Ibid.*, 355–357.

На крају, у глави 25 било је изложено питање о празнинама у средњовековном српском кривичном праву. Тарановски је изложио критици уопште мишљење о празнинама у средњовековном кривичном праву у Србији. Нагласио је да је превласт закона као производа законодавне радње настала тек у XVIII веку на тлу рационализма. Пре тога, „ствар је стајала сасвим другачије”. „Није законодавац радио у неком празном простору него се наслањао на старо обичајно право и на вековну праксу. Из њиховог обилног материјала вадио је и регулисао на свој начин само оно, што га је из тих или оних практичних разлога нарочито интересовало те је тражило његову интервенцију. Све је остало било и надаље остављано обичајном праву и правној, евентуално судској пракси.” Потврду за то Тарановски је налазио у историји чешког и пољског права. „На жалост, за историју српског права у Немањинској држави таквих извора нема”, записао је аутор, „али општа упутства и алузије, на које наилазимо у законским споменицима, очигледно упозорују, да поред закона и као неопходни уз њега супсидијарни извор вредело је обичајно право и право судске праксе.” Судска пракса није само стабилизовала обичајно право него је прихватала и поједине одредбе и из писаног византијског права. Управо да би олакшао процес судске рецепције византијског права, цар Душан је чак ауторизовао словенски текст *Скраћене Синтагме Матије Властара*. Једно је сигурно, према мишљењу Тарановског, прихватање византијских казних одредаба се вршило од случаја до случаја, казуистички, а никако не *en bloc*. „Тако се вршио процес рецепције римског права на западу – закључио је Тарановски – нема никаквог разлога претпостављати, да није се исто тако вршио процес рецепције византијског права на истоку.”¹⁶

Општа карактеристика историје кривичног права, из пера Тарановског, била је да систематски делови нису издвојени према савременом систему кривичног права него према особинама средњовековног кривичног система, који се може извести из оновремених извора права. У обради појединих систематских делова Тарановски се служио хронолошким и генетичком методом, дајући читаоцу увид у кретање и развитак правних појмова и институција. У томе се огледају ауторови погледи на правну историју, њено истраживање и његова вештина да успешно комбинује статички елемент са динамичким. „Свако је систематско излагање подложно опасности да ће у њему статички моменат надмашити и чак потиснути моменат динамички. Свесни тога нарочито смо се бринули да што више истакнемо динамику – кретање и развој, уколико је то само било могуће у приликама систематских конструкција и, што је главно, према стању историјских извора. Стално смо пазили да институције кривичног права представимо на општем социјалном тлу епохе.”¹⁷

Сличне, готово истоветне речи Тарановски је користио у предговору за трећу – *Историја грађанског права* и четврту књигу – *Историја судског*

16 *Ibid.*, 506–509. Вид. и Зоран С. Мирковић, „Византијски утицаји на кривично право у средњовековној Србији – погледи Теодора Тарановског и Александра Соловјева”, *Зборник 125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева*, ур. Зоран С. Мирковић и Нина Кршљанин, Београд 2016, 155–163.

17 Тарановски (1996²), 343.

уређења и пошуйка. Нагласио је да су поједина питања раније обрађена, али да је конструкцију целог система морао сам дати први пут.¹⁸ У Извештају о научном истраживању у Прагу током лета 1932. године Тарановски је навео да је прикупљао упоредну грађу која му је била неопходно потребна за састављање историје грађанског (приватног) права у средњовековној Србији: „Постојећи извори средњовековне српске историје пружају толико оскудну и фрагментарну грађу из приватног права, да се његова слика скоро сасвим не може дати на друкчији начин, него да се испрекидани и растурени изворни подаци о српском приватном праву баце на упоредно тло средњовековног приватног права у Европи, нарочито у Словенству. Од свију Словена су Чеси имали у средњем веку, као и у потоње време, највише и најбоље разрађени систем приватног права. Према томе сам у центар потребне ми упоредне грађе поставио баш чешко право.”¹⁹ При писању историје грађанског (приватног) права у немањихкој држави Тарановски је самостално уопштавао конкретну правну грађу и од ње начинио један догматички правни систем. Он је следио мисао да догматичка јуриспруденција прошлости не пружа правном историчару критеријум за давање судова о тој прошлости него се јавља само као грађа за историјско посматрање. Та грађа је веома подесна да се сазнају правне норме и правни односи тог времена, општи правни принципи и моралне и културне вредности на којима су били засновани.²⁰ Кретање и посматрање историјског процеса иде од прошлости ка садашњости, али проналажење смисла у њему и његово разумевање постиже се путем кретања мисли управо у обрнутом правцу, сматрао је Тарановски, закључивши: „Историјско изучавање на крају крајева није ништа друго, до тражење у прошлости генезе и објашњења садашњости.”²¹

У уводу четврте књиге, Тарановски је говорио о судском систему у средњем веку, који модерном читаоцу може изгледати веома необичан и компликован. Уместо нововековног судства које се ствара одозго монополом државне власти, која извесне делове судства евентуално делегира другим властима, средњовековно судство су вршиле разне судске власти, које су биле самоникле и на које је државна власт наишла као готове. Државно судство је настало и развијало се с обзиром на друге већ постојеће судске јурисдикције. То главно обележје средњовековног судства наметнуло је и ток излагања. Не полази се од државног судства, да би се други посебни судови навели као изузетак од њега. Не, управо обрнуто, у излагању се полази од тих других посебних судова, да би се тек на крају дошло до државних судова, који су били надлежни за све оно што није спадало у надлежност тих других судова.²²

18 *Ibid.*, 523.

19 Извештај о научном истраживању у Прагу од 19. децембра 1932. године, АСАНУ, СКА, 831/1932. Други разлог научног истраживања у Прагу било је прикупљање грађе ради завршетка студије о поређењу законодавства Карла IV и Стефана Душана.

20 Тарановски (1933), 74–75.

21 *Ibid.*, 75.

22 Тарановски (1996²), 676.

У четвртој књизи *Историја судској уређења и њиховог*, Тарановски на маестралан начин излаже о Божјем суду у средњовековној Србији, котлу и железу, њиховом појму, помињању у изворима, примени, ондашњим погледима на њих, односу оба крила хришћанске цркве према њима. На крају је дао своје закључно мишљење, које *in extenso* гласи: „Историјско-правно просуђивање Божјег суда до сада се састоји само у тврђењу, да је Божји суд ирационално доказно средство, које се базирало само на празноверици и уопште на средњовековном мраку. То тврђење само наставља традиционално резоновање у духу крутог рационализма XVIII века, а не води рачуна о подацима позитивне науке. Међутим модерна позитивна инструментална наука у последње време констатује, како се у стању екстазе развија и напреже једна врста особите психичке силе, која делује на сва ткива, тако да у њима изазива знатне промене, напосе анестезију, што омогућава да ткиво издржи надражај, који у нормалном стању човек не подноси. Ватрено веровање, да сам Бог интервенише у послу, изазвало је без сумње одговарајућу екстазу и анестезију, услед чега невин човек није се у ствари опекао ни врелом водом ни усијаним гвожђем. Без сумње су средњовековни људи имали пуно прилика, да се у томе експериментално увере, тим више, што је постојала читава казуистичка теорија о томе, који је степен опекотина био за осуду, а који није. Тек када је вера попустила и престала да изазива потребну екстазу, пропао је Божји суд као доказно средство.”²³ Ове речи откривају Тарановског као професора који исповеда објективну истину, али и као верујућег човека који исповеда своје субјективно схватање света.

Ево примера како Тарановски објашњава зашто је средњовековни судски поступак поклањао веру клетвеницима, а приватне сведоке скоро игнорисао. Због тога је тадашњем поступку замерано да је преферирао формалистичка доказна средства у односу на рационалне доказе, управљене на проналажење материјалне истине, до које суду наводно није ни било стало, већ само да се задовољи форма коју је тражило обичајно право. Тарановски је сматрао да је то погрешно или бар претерано, па је најпре навео резултате тадашње експерименталне психологије, према којима је објективна веродостојност сведоџбе сведока веома упитна. Надаље је разлагао: „У ондашњем скроз оптужном поступку није суд располагао са средствима да сведоџбе сведока испита и провери. Зар није било целисходније и чак правичније да иде за уверењем клетвеника, тј. извесног броја честитих, непорочних и угледних људи? Мислимо да јесте. Исказ познатих и честитих људи из уже друштвене средине, којој је припадала и странка, много више је вредео него ли оно, чега је могао да се сети о догађају неки случајни гледалац и слушалац. Не треба при томе заборавити, да су клетвеници за лажни исказ одговарали противној страни својим имањем, и да се ‘оправљени’ њиховим исказом кривац враћао у њихову средину, што су они једва могли да желе. Затворени живот у ужој сталешкој и корпоративној средини стварао је услове за меродавност клетвеникових исказа, који су *implicite* садржали много, што не би ондашња државна власт ни могла

да пронађе са оскудним организационим средствима, која су њој стајала на расположењу.”²⁴ Ове речи сведоче о његовом темељном познавању социјалних односа у историјској перспективи и суптилном размишљању.

У претходним редовима текста било је говора о предмету и задацима, као и методима које је Тарановски користио. Наредни редови ће бити посвећени искључиво методима.

Тарановски је написао *Историју српској права у Немањинској држави* на основу обимне изворне грађе. Изражавао је критички однос према сваком питању и проблему. Тарановски је прихватио Лајбницову поделу историје права на унутрашњу и спољашњу. Та подела, коју је унеколико прецизирао Густав Хуго, подразумева под спољашном историјом историју извора права, а под унутрашњом – историју правних установа тог извора права. Тарановски се противио њиховом супротстављању, односно мишљењу да проучавање спољашње историје права претходи проучавању унутрашње историје права. Он је сматрао да је и једно и друго проучавање подједнако потребно и да се могу водити истовремено и чак независно једно од другог. Оба та пута подједнако омогућавају синтетичко сазнавање правног извора и његове садржине. Систематски преглед садржине правног извора може бити користан и за проучавање и откривање његових извора. И то на овај начин: из систематског прегледа је видљиво у којој се мери саставни делови извора права и његове поједине одредбе узајамно слажу, односно у којој мери између њих има хетерогених делова, што може указати и на могућност и на карактер рецепције.²⁵

Тарановски је с правом сматрао да је Душанов законик најважнији извор средњовековног српског права јер својим богатим садржајем, развијеном правном техником и напредним правним принципима увелико надмашује све остале изворе тадашњег српског права. Због тога је у свакој расправи о историји средњовековног српског права Душанов законик стављао у центар свога видокруга. Тарановски је заузимао једино исправан став у погледу узајамног односа извора права у оно доба – да су, осим писаног права, значајну улогу имали обичајно право и судска пракса. Он је у својим догматичким анализама био веома опрезан и у оним ситуацијама које изгледају као празнина и изазивају сумњу позива се на обичајно право.

Тарановски је излагао материју на следећи начин. Најпре би дао догматско тумачење појединих установа српског права. Догматско тумачење (односно догматско и систематско истраживање) једног правног система у прошлости не састоји се у његовој обради по модерним правним институтима и категоријама већ у томе да се успостави слика онога правног система у контексту онога времена. Због тога истраживач правног система у прошлости треба да га обради и као правни догматичар и као правни историчар.

24 *Ibid.*, 766, 767.

25 Тарановски (1925), 158.

Тарановски је догматско тумачење вршио на основу искуства које је стекао деценијским радом. Прво је износио све податке који су се налазили у различитим изворима, и непосредним и посредним, изричитим и прећутним. Потом их је укрштао и комбиновао, постављао им зналачки питања и када би тај компликовани процес био завршен, пуштао је правне изворе да говоре. То је опште обележје ауторовог рада. Завређује да се посебно похвали његова марљива и суптилна догматска обрада, поред већ поменутих, и питања правне конструкције земљишне својине, везивање сељака за земљу, кривичних дела против вере и бројна друга. Већ је у литератури примећено да би готово сваки одељак тога дела могао да се разради у посебну монографију.

Ако не би било могуће одговарајуће догматско објашњење одређене установе, Тарановски би навео слику одговарајућих одредаба и општег стања из упоредног права, из породице словенских, германских или романских права. Историју права средњовековне Србије Тарановски, са разлогом, није могао замислити без веза и односа са дубровачким правом и правом италијанских градова, са византијским правом, са правима других словенских народа, са угарским правом. То је био врло широк видокруг, иза кога је стајала његова велика ерудиција.

Као опрезан научник, Тарановски није користио паралеле из упоредног права да би надомештао празнину у српском праву него да би читаоцу омогућио да се упозна са могућим развојем те правне установе. Ако је било више примера из различитих правних система, то је слика о тој установи била потпунија у очима читаоца, који је имао пред собом информације изложене на један учен начин.

Упоредним методом испитиване историјске појаве постају разумљивије, а њихов унутрашњи смисао ближи. Коришћењем упоредног метода повећава се број питања, а круг сазнања о њима се шири. Чак и када је негативан одговор на постављено питање, долази се до нових сазнања.

Посредно се може закључити да је Тарановски налазио много елемената византијског права у српском јавном праву, а да су грађанско право, кривично право и судски поступак средњовековне Србије ближи правним установама Чешке, Пољске, Угарске, германског права.

Тарановски је указивао на то да се баш у историји француске државе може наћи доста сличности и за јаку владалачку власт и за сабор, какви су постојали у средњовековној Србији, као варијанту блиску француским *états généraux*, као једну варијанту општег европског сталешког представништва. Наравно, он је одрицао непосредно угледање, али је сматрао врло корисним само поређење средњовековног српског права са француским јер и једно и друго спадају, више-мање, у један тип.²⁶

26 Ibid., 164 (нап. 2).

Александар Соловјев је записао: „Његова је заслуга што је историју српског права проучио у општим схемама развитка европских држава. У Немањинској држави нарочито је истакао црте сталешке монархије, оне 'умерене владавине' (према Монтескијеу) коју је раније проучавао у Француској и у Русији.” Александар Соловјев, *Историја словенских права. Законодавство цара Сисефана Душана – цара Срба и Грка*, Београд 1998, 78.

Посебну пажњу заслужује начин на који је Тарановски долазио до података о најстаријем српскословенском праву из потоњег права. Право се уопште мења полако и споро. Осим тога, свака промена садржи у себи доста старог (старинског). Тај конзерватизам права се највише огледа у правним обичајима. Тарановски је добро познавао та својства права уопште и правних обичаја у појединости и на основу тога успостављао слику старинског права. Тарановски је умео да у средњовековним изворима налази слојеве старијих и најстаријих правних одредаба и користи их за успостављање слике старинског права. Такође, у савременом обичајном праву је налазио остатке старине и тако се користио такозваном методом преживљаја у праву, у историјскоправном истраживању. Тако је, рецимо, наводио да су трагови освете („иако је освета престала код Срба врло рано“) у Душановом закону били: да се облични тат кажњава смрћу (члан 149), убиство оног који је свађу или тучу започео признаје се за некажњиво (чл. 86) и допуштен је двобој због свађе међу војницима (чл. 131).²⁷ Такође, систем композиције је оставио трагове у старом српском праву: 1) преовлађивање имовинских (новчаних) казни над осталим јавним казнама, 2) кривична дела су се у правилу гонила по иницијативи (приватној тужби) оштећене странке, а не по званичној дужности од стране државне власти, осим оних нарочитих случајева где је државна власт била директно нападнута и непосредно заинтересована.²⁸

У осврту на дело Освалда Балцера, Тарановски помиње и филолошку анализу правне терминологије, која расветљује порекло и првобитни карактер правне установе коју означава. Нарочито је значајно упоредно изучавање правне терминологије, нагласио је Тарановски, јер заједнички правни термин у појединим народима сведочи да је дотична правна установа постојала већ у доба заједничког племенског живота тих народа.²⁹

Тарановски је саветовао да се у изучавању историје националног права и историје племенског права (на пример, историје права словенских народа) избегавају две крајности, и то да се не прецени етнички елемент у праву, али и да се не потцени. Историчар права мора да пази на манифестовање националних особености у развоју појединих правних система. На пример, којом брзином се развија нека установа у појединој средини, једнаком или различитом брзином. Различита брзина у кретању развоја мења и сам карактер развоја. Иста установа у различитим друштвеним заједницама налази се у различитим односима према другим установама. Све те разлике често зависе од националних особености. За друштвени живот важни су не само формални прописи него још више како се они остварују. Разлике у остваривању права битно зависе од националног карактера. Истраживање свих тих и сличних подробности и појединости неопходно је, сматрао је Тарановски, да се не би изгубиле из вида индивидуалне црте и националне особености у развоју појединих правних система.³⁰ На том трагу су закључци Тарановског о

27 Тарановски (1996²), 358.

28 *Ibid.*, 363.

29 Тарановски (1933), 243–244.

30 *Ibid.*, 96–97.

смртној казни за убиство у средњовековном српском праву: 1) српскословенско обичајно право говори о плаћању имовинске казне (вражде) за убиство, 2) страни утицаји су доносили примену смртне казне за убиство, утицај из Византије и утицај са запада Европе, из Дубровника и италијанских градова. Страни утицаји у Душановом законик у формално мењају првобитни облик српског права, наслеђеног из словенске старине. Суштински, ствари остају неизмењене јер нема потврде да су одредбе Душановог законика о смртној казни за убиство примењиване у пракси. Имовинска казна (вражда) је и даље примењивана. Српски владајући кругови су остали привржени исконским српскословенским правним обичајима, што говори о живавости и трајности установа обичајног права, у којима се читавају индивидуалне црте и националне особености.³¹

*

Историја српског права у Немањинској држави Теодора Тарановског, од како је написана, већ готово сто година представља обавезно штиво и за почетнике и за znalце који желе да упознају и истражују српско средњовековно право. Његово дело представља готово општу историју српског друштва у доба Немањина. То речито сведочи о изузетности аутора и његовог рада.

Тарановски је знао да у кратким потезима изнесе оно најважније и да то изложи онолико рељефно колико је то било потребно да би читалац стекао потребна знања. Иако је ово дело написано на један сведен начин, у њему је речено све оно што је било потребно да се каже, захваљујући дубокој ерудицији аутора у области историје права и нарочитом таленту за излагање.

Историја српског права у Немањинској држави Теодора Тарановског је класично дело. Ако би се у једној реченици хтело исказати зашто је то дело постало класично, она би гласила да Тарановски никада прошлости није намеао нешто што она није познавала!

БИБЛИОГРАФИЈА

Архив Српске академије наука и уметности, фонд Српска краљевска академија, 831/1932.

Зоран С. Мирковић, „Византијски утицаји на кривично право у средњовековној Србији – погледи Теодора Тарановског и Александра Соловјева”, *Зборник 125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева*, ур. Зоран С. Мирковић и Нина Кршљанин, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2016, 155–163.

Александар Соловјев, *Историја словенских права. Законодавство цара Стефана Душана – цара Срба и Грка*, Службени лист СРЈ, Београд 1998.

Теодор Тарановски, „Начело законитости у Законик у цара Стефана Душана”, *Сјоменица Симе Лозанића*, Београд 1922, 146–153.

³¹ *Ibid.*, 358, 359, 407–413.

- Теодор Тарановски, „Систематска догматичка обрада Душанова Законика у новом делу проф. др Метода Доленца”, *Архив за правне и друштвене науке*, друго коло, књига XI (XXVIII), Београд 1925, 157–166.
- Теодор Тарановски, *Душанов законик и Душаново царство*, издање Матице српске, св. 12–13, Нови Сад 1926.
- Теодор Тарановски, „Конференција историка источно-европских и словенских у Варшави”, *Архив за правне и друштвене науке*, година XVII друго коло, књига XV (XXXII) (1927), 210–225.
- Теодор Тарановски, „Политичке и правне идеје у Синтагми Матије Властара”, *Прилози Лейбису Матице српске*, књ. 317, св. 2, Нови Сад 1928, 160–170.
- Теодор Тарановски, „Право државе на законодавство”, *Шишићев Зборник*, Загреб 1929, 374–380.
- Теодор Тарановски, „Неки нови прилози за историју словенских права. XVII. Нови радови из историје судског поступка”, *Архив за правне и друштвене науке*, год. XX друго коло, књига XX (XXXVII), Београд 1930, 147–151.
- Теодор Тарановски, *Увод у историју словенских права*, друго прерађено и допуњено издање, Издавачка књижарница Г. Кона, Београд 1933.
- Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањићкој држави*, Службени лист СРЈ, Београд 1996².

Zoran S. Mirković

Full professor

University of Belgrade – Faculty of Law

TARANOVSKI'S WORK ON THE HISTORY OF SERBIAN LAW IN THE NEMANJIĆ STATE

Summary

In the text, the author attempts to answer the question: How did Teodor Taranovski's book History of Serbian Law in the Nemanjić State become a major work? To answer this basic question, the author addressed the following questions: What preceded that work? What are the parts of his book, and how are they composed? What sources and literature did Taranovski use? What scientific methods did he use?

Keywords: Teodor Taranovski. – Medieval Serbian law. – Subject. – Method.

Нина Кршљанин*

ДРЖАВНИ САБОР СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ У ДЕЛУ ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ

Рад се бави анализом ставова Теодора Тарановског изнећих у делу „Историја српског права у немањихкој држави” у погледу функције и надлежности државног сабора средњовековне Србије – групе најважније централне органе поред монарха. Тарановски се није лично бавио изворним истраживањима у вези са сабором: у том погледу ослањао се на дела ранијих историчара који су се током иродубљеније бавили, пре свега Николе Крстића, Стојана Новаковића и Николе Радојчића. Ипак, у његовом темељном иреду права средњовековне Србије, разумљиво, ова тема заузима важно место и дејално се излаже. У раду се ставови Тарановског везани за ову значајну тему пореде са стано-вишћима његових савременика, али се и посматра колико су издржали зуб времена у свешћу најновијих сазнања о државном сабору средњовековне Србије.

Кључне речи: *Државни сабор средњовековне Србије. – Теодор Тарановски. – Слалешка скупшћина. – Органи власћи. – Српска права историја.*

1. УВОД: КОНЦЕПЦИЈА И ИЗВОРИ ТАРАНОВСКОГ У ПИСАЊУ О САБОРУ

Историја српског права у немањихкој држави Теодора Тарановског, иако се ближи веку старости, још увек представља незаобилазно дело за изучавање права средњовековне Србије.¹ Мада постоје новији прегледи ширег или ужег опсега који одражавају данашње стање у науци,² ставови и анализе Таранов-

* Аутор је ванредни професор на Правном факултету Универзитета у Београду, Катедра за правну историју, nina.krsljanin@ius.bg.ac.rs

1 Четири књиге *Историје* изворно су објављене у периоду 1931–1935. У овом раду коришћено је издање Теодор Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, Службени лист СРЈ, Београд 1996.

2 Пре свега, најближе по опсеру делу Тарановског, Srđan Šarkić, *A History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden – Boston 2023.

ског остају веома значајни за истраживаче и дан данас. У овом раду, приказаћемо како је Тарановски представио установу државног сабора средњовековне Србије.

У првој књизи *Историје*, посвећеној историји државног права, о сабору говори једанаеста глава, „Сабори”.³ Тарановски је први део ове књиге посветио друштвеном уређењу: прва глава носи назив „Социјална и правна диференцијација народа у држави”, наредних осам посвећено је појединим сталежима и групама становништва средњовековне Србије, да би тек као десета глава дошао „Владалац”. Сабори, дакле, следе одмах после монарха (а пре подређених и посредујућих власти), као други најважнији орган немањихке Србије.

Појам сабора у средњем веку није једнозначан, и управо тиме Тарановски отвара своје излагање: „О саборима се говори у изворима у више смисла.”⁴ Он напомиње да се најчешће у изворима појављују црквени сабори, наводећи неколико примера, док се њима противстављају државни, који носе назив „*сабор српски* или *сав сабор српски* или *сав сабор Земље Српске*”, мада се појединости разликују. Коначно, он напомиње да је реч „сабор” била и генерички израз за скуп било које врсте, те да се у том смислу користи у чл. 69. Душановог законика, који забрањује сабор себара.⁵ Закључује, затим, да ће у књизи подробно анализирати само државни сабор.⁶

Тарановски подвлачи како су се државне установе у средњем веку, па тако и државни сабор у Србији, заснивале пре свега на обичајима и преседанима, а не на писаном праву.⁷ Истиче како је ово било познато и Стојану

3 Т. Тарановски (1996), 225–262.

4 *Ibid.*, 225.

5 Старији аутори погрешно су ово тумачили као забрану себрима да учествују на државном сабору. Види нпр. Стојан Новаковић (прир.), *Законик Свјетлана Душана, цара српског, 1349 и 1354*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1898, XXVII. Ово тумачење ушло је чак и у уметничке приказе: тако Владан Ђорђевић у роман „Цар Душан” (1919–1920) укључује мању епизоду о солунском зилоту који сеје међу себрима мисли о њиховој саборској активности, па чак и идеју царице Јелене да обичном народу треба пружити могућност представљања на сабору – коју Душан одбацује, образлажући да би онда властела и високо свештенство дигли буну против њега. Нина Кршљанин, „Душанов законик у роману Владана Ђорђевића „Цар Душан””, *Нова средњовековља: средњи век у модерној књижевности и уметности (зборник радова са научној скупи)*, Београд 2025, у штампи. Заправо, овакво тумачење је нереално, јер се у условима ондашње сталешке државе још није поставило ни питање развијања евентуалног трећег, грађанског сталежа, а камоли укључивања свих себара у управљање државом. Данас доминира становиште по којем је чл. 69. забрањивао само недозвољен скуп себара на имању властелина, на којем би се позивало на буну или сличне активности противне поретку. Тако још и сам Т. Тарановски (1996), 497–499; види и Ђорђе Бубало (прир.), *Душанов законик*, Завод за уџбенике, Београд 2010, 174.

6 Т. Тарановски (1996), 225–227.

7 Вреди навести ову лепу синтезу: „Државне институције нису се у старо време стварале одједном законом, нити су се мењале законским новелама, него су постојале фактички према потребама и учвршћивале су се, развијале и легитимисале путем понављања, дуготрајног примењивања, дакле путем праксе, преседана, обичаја, који није ништа друго до низ преседана признатих од правне свести. Према своме првобитном постанку и почетном развоју све државне институције су обичајно-правне, традиционалне и такав свој карактер одржавају у току векова. То не значи, да су оне непомичне и непроменљиве, него

Новаковићу, који укључује (тада непотпуно) набрајање сабора у предговор свом издању Душановог законика,⁸ и „тек на основу претходно констатованих преседана тежио је да испрекидане саборе конструише као једну државну институцију.”⁹ Тарановски следи „за тим лепим примером” и почиње излагање о сабору списком сабора, сматрајући то неопходним за њихову квалитетну анализу, али и тежећи да допуни Новаковићев списак „према данашњем стању историјске науке”.¹⁰

Ипак, он истиче да се није сам бавио детаљним истраживањем извора, већ се ослањао на Новаковићево и Радојчићево истраживање,¹¹ као и на не-објављене изворне белешке о саборима које му је на употребу дао Ст. Станојевић, на чему му се и захвалио.¹² Ипак, у његовом списку сабора налазимо референце и на издања извора – Новаковићеве *Законске сџоменике*, Доментијана, Теодосија, *Животоје* Данила II у Даничићевом издању, повеље издате у *Сџоменику*, али и на другу литературу: Иречекову *Историју*, те радове Николе Крстића и Јована Радонића.

Радојчић је у својој потоњој монографији дао доста опсежну оцену писања Тарановског о саборима, посвећујући му (због квалитета, али можда и као тада најновијем делу) више простора него другим писцима.¹³ Мада оцењује да је Тарановски послу пришао „с полетом и напором достојнима високога поштовања”,¹⁴ и мада се то поштовање заиста види кроз цело излагање

да се крећу, промењују, развијају од случаја на случај, дакле не стоје, него теку и не увек мирно, него понегда и бурним потоком, али стално у истом кориту обичаја и традиције. Тек ванредне прилике и оштри сукоби између меродавних фактора, на чијој се сарадњи базира државни живот, изазивају потребу за прецизнијим опредељивањем државних институција на писму, и то у законима, јавноправним уговорима и уставима. Тај ванредни и изузетни пут правног регулисања државних институција претвара се у опште и редовно правило тек под утицајем политичког рационализма у XVIII веку.” *Ibid.*, 227.

8 Ради се о поглављу „Установа Сабора у старој српској држави”. С. Новаковић (1898), XVI-XXXI.

9 Тарановски (1996), 227. У фусноти упућује на то да је исти метод користио и Никола Крстић, који је сматрао неопходним да се детаљно анализирају домаћи извори о познатим саборима, само није „начинио систематски списак” онога што је проучио и искористио за своју синтезу. Види Никола Крстић, „Разматрања о старим српскимъ правима, на основу стары писмены споменика и Душановогъ законика”, *Гласник Друштва србске словесности*, IX/1857, 64-92.

10 Т. Тарановски (1996), 228.

11 Т. Тарановски овде мисли на следећу кратку расправу: Никола Радојчић, „О српским државним саборима за првих Немањиха”, *Шишићев зборник (Mélanges Šišić)*, Загреб 1929, 481-486. Радојчићева значајна монографија о саборима (Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, САНУ, Београд 1940) изаћи ће тек после смрти Тарановског. Он је знао да је ова књига у припреми, те је у једној напомени и изразио жаљење што „наша синтетичка конструкција српских сабора излази у свет, пре него што је публикована цела монографија Радојчића о саборима, за коју је писац већ спремио сав материјал” и уверење да ће она, када угледа светло дана, несумњиво „допринети многе поправке и допуне и у списку сабора и у њиховој оцени”. Т. Тарановски (1996), 228, фн. 2.

12 *Ibid.*, 227-228.

13 Н. Радојчић (1940), 24-33.

14 *Ibid.*, 24.

о Тарановском, његова укупна оцена је, ипак, прилично негативна. „Заиста је фатално што је он већ улазећи у тај сложен проблем понео схватања која су му затварала приступ научној истини,” истиче Радојчић.¹⁵ Његова прва замерка је ограничавање само на хронолошке оквире немањихке Србије – што, мада може бити валидна замерка, није посебно везана за излагање Тарановског о саборима, већ се ради о основној концепцији целе књиге. Затим, Радојчић сматра да се Тарановски превише ослањао на историчаре (пре свега Крстића), очекујући да од њих може преузети готове чињенице које ће само из правног угла обрадити, док је заправо такав „господски научни посао, свуда, а у нашој научној сиротињи нарочито, тешко могућ.”¹⁶ У оквиру тога Радојчић нарочито Тарановском замера што се превише повео за Крстићевим ставом о сталешком карактеру српских сабора (док је сам Радојчић одлучно порицао сталешки карактер средњовековној Србији), као и што није поклањао довољно поверења литерарним изворима.¹⁷ Обе критике ћемо поменути на одговарајућим местима у раду: овде, међутим, вреди нагласити само да су потоњи истраживачи, ипак, у много већој мери ценили допринос Тарановског,¹⁸ те да се може тврдити да у данашњој науци ипак претеже став да немањихка Србија јесте била сталешка држава.

Дакле, прођимо по основним темама кроз излагање Тарановског о саборима. Ниједно поглавље у *Историји* нема поднаслов, али је тематску структуру овде лако уочити. После већ описаног увода, Тарановски испрва читаоцу даје (како сам каже, „сигурно дефектни” и „провизорни”¹⁹) списак познатих одржаних сабора, те затим на основу тог списка анализира њихов састав, а потом надлежност и функцију сабора. После кратко пореди сабор са владаревим саветом, да би на крају изнео нека разматрања о његовој сталешкој природи. Размотрићемо, стога, сваку од ових тема понаособ. Поред тога, како Тарановски у својој *Историји* често користи упоредну анализу са другим правним системима средњовековне Европе, погледаћемо и у којој мери је овај метод примењен у његовој анализи сабора.

2. СПИСАК САБОРА КОД ТАРАНОВСКОГ

Тарановски кроз текст²⁰ као извесно познате или веома вероватне наводи свега 33 сабора, које ћемо овде кратко набројати и нумерисати. Наводимо их

15 *Ibid.*

16 *Ibid.* Радојчић, ипак, иако критикује овај приступ, признаје да тако „правници редовно поступају, скоро бих рекао морају поступати, јер заиста се не могу увек и сви упуштати у напорна истраживања историјских извора.” *Ibid.*, 25.

17 *Ibid.*, 30–33.

18 Како је то лаконски срочио Благојевић: „Т. Тарановски није могао да брани своје закључке због преране смрти, али су они постали прихватљиви каснијим истраживачима...” Милош Благојевић, „Српски сабори и сабори отачаства Немањиха и Лазаревића”, *Глас САНУ – Одељење историјских наука*, CDX, 14/2008, 2.

19 Т. Тарановски (1996), 228.

20 *Ibid.*, 230–239.

хронолошким редом, што понегде незнатно одступа од редоследа којим их помиње Тарановски. Посреди су:

1. Немањин сабор у Расу посвећен борби против јеретика;
2. Немањин сабор поводом Растковог одласка на Свету гору;
3. Сабор на којем се Немања повукао с престола и оставио власт сину Стефану;
4. Сабор пред Немањин одлазак из Студенице у Свету гору, који је сазвао Сава;
5. Сабор на којем је Стефан Немањић у Жичи крунисан за краља;
6. Сабор на којем је саслушана Савина посланица са Свете горе;
7. Сабор после смрти Светог Симеона – Стефана Немање;
8. Сабор на којем је за наследника архиепископа Саве постављен Арсеније I, за време краља Владислава (1234-1243);
9. Сабор на којем је Стефан Урош I издао повељу манастиру Светог Петра и Павла на Лиму (1254-1264);
10. Драгутинов сабор на којем је за архиепископа изабран Јевстатије I (1277-1279);
11. Сабор у Дежеву на којем је Драгутин предао власт Милутину;
12. Сабор обојице краљева у вези са прекидом сукоба између њих (1312-1313);
13. Драгутинов сабор на којем се на самерти замонашио (1316);
14. Сабор на којем је Милутин издао хрисовуљу манастиру Светог Стефана у Бањској (ако није у питању исти сабор двојице краљева под 12);
15. 15-17. Три сабора поводом избора архиепископа после смрти Саве III (током 1316);
16. Сабор на којем су крунисани Стефан Дечански за краља и Стефан Душан за младог краља (1322);
17. Сабор на којем је Данило II изабран за архиепископа (1325);
18. Сабор одржан после битке код Велбужда (1330);²¹
19. Сабор на којем је издата оснивачка хрисовуља манастира Дечани (1330);
20. Сабор на којем је Јоаникије изабран за архиепископа (1331);
21. Сабор у Сврчину на којем је Стефан Душан крунисан за краља (1331);
22. Сабор у Скопљу на којем је Стефан Душан крунисан за цара, Јелена за царицу и Урош за краља (1346);
23. Сабор у Сопотници на којем је издата повеља Дубровчанину Орсату Цријевићу (1347);
24. Сабор на којем је издата Лесновска хрисовуља (1347-1350);
25. Сабор на којем је издата Светоарханђелска хрисовуља (1348-1353);

21 Тарановски на овом месту говори о само једном сабору, одржаном код Велбужда, не помињући изричито други у домовини; о овоме ће више речи бити у даљем тексту.

26. Сабор на којем је издат Душанов законик (1349), који се спомиње у још барем две (а изгледно три) на њему донете повеље;
27. Сабор на којем је Законик допуњен (1354);
28. Сабор на којем је за патријарха изабран Сава IV (1354);
29. Сабор на којем је издата повеља Богородици у Архиљевици (1354);
30. Сабор у Крупиштима на којем су издате четири повеље Хиландару (1355);
31. Сабор у Скопљу на којем је цар Урош потврдио очев Законик и повеље (1357), такође споменут у три повеље.

Тарановски не посвећује сваком од ових сабора подједнако пажње: док неке само констатује у једној реченици, о неким говори детаљније. То су углавном они у погледу којих су постојали спорови у тадашњој науци, или, пак, они на којима је спроведена нека нарочито занимљива или значајна правна радња. Понегде та разматрања садрже већ извесне закључке у погледу делокруга надлежности, начина рада или значаја сабора. Овде нема места за потпуно преиспитивање целокупног списка сабора, али погледајмо укратко најважнија запажања Тарановског у овом погледу.

Прва дилема се појављује већ код сабора одржаних за време владавине Стефана Немање. Тарановски ту истиче да су сабор на којем се Немања борио против јереси и сабор на којем је препустио власт Стефану неспорни, док не прихватају сви постојање сабора после Растковог бега на Свету Гору, поменутог у Доментијановом *Живоју Свјетој Симеона*. Помиње, рецимо, да га Радојчић „не убраја у правне (*sic*) државне саборе, јер нема на њему никакве главне радње, ни сам Доментијан га не спомиње у *Живоју св. Саве*, где би му било места.”²² Радојчић је при овом ставу остао и у потоњој монографији.²³ Тарановски, ипак, сматра да је та оцена престрога и да се не може полазити од некакве готове формуле тога шта је спадало у саборску надлежност, већ да се може узети да је, политички гледано, бекство владаревог сина свакако било довољно значајно да се о њему говори на сабору. Истиче и да то што се сабор помиње у само једном извору није валидан контрааргумент, јер се и неки други сабори – штавише, управо два друга неспорна Немањина – помињу само у по једном житију.²⁴ Ипак, ни данашњи прегледи, попут Благојевићевог, овај састанак не набрајају као сабор.²⁵

22 Т. Тарановски (1996), 228. Радојчић, ипак, користи израз да ово „без сумње није био *прави* сабор” (подвукла Н.К.), те је могуће да је реч „правне” код Тарановског погрешка.

23 „...има, међутим, вест о једном састанку дворјана и чиновништва после повратка потере која је пошла за Растком у Свету Гору. Ја у овоме састанку не могу да видим државни сабор, јер се међу члановима, мислим, не спомињу властела, и јер није било на њему никакве радње која је обављана на државним саборима.” Н. Радојчић (1940), 67. Овом наводном непомињању властеле би се могао супротставити исти аргумент који у другом контексту чини и Тарановски – да су дворјани и (високо) чиновништво управо и били властела.

24 Т. Тарановски (1996), 228-229.

25 М. Благојевић (2008), 8-12; Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку* (предговор: Љубомир Максимовић), Српска књижевна задруга, Београд 2011, 209-212. За разлику од Радојчића, који је у својој књизи детаљно образложио зашто сваки потенцијални до-

Тарановски сматра и да је врло изгледно да се Драгутинова предаја престола Милутину у Дежеву одиграла на сабору, те да исто важи и за прекид њиховог сукоба 1312-1313. године, заснивајући тај закључак како на постојећим белешкама у изворима, тако и на значају ових питања за државу.²⁶ Говори и о обнављању манастира Бањска, истичући да је Бањска хрисовуља свакако издата на сабору и потврђена од обојице браће, те је само питање да ли је посредни био исти сабор на којем је постигнут споразум у погледу сукоба између браће, или засебан.²⁷

Не изоставља да прокоментарише ни познато сазивање три сабора ради избора архиепископа после смрти Саве III, где је победио кандидат властеле, хиландарски игуман Никодим, из чега закључује: „То сведочи да није сабор био празна формалност, него институција од актуелног значаја.”²⁸ Примећује и да је то значило да се „према приликама и потребама” сабор могао сазивати више пута у краћем временском периоду.²⁹ Радојчић је у својој књизи ово оповргавао, сматрајући да се радило само о отежању са избором ради веће части за кандидата, без реалног сукоба краља и властеле по овом питању, те „да нека три опозициона саборска састанка краљу Милутину 1316. године треба брисати из историје српских државних сабора у средњем веку.”³⁰ Данашњи аутори, међутим, одбацују Радојчићев претерано критичан став и прихватају мишљење Тарановског да се радило о реалном сукобљавању кандидата.³¹

Као још један доказ Милутиновог честог сазивања сабора Тарановски узима његову наводну повељу Хиландару о селишту у Уљарима (1318), коју је Новаковић сматрао аутентичном, али за коју се потом утврдило да је фалсификат.³² Овде резонује на следећи начин:

Иако услед тога пропада карактер аутентичног сведочанства, ипак остаје факт, да у хиландарским круговима, који су једино могли фалсификат извршити, постојало је схватање сабора као уобичајене јавноправне институције, чија се сарадња могла приписивати најважнијим делима краља Милутина. Такво схватање и баш у просвећеним и озбиљним круговима хиландарским, који су увек били блиски државним пословима, није могло постати као празна измишљотина, него се сигурно базирало на живим утисцима од савремене или недавне стварности. Ако чак ти утисци и на њима базирано схватање

гађај сматра или не сматра сабором, Благојевић је писао краће текстове, те у њима напросто не помиње ништа сем сабора које сматра извеснима.

26 Т. Тарановски (1996), 229-230.

27 *Ibid.*, 230.

28 *Ibid.*, 231.

29 *Ibid.*

30 Н. Радојчић (1940), 100.

31 Види нпр. М. Благојевић (2008), 15; Зоран С. Мирковић, *Српска љравна историја*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2017, 35; Nina Kršljanin, „Interrupted evolution: the Serbian medieval assembly (*Sabor*)”, *Parliaments, Estates and Representation*, vol. 37, 1/2017, 7.

32 Упор. Н. Радојчић (1940), 103-104.

сабора не репродуцирају стварно стање на адекватни начин, то свакако садрже стварну политичку идеологију извесних кругова, која не би могла постати, кад не би за њу било никаквог супстрата у саборној пракси.³³

Овде се, дакле, не ради о набрајању сабора на којем би та повеља била донета, јер Тарановски не доводи у питање закључак да је посреди фалсификат: циљ му је искључиво да путем његовог постојања покаже значај сабора, а уједно и њихову учесталост у Милутиново време, већ сугерисану саборима у вези са избором архиепископа Никодима.

Као нестандардан Тарановски истиче и сабор одржан после битке код Велбужда, из чијег описа код Данила II се види „да је сабор после битке био одржан на лицу места у табору”, те да су ту прегледани трофеји и одлучено о сахрани бугарског цара, док је „оним пак члановима сабора, који се нису налазили на лицу места” краљ послао гласнике са обавештењем о победи.³⁴ (Како Радојчић касније истиче, то је „морао бити веома крњ сабор”, јер му сигурно није могао присуствовати већи део свештенства, а ни добар део властеле.³⁵) Занимљиво је да Тарановски не коментарише могућност да је код куће, под руководством архиепископа Данила и краљице Марије, одржано друго заседање сабора, тј. другог дела сабора, иако наводи управо цитат из житија Стефана Дечанског где се каже да је краљ послао веснике овим двома „и к всему сабору земље српскије”.³⁶ Очигледно, он је овај текст схватио у смислу тога да су активни део сабора чинили само краљ и они чланови сабора који су били непосредно уз њега (тј. властела, или њен већи део, јер тешко да је у бици било свештенства), док остали нису имали право на самостално заседање, већ само да буду од краља обавештени о важној победи и у вези са њом донетим одлукама. До сличног закључка је, после нешто дужег разматрања необичне формулације, дошао и Радојчић, резонујући да не би „смео рећи да се је српски државни сабор могао делити с тиме да обадва дела остану у дотицају и сарадњи”, те да је сабор био уз краља.³⁷ Потпуно супротно резонује Благојевић, који сматра да је скуп код Велбужда тај који се не може назвати сабором, већ да је из чињеница наведених у опису јасно „да се државни сабор или ‘сабор српске земље’ налазио и да се састао у Србији, а не на бојном пољу, и, што је битно, на овом сабору је одсутног краља замењивала његова супруга, краљица Марија.”³⁸ Ово је, без сумње, питање којем ће се наука и даље враћати.

Највише места Тарановски посвећује саборима из периода владавине цара Душана, који су и били најбројнији.³⁹ Он истиче да је већ Стојан Новаковић

33 Т. Тарановски (1996), 231–232.

34 *Ibid.*, 232.

35 Н. Радојчић (1940), 114.

36 Т. Тарановски (1996), 232.

37 Н. Радојчић (1940), 115.

38 М. Благојевић (2008), 21–22. Слично и Нина Криљанин, *Правни положај жене у средњовековној Србији*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2024, 402–403.

39 Т. Тарановски (1996), 232–238.

описао њих десет, али за неке од њих покушава да исправи и допуни Новаковићеве податке на основу потоњих истраживања.⁴⁰ Тако, у погледу сабора у Сопотници из 1347. године на којем је издата повеља Орсату Пријевићу износи претпоставку да је то био исти сабор на којем је челник Милош приложио једно село Хиландару, а цар Душан то потврдио, будући да се у повељи патријарха Саве IV из 1361. године помиње да је првобитна повеља издата управо у Сопотници.⁴¹

Детаљно говори о сабору на Вазнесење 1349. године, на којем је донет Душанов законик, истичући да се он, сем у заглављу Законика, помиње (мада уз мање детаљно датирање) и у Душановој повељи о цркви анагноста Драгоја (непознате године) и повељи властеличићу Иванку Пробиштитовићу из 1350. године. Тарановски се у погледу обе позива на Соловјева и истиче како је овај – у првом случају аргументацијом,⁴² а у другом пуним издањем повеље⁴³ – недвосмислено показао да се у овим повељама говори о истом законодавном сабору из 1349. године, на којем је поред Законика донета и одлука о издавању и потврђивању повеља бројним адресатима, заснована на општем принципу потврђивања раније издатих привилегија прокламованом у Законику.⁴⁴ У последице рада овог сабора на потврђивању повластица Тарановски убраја и Душанову изузетно важну повељу Дубровчанима од 20. септембра 1349. године, истичући да се у њој помиње царев договор са краљем Урошем и властелом, те да је стога привилегија издата „у најмању руку уз учешће савета, што није обично за формулар уговора са Дубровником и издаваних Дубровнику повеља.” По његовом мишљењу, иза ове формулације поново се крије сабор, и то због општег потврђивања повеља, зато што су у њој систематски набројане, такође кодификоване повластице из ранијих уговора, односно повеља Дубровнику, али и зато што при потврди те повеље 1357. године цар Урош наводи да је она донета са сабором.⁴⁵

Тарановски истиче и да су сабор на којем је донет други део Законика и онај на којем је, после смрти патријарха Јоаникија, изабран Сава IV, иако оба одржана 1354. године, морали бити одвојени, јер се у Законику наводи да је донет на лето те године, док је касније утврђено да је Јоаникије умро 3. септембра.⁴⁶ За повељу којом је Душан потврдио дар севастократора Дејана Богородичиној цркви у Архилевици, Тарановски истиче да је Новаковић није

40 *Ibid.*, 232.

41 *Ibid.*, 233–234.

42 Александар В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Београдски универзитет – Правни факултет, Београд 1928, 55–57.

43 Александар В. Соловјев (ур.), *Одабрани синоменици српској права (од XII до краја XV века)*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1926, 150–151.

44 Т. Тарановски (1996), 234–235.

45 *Ibid.*, 235–236, 238. Постоје познати случајеви издавања и мање значајних докумената Дубровчанима на сабору – нпр. разрешнице Орсу Чревићу на сабору у Сопотници. Види Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2017, 57.

46 Т. Тарановски (1996), 236.

убројао у Душанове повеље због погрешног датирања у препису, док је Ковачевић нашао оригинал датиран на 10. август 1354. године, али са погрешним индиктом, и уз помен патријарха Саве, иако је тог датума још био жив Јоаникије. Истичући покушаје у науци да се и ова хрисовуља, управо због помена патријарха, припише сабору у Крупиштима из 1355. године, Тарановски истиче да је састав сабора у њој другачије сручен у односу на четири повеље издате у Крупиштима, те да се у њој изричито помиње да је издата под Скопљем, док поуздане четири наводе Крупишта или Овче Поље. Стога закључује да се ради о засебном сабору из Душанове владавине.⁴⁷

Коначно, Тарановски говори о Урошевем сабору у Скопљу из 1357. године, објашњавајући, као што смо већ поменули, да се из ње може закључити да је и Душанова повеља Дубровчанима из 1349. године донета на истом сабору као и Законик. „У погледу властеоских права и повластица сабор 1357. играо је исту улогу, као што и сабор 1349,” истиче он, наводећи да су на исти начин 1357. године, поред опште потврде, издате и појединачне хрисовуље, као повеља кесарици Јерини и две издате Дубровчанима.⁴⁸

Како је Тарановски и предвидео, већ је Радојчићева књига, која је тада још била у изради, показала могућност да његов списак сабора није потпун. Наравно, готово је извесно да ни данашњи науци познат списак не одражава у потпуности историјску истину, већ да је постојао далеко већи број сабора на којима се расправљало о важним, али ипак *мање* важним темама, о којима до нас нису дошли никакви писани извори. Наведимо овде само пар кључних примера.

Тако, Радојчић је изнео валидну претпоставку да је пре сабора на којем је Стефан Урош I издао повељу манастиру Светог Петра и Павла на Лиму могао постојати ранији сабор, за време Стефана Првовенчаног, где је издата прва хрисовуља овом манастиру, јер Урош наводи да је своју повељу са архиепископом Арсенијем издао исто као Стефан Првовенчани са братом, архиепископом Савом, што би могло значити – на сабору. (Он, додуше, сам своју претпоставку доводи у питање, сугеришући да Стефану и Сави није био потребан додатни ослонац на моћ сабора.)⁴⁹

Тарановски није поменуо ни локални сабор који је у својим земљама сазвала краљица-мајка Јелена на самрти, који Данило II у њеном житију пореди са окупљањем апостола пред Богородичину смрт. Имао је основа да га не спомиње, јер се радило о локалном, а не државном сабору. Ипак, због његовог значаја и специфичности покрајинских сабора као недовољно расветљене теме, Радојчић му је потом у својој књизи посветио доста пажње.⁵⁰ Касније је истакнуто да ова епизода из Јелениног житија, заправо, садржи помен три сабора: једног који је сама сазвала на самрти, другог окупљеног ради њене сахране, и трећег сазваног годину дана касније ради преноса моштију – од којих

47 *Ibid.*, 237–238.

48 *Ibid.*, 238–239.

49 Н. Радојчић (1940), 87–88.

50 *Ibid.*, 95–97.

барем за други има основа да се сматра да се није радило о локалном, већ о српском државном сабору.⁵¹

Поред већ поменуте дилеме о једном или два сабора после Велбужда, Радојчић је истакао и да се у документима из периода Душанове владавине штуро помиње низ састанака за које је тешко утврдити да ли су посредни били државни или црквени сабори – или, пак, напротив, састанци владаревог дворског савета.⁵² Овде није место да се преиспитују Радојчићеве закључци – али може се само констатовати да у овом погледу још увек постоји простор за истраживање.

3. САСТАВ САБОРА

У погледу састава сабора Тарановски се испрва позива на схватање Николе Крстића, који је прегледом података о тада познатим саборима закључио „да су на саборе били звани свештенство и властела, тј. повлашћени сталежи, те да су дакле сабори били сталешке скупштине.” Он затим наводи да је тај одговор „потпуно тачан, тако да би се могао навести као ствар утврђена и несумњива”, али да се у последње време он доводи у сумњу, као да није заснован на чињеницама, већ „тобоже сугериран априорном теоријом посталом из површног упоређивања”.⁵³ Имена оних који оспоравају Крстићеве закључке Тарановски не наводи, али свакако се морало радити барем о Радојчићу, који је неслагање са сталешком тезом изнео већ у свом чланку о првим немањинским саборима.⁵⁴

Како би одагнао наведене дилеме, Тарановски сам приступа анализи података о саборима, поново прелазећи свој списак сабора, посматрајући оне где се у изворима спомиње њихов састав. Претходно, међутим, он прави диференцијацију између категорија извора, истичући како није исто описивање састава сабора у наративним и у законским споменицима, јер се правни језик труди да буде кратак и прецизан, док књижевни, насупрот њему, тежи лепоти изражавања која га удаљава од прецизности.⁵⁵ Овај став Тарановског је, као

51 Nina Kršljanin, „Death of St. Helen of Anjou and the Sabor”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1/2024, 175–192; упор. Н. Кршљанин (2024), 398–400.

52 Н. Радојчић (1940), 120 и даље.

53 Т. Тарановски (1996), 239–240. Крстићеву анализу и закључак види у Н. Крстић (1857), 72–80.

54 Н. Радојчић (1929).

55 „Ствар је у томе, што се законски споменици служе пословним језиком дакле, изражавају се кратко, по могућности прецизно и у правним терминима. Међутим у књижевним списима језик је наравно књижевни, заснован на извесној књижевној традицији, прихваћеној из Византије, а преко византијског посредништва и од удаљенијих образаца, између којих важно место припада Светом писму. Књижени језик није пазио на то, да буде пословно кратак, ни прецизан, ни да се изражава у правним терминима, него да буде што лепши, што узвишенији, што сличнији оним високим узорима, на којима су писци били васпитани. Због тога има у књижевном језику и плеоназма, и улепшавајућих епитета, и фигуралних израза и универзалних књижевних речи потпуно далеких од домаћег пословног језика и за њега туђих. Због тога не сме се свака реч у књижевном спису примати за

што смо већ истакли, Радојчић потом оспоравао, нарочито критикујући његов однос према „изворима које он зове наративним” као пун „самовољности”.⁵⁶ Мора се, међутим, истаћи да је Радојчић овде био престрог. Он истиче како је Тарановски „сасвим погрешно претпостављао да се вестима српских средњовековних писаца о саборима не сме много веровати, јер су они, тобоже, могли ‘сликати српске саборе бојама из византиског церемониала.’”⁵⁷ Тарановски није рекао да се писцима никада не сме много веровати, већ да се њихово изражавање мора критички ценити, пре свега у погледу терминологије, због могућности (коју, додуше, заиста сматра честом и доминантном) стилског украшавања.⁵⁸

Анализирајући описе појединих сабора, Тарановски налази у њима различите описе властеле и свештенства. У контексту учешћа властеле, он подвлачи различите изразе који су се користили за навођење њиховог присуства на сабору: властела (велика и мала), велможе, бојари, војводе, војници, кнежеви, тисуштници и сатници, али и „христољубиви људи и богомисљна чеда”...⁵⁹ Тарановски побија Јиречеково схватање да су на сабору учествовали „земаљски чиновници свих ступњева”, односно Радојчићев став да је посреди био „збор војничких и грађанских чиновника”, или „збор војништва и свештенства”.⁶⁰ Тарановски истиче да у немањихкој Србији, као ни у другим сталешким државама средњег века, „није уопште било ни чиновништва, ни војништва поред и ван властеоског сталежа”, те да се подразумевало да властела врши како војну службу, тако и оне цивилне дужности које им повери владар. „Потпуно је могуће и разумљиво, да су на саборима били присутни и чак у првом реду заслужни припадници властеоског сталежа, који су заузимали различите дужности грађанског реда, али нису они дошли на сабор као чиновници, него

пословни израз, тим мање за правни термин, него многоглаголаније лепоте ради треба да се процеди кроз сито критике, да се испод цвећа књижевних лепота извуку суви стварни подаци. Без сумње има извесних књижевних украса и у законским споменицима, али у њима то је само танки и незнатни нанос; међутим у књижевним списима то је елеменат самог његовог бића. Мора се дакле правити разлика у процењивању изворних података о саставу сабора према карактеру извора, у којем ти подаци долазе. Нарочито се то односи на детаљизацију саборних учесника, која у књижевним списима долази у толико многоречивом облику.” Т. Тарановски (1996), 240–241.

56 Н. Радојчић (1940), 28.

57 *Ibid.*, 31.

58 Да Тарановски није сасвим грешио у приступу терминологији показује и Благојевић, који је у свом одличном чланку о саборима први разјаснио терминолошку разлику између назива коришћених за државне и црквене саборе у изворима. Он примећује да је, иако ниједан од раније двојице аутора није уочио ову законитост у изворима, објашњење Тарановског о називу сабора ипак потпуније од оног које је пружио Радојчић. Благојевић (2008), 6–7. У књизи о државности средњовековне Србије још је речитији, те подвлачи да су „констатације Н. Радојчића извршиле, и још даље врше, снажан утицај у историографији, а нису у складу с расположивом изворном грађом.” М. Благојевић (2011), 209.

59 Т. Тарановски (1996), 241–243.

60 Цитати које наводи и Тарановски у Константин Јиречек, *Историја Срба, шрећа свеска – Културна историја: I. део* (превео и допунио Јован Радонић), Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1923, 35–38; Н. Радојчић (1929), 483–484.

као властела, јер није оно доба знало за бирократију, која би се могла противставити племству.” Он такође истиче да се као евентуални зачетак професионалне бирократије може прихватити ромејска установа кефалија, преузета почетком XIV века, али да се кефалије не помињу ни у једном од сачуваних података о саставу сабора.⁶¹

У погледу свештенства, Тарановски примећује да се редовно помињу епископи и игумани, уз повремено навођење калуђера – чрнаца, где се каткад издвајају „старци”, као угледнији монаси (на сабору у Крупиштима – изричито и „пустиножитељи Свете Горе Атона”), али се појављују и стилске фигуре попут „лика јерејског.”⁶² Наглашава да њих на сабор сазива архиепископ, те да се може претпоставити да га прате и кад се изричито не спомињу (а има случајева у изворима где текст директно говори само о властели).⁶³

За самог владара Тарановски истиче да несумњиво представља „први и основни део сабора”, и управо део, а не чинилац супротстављен сабору – што је, уосталом, честа правна конструкција у средњовековним сталешким скупштинама.⁶⁴ Он анализира и присуство владаочеве породице (престолонаследника и супруге, „евентуално” мајке⁶⁵) на сабору. Још у опису сабора на којем је Немања абдицирао у корист Стефана помиње се присуство владареве супруге и синова, где Тарановски истиче: „Према ондашњем патримонијалном схватању власти владаочева се породица сматрала донекле као саучесник власти, те појмљиво је, да је примала учешће у сабору поред владоца.”⁶⁶ У контексту Душанове повеље Иванку Пробиштитовићу⁶⁷ за супругу и престолонаследника наводи: „Од њих се не може стварати нека нова засебна категорија саборних учесника, нити се они могу убрајати у властеоски staleж, него им је право место непосредно уз владоца, са којим они у извесној мери саучествују у врховној власти.”⁶⁸ Тарановски као нетачно и „јакко претерано” оспорава Крстићево мишљење да је учешће супруге на сабору било нешто „несвојствено српском праву” што је Душан увео као иновацију, показујући најстарији преседан још у Немањино време.⁶⁹

Ипак, као што смо већ поменули, Тарановски не примењује ову логику и на сабор после Велбужда и на могућност владарке да замени одсутног владара на сабору, такође као што би обична жена могла заменити одсутног мужа.⁷⁰

61 Т. Тарановски (1996), 249–250.

62 *Ibid.*, 241, 246–247.

63 *Ibid.*, 242–243.

64 *Ibid.*, 247.

65 *Ibid.*, 247.

66 *Ibid.*, 242–243.

67 Тарановски говори о Иванку Прибиштитовићу, што је транскрипција презимена која је била уобичајена у старијој литератури. Новије издање показало је да се ради о Пробиштитовићу. Владимир Алексић, „Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу”, *Сѣтари српски архив* 8/2009, 69–80.

68 Т. Тарановски (1996), 247.

69 *Ibid.*, 247–248. Н. Крстић (1857), 79–80.

70 Тарановски (1996), 232.

Мада он у краљевом слању вести архиепископу, краљици Марији и сабору исправно види да је овај сматрао „краљицу као нормалног учесника сабора”,⁷¹ напосто се чини да у слању вести сабору није разматрао могућност да је у домовини било одржано још једно заседање (преосталог дела) сабора.⁷²

Тарановски оспорава Крстићев став и у погледу тога да је Душанов законик нормирао састав сабора. Крстић је ово мишљење заснивао на два аргумента: чл. 69. о збору себара и списку учесника сабора у заглављу Законака.⁷³ Тарановски умесно оспорава ту аргументацију, показујући како он (а за њим и Новаковић) греше у тумачењу чл. 69, који не говори о учешћу себара на политичкој скупштини, већ о илегалним зборовима на којима би се планирала некаква буна.⁷⁴ Што се тиче заглавља Законака, Тарановски умесно истиче да се у њему „ништа [се] не узаконјава, него се званично констатује оно, што је по обичају и по традицији постојало.”⁷⁵

Важно је истаћи и да Тарановски подвлачи да је сабор био класична сталешка, а не представничка установа, те да „свако, ко је на сабор дошао, учествовао је у њему лично за себе.” Он истиче да је начело сталешке репрезентације и у другим земљама дошло тек у каснијој фази развоја, до које српски сабори нису били дошли.⁷⁶ Тарановски не залази у разлоге због чега је тако било, вероватно подразумевајући да ће читаоцу бити јасно да је крах средњовековне српске државе донео са собом и крај саборског развоја.⁷⁷

4. НАДЛЕЖНОСТ И ФУНКЦИЈА САБОРА

У излагању Тарановског у погледу надлежности сабора можемо издвојити три важна питања. Прво, која је тачно материја спадала у надлежност сабора, односно какви су све предмети пред њега изношени. Друго, а у вези са првим, јесте питање (не)ексклузивности тих надлежности, односно шта је од њих владар могао вршити и без сабора и какве је то импликације имало. Треће, која је била природа саборског рада, то јест да ли је сабор могао самостално одлучивати, или је његова надлежност била ближе саветодавној.

Када је у питању сам списак надлежности, Тарановски не приступа поново анализи раније у доброј мери наведених изворних података, већ пре свега

71 *Ibid.*, 248.

72 Како Благојевић истиче, „изворна обавештења да су супруге српских владара замењивале своје одсутне мужеве у државним пословима, као да беже из видокруга истраживача.” М. Благојевић (2008), 4. За скорије и нешто детаљније скретање пажње на ову улогу владареве супруге или мајке (не само у погледу сабора), види Н. Кршљанин (2024), 388–421.

73 Н. Крстић (1857), 74–75, 78–79.

74 Види више горе у фн. 5.

75 Т. Тарановски (1996), 248–249.

76 *Ibid.* Ово је у начелу неспорно. Мада Благојевић често за сабор користи назив „представничко тело”, чини се да се ради о стилском избору како би се избегло понављање речи „сабор”, а не о сугерисању представничког карактера у ужем смислу. М. Благојевић (2008) и М. Благојевић (2011) *passim*.

77 Више о томе, мада укратко, види у N. Kršljanin (2017), 12–13, 15–16.

на основу претходно изреченог резимира да се пред саборе износило следећих осам врста предмета:

1. промене на престолу, и то силазак с престола и уступање престола, одређивање престолонаследника, крунисање за краља и за цара;
2. постављање поглавара народне цркве, и то архиепископа, а затим патријарха;
3. даривање земаља црквама и манастирима и издавање том приликом одговарајућих хрисовуља;
4. генерално потврђивање и понављање свију појединачних привилегија, као што је то било на сабору 1349. и 1357;
5. опште законодавство, као што је било доношење Законика на саборима 1349. и 1354. и званична потврда законодавног рада цара Стефана Душана од стране цара Уроша на сабору 1357;
6. борба с јересју, са којом се почиње историја државних сабора под Немањом;
7. вршење владачевог суда по земљишним споровима ради заштите привилегисаног земљишног поседа цркве, као што је био случај на сабору 1355. у Крупиштима;
8. питања о рату и миру, као вероватно понегде и друга питања спољне политике, о чему сведоче сабор после битке код Велбужда и сабор који је одредио посланство архим. Никодима у Цариград ради посредовања о миру, и на што прави алузију извесна веза, која је постојала између сабора 1355. и 1357. и спољних политичких догађаја (К. Јиречек, I, 303 и 309).⁷⁸

Видљиво је да, док су почетне ставке у списку Тарановског прилично кратке и једноставне, и довољно честе да он не осећа потребу да их поткрепи конкретним примерима, у другој половини списка претежу ређи случајеви, па и преседани, све до не баш потпуно јасно профилисане надлежности сабора у спољној политици.

Тарановски оспорава Крстићев покушај да сврста управне послове у надлежност сабора на основу погрешног тумачења чл. 142, где се говори о давању власти земље и градова у држави. Крстић је погрешно рачунао да су се државе додељивале на сабору, те да то значи да су виша управна звања била под саборском контролом, док Тарановски исправно показује да је цар тај који је додељивао држави и поседе, а да се власти само забрањује да на њима крши закон који је цар донео на сабору.⁷⁹

Веома важно, Тарановски истиче: „Констатована надлежност никако се не сме схватити као једанпут заувек одређена и као да се од ње није никад одступало.”⁸⁰ Он истиче да су сва питања са претходног списка, изузев до-

78 Т. Тарановски (1996), 250. Почетак овог списка сличан је ономе присутном у К. Јиречек (1923), 38; наставак је очигледно ауторско дело Тарановског.

79 Т. Тарановски (1996), 250–251. Види Н. Крстић (1857), 87. Занимљива је доцнија хипотеза Ђорђа Бубала да је једна од функција (мада не и примарна) издавања повеља на сабору била извођење тог свечаног чина пред великим бројем сведока, што је омогућавало ослањање и на усмено памћење поред писаног документа. Ђорђе Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Стубови културе, Београд 2009, 105–106.

80 Т. Тарановски (1996), 251.

ношења Законика, владаоци решавали и без сабора.⁸¹ Подвлачи, ипак, да би било погрешно усвојити анахроно становиште касније насталог бирократског државног уређења, по којем би онда надлежност сабора била безвредна, те да је потребно посматрати ствар са тачке гледишта средњовековне државе, у којој владалац своју власт врши преко повлашћених сталежа. Он ту оцењује:

Било је случајева, кад је владалац био свестан, да самостални ослонци његове личне власти довољни су за решавање извесног питања, или да ће сталежи радо ићи за његовим решењем; у тим је случајевима владалац решавао сва питања самостално те постављао је сталеже пред свршеним фактом. Али било је и других случајева, кад нису самосталне снаге владаочеве власти биле довољне, нити се могло поуздано рачунати, да ће се сталежи мирити са извршеним фактом; онда је владалац износио одговарајуће питање пред сабор и тим је путем тражио и добијао ослонац од стране сталежа. Са таквог гледишта није индиферентно, да ли су се сабори скупљали и одржавали или нису, те институција сабора не сме се ни игнорисати ни омаловажавати. Ако бисмо познавали све прилике ондашњег доба у детаљима, онда бисмо могли да сваки случај исцрпно објаснимо и да прецизно покажемо, зашто се питање исте врсте решавало у једном случају без сабора, а у другом уз његово учешће.⁸²

Мада признаје да не располажемо баш толико прецизним подацима за сваки конкретан случај, Тарановски успешно формулише општи принцип. Ово су касније подвлачили и други аутори. Нарочито се у писању о надлежности сабора истакао Бранислав Недељковић, који је посебно акцентовао његову законодавну улогу у контексту доношења Душановог законика.⁸³ Више од свега Недељковић је подвукао значај сабора у случајевима који су представљали раскид са традицијом: „Али приликом доношења закона који су значили мењање постојећег обичајног права, било на тај начин што се оно укидало било што се неко партикуларно (обласно, покрајинско) обичајно право претварало сада у општеобавезно законско право, учешће и приста-
нак сабора био је, изгледа, неопходан.”⁸⁴ Недељковићеву идеју прихватио је и Благојевић, показујући да је на великом броју познатих сабора уочљиво било потребно „добити сагласност и легализовати одлуке владара којима се крше стари обичаји.”⁸⁵

81 Он, међутим, овде не додаје избор поглавара цркве. Већ је Радојчић констатовао да су српски архиепископи и патријарси редовно бирани на саборима, те резимирао да, од свих послова из делокруга надлежности сабора, скоро да нема ниједног за који се из извора не зна да се обављао и без сабора – „осим избора црквене поглавице”. Н. Радојчић (1940), 234–235, 311. Слична идеја присутна је и код Благојевића: М. Благојевић (2008), *passim*.

82 Т. Тарановски (1996), 251–252.

83 Бранислав М. Недељковић, „О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана”, Мехмед Беговић (ур.), *Законик цара Стефана Душана, књига I: Сјрушки и Ајдонски рукопис*, САНУ, Београд 1975, 25–61.

84 *Ibid.*, 53.

85 М. Благојевић (2018), 36.

Коначно, Тарановски поставља питање „у чему се то учешће сабора састојало, или другим речима, што је сабор радио по предметима, који су се пред њега износили.” Ту он поново подвлачи да сабор није био самостално тело које би доносило одлуке независно од владара (које би он потом само потврђивао), већ је обухватао „и владоца и сталеже у заједничком раду”.⁸⁶ Ту он поново нешто детаљније (иако не и исцрпно) прегледа формулације које се у документима односе на саборску радњу, те примећује да у њима претежу изрази као што су „зговор” и „сабеседованије”, који сведоче о заједничком договарању владара и осталих чланова сабора.⁸⁷

Мада истиче да се на основу постојећих података не може „извести прецизан закључак, који би могао да буде формулисан у данашњим јавноправним терминима” у смислу тога да ли је улога сабора била саветодавна или одлучујућа, Тарановски закључује да је сабор био „једна специфична институција својег доба, која је владаочеву власт умеравала.”⁸⁸ Он ту подвлачи и да из тога не би требало извлачити погрешан закључак о ранијем постојању апсолутне владалачке власти – што је било присутно као теорија у старијој пољској историографији – већ пре стално присуство сталежа и сабора који би „самим својим опстанком” умеравали владаочеву власт.⁸⁹

А то је, опет, било повезано не само са привилегијама, већ и са специфичним дужностима повлашћених сталежа: војном и дворском службом властеле, са једне стране, а, са друге, функцијом религијске и моралне поуке коју је свештенство вршило према свима, па и према владоцу, укључујући и кроз дворске, саветодавне улоге. „Пружити владоцу савет то је била дужност свештенства према Богу, али према самом владоцу то није била више њихова дужност, него право, а владалац је био дужан, да њихов савет бар саслуша,” тврди Тарановски, истичући да је то чинило положај свештенства на сабору компликованијим, али уједно и чвршћим од положаја властеле.⁹⁰

86 Т. Тарановски., 252.

87 *Ibid.*, 252-255. Треба истаћи да у анализи Тарановски истиче и два изузетка код којих се у изворима појављује нешто другачија реторика. У повељи Стефана Уроша манастиру Светог Петра и Павла на Лиму појављује се, по Тарановском, информативна функција сабора, јер је владар од сабора, односно од у њему представљених сталежа, тражио информације потребне за своју одлуку. Тарановски наглашава важност исправних информација за државне послове, те непостојање модерног стручног чиновничког апарата на какав би се средњовековни владар могао ослонити. У Душановој Светоарханђелској хрисовуљи, пак, на једном месту се помиње *повеленије*, тј. наредба цара, патријарха и целог збора у погледу редоследа седења игумана на сабору, и то тако срочено као да цар одлуку доноси тек по саборском повеленију, које би, онда, могло бити надређено његовом. По Тарановском, „то се не сме тако да схвати. Ту је посреди нека необична стилизација изазвана нарочитом жељом да се што ефикасније прекине могућност спорова о реду, којим се има седети на званичном збору,” што је у оно време био чест предмет расправа због импликација у погледу значаја и достојанства учесника. *Ibid.*, 253-254.

88 *Ibid.*, 254.

89 *Ibid.*, 254-255.

90 *Ibid.*, 255-258.

Посебан значај, при крају поглавља, Тарановски даје саборима на којима су се крунисали владари, истичући да ни у правним споменицима код њих „не наилазимо на обични *зјовор*, него на изразе од одлучнијег значаја”, издвајајући цитате попут „венчан бих на краљевство” из Дечанске хрисовуље и „изволише о мене царствовати” из законодавне повеље цара Душана.⁹¹ По његовом мишљењу, то сведочи о томе да се власт крунидбених сабора не може сматрати само саветодавном, „него као вршење неке самосталне, рекли бисмо, уставотворне власти.”⁹² И мада не спори да у немањићкој Србији развој сабора није дошао до фазе формалног ограничавања владаочеве власти, ипак истиче да „свакако се почела испољавати засебна правна природа оних сабора, на којима се вршило крунисање.”⁹³

Ово је комплексно питање о којем су потоњи различити истраживачи износили различите оцене. Радојчић је истицао да је улога сабора у доласку владара на престо „пуна [је] мена и неједнакости”, као и у другим средњовековним државама, где је много зависило од реалног односа снага у земљи.⁹⁴ По Недељковићевом мишљењу, ипак, учешће сабора у крунисању је „најчешће имало чисто репрезентативни карактер велике народне и сталешке свечаности,” бар ако се радило о редовном доласку на престо наследним путем.⁹⁵ И Благојевић истиче да немањићки владари нису бирани на саборима, али их је властела некад смењивала, наравно фактичким а не правно признатим путем – али у случају успеха пуча управо „са крунисањем новог краља у присуству сабора била би обављена легализација извршеног чина.”⁹⁶ Шаркић сматра да извори не говоре довољно јасно да ли су сабори бирали владаре или не.⁹⁷ Може бити да је и питање крунидбених сабора сазрело за нову, дубљу научну анализу.

5. САБОР И ВЛАДАОЧЕВ САВЕТ

У глави о сабору Тарановски покрива и улогу владаревог одабраног савета. Он истиче да су изворни подаци о њему далеко ређи и штурији, али да се из тога не би смело закључити „да су саветске седнице биле много ређе од саборних скупова, нити да су представљале неку изузетну појаву.”⁹⁸ Напротив, он сматра да су седнице савета морале бити много чешће, али да су

91 *Ibid.*, 260.

92 *Ibid.*, 261.

93 *Ibid.*

94 Н. Радојчић (1940), 235.

95 Б. М. Недељковић (1975), 45.

96 М. Благојевић (2008), 18.

97 „Changes on the throne were referred to at Councils, but there is no information if the Councils elected the monarch or not.” Srdan Šarkiћ, *A History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden – Boston 2023, 183. Шаркић користи превод „Council” (Савет), руководећи се преводом Малколма Бара (*Malcolm Burr*); чини се, можда, да би прецизнији био превод „Assembly” (Скупштина), јер би задржао димензију сабирања, окупљања учесника коју има оригинал.

98 Т. Тарановски (1996), 256.

ређе бележене јер су се бавиле мање маркантним, свакодневним дворским пословима, док су на саборе обично била изношена питања већег значаја, која су и пре заслуживала да буду поменута у владарским житијима. Он износи претпоставку да се „мало сабраније”, које се помиње у Милутиновој Скопској хрисовуљи, односи управо на владарев савет, те да је јасно да се ради о некој добро познатој, уобичајеној институцији, коју није било потребе у повећи додатно објашњавати.⁹⁹ Тарановски подвлачи да је такав савет неспорно имао аристократски карактер, те претпоставља да су се његови чланови вероватно и у оквиру сабора држали заједно и имали већу тежину и значај на саборским заседањима, утичући тако на другу властелу, као што је био случај у другим европским сталешким монархијама: „Требало је више времена и саборне праксе, пре него што је редовном племству пошло за руком да се ослободи притиска и сугестије од стране великаша (магната) и да изнесе свој слободни и самостални глас.”¹⁰⁰

Слично потом резонује и Недељковић: „Реч је о установи општепознатој, трајној и врло старој уосталом, колико и држава и владар. Савет постоји не само око владара већ и око династа, велможа и великаша, јер немогуће је и замислити организацију управе и рада дворова без тог тела. И управо зато што је савет редовна и стална установа, извори га ретко помињу.”¹⁰¹ Он се слаже и са претпоставком Тарановског о већем значају савета унутар сабора, илуструјући је приморском пословицом: „Цар да, али Бућа не да.”¹⁰² Благојевић нешто више од Тарановског подвлачи (неформално одређене) квалификације чланова дворског савета, истичући да је тај орган „давао квалификовано мишљење о вођењу спољне и унутрашње политике, о рату и миру, војним подухватима, а по потреби пружао је и стручну помоћ.”¹⁰³

6. СТАЛЕШКА ПРИРОДА САБОРА

У завршном делу поглавља Тарановски говори о сталешкој природи сабора и његовом значају за сталеже. Истиче да је опште правило у сталешким државама било да држава установљава саборе ради својих интереса, као јавноправну дужност повлашћених сталежа, услед чега, после неког времена, припадници сталежа почињу да доживљавају ту дужност „већ скоро као своје право”, сталешку привилегију. Како потом наводи, даљи развој је могао тећи на два различита начина: у неким државама је владар постепено јачао и држава се уздизала изнад сталежа, до тренутка када је он могао да укине учешће сталежа у власти, док су у другима сталежи јачали толико да је владар морао да им изричито призна субјективно право на учешће у власти, чиме је и фор-

99 *Ibid.*, 256–257.

100 *Ibid.*, 257.

101 Б. М. Недељковић (1975), 40.

102 *Ibid.*, 42.

103 М. Благојевић (2011), 230.

мално ограничавао сопствену власт. Међутим, „Немањићка држава није успела да стигне до оне раскрснице, на којој се два наведена правца разилазе, јер је од спољашњег насиља пропала пре тога тренутка.”¹⁰⁴

Ипак, Тарановски сматра да је реална политичка снага властеле итекако давала на моћи сабору и у овој фази његовог развоја, што су приметили већ и Крстић, Новаковић и Јиречек, додуше, подвлачећи војну снагу властеле и њихово учешће у династичким сукобима и превратима. Тарановски подвлачи да је властела свакако могла утицати на политику не само евентуалним устанком, већ и легално, на сабору, те да овоме не противурече наизглед пасивни, индиферентни описи властеле у наративним поменима сабора. „Иза црквено-византијске стилизације ипак избија реални значај догађаја и реална улога сталежа,” истиче он, нарочито подвлачећи саборе на којима су владари крунисани или одлучивано о променама на престолу. Подвлачи и запажање које је изнео већ Крстић, да је под царем Душаном држан веома велик број познатих сабора. „Јасно је, да је на саборима Душан тражио ослонца и за вођење ратова, и за спровођење свога царевинског програма,” закључује Тарановски.¹⁰⁵

Као што смо у уводу поменули, оваквом приступу Тарановског изразио се противио Радојчић. Он је сматрао да је Крстић своју претпоставку о сталешком карактеру сабора засновао на њему познатијим, али познијим и другачијим, угарским саборима, а да ју је Тарановски некритички прихватио, ослањајући се на Крстића као Рус на Србина и као правник на историчара.¹⁰⁶ Чини се, ипак, да је узрок овог неслагања више терминолошке и семантичке него суштинске природе.¹⁰⁷

Радојчић, наиме, истиче да је у књизи Тарановског „била одлична прилика да се уђе у проблем о томе, да ли су учесници српских сабора били сталежи са широким привилегијама, од владара признатим, или нису.”¹⁰⁸ Он Тарановском замера што није у те сврхе консултовао богату упоредну грађу, те децидно тврди да „у Србији организованих сталежа није никада било.”¹⁰⁹ Више пута наглашава да ни у средњовековној Србији ни у Русији није било организованих сталежа, да се они у Србији никако нису могли наћи, да она „пошто није имала организованих сталежа, није могла имати ни сталешких сабора”, те чак да су у Србији сталежи били *немоћни* зато што су српски владари имали

104 Т. Тарановски (1996), 258–259.

105 *Ibid.*, 259–260.

106 Н. Радојчић (1940), 28–29.

107 Ово није реткост у истраживањима средњовековног српског права. Рецимо, позната дебата о томе да ли су отроци средњовековне Србије били робови или не, углавном се заправо није заснивала на осетно различитим ставовима аутора у погледу тога какав је био положај отрока, већ на њиховим различитим схватањима тога шта се може сматрати робом: да ли је довољно да је један човек у својини другог човека, или је потребно да он буде у целости објект права, без икаквог субјективитета. Кратак преглед ове проблематике и основних дела види у Н. Криљанин (2024), 81–82.

108 Н. Радојчић (1940), 29.

109 *Ibid.*, 30–31.

јакe најамничке чете, што спречава сталешку организацију.¹¹⁰ Он, дакле, под сталезима подразумева само формално организоване сталеже западноевропског типа, какви се у Србији, заиста, још нису били развили.¹¹¹

Међутим, у данашње време већина аутора не заузима овако уску дефиницију сталежа и сталешке државе. За постојање сталежа сматра се довољним да одређеном слоју становништва правни систем даје привилегије у односу на друге, већ због саме чињенице да том слоју – односно сталежу – припадају; или, другим речима, да припадници различитих сталежа имају различита права и обавезе. У том погледу данас нема дилеме да су у средњовековној српској држави постојали сталежи и разне врсте сталешких привилегија, укључујући и учешће на сабору.¹¹² Радојчић овако нешто не спори. „Један део српскога становништва у средњем веку имао је већа права него остали, био је стварно привилегисан, али то још нису били организовани сталежи,” истиче он, предлажући да би стога боље било сабор, уместо сталешким, назвати привилегијалним.¹¹³ По његовом мишљењу, „чланови сабора бејаху далеко од западњачке сталешке организације, спретно вођене од римокатоличке цркве, која је дуго времена и преко сталежа ограничавала владарску власт у своју корист”, те се зато треба чувати схватања о сабору као сталешком органу, „јер оно ствара опасне забуне”.¹¹⁴ Без сумње, у погледу ових разлика Радојчић је у праву, и треба га следити утолико што је важно подвући разлике између средњовековне Србије и западноевропских сталешких монархија. Ипак, чини се да то не може да оспори постојање сталежа у ширем смислу у средњовековној Србији, па и на њеном сабору – што значи да је време ипак дало предност становишту Тарановског. Наравно, финесе разлика између сталешког уређења средњовековне Србије и других држава истог периода и даље не само да могу, већ би и било значајно да буду, предмет даљих научних истраживања.

7. УПОРЕДНА ПОРЕЂЕЊА?

Конечно, вреди осврнути се и на то у којој се мери Тарановски у излагању о сабору ослања на упоредна поређења. Примери из упоредног права и иначе су чести у његовој *Историји* – несумњиво због његовог доброг познавања већег броја правних система (нарочито руског, пољског и француског) и бављења Историјом словенских права. Овакво стављање правног система средњовековне Србије у шири контекст свог времена представља посебну вр-

110 *Ibid.*, 31–32.

111 Мада је, по Благојевићу, било „само питање времена када ће се српски државни сабори организовати и одлучивати на сличан начин, како је већ то учињено у Средњој и Западној Европи.” М. Благојевић (2008), 37.

112 Немогуће је на овом месту дати исцрпну библиографију овако широко присутне теме, али види од скорије литературе нпр. З. С. Мирковић (2017), 37ff; Нина Кршљанин, „Сталешка неједнакост у казненом праву Душановог законика”, *Стирани љавни живој* 3/2012, 41–68; S. Šarkić (2023), 41ff.

113 Н. Радојчић (1940), 32–33.

114 *Ibid.*, 33.

лину *Историје* Тарановског – приступ можда чест у његово време, али нарочито дошао до изражаја због ауторове ерудиције и широког, системског карактера дела.

На више места Тарановски износи општа запажања о средњовековној сталешкој држави, не наводећи конкретне правне системе. Тако, примера ради, када говори о малопре поменутом наглашеном утицају чланова владаревог савета унутар државног сабора, он као извор својих претпоставки истиче: „Баш тим је редом ишао развој сталешких скупштина у другим земљама западне и источне Европе. Нешто је слично морало бити и у Србији...”¹¹⁵ Функција оваквих начелних примедби је обично или, као овде, да покуша да попуни празнину у српским изворима просеком средњовековне Европе, или, тамо где извори постоје, да покаже да се оно што се у њима појављује са тим просеком поклапа, да не представља никакву аутохтону специфичност средњовековног српског права, нити карактеристичан трансплант из конкретног страног система.

Понегде, ипак, Тарановски наводи и конкретне примере – углавном у истој функцији. На једном месту, кратко, прави паралелу са енглеским правом, више да би илустровао општи сталешки принцип: „Што се сабор не противставља владаоцу, као неко тело поред њега, него се владалац меће у сабор заједно са сталежима, та се правна конструкција среће свуда код сталешких скупштина, и њен се траг одражава у традиционалној енглеској формули *King in Parliament* (краљ у парламенту, а не краљ и парламенат), која вреди и данас.”¹¹⁶

У малопре поменутом излагању о два могућа смера развоја сталешке државе, Тарановски као примере оних у којима је снажан владалац успео да укине сталеже наводи Француску и Русију, а за оне где су владари ограничили своју власт признавањем субјективних сталешких права на учешће у власти – Мађарску и Пољску.¹¹⁷ Ни о једној не говори ништа сем кратког помена.

Пред крај поглавља Тарановски истиче да сталешки карактер сабора „упозорује на њихово начелно сродство са сталешким скупштинама у другим европским земљама нове политичке формације – романским, германским и словенским.” Он одмах истиче да нема никаквих индикација да је Србија реципирала установу сабора из неког другог права, те да за тиме не би било ни потребе, јер се у сличним приликама развијају сличне установе – нормално, са својим локалним посебностима. Тако закључује: „Према томе и српски сабори, иако спадају у заједничку врсту сталешких скупштина, имају ипак свој засебни (идиографски) карактер.”¹¹⁸ Ни овде се он не упушта у поређење околности развоја српског сабора са неком другом сталешком монархијом, нити истиче посебности у односу на било који упоредни пример.

115 Т. Тарановски (1996), 257.

116 *Ibid.*, 247.

117 *Ibid.*, 259.

118 *Ibid.*, 261.

Једино иоле екстензивније поређење, које је заправо противстављање, Тарановски чини са Ромејским царством, у контексту сталешког карактера сабора. „Византија је била сасвим хетерогена политичка формација према сталешким државама,” истиче он, подвлачећи да је она могла утицати на разне области права и државне организације средњовековне Србије, али управо не и на стварање сталешке скупштине, јер такву ни сама није имала.¹¹⁹ По његовом мишљењу, на сабор нису могли утицати ни ромејски сенат, који већ од краја XI века није био од политичког значаја, ни конзисторија, која је представљала само окупљање дворјана да поздраве цара при његовом свечаном појављивању, ни еуфемија – проглашавање новог цара акламацијом чиновника и војника, чиме се одржавао само привид некадашњег народног учешћа у избору цара. По Тарановском, ништа од наведених институција није чак ни издалека личило на једну сталешку скупштину, што је сабор био. „Васпитани на византијским узорима могли су писци сликати српске саборе бојама из византијског церемонијала, али се под тим бојама крила сасвим друга неавизантијска садржина,” речи су којима се завршава поглавље о сабору.¹²⁰

И ово поређење је, ипак, сведено на један већи пасус. Детаљније упоредне анализе сабора са савременим установама – како се и Радојчић жалио – нема. Без сумње, такво поређење може представљати плодан – мада и захтеван – терен за даља истраживања.

8. ЗАКЉУЧАК

Из свега изнетог се може видети да је поглавље о саборима, као и већи део *Историје* Тарановског, издржало зуб времена, и да – упркос прилично озбиљној критици од стране Радојчића 1940. године – још увек представља веома значајну ставку литературе за свакога кога занима изучавање сабора средњовековне Србије. Наравно, у неким аспектима оно мора бити допуњено или кориговано сазнањима до којих су дошли каснији аутори у својим истраживањима, али тако нешто се подразумева у научном раду.

Вреди истаћи – ма колико да бисмо то такође могли подразумевати – да читање овог поглавља отвара многа занимљива питања за даље истраживање, било да она полазе из мањкавости рада Тарановског или, пак, из његових умесних запажања на која каснији научници, фокусирани на неке друге ас-

119 *Ibid.*

120 *Ibid.*, 261–262. Са овим се, опет, није слагао Радојчић. Већ у својим раним истраживањима је истицао да српски сабори немају са моћним западним сталешким скупштинама „ни из близа онолико сличности као с византинским царским конзисторијем, од кога се, колико се из извора види, највише разликују присуством властеле.” Н. Радојчић (1929), 486. У књизи износи став за саборе из времена Стефана Немање и Стефана Прввенчаног да „по своме кругу рада и по свом односу према владару они показују много сличности с византинским дворјанским и чиновничким састанцима, свечаним скуповима, који су били постали више симболични неголи стварни претставници народа.” Мада, у закључку ипак истиче да у Византији (као и у Дубровнику) „нису постојали скупови сасвим налик на српске саборе”, због чега им је било теже да схвате њихову природу и улогу. Н. Радојчић (1940), 82; 314.

пекте теме, нису у довољној мери обратили пажњу. Кроз рад сам се трудила да истакнем и подвучем нека од најзанимљивијих. Стога се надам да ће овај чланак, поред омажа професору Тарановском, моћи да послужи и данашњим и будућим научницима као путоказ за даља истраживања установе сабора у средњовековној Србији.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

- Владимир Алексић, „Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробишти-товићу”, *Сѣтари српски архив* 8/2009, 69–80.
- Ђорђе Бубало (прир.), *Душанов законик*, Завод за уџбенике, Београд 2010.
- Стојан Новаковић (прир.), *Законик Сѣтефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1898.
- Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2017.
- Александар В. Соловјев (ур.), *Одабрани сѣоменици српског ѣрава (од XII до краја XV века)*, Издавачка књијарница Геце Кона, Београд 1926.

Литѣрајѣура:

- Милош Благојевић, „Српски сабори и сабори отаѣства Немањића и Лазаревића”, *Глас САНУ – Одељење истѣоријских наука*, CDX, 14/2008, 1–40.
- Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку* (предговор: Љубомир Максимовић), Српска књијевна задруга, Београд 2011.
- Ђорђе Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Стубови културе, Београд 2009.
- Константин Јиречек, *Истѣорија Срба, ѣрећа свеска – Кулѣурна истѣорија: I. гео* (превео и допунио Јован Радонић), Издавачка књијарница Геце Кона, Београд 1923.
- Никола Крстић, „Разматрања о старым србскимъ правама, на основу стары писмѣны споменика и Душановогъ законика”, *Гласник Друшѣтва србске словесности*, IX/1857, 60–126.
- Нина Кршљанин, „Сталешка неједнакост у казнѣном праву Душановогъ законика”, *Сѣтари ѣравни живојѣ* 3/2012, 41–68.
- Nina Kršljanin, „Interrupted evolution: the Serbian medieval assembly (Sabor)”, *Parliaments, Estates and Representation*, vol. 37, 1/2017, 1–16.
- Nina Kršljanin, „Death of St. Helen of Anjou and the Sabor”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1/2024, 175–192.
- Нина Кршљанин, *Правни ѣоложај жѣне у средњовековној Србији*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2024.
- Нина Кршљанин, „Душанов законик у роману Владана Ђорђевића ‘Цар Душан’”, *Нова средњовековља: средњи век у модерној књијевности и уметности* (зборник радова са научног скуја), Београд 2025, у штампѣ.
- Зоран С. Мирковић, *Српска ѣравна истѣорија*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2017.
- Бранислав М. Недељковић, „О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана”, Мехмед Беговић (ур.), *Законик цара Сѣтефана Душана, књија I: Сѣрушки и Аѣонски рукојис*, САНУ, Београд 1975, 25–61.

Никола Радојчић, „О српским државним саборима за првих Немањића”, *Шишићев зборник (Mélanges Šišić)*, Загреб 1929, 481–486.

Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, САНУ, Београд 1940.

Александар В. Соловјев, *Законодавство Свјетлана Душана, цара Срба и Грка*, Београдски универзитет – Правни факултет, Београд 1928.

Теодор Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, Службени лист СРЈ, Београд 1996.

Srdan Šarkiћ, *A History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden – Boston 2023.

Nina Kršljanin

Associate professor

University of Belgrade Faculty of Law

THE STATE ASSEMBLY (SABOR) OF MEDIEVAL SERBIA IN THE WORK OF THEODOR TARANOVSKI

Summary

This paper analyzes the views of Theodor Taranovski presented in his work "The History of Serbian Law in the Nemanjić State" regarding the function and jurisdiction of the state assembly (Sabor) of medieval Serbia – the second most important central governing body alongside the monarch. Taranovski did not personally engage in original research concerning the Sabor; in this respect, he relied on the works of earlier historians who had examined the topic more extensively, above all Nikola Krstić, Stojan Novaković, and Nikola Radojčić. Nevertheless, in his comprehensive overview of the law of medieval Serbia, this topic understandably occupies an important place and is presented in detail. The paper compares Taranovski's views on this significant subject with the positions of his contemporaries, while also examining how well they have withstood the test of time in light of the most recent findings on the state assembly of medieval Serbia.

Key words: *State Assembly (Sabor) of Medieval Serbia. – Theodor Taranovski. – Estate Assembly. – Government Bodies. – Serbian Legal History.*

Душан С. Ракитић*

ПОГЛЕД ТАРАНОВСКОГ НА „ОПШТУ КОНСТРУКЦИЈУ” ДРЖАВЕ НЕМАЊИЋА

Учење Тарановској о правном уређењу и природи државе Немањића обухвата сложен ситеј особина, а уједно подразумева и динамику развоја предметне појаве. За Тарановској, та држава доживљава скоковити развој од доминантно кнежевско-дружинске државе до ситалешке монархије са патиримонијалним карактером државне власи, у којој дужности ситалежа имају првенство над њиховим повласицима (правима и слободама), а у складу са објективним (јавним) правом. Збој тоа се катеоријално одређење правној уређења и правне природе те државе, у њеном зрелом ситадијуму, може карактерисати као јавноправно. Поред разумевања погледа Тарановској на поменути појаве, циљ рада је да се анализа Тарановској ситледа у контексту правно-историјске литературе актуелне у време када је настала, као и да се процени њен домаиј у погледу начина на који објашњава зависности државе Немањића од два модела средњовековних држава – широке леезе појавних облика европских феудалних и ситалешких држава с једне, односно Ромејској царства с друге стране.

Кључне речи: *Патиримонијална држава. – Ситалешка држава. – Феудализам – Повласици власиеле – Држава Немањића.*

1. УВОД

Поглед на правно уређење и природу државе Немањића Тарановски је изложио у првом делу своје *Историје српској права*, у коме је обрадио државно право, превасходно у поглављима насловљеним „Општа конструкција немањиће државе” и „Начело законитости у државном уређењу и у функционисању државне власти.”¹ Синтагма садржана у наслову првог од

* Аутор је доцент на Правном факултету Универзитета у Београду.

1 Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањићкој држави, I део – Историја државној права*, Српска краљевска академија, Београд 1931, 283–303.

наведених поглавља објашњена је у тексту као настојање да се „конструише правна природа” државе Немањића, која је, по Тарановском, била сталешка монархија. Под „конструкцијом”, дакле, Тарановски подразумева логички поступак утврђивања правне природе државе Немањића. Да би се целовито сагледало то његово схватање неопходно је допунити битне елементе предметне „конструкције” одговарајућом грађом из других поглавља истог дела, превасходно оних посвећених сталежима и државној организацији – владоцу, сабору, подређеним и посредујућим властима, односу државе и цркве и државној територији.

Циљ рада је сагледавање значења које Тарановски придаје одређењу државе Немањића као сталешке монархије, као и целокупног његовог погледа на правно уређење и природу државе Немањића. Посебан аспект представља анализа учења Тарановског у погледу утицаја два битно различита модела државе, која су представљала упоредни и географски контекст државе Немањића – Ромејског царства с једне, односно европских феудалних и сталешких држава с друге стране, као и покушај процене његових одговарајућих налаза.

2. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ СТАЛЕШКЕ ДРЖАВЕ

На почетку поглавља које носи наслов „Општа конструкција немањићке државе”, Тарановски сталешку државу одређује на основу кумулативног испуњења два услова: изостанка јединственог појма грађанства, и постојања повлашћених сталежа, с тим што на том месту под повлашћеношћу подразумева изворно етимолошко значење речи – учешће у вршењу јавне власти („учешће у државној радњи”), било да је то поступање у корист владоца, односно државе, било да оно представља садејство са владоцем.²

Тарановски не пропушта да се осврне на процес затварања властеоског сталежа (који се у западној и централној Европи одиграо пре појаве државе Немањића, као и за време њеног трајања),³ будући да напомиње да у држави Немањића „није дошло до потпуног затварања,” као и да сталеж није био корпоративно организован, тј. није поседовао сталешке магистратуре.⁴ Тврђу да у држави Немањића није било затварања („закључивања”) властеоског рода Тарановски је претходно изнео у поглављу о правном положају властеле, са образложењем да „није било [...] за то потребних предуслова, јер није српска властела знала ни за ширу родовну организацију унутра у сталежу, нити за употребу грбова.”⁵ Не улазећи у питање (не)употребе грбова из перспективе савремених истраживања, чини се да би наведени закључак једино био

2 *Ibid.*, 214–215.

3 Блок процес затварања властеоског сталежа првенствено везује за промену карактера феудалног поседа – из поседа условљеног војном службом у наследни посед, тј. својину, до чега је у западној и централној Европи дошло у 11. веку. Marc Bloch, *Feudal Society I, The Growth of Ties of Dependence*, Routledge, New York 1961, 190–210.

4 Т. Тарановски, 215.

5 *Ibid.*, 45–46.

ваљано поткрепљен уколико би постојао пример да је прелазак из потчињеног сталежа у сталеж властеле био могућ без нобилитације на основу владаочеве повеље, односно и уз учешће саме властеле.⁶ На другом месту у тексту Тарановски се позвао на претпоставке Јиречека и Соловјева о могућности да су у ниже племство у доба немањихке државе још могли да уђу слободни сељаци, односно владачеви службеници, али је и ту изостао конкретан пример, као и дискусија у погледу тога да ли су поменути аутори писали о преласку у сталеж властеле на основу нобилитације.⁷ Уочена краткоћа понуђеног образложења тврдње да у држави Немањиха није дошло до затварања властеоског сталежа стоји у упадљивом контрасту са напором који је Тарановски уложио да обради питање настанка властеле као сталежа у држави Немањиха, које је услед недостатка извора веома тешко са извесношћу закључити.⁸ Чврсто појмовно разграничење властеле с једне и себара с друге стране, као и развијен обичајно-правни систем правила у погледу права и дужности властеле, затечени на самом почетку државе Немањиха – чини се да говоре управо супротно, тј. да је властеоски сталеж у то време већ био јасно одређен. Околност на коју указује Тарановски, да је властеоски сталеж по пореклу био разнолик, обухватајући поред Срба и Грке и Немце и приморску властелу,⁹ чини се да управо говори у прилог закључка супротног оном који је Тарановски понудио – да је, наиме, властеоски сталеж толико чврсто био затворен да различито етничко порекло, и чак верска припадност, нису представљали сметњу за разликовање положаја његових припадника у односу на друге сталеже. С обзиром да је сталешка подела представљала саму срж државног уређења, свака појава која би угрожавала њихово разграничење била би сузбијена, нарочито што је таква етничка разноликост била за то време на упоредном плану веома ретка, што и сам Тарановски наглашава.¹⁰

У истом поглављу у коме је утврдио да су „државна организација и државна радња” биле засноване на два повлашћена сталежа, на властели, с једне стране и „црквама и манастирима”, с друге – Тарановски је образложио ту тврдњу само у односу на властелу, пропустивши да наведе начин на који црквени субјекти учествују у јавној власти. Непосредан разлог за сврставање клира у повлашћени сталеж на основу критеријума учешћа у вршењу јавне власти – учешће клира у сабору, које је било уређено обичајем – изложен је као скуп чињеница у поглављу о том важном органу централне државне власти, без изричитог позивања на околност да је тиме испуњен поменути критеријум.¹¹ Тарановски као посебну појаву истиче власт цркве у питањима вере. У погла-

6 Могућност кретања у супротном смеру односно губљење социјалног положаја преласком из повлашћеног у потчињени сталеж, не значи изостанак стварања сталежа, будући да је губљење положаја услед осиромашења био сталан и свеприсутан процес у сталешким државама Европе, укључујући и периоде у којима се сталеж властеле сматрао затвореним.

7 Т. Тарановски, 45.

8 Видети поглавље 6.2 овог рада.

9 Т. Тарановски, 45.

10 *Ibid.*, 46.

11 *Ibid.*, 180–186.

вљу о правном положају цркве и свештенства, као први од три разлога због којих се клир мора сматрати посебним staleжом Тарановски наглашава да црква поседује власт верског карактера која је „налик државној”, тј. да се она „у приликама хришћанске културе организовала као самостална друштвена заједница налик на државу, јер је имала оригиналну власт, којој у специјалној верској области припадају три основне политичке функције, и то управа, суд и законодавство.”¹² Такође, у поглављу у коме говори о односу државе и цркве, Тарановски начелно констатује да „пошто није црква била одвојена од државе, него је с њом заједно сачињавала један сложени и сложни црквено-политички организам, додељивало се цркви одређено учешће у државном животу,” које се огледало у праву црквених великодостојника на милосрдну интервенцију, као и у праву сабора епископа да потврђују владарске даровнице манастирима.¹³ Чини се да последње наведено право не представља учешће у државном животу, већ средство којим је црквени правни систем ратификовао акте донете изван њега, тј. на основу државног права.

Без обзира што у поглављу о правној природи државе Немањића није анализирао начин на који црква учествује у државној власти, што би представљало основ за сврставање клира у повлашћене staleже у смислу критеријума који је поставио на самом почетку тог поглавља, Тарановски је у делу о правном положају клира анализирао дужности цркве, полазећи од хипотезе да „повластицама, древним или признатим од стране државе, одговарале су нарочите дужности сваког повлашћеног staleжа.”¹⁴ На том месту Тарановски о „повластицама” говори као о привилегијама, а не као о праву учешћа у вршењу јавне власти. Као опште привилегије целокупног клира, независно од ранга, он наводи подложност црквеном суду, „нарочиту заштиту части и поопштрену заштиту живота.”¹⁵ Аналогно војној дужности као основу права властеле да учествује у сабору, Тарановски истиче саветодавну дужност клира и еквивалентно право пружања моралне поуке владару и властели.¹⁶

3. ПОЈАМ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ

За Тарановског, државна власт је „превасходно оличена у владоцу”, с тим што истиче да су „изразити државни карактер имали и судије” од краја 13, односно почетка 14. века.¹⁷ У цитираној реченици о судијама, „државни карактер” судија Тарановски супроставља претежно сталешком карактеру носилаца управне власти. На том месту долази до изражаја развојно, уједно и етатистичко, разумевање државе Немањића од стране Тарановског: „[...] оличена у владоцу држава тежила је, да државне задатке и интересе поста-

12 *Ibid.*, 88.

13 *Ibid.*, 239–241.

14 *Ibid.*, 94.

15 *Ibid.*, 97.

16 *Ibid.*, 193–194.

17 *Ibid.*, 216.

ви изнад сталежа. Та се тежња манифестовала у различитим правцима [...] у истицању власти кефалија и судија у смесним жупама и сл.”¹⁸ Приметно је, наиме, да је за Тарановског држава апстрактан ентитет, појмовно различит од владоца који је њено оличење; Тарановски у предметном процесу не види уставни однос владара и сталежа, већ је у центру његове пажње перспектива из које држава надвладава сталеже. Тарановски на тај начин стоји у интелектуалној традицији Јелинека, фон Белова, као и руских писаца с краја 19. и почетка 20. века, који су наглашавали субјективитет државе у средњовековном контексту.¹⁹

Тарановски наглашава да је сталешка држава прожета баштинским карактером, што значи да су се „јавноправни односи [...] базирали на земљишној својини”, као и да „иста се веза огледала у политичкој хијерархији [...] појам својине се уносио у правну конструкцију јавних функција [...] врховна се власт монарха сматрала његовом својином.”²⁰ За начин на који Тарановски разуме правну природу државе Немањића важна је његова теза да патримонијални карактер државне власти није супротстављен појму сталешке државе, већ да се ради о две одреднице које се међусобно допуњују – „делимичне дефиниције једне исте државе, које тек скупа дају потпуну представу о њој.”²¹ На истом месту он инсистира да се не може говорити о „патримонијалној држави”, већ само о „патримонијалном карактеру државне власти”, као и да „патримонијална држава није један завршени и засебни облик владе.”²² Такође, у поглављу у коме говори о државној територији, након што је навео пример да је „свакако призната могућност и шта више законитост приватно-правног располагања са деловима државне територије”, Тарановски примећује да „није тај принцип одговарао строго јавноправном схватању државе у Византији, него је очевидно потицао из политичких назора, који су били у Србији.”²³

Инсистирање на патримонијалном карактеру државне власти у доба Немањића Тарановски донекле релативизује тако што излагање у том делу завршава тврдњом да се све до уставом уређених држава територија кроз историју „сматрала као објект стварног права од државне власти”, да се та врховна власт над територијом састојала у *dominium eminens* владоца, као симбола државне власти, као и да се „не може доказати [...] да је средњовековна Србија у дотичном погледу сачињавала изузетак од општег тока развитака.”²⁴ Другим речима, у цитираном делу текста Тарановски, у складу са својом етатистичком

18 Ibid., 217.

19 Georg von Below, *Der deutsche Staat des Mittelalters*, Quelle & Meyer, Leipzig 1914, 279–285, 300–305; Илустративан пример пружа Владимирски Буданов када говори о односу бојарске думе и владара Московске државе. Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов, *Обзор истории русской права*, Н. Я. Оглоблин, Петроград 1915, 165–171.

20 Т. Тарановски, 216.

21 Ibid., 217.

22 Ibid.

23 Ibid., 242.

24 Ibid., 217.

перспективом, посматра владоца искључиво као једино оличење државне власти, а не као носиоца скупа феудалних права и обавеза које чине сталешку државу патримонијалног карактера, па ни као једног од два, уз повлашћене сталеже у оквиру сабора, конститутивна субјекта централне државне власти. Чини се да на тај начин Тарановски битно ослабљује могућност да теза о патримонијалном карактеру државне власти Немањића послужи као специфична разлика у односу на ромејско државно уређење, у коме приватноправни, баштински карактер државне власти није био присутан.

Коначно, за разумевање државне власти у држави Немањића од стране Тарановског важна је дихотомија развијених облика европских сталешких држава. Прву категорију чине оне државе у којима су сталешке дужности све време задржале првенство у односу на сталешке привилегије, какве су биле државе на западу Европе, пре свега Француска, али и Московска држава, док се друга састоји од држава у којима су сталешке повластице постале примарне, што је довело до тога да су се сталешке дужности „врло често занемаривале,” као што је то било у централноевропским државама – Мађарској, Чешкој, Пољској итд. Правни основ гаранције повластица у првој групи држава је само „објективни државни закон”, дакле израз суверене државне власти владара, док су се у другој групи држава повластице потврђивале „нарочитим генералним привилегијама, које су владаочеву власт формално ограничавале, што је доводило до уговорних односа (*pacta conventa*) између владоца и повлашћених сталежа.²⁵ Описана дихотомија у великој мери одговара диференцијацији која је већ била присутна у литератури тог времена, у склопу настојања да се објасне разлике у правном и економском уређењу европских држава у средњем веку, односно да се одреде и ставе у међусобну зависност појмови патримонијалне владавине и феудализма.²⁶

Полазећи од чињенице да је Законом цара Душана положај властеле уређен на општи начин, Тарановски ту кодификацију сматра „изразом правне превласти државе над сталежима,” с тим што признаје да су у пракси „властела често надмашивали владоца па дакле и оличену у њему државу.”²⁷

25 *Ibid.*, 218.

26 Макс Вебер, из социолошке и економске перспективе, у оквиру излагања о традиционалним облицима владавине разликује хијерарјску владавину, под коју подводи феудалну личну зависност од владоца, од хијерархијске поделе власти (*Ständische Gewaltenteilung*), у којој се владавина остварује кроз компромис између владара и повлашћених класа, у складу са патримонијалним начелом првенства приватно-правних овлашћења, и која се у потпуности развила само у западној и централној Европи. Вебер је ову поделу релативизовао, изричито се сагласивши са фон Беловим да чисто патримонијални облик владавине није био могућ, једнако као ни чисто феудални. У правно-историјској литератури, у погледу дихотомије првенства приватно-правних, односно јавно-правних овлашћења, нарочито су биле утицајне студије фон Белова и Хинцеа. Max Weber, *Economy and Society, a new translation*, Harvard University Press, Cambridge – London, 2019, 362/368; G. von Below, *Der deutsche Staat*, 18–25, 300–305; Otto Hintze, *Wesen und Verbreitung des Feudalismus*, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin 1929, 1–29.

27 Т. Тарановски, 219.

4. ТРИ СТАДИЈУМА РАЗВОЈА СРЕДЊОВЕКОВНИХ ЕВРОПСКИХ ДРЖАВА

Развој „политичког уређења” у европским државама у средњем веку Тарановски представља у три стадијума: кнежевско-дружинска држава, феудална држава и сталешка држава. За Тарановског је кнежевско-дружинска држава универзални почетни стадијум присутан у свакој држави. Следећи стадијум, феудална држава, по Тарановском настаје онда када се вазални уговор, тј. уговор о верности вазала и дужности заштите сениора, спојио са условним земљишним поседом, док је „феудални хијерархијски систем [...] обухватио дугачке степеннице уговорне међузависности.” По Тарановском, „није феудализам распарчетовао државу, него ју је укоренеивао у земљи [...] вазали настањени на земљишту проширивали су и укоренеивали политичко уређење на један стални начин.” Признајући да је у различитим националним контекстима феудализам био присутан у врло различитим облицима, као заједничку особину тих појавних облика Тарановски истиче „засебни појединачни однос према владоцу сваког поседника, чије су повластице имале лични, персонални карактер.”²⁸ Изложени елементи припадају појму феудализма у ужем, традиционалном значењу тог појма, који захтева и економске и политичке елементе.²⁹

До преласка у трећи стадијум долази када свеукупни лични односи свих „поседника исте врсте” буду замењени њиховим „општим потчињавањем владоцу”, тако да чине сталеж чији сви припадници имају идентичне привилегије.³⁰ Околност да Тарановски на овом месту користи израз „поседници исте врсте” сажето показује идентитет који за њега постоји између припадности лица одређеном сталежу и одговарајуће врсте својинског права које том лицу припада. У погледу описаног развојног процеса, Тарановски је српским приликама прилагодио развојну типологију немачке историјско-правне школе, чини се највише под утицајем студије фон Белова о немачким државама у средњем веку.³¹ За разноврсност мишљења о доминантном узроку преласка из једног стадијума у други илустративан је пример еволуције ставова Ота Хинцеа. Прелазак из феудалне у државу сталежа, Хинце је у свом раду из 1906. године приписао првенствено војним потребама великих европских држава, оствареним кроз јачање најамничких војски владара на уштрб војски заснованих на феудалној верности, констатујући да је у 15. веку феудализам заменила „епоха

28 *Ibid.*, 220–221.

29 О развоју појма феудализма у европској историографији видети Душан Ракитић, „Схватање о феудализму у Византији и његов значај за историографску категоризацију феудализма у средњовековној Србији”, *Иденитетски преображај Србије, ирилози пројекти 2018 – колективна монографија*, Ивана Крстић, Маја Лукић (ур.), Универзитет у Београду – Правни факултет 2019, 93–97.

30 Т. Тарановски, 221.

31 G. von Below, *Der deutsche Staat*, 1914, 18–33, 279–305.

милитаризма.”³² Исти аутор је, међутим, у раду објављеном исте године кад и *Историја српског права* Тарановског, поставио тезу да су привилегије римокатоличког клира послужиле као узор за привилегије сталежа, првенствено у средњовековним државама западне и централне Европе, што је у ширем историјском контексту представљало јединствени основ за развој представничког система владавине у западној Европи.³³

Тарановски се супротставља ставу, за који каже да преовлађује у историографији словенских права, да феудализам није постојао у тим правима, тврдећи да се ради о неизбежном стадијуму који посредује између кнежинско-дружинске и сталешке државе, у смислу постојања „засебног појединачног односа према владоцу сваког поседника, чије су повластице имале лични, персонални карактер.”³⁴ У правно-историјској литератури 20. века ретко који појам изазива већу супротстављеност од феудализма, па тако Хинце, у претходно поменутом чланку, унеколико супротно описаној развојној типологији Тарановског, износи тезу да „феудални систем није универзални стадијум кроз који сва људска друштва морају проћи у свом друштвеном и политичком развоју. Слично томе, сталешки систем се не може сматрати универзалним и неопходним наставком феудалног система.” Аргумент за ту тврдњу Хинце налази, између осталог, у чињеници да је у Русији постојао феудални систем, али да се сталешки систем никад није у пуној мери развио. Управо на примеру Русије Хинце се супротставља тези фон Белова, коју следи и Тарановски, да је сталешки систем био плод јачања државне власти: „да је стварно сталешки систем представљао организацију чији је настанак условљен само деловањем државе, као што тврди фон Белов, у Русији би настао идеални тип (сталешке државе, прим. Д.Р). У стварности, међутим, у Русији је настала само непотпуна и девијантна варијанта тог система...”³⁵ Хинцеов поглед на посебност сталешке државе у Московској држави, на одређени начин стоји у континуитету са тезом Кључевског, која потиче с краја 19. века, да је касни развој сталешке државе у Русији, од друге половине 15. века до друге четвртине 18. века, био јединствен утолико што је до укидања уговорних односа између слободних људи кнежева и преласка на систем сталешких дужности дошло услед тога што је функција централне државне власти постала доминантна, тако да економске повластице ни у једном тренутку нису биле узрок настанка сталешких дужности, већ су оне економске повластице успостављене или сачуване привенстено и само у циљу обављања сталешких дужности.³⁶

32 Otto Hintze, "Military organization and the organization of the state", in F. Gilbert (Ed.), *The historical essays of Otto Hintze* (178–215), Oxford University Press, New York 1975 (Original work published 1906), 191–195.

33 Otto Hintze, "The Preconditions of Representative Government in the Context of World History", in F. Gilbert (Ed.), *The historical essays of Otto Hintze* (302–356), Oxford University Press, New York 1975 (Original work published 1931), 340–344.

34 Т. Тарановски, 221.

35 О. Hintze, *The Preconditions of Representative Government*, 344–345.

36 Василий Осипович Ключевский, *История сословий в России*, Литературно-издательский отдел Комиссариата Народного Просвещения, Петроград 1918, 124–126.

5. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ПРАВНЕ ПРИРОДЕ ДРЖАВЕ НЕМАЊИЋА

Без обзира на свој начелни став да су сва три стадијума била неопходна за природан развој средњовековних држава, Тарановски је констатовао да нису сва три стадијума била остварена у држави Немањића, већ да је она од кнежевско-дружинске државе – какву на почетку своје владавине има Стефан Немања, чију титулу жупана Тарановски види као остатак из преддржавног времена племенског старешинства – доживела скоковит развој у стадијум сталешке државе.³⁷ Тарановски указује и на појаву која говори о преклапању поменутих стадијума – па је сабор, као сталешки орган, сазван већ у време владавине Стефана Немање.³⁸ По његовим речима, „преко посредних етапа развитка прелазило се брзо, тако да нису се оне кристализовале у посебне завршене периоде.”³⁹ Упадљиво је да Тарановски тек државу цара Душана сматра сталешком у пуном смислу, на основу донетог законика и судске реформе. Чини се, ипак, да остаје недовољно разрађен одговор на питање због чега период почевши од Стефана Првовенчаног до Душана он избегава да категоризује као заокружени облик феудалне државе.

Приметно је да Тарановски ни на који начин не помиње Ромејско царство у контексту описаног развојног процеса европских држава, од њиховог настанка до средњег века, без обзира на то колико оно у предметној стварности представља значајну појаву. Разлог је једноставан: када говори о заступљености сабора, Тарановски користи синтагму „државе нове политичке формације.”⁴⁰ Ромејско царство, дакле, једино није новонастала држава. Византију Тарановски помиње као најважнији чинилац због кога је немањићка Србија имала скоковит развој. На том месту Тарановски признаје да „Византија није знала за сталешко уређење.”⁴¹ Описујући скоковит развој који немањићка држава пролази у кратком временском периоду, он наводи да „српска се држава претвара у царство и смело пружа руку да настави јавноправну традицију Византије.”⁴² Наизглед парадоксалну тврдњу да је утицај Византије утицао да немањићка држава скоковито достигне стадијум сталешке државе, иако је сама Византија била „сасвим хетерогена политичка формација према сталешким државама,”⁴³ Тарановски објашњава заједничким именитељем једне врсте сталешких држава и Ромејског царства – снагом државне власти.⁴⁴ Други чинилац скоковитог развоја немањићке државе у средњем веку Тарановски види у утицају приморских градова, који је довео до тога да се „уводио [...] и јачао унутра у Србији законски и судски ред.”⁴⁵ Законе

37 Т. Тарановски, 221.

38 *Ibid.*

39 *Ibid.*

40 *Ibid.*, 196.

41 *Ibid.*, 222.

42 *Ibid.*, 221.

43 *Ibid.*, 197.

44 *Ibid.*, 197, 292.

45 *Ibid.*, 222, 292.

и судство Тарановски, дакле, види као алатке којима држава успоставља надмоћ над сталежима, па тако и читаво поглавље које следи након „Опште конструкције немањихке државе” посвећује начелу законитости. Тарановски закључује да је „Немањихка држава спадала у ону категорију сталешких држава где је важио приоритет сталешких дужности, где се није развио систем јавних субјективних права сталежа противстављених правима владаочевим, него где су сталешке власти биле потврђене и гарантоване општим законом”, као и да „пошто у својој функционисању није владаочева власт наилазила на ‘права и слободштине’ [...] сталежа, нису се за њу постављала никаква формална ограничења.”⁴⁶ Међутим, у ту слику Тарановски уводи одређену динамику, тако што тврди да су се „ти правни елементи [...] развијали и временом примали све одређенији облик, који се састојао у томе, што се објективни закон признавао за природну границу владаочевој власти. Тако се у немањихкој држави, као њен принцип, развило начело објективне законитости, које је дефинитивно било спроведено у Душановом законик.”⁴⁷ Цитирани закључак Тарановски је допунио признањем да се „права виших сталежа гарантују у облику, који донекле личи на систем признатих јавних субјективних права”, у делу у коме Законик проглашава властеоска баштинска права и привилегије грчких градова за неприкосновене.⁴⁸

Објашњење за достигнути високи ниво развоја правне културе, оличен у начелу објективне законитости, Тарановски поново проналази у сусрету немањихког са правом Ромејског царства, једнако као и са западном правном културом, уз посредство права приморских градова, првенствено Котора.⁴⁹ Поклапање чинилаца који су, по мишљењу Тарановског, довели до скоковитог развоја државе Немањиха од кнежевско-дружинске државе до сталешке државе, са чиниоцима који су узроковали успостављање начела објективне законитости, природно је с обзиром да важење тог начела за Тарановског представља кључну одредницу појавног облика сталешке државе у доба Немањиха.

Истичући елемент објективности у склопу појма начела законитости, Тарановски се креће у традицији немачке историјско-правне школе, посебно учења Фрица Керна, с почетка 20. века, о објективном праву у контексту западне и централне Европе у средњем веку.⁵⁰

6. ПОВЛАШЋЕНИ СТАЛЕЖ И СТАЛЕШКО ПРЕДСТАВНИШТВО

Сагледавање целине разумевања опште конструкције државе Немањиха од стране Тарановског захтева анализу његовог погледа на правни положај и овлашћења повлашћеног сталежа, као и сабора као органа сталешког представништва.

46 *Ibid.*, 223.

47 *Ibid.*, 224.

48 *Ibid.*, 225.

49 *Ibid.*, 228–231.

50 Fritz Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages*, Basil Blackwell, Oxford 1939 (Reprinted by The Lawbook Exchange, 2013), 181–187.

6.1. Сабор

Вероватно најдиректнија дискусија Тарановског о сврставању државе Немањића у одређени цивилизацијски модел – Ромејског царства или средњовековних држава западне и централне Европе – изложена је у поглављу о сабору. Тарановски истиче „начелно сродство [сабора] са сталешким скупштинама у другим европским земљама нове политичке формације – германским, романским и словенским.”⁵¹ Он, међутим, изричито негира могућност да је сабор преузет из неке од тих земаља, објашњавајући самосвојни настанак сабора у немањићкој држави тврдњом да „подједнаке потребе свуда воде подједнаким последицама”, као и да је „само у начелу [...] Немањићка држава била иста, као што сталешке државе у другим земљама [...] у конкретном пак остваривању она је пружала свој самостални варијант.”⁵²

Упадљиво инсистирање на самосвојности сабора немањићке државе чини се да стоји у супротности са поклапањем битних особина сабора са особинама сталешких скупштина, које сам Тарановски истиче. Тако на пример, у делу где анализира формулу у преамбули Душановог законика, а у којој се владалац наводи као члан сабора, Тарановски констатује да је тако са свим сталешким скупштинама, укључујући и познату енглеску формулу *King in Parliament*.⁵³

6.2. Положај властеле

Сагледавајући положај властеле у средњовековној Србији, Тарановски истиче низ појединачних аспеката који спадају у жаришни појам феудалног друштвеног уређења. Он констатује да је верност основна дужност властеле,⁵⁴ једнако као и у феудалним државама западне и централне Европе. Он такође констатује да је распрострањена појава да властелини буду подређени другој властели или цркви,⁵⁵ што је управо модел вазалних лествица, за који сам Тарановски наводи да је битна одлика стадијума феудалне државе,⁵⁶ а који је структурно несамерљив са сликом позног византијског друштва.

У погледу управних овлашћења, Тарановски примећује да је „двор” сваког великог властелина имао административни карактер, дакле да је вршење јавне функције било нераскидиво повезано са сталешким положајем.⁵⁷ У истом смислу, у односу на припаднике централне државне управе који су били на владачевом двору, констатује да се „није [...] њихов углед базирао на дворским звањима, него им су се дворска звања давала према њиховом сталешком угледу.”⁵⁸ Коначно, примећује и да на властелинствима није било локалне државне управе, већ се вршила посредујућа власт властелина.⁵⁹

51 Т. Тарановски, 196.

52 Тарановски једнако негира и настанак сабора услед угледања на византијски сенат, византијски конзисторијум и византијску еуфимију. *Ibid.*, 196–197.

53 *Ibid.*, 184–185.

54 *Ibid.*, 39.

55 *Ibid.*, 40–42.

56 *Ibid.*, 220.

57 *Ibid.*, 39.

58 *Ibid.*, 215.

59 *Ibid.*, 215.

На основу одредбе Душановог законика о предаји коња и оружја умрлог властелина владару, која се „никако не поклапа са општом (византијском, прим. Д.Р.) структуром његове државе [...] у којој се потпуно признаје неприкосновеност и наследност приватне својине властеоске”, Тарановски сугерише вероватни настанак племства из владареве ратне дружине, „који се манифестовао свуда у Европи”.⁶⁰

Тарановски говори о постојању реалне политичке снаге властеле, која је по њему стварна гаранција учешћа властеле као сталежа у сабору и, самим тим, у вршењу централне власти.⁶¹ Такође, у вези са општом конструкцијом државе, Тарановски наглашава да „није било сталне војске, већ се војска окупљала по потреби на позив владоца по систему властеоске милиције,” као и да „купљење војске није било технички, него један политички акт”, јер се „морало водити рачуна о расположењу властеле према тој или оној војној акцији.”⁶² Констатација да није било сталне војске прецизирана је у поглављу о владоцу, где признаје да је почевши од владавине Драгутина и Милутина, захваљујући приходима од рударства, створена јака најамничка војска, која је омогућила „интензивнију офанзиву против Византије”, обезбедила владоцу „превласт у међусобним трзавицама унутра у држави”, представљала „битни ослонац јавног поретка у земљи;” ипак, по Тарановском најамна војска и даље чини „језгро тупа”, дакле не и претежни њихов део.⁶³ У погледу института проније, Тарановски пронију у Србији описује на исти начин на који то касније чини и Острогорски у односу на пронију у Византији – као велики посед који се давао у плодоуживање у замену за личну војну службу властелина, који је у рат водио насељенике са тог имања.⁶⁴ Ради се о ставу који у односу на пронију у Византији у научној књижевности није општеприхваћен, будући да је такође заступљена и перспектива према којој основна функција проније није била војна, већ фискална, у смислу непосредног финансирања одређених функција јавне власти, за коју се чини да постоји и више основа у изворима.⁶⁵

Пажњу привлачи истанчана анализа Тарановског на основу које поставља тезу да је у правној свести немањихке државе војна служба властеле у корелацији са њиховим економским имунитетом, а не са правом својине, што поткрепљује редоследом одговарајућих одредаба Законика цара Душана, и упоређује са таквом одредбом Великопољског статута Казимира Великог.⁶⁶ Битан изузетак од властеоског економског имунитета, и уједно одступање од сличних сталешких модела, Тарановски види у обавези плаћања соћа, са којом једину сличност види у средњовековној Пољској држави.⁶⁷

60 *Ibid.*, 44–45.

61 *Ibid.*, 195.

62 *Ibid.*, 215.

63 *Ibid.*, 139.

64 *Ibid.*, 34–35; Георгије Острогорски, *Пронија – њено историјско феудализам у Византији и у јужнословенским земљама*, Посебна издања, књига CLXXVI, Византолошки институт, књига 1, Српска академија наука, Београд 1951, 120–121.

65 О различитим погледима на природу и функцију проније у историјско-правној књижевности видети Д. Ракић, 96–101.

66 *Ibid.*, 24.

67 *Ibid.*, 26.

7. ЗАКЉУЧАК

На основу обимне, пажљиво, концизно и с огромном научном ширином спроведене анализе, Тарановски је утврдио велики број битних појединачних особина и елемената правног уређења и природе немањићке државе. Тај круг обухвата нарочито патримонијални карактер државне власти, што подразумева схватање о власништву владара над целокупном државном територијом, учешће повлашћених сталежа у вршењу јавне власти нераскидиво скопчано са сталешком припадношћу, и то учешће властеле у вршењу јавне власти непосредно на сопственим имањима и стварни политички утицај властеле посредством сабора, односно учешће цркве у вршењу централне државне власти посредством сабора, присуство вазалних односа, дакле вазалних лествица, унутар властеоског сталежа, политички утицај властеле као сталежа на основу чињенице да је тежиште војне силе била властеоска милиција, обавезу плаћања соћа као изузетак од економског имунитета властеле, релативно усамљен на упоредном плану, као и пуно успостављање начела објективне законитости тек у време ступања на снагу Законика цара Душана, у коме се права виших сталежа гарантују у облику „који донекле личи” на систем признатих јавних субјективних права.

Насупрот широком склопу јасно утврђених појединачних особина и елемената државе Немањића, у оквиру истог истраживања чини се да је могуће издвојити врло ограничен круг чврстих категоријалних одређења те државе. Основно такво одређење је налаз да је држава Немањића била сталешка монархија, са „патримонијалним карактером државне власти” и првенством сталешких дужности у односу на сталешке повластице. Поред тога, истичу се тврдње да у току свог постојања та држава није достигла пуни облик феудалне државе, да је сабор само начелно сродан сталешким скупштинама оновремених европских држава, представљајући њихову потпуно самосвојну варијанту, као и да Србија у време доношења Законика цара Душана „пружа руку да настави јавноправну традицију Византије.”⁶⁸ Коначно, у поглављу о правном положају властеле, у вези са питањем закључивања круга властеле у немањићкој држави, Тарановски је изнео тврдњу која се чини илустративном за правац коме тежи читава његова анализа правне природе државе Немањића – „да су се у образовању властеле у Немањићкој држави спојили и људи и институције како источне европске цивилизације, тако и западне.”⁶⁹

С обзиром на претходно истакнуте појединачне особине и елементе правног уређења и природе државе Немањића, чини се да није у потпуности образложена тврдња Тарановског да током владавине Немањића није био достигнут пуни, развијени облик феудалне државе. Управо супротно, када се сагледа целина његове анализе, Тарановски је утврдио да су у немањићкој држави били остварени управо сви елементи појма феудалне државе, како је на једном месту у предметном делу тај појам сам одредио, као и да је начело објективне законитости, као несаобразно феудалном уређењу, у пуној мери

68 *Ibid.*, 221.

69 *Ibid.*, 46.

остварено тек доношењем Законика цара Душана. Такође, у вези са учењем о стадијумима развоја средњовековних држава „нове формације”, понуђено објашњење за наводни скоковит развој од кнежевско-дружинске до сталешке државе у случају државе Немањића, у виду утицаја Ромејског царства, чини се унеколико парадоксалним, будући да само Ромејско царство није било сталешка држава. Теза да је до успостављања одређеног облика сталешке државе Немањића, који подразумева јаку централну власт, дошло услед подражавања модела јаке централне власти у Ромејском царству, чини се да пренебрегава околност да се радило о битно различитим носиоцима централне власти – у немањићкој држави сам Тарановски је утврдио постојање реалног политичког дуализма владоца и властеле, односно сабора као сталешког представништва са стварним политичким утицајем, насупрот византијском цару као једином носиоцу државне власти. Важење начела објективне законитости у обе стварности, које истиче Тарановски, чини се сувише апстрактном појавом да би говорило у прилог реалног политичког и друштвеног утицаја једне стварности на другу. Коначно, теза да је сабор у немањићкој држави настао независно од сталешких скупштина оновремених држава западне и централне Европе не чини се довољно образложеном.

Шире гледано, чини се да се виђење Тарановског о настављању „јавноправне традиције Византије” од стране немањићке државе заснива, на плану правног уређења и државне структуре, превасходно на постојању судија чија овлашћења су заснована на ауторитету владара, односно државе, као и на важењу начела објективне законитости, тј. на снази закона јачој од воље владара. Међутим, на заступљеност тих феномена и у појединим европским државама „нове формације” у истом временском периоду указује и сам Тарановски, као што указује и на околност да су обе појаве у пуној мери настале тек пред крај трајања државе Немањића. У свом излагању о немањићкој држави Тарановски често успоставља идентитет између владоца и апстрактно схваћене државе, па прерогативе владоца приписује држави, чиме у одређеној мери пренебрегава изворно обичајно овлашћење сабора да у садејству са владоцем учествује у вршењу централне државне власти. Претензија државе Немањића да у политичком смислу замени и продужи трајање Ромејског царства не значи да је структура правног уређења државне Немањића у њеном политичком апогеју постала приближна правном уређењу Ромејског царства.

Категоријално одређење правног уређења и природе државе Немањића је битан, али није и једини елемент идентитета српске средњовековне државне традиције. Међу друге такве елементе спадају и припадност црквене организације, језик уопште и посебно терминологија државног уређења, политички интереси, као и шири културни обрасци. Политичка и културно-историјска осетљивост сваког питања историјског идентитета усложњава његово научно истраживање, али и повећава могућност да једним елементима тог питања буде приписан већи значај него другим. Чини се да су одређена категоријална одређења правног уређења и природе државе Немањића од стране Тарановског, о којима је претходно било речи, артикулисана под утицајем припадности источном хришћанству цркве те државе, као и политичких претензија носилаца власти у њој.

БИБЛІОГРАФІЈА

- Georg von Below, *Der deutsche Staat des Mittelalters: Ein Grundriss der deutschen Verfassungsgeschichte*, Quelle & Meyer, Leipzig 1914.
- Marc Bloch, *Feudal Society, Vol. I, The Growth of Ties of Dependence*, Routledge, New York 1961.
- Михаил Флегонтович Владимірський-Буданов, *Обзор истїории русскоїо ѣрава*, Н. Я. Оглоблин, Петроград 1915.
- Otto Hintze, "Military organization and the organization of the state", in F. Gilbert (Ed.), *The historical essays of Otto Hintze* (178–215), Oxford University Press, New York 1975 (Original work published 1906).
- Otto Hintze, *Wesen und Verbreitung des Feudalismus*, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin 1929.
- Otto Hintze, "Typologie der Staendischen Vergassungen des Abendlandes", *Historische Zeitschrift*, vol. 141, no. 1, 1930, 229-248.
- Otto Hintze, "The Preconditions of Representative Government in the Context of World History", in F. Gilbert (Ed.), *The historical essays of Otto Hintze* (302-356), Oxford University Press, New York 1975 (Original work published 1931).
- Fritz Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages*, Basil Blackwell, Oxford 1939 (Reprinted by The Lawbook Exchange, 2013).
- Василий Осипович Ключевский, *Истїория сословий в России*, Литературно-издательский отдел Комиссариата Народного Просвещения, Петроград 1918.
- Георгије Острогорски, *Пронија – ѣрилої истїорији феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Посебна издања, књига CLXXVI, Византолошки институт, књига 1, Српска академија наука, Београд 1951.
- Душан Ракитић, „Схватање о феудализму у Византији и његов значај за историографску категоризацију феудализма у средњовековној Србији”, *Иденитїиетїски ѣребображај Србије, ѣрилози ѣројектїу 2018 – колектїивна моноїрафија*, Ивана Крстић, Маја Лукић (ур.), Универзитет у Београду – Правни факултет 2019, 93-107.
- Теодор Тарановски, *Истїорија срїскоїо ѣрава у Немањићкој држави, I гео – Истїорија државноїо ѣрава*, Српска Краљевска Академија, Београд 1931.
- Max Weber, *Economy and Society, a new translation*, Harvard University Press, Cambridge – London, 2019.

Dušan S. Rakitić
 Assistant professor
 University of Belgrade Faculty of Law

TARANOVSKY'S PERSPECTIVE ON THE "GENERAL CONSTRUCT" OF THE NEMANJICH STATE

Summary

Taranovsky's doctrine regarding the legal order and the nature of the Nemanjich state encompasses a complex web of characteristics, while simultaneously accounting for the developmental dynamics of the phenomenon in question. According to Taranovsky,

this state underwent a rapid evolution from a predominantly princely-retinue (*druzhina*) state to an estate monarchy characterized by the patrimonial nature of state authority. In this mature stage, the duties of the estates took precedence over their privileges (rights and freedoms), in accordance with objective (public) law. It appears that Taranovsky's assertion—that a fully developed, mature form of the feudal state was never reached during the Nemanjich reign—is not entirely substantiated. On the contrary, Taranovsky established that all the essential elements of the concept of a feudal state were indeed realized within the Nemanjich realm. Furthermore, he noted that the principle of objective legality, being inherently incompatible with the feudal order, was only fully realized with the promulgation of Code of Emperor Dushan. Moreover, the explanation provided for the alleged "leap-like" development from a princely-retinue state to an estate monarchy due to the influence of the Byzantine Empire appears somewhat paradoxical, given that the Byzantine Empire itself was not an estate state. The thesis that the Nemanjich state emulated the model of strong central authority in Byzantium seems to overlook fundamental structural differences. In the Nemanjich state, Taranovsky himself identified a real political dualism between the ruler and the nobility, embodied in the Sabor (Assembly) as an estate-based representation with genuine political influence—a sharp contrast to the Byzantine Emperor as the sole repository of state power. The shared validity of the principle of objective legality appears to be too abstract a phenomenon to serve as evidence of the real political and social impact of one reality upon the other. Finally, the contention that the Sabor in the Nemanjich state emerged independently of the estate assemblies in contemporaneous Western and Central European states does not seem sufficiently substantiated.

Taranovsky's view regarding the Nemanjich state's continuation of the "Byzantine public-law tradition" seems to rest, in terms of legal and state structure, primarily on the existence of judges whose powers derived from the authority of the monarch (i.e., the state), and on the application of the principle of objective legality. However, Taranovsky himself points to the presence of these phenomena in certain European states of "new formation" during the same period, just as he notes that both phenomena only reached full maturity toward the end of the Nemanjich state's existence. Taranovsky frequently establishes an identity between the ruler and the abstractly conceived state, thereby attributing the monarch's prerogatives to the state itself. In doing so, he somewhat neglects the original customary authority of the Sabor to participate, alongside the ruler, in the exercise of central state power. The Nemanjich state's political pretension to replace and extend the duration of the Byzantine Empire does not imply that the structure of its legal order, at its political apogee, became analogous to that of the Byzantine Empire. It appears that some of Taranovsky's categorical determinations regarding the legal order and nature of the Nemanjich state were articulated under the influence of the state's adherence to Eastern Christianity, as well as the political claims of its rulers to assume the mantle of the Eastern Roman Empire.

Keywords: Patrimonial state – Estate monarchy – Feudalism – Privileges of the nobility – The Nemanjich State.

Зоран Чворовић*

ПОГЛЕД ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ НА СТАЛЕЖЕ У МОСКОВСКОЈ ДРЖАВИ И НЕМАЊИЋКОЈ СРБИЈИ**

У раду се даје хронолошки приказ ставова Теодора Тарановског о сталежима и сталешкој монархији у Московској држави и Немањичкој Србији. Приликом су анализирани и поједини његови до сада ретко навођени и његово достигнуће чланци, искључиво посвећени проблему сталешког уређења руске и српске средњовековне државе. У раду је представљено гледиште Тарановског о специфичностима сталешког уређења у државама источноевропске, православне цивилизације. Осим тога, анализирани су и различити утицаји бројних других, пре свих руских, аутора на Тарановског и његове ставове о сталежима и сталешкој монархији.

Кључне речи: Теодор Тарановски. – Сталежи. – Сталешка монархија. – Московска држава. – Средњовековна Србија.

1. РАНИ РАДОВИ И СТАРИ СУКОБИ

Прва правноисторијска истраживања младог доцента Императорског Варшавског универзитета Теодора Тарановског (Фёдор Васильевич Тарановский) тичала су се, поред осталог, и друштвеног уређења средњовековне руске државе.¹ Следствено томе, могло би се с правом рећи да је проблем сталешког

* Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, редовни професор, zcvorovic@jura.kg.ac.rs

** Рад је резултат научноистраживачког рада аутора у оквиру Програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2025. годину, који се финансира из средстава Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

1 Своју прву правноисторијску студију Тарановски је објавио 1897. година и она се бавила рецепцијом немачког, тзв. магдебуршког права у западноруским градовима Велике кнежевине Литве. Овај рад је Тарановски написао као студент Правног факултета Варшавског универзитета и за њега је добио златну медаљу универзитета. Фёдор Васильевич Тарановский, *История русской права*, Под ред. и с предисловием В. А. Томсинова, Москва 2004, V–VI.

уређења руске средњовековне државе био заправо прва права научна преокупација Теодора Тарановског, након што је ступио у свет правноисторијске науке.

Наиме, 1902. године је у Варшави била објављена краћа студија Теодора Тарановског под насловом „Феудализам у Русији. Критички есеј”.² Радило се, заправо, о нешто обимнијем приказу годину дана раније објављене студије младог историчара Николаја Павловича Павлов-Силванског (*Николай Павлович Павлов-Силванский*) на тему „Феудални односи у удеоној Русији”.³

Млади доцент Тарановски је у овом приказу најпре стао у одбрану кључне тезе Павлов-Силванског да су у североисточној Русији у периоду удеоне расцепканости постојали феудални односи и феудалне установе налик оним какви су постојали у средњовековним државама западне германско-романске цивилизације.⁴ Овакав став младог Тарановског сведочио је о његовој научној храбрости, пошто је Павлов-Силвански наведеном тезом, а са ослоном на бројне историјске изворе, опонирао скоро једнодушном ставу ондашње руске историјске и правноисторијске науке, по коме у руској држави у кијевском периоду, као и у периоду удеоних кнежевина, нису постојали феудални односи и феудалне установе.⁵

Разлоге таквом априорном одбацивању у ондашњој руској историјској и правноисторијској науци чак и могућности постојања феудалних односа и феудалних установа у руској држави пре 16. века, Тарановски је пронашао у снажном утицају на историју руске државе и права две доминатне, притом „старе по настанку, али вечно младе по последицама и утицају”, школе мишљења у руској култури и уопште у јавном животу 19. века – словенофила и западњака. Речју Тарановског, „оштро супротстављени међу собом по свим тачкама, словенофилство и западњаштво могло се сложити и у стварности се слагало у једном – у негирању феудализма у Русији”.

Такав чудан консензус међу љутим идеолошким противницима, Тарановски је објашњавао тиме што су се „и словенофили и западњаци при формирању историографских теорија прошлости руководили политичким гледиштима о целисходном уређењу у будућности”. Притом, та гледишта „први су

2 Фёдор Васильевич Тарановский, *Феодализм в России. Критический очерк*, Варшава 1902.

3 Павлов-Силвански је, пре објављивања студије „Феудални односи у удеоној Русији”, у *Журналу Министѣрства народне просвѣте* публиковао, почев од 1895. до 1901. године, серију научних чланак о феудализму у удеоном периоду развитка руске државе. Аутор овог рада користио је постхумно објављену монографију Павлов-Силванског „Феодализм в удельной Руси”, која је објављена 1910. године, као трећи том сабраних дела рано преминулог историчара. Николай Павлович Павлов-Силванский, *Феодализм в удельной Руси*, С. Петербург 1910.

4 Ф. В. Тарановский (1902), 22–26. Иначе, Павлов-Силвански је удеоно-кнежевску расцепканост у североисточној Русији, као једну од битних манифестација феудализма, пре свега везивао за 14. и 15. век. *Ibid.*

5 Людмила Владимировна Мининкова, „Н.П. Павлов-Силванский о теории вотчинного государства в русской историографии”, *Известия ВУЗОВ, Северо-Кавказский регион, Общественные науки* 1/2015, <https://cyberleninka.ru/article/n/n-p-pavlov-silvanskiy-o-teorii-votchinnogo-gosudarstva-v-russkoy-istoriografii>, 11. децембар 2025.

тражили у аутохтоности, а други у преузимању уређења са Запада”. Међутим, „и једни и други су своја гледишта поткрепљивали историјом, али њу је свако тумачио на свој начин”. Тако су „словенофили, бришући из свог сећања трагични петербуршки период, целокупну претходну историју сматрали потпуно самониклом и стога наравно нису допуштали могућност да је у њој постојао феудализам, са којим су се органски везивале све западне новине”. С друге стране, „западњаци, инсистирајући на неопходности рецепције у садашњости, свим силама су доказивали неодрживост нашег прошлог, и зато су из њега избацивали феудализам, као далеки извор савременог западног уређења”.⁶ Према Тарановском, утицај ове две руске школе мишљења на руску историјску и правноисторијску науку није био директан, већ посредан, јер се под утицајем ова два идеолошка правца формирало својеврсно неписано правило према коме се, речју Павлов-Сиљванског, „међу озбиљним историчарима сматра неприхватљивим да се говори о феудализму у Русији”.⁷

Под утицајем рано стеченог уверења, да је одбацивање сваке могућности постојања феудалних односа и установа у средњовековној Русији било пре свега идеолошки мотивисано, Тарановски ће касније умногоме формирати и свој поглед на сталеже у Московској држави и Немаїїћкој Србији. Притом је Тарановски био мишљења да је само примена упоредно-историјског метода гарантовала објективност правноисторијског истраживања овог проблема и истовремено омогућавала да се одбаце сви идеолошки стереотипи који су се годинама накупили у руској историјској и правноисторијској науци.⁸

Иако је Павлов-Сиљванском признавао заслугу да је у читавом низу правних установа из периода удеоних кнежевина први открио и објаснио у развојку руске државе оне феудалне елементе који су постојали и код сродних установа на средњовековном европском Западу, Тарановски није могао да потврди и закључак овог аутора да је у Русији у 14. и 15. веку постојао потпуно развијен феудализам као систем организације друштва и државе.⁹ Разлог томе је што се Павлов-Сиљвански, као и његов узор Фистел де Куланж, није бавио сталежима, а према Тарановском управо је расветљавање „сталешког начела” било од кључне важности за објашњење феудализма. Уз то, Тарановски је био уверен да је прећуткивање питања сталешког уређења друштва североисточне Русије у периоду удеоних кнежевина довело Павлов-Сиљванског у ситуацију да се приликом упоређивања појединих западних и руских феудалних института „не придржава строго историзма”. Наиме, научно педантном оку младог правног историчара није промакло да је Павлов-Сиљвански поредио, примера ради, руски имунитет 14. века са франачким имунитетом из епохе Меровинга, а ограничења имунитета у Русији у 15. и 16. веку са ограничењима имунитета из периода владавине Карла Великог.¹⁰

6 Ф. В. Тарановский (1902), 45–46.

7 *Ibid.*

8 *Ibid.*, 47.

9 *Ibid.*, 29.

10 *Ibid.*, 30–31.

Теодор Тарановски се у монографском приказу студије Павлов-Сиљванског није задржао само на оцини најважнијих закључака овог аутора о феудализму у североисточној Русији у 14. и 15. веку, већ је отишао и корак даље. Изнео је и свој суд о проблемима друштвеног уређења два периода у историји руске државности, који су географски и хронолошки излазили из оквира монографије чији је критички приказ написао.

Наиме, у закључном делу приказа Тарановски је најпре скренуо пажњу на то да су истраживачи државног уређења и правног система Велике кнежевине Литве много пре истраживања Павлов-Сиљванског показали да је феудални систем постојао у западним и југозападним руским земљама. Међутим, тек су новија истраживања оповргла стару тезу да је феудални систем у овим руским земљама био резултат иностраног освајања и рецепције туђих правних и социјалних модела и уместо тога је документовано доказано да се „прелазак целокупног становништва од слободног ка зависном статусу и феудалним односима догодио још за време старих кнежева Рјуриковича и поклопио се са увођењем удеоног система владавине”.¹¹

Након овог запажања, Тарановски се осврнуо и на ставове поједних руских историчара који су у Московској држави (*Московское иосударсiиво*) 16. и 17. века проналазили извесне црте феудалног уређења. Такве тврдње Тарановски је најпре оспорио позивањем на један, додуше узгредан, али вишеструко важан закључак Павлов-Сиљванског да се „систем *иомјесѣија* у 16. и 17. веку, са принудним додељивањем *иомјесѣија* људима из служеће класе (*служилые люди*), који су били везани службом, те са прописаним регрутовањем (*версѣиание*) нових дворјана,¹² суштински разликовао од уређења удеоног периода”. Тарановски се надовезује на овај закључак тврдњом да се систем *иомјесѣија* у Московској држави 16. и 17. века суштински разликовао, „да до краја будемо отворени – од феудалног уређења”.¹³ Он, међутим, не остаје само на овом закључку, већ чини корак даље па „политичко-правно уређење Московске државе” квалификује као сталешку монархију. Притом се позива на истраживачке резултате угледних правних историчара В. И. Сергејевича (*Василий Иванович Сергеевич*) и В. Н. Латкина (*Василий Николаевич Лайкин*), јер су они „стриктном применом упоредно-историјског метода” у Земским саборима Московске државе препознали „установу сталешког представништва” налик оним на Запду.¹⁴

Проблему сталешког уређења Московске државе Тарановски се вратио 1911. године, али тада већ као ванредни професор Императорског универзитета у Јурјеву (Тарту у данашњој Естонији),¹⁵ у обимном приказу, у виду мо-

11 *Ibid.*, 49.

12 О дворјанима у Московској држави, више у: Зоран Чворовић, *Московска Русија: три века руске државности*, Београд 2023, 125–130.

13 Ф. В. Тарановский (1902), 52.

14 *Ibid.*, 52–53.

15 Ф. В. Тарановский (2004), IX.

нографске студије, трећег издања првог и другог тома „Старина руског права” познатог правног историчара Василија Ивановича Сергејевича.¹⁶

Тарановски је у приказу најпре навео да је Сергејевич био творац – и то још давне 1867. године, када му се појавила студија „Вече и кнез” – владајућег становишта у ондашњој руској правноисторијској науци према коме у старој Русији пре формирања Московске државе у 16. веку нису постојали сталези.¹⁷ Прецизније, Сергејевич је заступао тезу да се древноруско друштво делило на друштвене класе, али оне нису биле и правни разреди, јер су се припадници тих класа разликовали по имовини и личном достојанству, али не и по правима и обавезама.¹⁸ Против таквог става Тарановски се изјаснио још 1902. године у поменутом приказу студије Павлов-Силванског.

Оцењујући резултате Сергејевичевог истраживања друштвене структуре Московске државе, Тарановски истовремено одаје признање угледном правном историчару што је први у историји руског права систематизовано изложио структуру свих службених чинова, посредством које је дао „кохерентну правну конструкцију класа, редова и сталешких група” у овом периоду развоја руске државе.¹⁹ Сергејевичева посвећеност истраживању појединих службених чинова потицала је од уверења да је двор московски владара био кључан фактор у формирању нове сталешке структуре Московске државе, јер је примамљива дворска служба претварала дотадашње слободне бојаре (*вольные люди*) у припаднике службених разреда (*чины*) који су владару доносили обавезну војну службу.²⁰ У вези с тим, Тарановски је изнео једно методолошко запажање, које умногоме објашњава природу његових закључка о појединим правним установама из прошлости. По његовом суду Сергејевичу припада „посебна заслуга” зато што „његови закључци увек добију форму заокружене правне конструкције”. Тиме Сергејевич у суштини само „испуњава захтев, који се увек мора тражити од историчара-правника”, пошто је управо тај „конструктивно-догматски елемент” оно својство по коме се историја права разликује од других историјских дисциплина.²¹

У истом приказу Тарановски хвали Сергејевича зато што се у одељку посвећеном становништву Московске државе детаљно бавио војном организацијом, пошто „тесна веза која постоји између војног и политичког устројства друштва, даје одељку о војсци изузетан значај за разумевање специфичности класне и сталешке поделе становништва, а такође и организације власти у старој Русији”.²² Полазећи од става да су дворски службени чиновници, а не

16 Тарановски је, иначе, за ово дело добио и националну новчану награду „Гроф Сперански” коју је царској Русији додељивало „Удружење правника Русије”. Фёдор Васильевич Тарановский, *Описаніе о сочиненіи В. И. Сергеевича: „Древностии Русскаго Права”, томъ I, 1909 г., томъ II, 1908 г. (изд. 3-ье)*, Юрьев 1911.

17 *Ibid.*, 22.

18 *Ibid.*, 24.

19 *Ibid.*, 33, 113.

20 *Ibid.*, 33.

21 *Ibid.*, 113.

22 *Ibid.*, 35.

војна служба, служили као основ за сталешку диференцијацију у Московској држави, Сергејевич је био става да је и у овом периоду развитка руске државе војна служба била „свенародна“, као и у најстарије доба, када се „војничко занимање још увек није издвојило од других занимања”.²³

За разлику од Сергејевича, Тарановски је бранио у ондашњој руској правноисторијској науци скоро општеприхваћено становиште да је различити карактер војне службе у Московској држави био правни основ за сталешку диференцијацију на правне разреде служеће (*служилые люди*) и тежачке (*тяжлые люди*) класе. Будући да су први, као и у најстарије време, и даље лично дуговали војну обавезу, док војна обавеза припадника другог разреда није била лична, већ је падала на градове и села који су у ванредним околностима били обавезни да владару дају одређени број војника. Истовремено, Тарановски примећује да је по основу карактера војне службе дошло до даље сталешке диференцијације унутар служеће класе. Наиме, војна служба виших припадника ове класе – бојара, деце бојарске и дворјана – била је сталешка професија која се породично наслеђивала, па су се тако формирали *служилые люди по отчестиву*. Војна служба нижих припадника служеће класе – стрелца, козака, драгуна, рајтера – имала је карактер војничког заната, и као такви формирали су прве јединице стајаће војске и улазили у разред *служилые люди по прибору*.²⁴

Научно формиран под снажним утицајем позитивизма и еволуционизма познатог правног историчара и социолога Максима Максимовича Ковалевског, те његовог залагања за свеобухватну и стриктну примену упоредно-историјског метода, помоћу којег би се, пре свега, откриле сличности, али и разлике у развиту појединих друштава, држава и њихових правних система,²⁵ Тарановски је увек одбацивао крути догматизам. Стога је Сергејевичу, независно од наведених неслагања, дао за право што је у складу са идејом еволуционизма указао, с једне стране, на остатке правне старине у сталешкој организацији Московске државе, а, с друге стране, на специфичности њеног сталешког уређења.²⁶

23 *Ibid.*, 36, 37–38.

24 *Ibid.*, 37–40. Више о друштвеним и правним разредима, као и службеним чиновима у Московској држави у: З. Чворовић (2023), 109–182.

25 Тарановски је поводом смрти Ковалевског, 1916. године, објавио оглед о њему као правном историчару. Ту је указао, пре свега, на основна философска и методолошка полазишта којих се Ковалевски држао у својим правноисторијским истраживањима. Фёдор Васильевич Тарановский, „Ковалевский как историк права”, *Вестник гражданской права*, 5/1916, 5–17.

26 У свом огледу о Ковалевском, Тарановски је посебно скренуо пажњу на његово одбацивање опште прихваћених идеолошких стереотипа, који су оштро делили поједине епохе у развиту националних правних система, негирајући било какву генезу међу њима. Уместо тога, Ковалевски је на примеру Француске указивао на значај сталешке монархије у историјском процесу развитка политичких слобода, као и на гаранције законитости, које су под „старим режимом” могли дати виши судови. И прва истраживања Ковалевског финансијске управе у Француској под „старим режимом” и административне управе у средњовековној Енглеској, била су, по речима Тарановског, очигледно изазвана његовом тежњом да пронађе почетке законите управе, која се налази у основи савременог појма правне државе. Ф. В. Тарановский (1916), 12–13.

Наиме, иако је, насупрот Сергејевичу, сматрао да је начин вршења војне службе служио као правни основ сталешке диференцијације руског друштва у 16. и 17. веку, Тарановски је у поменутом приказу признао да је војна „служба у Москви у извесном смислу била обавезна за целокупно становништво”. Имајући у виду такав, у извесном смислу „општесталешки” крakter војне службе, Тарановски је сматрао основаним и закључак Сергејевича, да се „уједињење руске земље није реализовало снагом затвореног племићког сталежа, већ силом целокупног становништва Русије”.²⁷ Такође, Тарановски је прихватио и закључак Сергејевича да процес издвајања виших разреда служеће класе (*служилые люди*) у Московској држави није био у потпуности завршен због читавог низа социјалних и правних препрека. Пре свега због специфичних службено-техничких услова, пошто су дворјани и сељаци неретко служили у истим јединицама, али и услед сталних сукоба унутар виших разреда служеће класе (*служилые люди по отчестиву*) око додељивања *йомесѣија*, што је онемогућавало постизање унутарсталешке кохезије и солидарности.²⁸

2. ЗРЕЛИ ПРИЛОЗИ НА УТАБАНОМ ПУТУ

Речју савременог руског правног историчара В. А. Томсинова (*Владимир Алексеевич Томсинов*), „теме, маркиране у раним радовима Тарановског”, укључујући и брошуру „Феудализам у Русији”, разрађене су у низу његових каснијих радова, које је објавио у емигрантском периоду.²⁹ Следствено томе, док се у раној руској фази научног рада о сталежима у Московској држави изјашњавао фрагментарно, пре свега у оквиру ширих критичких приказа дела других аутора о друштвеном уређењу старе Русије, у каснијој, научно зрелој емигрантској фази, Тарановски даје знатно шири и заокружен поглед на сталешко уређење, не само у Московској држави 16. и 17. века, већ и у другим средњовековним државама Источне Европе.

2.1. *Forma imperii* Московске државе

У раду који је објавио 1925. године и у коме анализира законске гаранције из главе XVII Саборног уложенија од 1649. године које су се тичале неприкосновености баштина (*войчина*) и *йомјесѣија* виших разреда служеће класе (*служилые люди по отчестиву*), Тарановски скицира и слику „историјско-правне конструкције руске државе московског периода”. Као основа послужила му је теза да се гаранције неприкосновености поседа служеће класе у Московској држави „нису давале у форми уговорног или законског признања субјективних јавних права служећег сталежа (*служилые люди*), већ у поретку законског обезбеђивања објективне законитости”, те да су биле условљене законски уређеном обавезном личном службом (*нейодвижной крейосѣиной услѣав*) коју су држави договали сви службени чиновни Московске државе.³⁰

27 Ф. В. Тарановский (1911), 36, 42.

28 *Ibid.*, 40–41.

29 Ф. В. Тарановский (2004), XXIII.

30 Фёдор Васильевич Тарановский, „Обеспечение прав служилого землевладения в сословно монархическом строе Московского государства”, *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzerà*,

Имајући то у виду, а правећи разлику, као и стари европски политички писци, између *forma imperii* и *forma regiminis*, Тарановски је Московску државу, као и у већ поменутом приказу из 1902. године, дефинисао као сталешку монархију. Наиме, иако је самодржавни владар формално био неограничен, у вршењу власти учествовали су сталежи – црква, чланови служеће класе по наслеђу (*служилые люди по отчеству*), грађани (*йосадские люди*), па чак и државни сељаци (*черноволостные крестьяне*). С друге стране, сталешко уређење се испољавало: 1) „у формалној независности цркве, као границе владареве власти”; 2) „у сталешком систему војне организације и попуне прерсоналног састава подређених органа власти”; 3) „у учествовању сталежа у вршењу врховне власти (Бојарска дума, Архијерејски сабор, Земски сабор)”.³¹

У истом раду Тарановски је јасно указао на разлике које су постојале у сталешким уређењима Московске државе и западних средњовековних држава: „На Западу је сталешко уређење проиштицало из листе јавних права, а у Москви из списка државно-правних обавеза, због чега су у Московској држави сталешке привилегије имале само рефлексни карактер и нису доспевале до нивоа субјективних јавних права”. Стога, „у време када се у Западној Европи примењивао систем сталешких слобода, на истоку Европе господарила је обавезна служба владару свих сталежа (*нейодвижный крейосійной усїав*)”, али се ова доживљавала не само као терет, већ и као обезбеђење права.³² Имајући у виду ову разлику, Тарановски закључује да је „могуће да се на двојак начин формулише појам сталешке монархије”. Први начин је тако што ће се тај појам сузити и свести на „систем сталешких слобода”, чиме ће се из овог појма „искључити источноевропска државност, као некомпатибилна с њим”. Други приступ подразумева да се појам сталешке монархије прошири, тако што ће се њиме обухвати обе историјске верзије, како западна заснована на сталешким слободама и привилегијама, тако и источна заснована на законом утврђеним службеним обавезама сталежа према држави. Тарановски је сматрао бољим други приступ, јер он „даје потпунију синтезу историјског тока државноправног развика европске културе”.³³

Имајући у виду да се „државна култура Русије веома ниско котира на интелектуалној пијаци Европе”, при чему „у њену оцену и не улазе”, већ је „просто жигошу придевком „царизам”, погрдним и за европско уво чудноватим”, Тарановски је имао потребу да у чланку под називом *Државна култура Русије* још једном скрене пажњу на то „да је „руско државно уређење, са својим монархијским обликом владавине”, пролазило кроз исте оне „фазе које су познате у политичкој еволуцији Европе, и заједничке су Русији и осталој Европи”. Следствено томе, Тарановски је поново Московску државу сврстао у сталешку монархију.³⁴

Т. II, Lwow 1925, 588. Овај чланак по свему судећи до сада није коришћен у радовима о Тарановском на српском језику.

31 Ibid., 589.

32 Ibid., 590.

33 Ibid., 590–591.

34 Феодор В. Тарановски, „Државна култура Русије”, *Лейкойис Маїице срїске*, бр. 307, 1–2/1926, 36–37.

„Иако је руска држава”, по речима Тарановског, „једна манифестација и једна врста заједничког типа европске државе, ипак је она имала неке нарочите особине које су одговарале оном задатку који јој је историја поставила.” У велике историјске задатке који су утицали на појаву специфичности у правноисторијском развоју руске државе, Тарановски је убрајао: 1) одбрану источног Словенства од монголског ропства и западне колонизације и његово политичко уједињавање; 2) заштиту хришћанске Европе од најезде азијских номада; 3) преузимање византијског верског и културног наслеђа и заштити Православне цркве од римокатоличког прозелитизма; 4) цивилизаторску мисију на огромном простору евроазијске равнице; 5) помагање у очувању словенства као посебног културно-историјског типа. Због извршења ових великих историјских задатака руска држава „никада није знала ни касте нити затворене сталеже, који би искључивали прилив нових људи у своје редове и тиме кочили друштвени развој”. „У Московско доба”, по речима Тарановског, „службени сталеж (руско племство оног доба) попуњавао се из најразноврснијих друштвених слојева; није још успео да се стабилизира, кад је реформа Петра Великог донела нове и начелне промене”.³⁵

Није се руска држава, а посебно њена московска епоха, разликовала од западних средњовековних држава само по томе што сталежи нису били затворене групе, већ и по томе што је у њој, речју Тарановског, „опште начело надвладало индивидуално, тако да се руска држава у правном погледу конституисала према систему објективне законитости а не субјективних права”. „Сви сталежи”, закључује Тарановски, „сви друштвени слојеви, цео народ је због историјских прилика намењен био да служи држави са крајњим, безграничним напрезањем и жртвама. У току дугог времена је баш таква служба била једна формална правна дужност сваког поданика руске државе; цео народ је био непосредно или посредно привезан за државну службу; то вреди не само за стару Московску државу, већ и за руску царевину, све до момента када је лични службени терет поданика био правно укинут” (Манифестом од 1762. о слободи племства од принудне службе и Манифестом од 1861. године о ослобођењу сељака).³⁶

2.2. Сталежи у православној цивилизацији

Свој поглед на сталеже и сталешко уређење, не само у Русији већ и у Немањинској Србији, Теодор Тарановски је најпотпуније изложио у обимном чланку под називом „Неколико идиографских црта старог српског права”, који је објављен у Варшави 1928. године.³⁷ Тезе из овог чланка које се односе на Немањинску Србију Тарановски ће углавном поновити и у свом капиталном делу „Историја српског права у Немањинској држави”, у одељку у коме је дао општу

35 Ibid., 39–40.

36 Ibid., 42.

37 Фёдор Васильевич Тарановский, „Несколько идиографических черт старого сербского права”, *Conférence des historiens de l'état de l'Europe orientale et du monde*, Varsovie, le 26–29 juin 1927, II-e partie, Varsovie 1928, 233–280. И овај чланак по свему судећи до сада није коришћен у радовима о Тарановском на српском језику.

конструкцију Немањинке Србије као сталешке државе.³⁸ Занимљиво је да је Тарановски свој заокружен поглед на сталезе и сталешко уређење Немањинке Србије, а с њом у вези и Московске државе, изнео у форми својеврсне полемике са ставовима некада, у 19. веку, врло утицајног пољског правног историчара, романисте и слависте Вацлава Мађејовског (*Wacław Maciejowski*).

Наиме, Тарановског је, по његовом личном признању, нарочито заинтересовала изразито негативна оцена којом је Мађејовски оценио државно уређење Немањинке Србије, нарочито за владавине Душанове. Мађејовски је тврдио да је у средњовековној Србији постојао „азијатски феудализам“, који је био „обучен у одело византијског дворског уређења“. То је према овом пољском правном историчару пре свега значило да у Србији није било не само рецепције римског правног наслеђа, већ није постојало ни, његовом речју, „шљахетско земство“, тј. феудална мешовита влада сталешке монархије западног романо-германског типа, чији је правни израз била, пре свега, *pacta conventa*.³⁹ Стога, иако је у средњовековној Србији племство учествовало у вршењу власти, оно је то чинило у оквиру службе коју је вршило владару, а не као његов конкурент и ограничавајући фактор његове власти.⁴⁰ Порекло два различита типа феудалног уређења, „азијатског“ и западног романо-германског, Мађејовски је пронашао у вери. Наиме, Словени-римокатолици су посредством вере примили и римско право, као и државно уређење засновано на сталешким привилегијама, док Словени-православци такво уређење нису могли добити из Византије.

С једне стране, Тарановски је одбацио негативне оцене Мађејовског о државном уређењу Немањинке Србије, те његово негирање постојања сталешке монархије ван круга римокатоличких средњовековних држава. С друге стране, Тарановски је прихватио његову тезу о постојању у средњем веку два посебна цивилизацијска круга – православног и римокатоличког, у којима је исти тип друштвеног и државног уређења – сталежи и сталешка монархија – еволуирао у различитим правцима. Речју Тарановског, „за разумевање историје старе српске државности важно је управо доћи до схватања да се оно развијало према посебном византијском или источноевропском типу“.⁴¹ Истом типу припадала је и стара руска државност. Следствено томе, „у источноевропском систему није било „шљахетског земства“, али то не значи да није било учешћа владајућег сталежа у власти. Оно је постојало, али се није испољавао у форми конкурисања монарху на уговорној основи, већ у поретку потчињености држави по начелима објективног статуса (како говори Спенсер), што није резултирало субјективним политичким правима, већ јавноправним обавезама учешћа у вршењу власти“.⁴²

Иако су у том моделу сталешке државе, коме су припадале Немањинка Србија и Московска држава, постојале сталешке привилегије, оне „у односу

38 Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинки држави*, Београд 1996, 287.

39 *Ibid.*, 243, 244, 249.

40 *Ibid.*, 249.

41 *Ibid.*, 255.

42 *Ibid.*, 252.

према држави нису биле конститутивног карактера, него подређеног – законског”. Сталешке привилегије биле су само „одраз објективног државног статуса и из њега проистеклих сталешких обавеза”. С тим у вези, Тарановски се пита – на каквој правној основи се заснивао тај статус, па даље одговара: „На објективном закону који је стајао изнад стаљеа, чешће и више на обичају, следствено, уопште на објективном правном поретку, супротно систему субјективних јавних права, схваћених као *iura ac libertates* стаљеа”. Зато се у Московској држави говорило о законској обавезној служби свих стаљеа (*не-подвижный крейостной услѣв*). Гаранције личних права, које су се у западним римокатоличким сталешким државама давале у форми *pacta conventa*, као сталешка привилегија, замењени су „у источноевропском систему објективним принципом законитости владавине”.⁴³

3. УЗОРИ И УТИЦАЈИ

Поглед Теодора Тарановског на стаље у државама источноевропског типа и православне цивилизације, умногоме подсећа на гледиште о стаљеима у Московској држави чувеног руског историчара империјалне епохе Василија Кључевског (*Василий Осипович Ключевский*). Стога није случајно што Тарановски у „Историји српског права Немањинске државе”, у делу у коме уопштено говори о историјској генези сталешког режима, наводи да се служио „цењеним подацима, на које наилазимо код чувеног руског историка Кључевског и то у његовом специјалном курсу из историје стаљеа”.⁴⁴

Кључевски је у својој студији о историји стаљеа у Русији најпре указао да и „поред сличности многих појава нашег и западноевропског друштва, ипак је лако приметити бројне специфичности по којима се прво разликује од другог, а које се све могу свести на једну: на Западу се до релативно оштрије сталешке форме долазило бржим и једноставнијим путем, а у исто време у Русији су се знатно једноставније друштвене формације образовале у знатно дужем и сложенијем процесу”. Једном речју, „код нас је”, закључује Кључевски, „друштвени процес увек сложенији, али су друштвене форме једноставније, а сталешке црте мање оштре”, па „сталешку поделу у Русији одликује необична динамичност и несталност”.⁴⁵

Када је у питању друштвено уређење Московске државе 16. и 17. века, Кључевски је био мишљења да је оно имало „оригинални карактер”. А оригиналност се састојала у томе да се „подела међу свим класама вршила само на основу обавеза, које нису биле повезане са правима”. „Истина”, вели Кључевски, „обавезе су биле сједињене са неједнаким користима, али те користи нису биле сталешка права, већ само економска помоћ за вршење обавеза. Однос обавеза према користима у Московској држави био је обрнут од оног што је постојало у другим државама између политичких обавеза и права: тамо

43 *Ibid.*, 252–253.

44 Тарановски (1996), 30–31.

45 Василий Осипович Ключевский, *История сословий в России, Полный курс лекций*, Минск 2004, 30–31.

су прве проиштицале из других као њихова последица; овде су користи биле политичке последице државних обавеза. Та разлика у односима изражавала се у томе, што су се тамо (на Западу) сталешке обавезе скидале са лица које се одрекло сталешких права; овде, напротив, није било дозвољено да се ослободиш обавеза чак и у случају да си се одрекао користи, и често је обавезу имало лице које није имало одговарајуће користи”.⁴⁶ Смисао статусно-правних разлика у Московској држави Кључевски је објашњавао тиме што су „дужности различитих класа доносиле држави неједнаку корист, па због тога и класе, које су биле носиоци тих обавеза, нису уживале исти значај у држави”.⁴⁷

За формирање оваквог специфичног друштвеног уређења Московске државе, Кључевски наводи мање-више исте оне историјске разлоге на које се позивао и Тарановски. Речју Кључевског, ове специфичности се пре свега „могу објаснити доминантним интересом који их је створио”. А тај се интерес састојао „у очувању спољне безбедности народа, у име које су се претходно политички уситњени делови ујединили под једном влашћу”, јер „Великорусија се није ујединила под влашћу московских владара услед освајања, већ под притиском спољне опасности, која је претила опстанку великоруског народа”. Стога, „у Московској држави, чије су све снаге биле усмерене на спољну борбу, тежње законодавца су морале усредсредити на одређивање удела који ће у тој борби припасти различитим класама друштва, а не на то каквим ће се правима користити свака класа. Стога је предмет законодавне разраде и било разврставање терета националне борбе, а не сталешких права, која нису могла довести до остварења националног циља.”⁴⁸

Свој рад на истраживању сталешке организације Немањићке државе Тарановски је започео као зрео научник који је, како примећује В. А. Томсинов, основе свог научног погледа и методолошког приступа формирао још у време писања приказа студије о феудализму Павлов-Сиљванског 1902. године.⁴⁹ Притом је његов поглед на сталеже у Московској држави био очигледно обликован под снажним утицајем Кључевског, док је од „западњака” В. И. Сергејевича преузео тезу о истоветности Земског сабора Московске државе и западних сталешких скупштина.⁵⁰ Следствено томе, пишући своје капитално дело о историји права Немањићке државе Тарановски је нужно морао поћи од темељних ставова и методолошких претпоставки који су још у отаџбини поделили његов поглед на сталеже и сталешку монархију у Русији 16. и 17. века.

Оспоравајући мишљење Тарановског да су у Немањићкој Србији постојали како сталежи, тако и сталешка монархија, Никола Радојчић је чини се погрешно закључио да је мишљење Тарановског о установи државних сабора, а запараво о друштвеном и државном уређењу средњовековне српске државе,

46 *Ibid.*, 95–96.

47 Чворовић (2023), 111.

48 Ключевский (2004), 96–97.

49 Ф. В. Тарановский (2004),

50 Фёдор Васильевич Тарановский, „Памяти М. Ф. Владимирского-Буданова”, *Юридический вестник*, кн. XIV, (II), 1916, 9.

„јаско зависно од Николе Крстића”.⁵¹ Тачно је да се Тарановски често позивао на Крстића, али сва је прилика да је он то чинио понајпре ради неке врсте спољне, формалне легитимације у новој научној средини, којој је припадао Крстић као њен први правни историчар. У суштини, када оцењује друштвено уређење Немањѣке Србије, као и јавноправну конструкцију ове државе, Тарановски полази од давно формираног погледа на друштвено и државно уређење Московске државе.

Никола Радојчић је не само оспоравао тврдњу Тарановског о Немањѣкој Србији као сталешкој држави, већ је негирао и само постојање сталежа у њој, тврдећи да „у Србији уопште није дошло до чврсто организованих сталежа, него је она још у своме правном развитуку ишла стопама Византије, с њеном правном једнакошћу свих поданика пред законом”.⁵² У овим ставовима Теодор Тарановски је морао препознати нешто од погледа „словенофила”, пре свих чувеног правног историчара Владимирског-Буданова (*Михаил Флејонѣович Владимирский-Буданов*),⁵³ са којима се научно разилазио у отаѣбини. Због неуморног залагања за право на самосвојност друштвеног и државног уређења држава средњовековне православне цивилизације, али и за њихову припадност заједничкој средњовековној европској правној култури, Тарановски није ни у новој држави, као ни у ширем европском научном простору, престао да води полемику са правноисторијским ставовима који су морали подсећати на некадашњу идеолошку борбу „западњака” и „словенофила” у руској правној историји, с којом је својевремено и ушао у свет правноисторијске науке.

БИБЛИОГРАФИЈА

Василиј Осипович Ключевский, *Истѣорѣя сословѣй в Росѣи, Полный курс лекѣий*, Минск 2004.

Людмила Владимировна Мининкова, „Н.П. Павлов-Сильванский о теорѣи вотчинно-го государства в русской историографии”, *Известѣия ВУЗОВ, Северо-Кавказский регион, Общѣественные науки* 1/2015, <https://cyberleninka.ru/article/n/n-p-pavlov-silvanskiy-o-teorii-votchinnogo-gosudarstva-v-russkoy-istoriografii>.

Никола Радојчић, *Срѣиски државни саборѣи у средњем веку*, Београд 1940.

51 Никола Радојчић, *Срѣиски државни саборѣи у средњем веку*, Београд 1940, 30.

52 *Ibid.*, 310. Са садашње дистанце чини се да је Радојчић био у праву када је оспоравао постојање сталешке монархије, односно феудалне мешовите владе не само у Немањѣкој, већ и у Московској држави. Ако је Радојчић био ближи истини од Тарановског код оцѣне јавноправне конструкције Немањѣке државе, то се по свему судећи тешко може рећи за Радојчићеву тврдњу о непостојању сталежа и сталешког друштвеног уређења у средњовековној Србији. Уосталом, сталежи могу постојати и без мешовите феудалне владе, чије су институционални израз биле сталешке скупштине. Сталежи у Московској и Немањѣкој држави по својој природи чини се да су били блиски оном опису који даје Тарановски. У сваком случају, били су различити од сталежа на Западу, пре свега због утицаја Византије и специфичног односа цркве и државе у средњовековној православној цивилизацији. Више о правној природи Душанове државе и сличностима са Московском државом, у: Зоран Чворовић, *Душанов законѣи у руском оѣледалу*, Београд 2018, 63–68.

53 Ф. В. Тарановский (1916), 9.

- Николай Павлович Павлов-Сильванский, *Феодализм в удельной Руси*, С. Петербург 1910.
- Фёдор Васильевич Тарановский, *Феодализм в России. Критический очерк*, Варшава 1902.
- Фёдор Васильевич Тарановский, *Отзывъ о сочиненіи В. И. Сергіевича: „Древности Русскаго Права”, томъ I, 1909 г., томъ II, 1908 г. (изд. 3-ье)*, Юрьев 1911.
- Фёдор Васильевич Тарановский, „Ковалевский как историк права”, *Вестник іражданскоіо ірава*, 5/1916.
- Фёдор Васильевич Тарановский, „Памяти М. Ф. Владимирскаго-Буданова”, *Юридический вестник*, кн. XIV, (II), 1916.
- Фёдор Васильевич Тарановский, „Обеспечение прав служилого землевладения в supposedly монархическом строе Московского государства”, *Ksiega pamiatkowa ku czci Oswalda Balzera*, Т. II, Lwow 1925.
- Феодор В. Тарановски, „Државна култура Русије”, *Летопис Мајице српске*, бр. 307, 1–2/1926.
- Фёдор Васильевич Тарановский, „Несколько идиографических черт старого сербского права”, *Conférence des historiens de étato de l'Europe orientale et du monde*, Varsovie, le 26–29 juin 1927, II-e parte, Varsovie 1928.
- Теодор Тарановски, *Историја српскоіо ірава у Немањићки држави*, Београд 1996.
- Фёдор Васильевич Тарановский, *История русскоіо ірава*, Под ред. и с предисловием В. А. Томсинова, Москва 2004.
- Зоран Чворовић, *Душанов законик у руском оілегалу*, Београд 2018.
- Зоран Чворовић, *Московска Русија: іри века руске државности*, Београд 2023.

Zoran Čvorović

Full Professor, University of Kragujevac Faculty of Law

THE VIEW OF TEODOR TARANOVSKI ON THE ESTATES IN THE MUSCOVITE STATE AND NEMANJIĆ SERBIA

This paper provides a chronological overview of Teodor Taranovski's views on the estates and estate-based monarchy in the Muscovite State and Nemanjić Serbia. In doing so, it also analyzes some of his articles that have so far been rarely cited and are difficult to access, which are exclusively devoted to the problem of the estate system in the Russian and Serbian medieval state. The paper presents Taranovski's perspective on the specific features of the estate system in the states of the Eastern European, Orthodox civilization. In addition, it analyzes various influences—above all those of numerous Russian authors—on Taranovski and his views on estates and the estate-based monarchy.

Key words: *Teodor Taranovski. – Estates. – Estate-based monarchy. – Muscovite State. – Medieval Serbia.*

Далибор Ђукић*

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ

У раду су анализирани различити елементи односа државе и цркве у средњовековној Србији. Циљ је да се утврди у којој мери се може прихватити став Т. Тарановског да су држава и црква сачињавале „сложени и сложни” јединствен црквено-политички организам. Поредети одређене елементе односа државе и цркве у Србији са њиховим византијским узорима, аутор настоји да укаже на особености српског модела сајласја (симфоније) државе и цркве и да представи сву изнијансираност њихових односа, при чему заузима став да је такав правни и друштвени оквир доутицао Цркви да задржи значајан елемент самосталности, посебно у домену унутрашње црквене управе и црквеног судства.

Кључне речи: *Српска црква. – Средњовековна Србија. – Теорија симфоније. – Византија. – Судски имунитет Цркве. – Тарановски.*

1. УВОД

Црква је много пре настанка српске средњовековне државе формирала сопствену организацију која је подразумевала посебно законодавство, управу и судство. За разлику од неких других античких религија, хришћанска црква, чак и кад је стекла слободу деловања у Римском царству и постала државна црква, није одустала од организационе аутономије и није пренела право власти са свештенства на владара или неки други облик световне власти. Као што Т. Тарановски правилно примећује, Срби, као и остали новокрштени народи, примили су Цркву као заокружену организацију која је у много чему превазилазила њихов ниво политичке организације.¹

* Аутор је ванредни професор Универзитета у Београду – Правног факултета, dalibor.djukic@ius.bg.ac.rs

1 Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави, I део: Историја државног права*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1931, 232.

Настанак и јачање српске средњовековне државе водили су ка потреби регулисања државно-црквених односа. Имајући у виду да је већина становништва припадала Православној цркви, као и да је црквена самосталност призната од стране Цариградске патријаршије, није неочекивано да су у овом домену преовладали утицаји Ромејског царства. У раду су анализирани најважнији елементи државно-црквених односа у средњовековној српској држави, уз посебан акценат на упоредним примерима из Византије. Основна хипотеза која се проверава у раду јесте да, иако се може прихватити став Т. Тарановског да су држава и црква у средњовековној Србији сачињавале „сложени и сложни” јединствен црквено-политички организам,² ипак није успостављен модел хегемоније државе над црквом, већ је систем сагласја омогућавао да Црква сачува одређени степен самосталности, посебно у области судства и интерне организације.

Први део рада посвећен је привилегијама и имунитетима које је Православна црква уживала у средњовековној српској држави, са посебним акцентом на њеном судском имунитету (2). У другом делу рада аутор се бави различитим моделима односа државе и цркве у средњовековним државама, при чему је највећа пажња посвећена моделу сагласја између државе и цркве и правном положају православне и римокатоличке цркве у средњовековној српској држави (3). Трећи део рада садржи анализу елемената односа државе и цркве у средњовековној српској држави које је идентификовао Т. Тарановски (4). У закључку рада дата је синтеза резултата спроведене анализе и њихово спајање у кохерентну слику.

2. ПРИВИЛЕГИЈЕ И ИМУНИТЕТИ

Имунитете и привилегије које су уживали цркве и манастири у средњовековној Србији могуће је идентификовати како у повељама, тако и у Душановом законiku и другим прописима насталим у време српске средњовековне државе. Појединачним црквама и манастирима, као правним лицима, гарантоване су посебне привилегије и имунитети који су се односили не само на свештенство, цркве и манастире, већ и на становнике црквених имања. Поред тога, привилегије су признаване и Цркви као целини. Посматрано свеукупно, Црква је уживала управни, судски и економски имунитет. Црквене баштине су биле неприкосновене, обавезе према држави и владару су биле духовног карактера, док су управни и судски имунитет посебно гарантовани. Клирици, како вишег тако и нижег ранга, били су изузети из надлежности државних судова и уживали су различите врсте повластица. Овде ће посебна пажња бити посвећена судском имунитету и сличностима са византијским и ранохришћанским узорима.

Црквено судство почиње да се развија у раном периоду настанка хришћанске цркве. Своје упориште има у божанском праву и настало је најпре у оквирима првих хришћанских заједница.³ Један од елемената власти управљања

2 Т. Тарановски, 88.

3 Вид. Мат. 18, 15-17 и I Тим.

који се у Цркви појавио одмах по њеном оснивању⁴ била је судска надлежност епископа, која је требало да обезбеди поштовање црквеног поретка и решавање спорова међу хришћанима без потребе да они своје несугласице износе пред државне судове које су у првим вековима углавном чинили нехришћани. Како су прогони хришћана престајали, тако је држава почела да признаје надлежност црквених судова, и то не само за спорове верског или црквеног карактера. Први римски владар који је изричито признао судску надлежност епископа (*audientia episcopalis*) вероватно је био цар Константин, иако постоје озбиљне расправе око аутентичности конституција које му се приписују.⁵ Посредно се зна да је Валентинијан I донео закон којим је била призната судска надлежност епископа.⁶ Од времена царева Аркадија и Хонорија заживело је правило да се спорови износе пред епископе само уз сагласност обе стране у спору.⁷ Без обзира на расправе око обима надлежности црквених судова, неспорно је да су епископи вршили судску власт у питањима вере и црквене дисциплине, као и да су сигурно вршили посредовање (*διαίτησία*) чак и у приватноправним споровима између хришћана.⁸

Временом је надлежност црквеног суда регулисана тако да су спорови око црквене доктрине и дисциплине, хришћанског морала, или уопште питања која се тичу „душе“⁹ стављена у искључиву надлежности тих судова како за свештенство, тако и за световњаке. Међутим, надлежност црквених судова се фактички проширивала, посебно у периодима кризе и дисфункције световних власти. Као што Милаш правилно закључује, блиске везе између црквене

4 Н. Милаш, *Православно црквено право*, Издавачка књижарница Пахера и Кисића, Мостар 1902, 477.

5 Cod. Theod. XXVII, 1. „*Iudex pro sua sollicitudine observare debebit, ut, si ad episcopale iudicium provocetur, silentium accomodetur et, si quis ad legem Christianam negotium transferre voluerit et illud iudicium observare, audiatur, etiamsi negotium apud iudicem sit inchoatum, et pro sanctis habeatur, quidquid ab his fuerit iudicatum: ita tamen, ne usurpetur in eo, ut unus ex litigantibus pergat ad supra dictum auditorium et arbitrium suum enuntiet. Iudex enim praesentis causae integre habere debet arbitrium ut omnibus accepto latis pronuntiet.*” Такође, *Constitutiones Sirmondianae*, I.

6 То се види из посланице Светог Амвросија Миланског упућене цару Валентинијану II: „*augustae memoriae pater tuus non solum sermone respondit, sed etiam legibus suis sanxit: In causa fidei vel ecelesiastici alicujus ordinis eum judicare debere, qui nec munere impar sit, nec jure dissimilis; haec enim verba rescripti sunt, hoc est, sacerdotes de sacerdotibus voluit judicare. Qui etiam si alias quoque argueretur episcopus, et morum esset examinanda causa, etiam haec voluit ad episcopale iudicium pertinere.*” *Patrologia Latina*, XVI, 1049B.

7 Σ. Τρωιάνος, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Αθήναι 1964, 11. Cod. Justin. I 4,7.

8 У прилог ставу да се радило о некој врсти посредовања или медијације износи се чињеница да се у изворима сусрећу термини попут „*audientia*” и „*definitio*”, али никада термин „*jurisdiction*” за судску надлежност епископа. *Ibid.* 13.

9 Вид. Новелу цара Алексија Коминина из 1086. године. Γ. Α. Ράλλης, Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφύμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, / εκδοθέν, συν πλείστοις άλλαις την εκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων αναγνώσμάτων, υπό Γ. Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή, εγκρίσει της Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας*, Έκ της Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, Αθήνησιν 1855, 281.

и световне власти у РOMEЈСКОМ царству довеле су до тога да су се тешко могле разлучити границе између надлежности црквених и световних судова.¹⁰

Сличан модел црквеног судства постојао је и у српској средњовековној држави, у којој су црквени судови имали надлежност како над свештенством, тако и, у одређеној мери, над световњацима који су били верници Православне цркве. Црквени судови су судили припадницима свештенства за сва дела, што је била значајна привилегија за Цркву, која је штитила њену аутономију и самосталност у односу на државу и владара. Такође, црквени судови су судили становницима црквених имања у својству патримонијалних судова, чији се обим надлежности временом мењао. Затим, црквени судови су били надлежни за „духовне дугове“, тј. духовне преступе свих световњака. И на крају, постојала је надлежност црквених судова над црквеним штићеницима, попут удовица, сиромаха, болесних и других који су уживали њену заштиту. Судски имунитет Цркве био је доста шири од судског имунитета властеле и указује на њен посебан положај и самосталност коју је уживала у односу на владара и његово судство.

3. ТЕОРИЈА СИМФОНИЈЕ У ОДНОСИМА ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ

У време настанка српске средњовековне државе могу се идентификовати два, у начелу, супротстављена модела односа државе и цркве у тадашњим европским државама. Са једне стране налазио се цезаропапизам који је одсликавао идеју о супремацији владара над црквом, док се на другој страни налазио папоцезаризам као израз жеље римског папе да наметне своју врховну власт европским владарима. Иако идејно супротстављени, оба модела заправо припадају системима јединства државе и цркве. Цезаропапизам, као један од најстаријих модела односа државе и религије,¹¹ у литератури се неретко везује за Источно римско царство.¹² Као најсликовитији пример утицаја владара на решавање унутрашњих црквених питања наводи се чињеница да су рOMEЈСКИ владари сазивали васељенске саборе, организовали их и председавали њима, иако су ови сабори одлучивали искључиво о најважнијим питањима вере (ороси) и црквене дисциплине (канони). Међутим, неретко се запоставља чињеница да је епископат био и остао једини носилац власти у Цркви, тако да су епископи били једини који су одлучивали и који су председавали радним седницама васељенских сабора. Однос државе и цркве у Византији био је променљив, неретко је зависио од личности које су се налазиле на челу државе и цркве, и кретао се између блажих облика цезаропапизма до модела симфоније или међусобног прожимања државе и цркве (συναλληλία).

И у средњовековној Србији избор је могао бити сличан: да ли се одредити за модел који би омогућио потпуну и вишеслојну превласт владара над

10 Н. Милаш, 496.

11 Д. Ђукић, *Интерконфесионално законодавство у Југославији и Србији 1919–2006*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2022, 33.

12 Χ. Παλαστάθης, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, 13.

црквом, при чему би црква била само још један од домена његове власти, или за умеренију варијанту јединства световне и верске власти, прихватањем тзв. теорије симфоније у односима државе и цркве. Верске и политичке околности свакако нису омогућавале појаву било каквог облика јерократије или папо-цезаризма, који су источним хришћанима углавном остали непознати током средњег века. Ову дилему био је најпре позван да реши Свети Сава. Током рада на приређивању једног свеобухватног законика који би уредио правне односе у средњовековној српској држави несумњиво се морао дотаћи и овог деликатног питања. Требало би нагласити да тај рад „није само сакупљачки, селективни или само преводилачки. Он као састављач књиге са којом ниједна номоканонска византијска књига није иста, слободно одабира и распоређује грађу, с тим што скраћене каноне Стефана Ефеског и Аристинова тумачења понекад замењује пуним текстом канона или Зонариним тумачењима. Затим, приликом преводјења меродавно проширује поједине грчке текстове својим кратким објашњењима а понешто и скраћује”.¹³ У ком правцу се креће Законоправило Светог Саве види се, између осталог, из одабира грађе која је ушла у његов састав. Приређивач је свесно избегао коментаре Теодора Валамона, чувеног по тумачењима која су византијском цару признавала црквеноуправну власт и право да решава питања у искључивој надлежности Цркве.¹⁴ Такође, изостављени су поједини делови различитих прописа у којима се Црква потчињава државној власти.¹⁵ Циљ приређивача је био да се сачува самосталност новоформиране српске архиепископије и успостави однос између владара и Цркве који ће обезбедити функционисање аутономног црквеног судства и црквеноуправне власти.

Настанак Законоправила Светог Саве треба ставити у контекст формирања српске краљевине, али и стицања аутокефалног статуса српске цркве.¹⁶ Сигурно најзначајнији прерогатив аутокефалне цркве је самосталан избор поглавара (митрополита, архиепископа, патријарха) без тражења сагласности или потврде од стране друге аутокефалне цркве, као и право самосталног рукополагања епископа.¹⁷ Колико је значајан био избор поглавара цркве најбоље показује чињеница да су у средњовековној Србији поглавари цркве бирани на државним саборима.¹⁸ Избор и хиротонија епископа који су вршени у земљи

13 М. Петровић, „Историјскоправни значај Законоправила Светог Саве”, *Гласник љрава*, књ. 2, Крагујевац 1993, 16.

14 *Ibid.*

15 С. В. Троицки, „Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)”, *Сѡмѡник СП, САНУ, Одељење друштвених наука, Нова серија 4*, Београд 1952; С. В. Троицки, „Ко је превео Крмчију са тумачењима?”, *Глас Српске академије наука СХ-СШ, Одељење друштвених наука*, 96, Београд 1949; С. В. Троицки, „Црквено-политичка идеологија Светосавске Крмчије и Властареве Синтагме”, *Глас Српске академије наука*, бр. 212, Одељење друштвених наука, Београд 1953, 155–206.

16 Д. Богдановић, „Крмчија светог Саве”, *Сава Немањић – Свети Сава, историја и љредање*, Српска академија наука и уметности, Београд 1976, 97.

17 Б. Цисарж, *Црквено љраво*, том I, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1970, 96.

18 Тарановски тврди да су поглавари Цркве најпре бирани на духовним, па тек касније на државним саборима. Т. Тарановски, 233.

без уплива других цркава имали су дубоке последице на организацију Цркве. У складу са канонским принципом да једино онај ко има право да рукополаже, има право да суди,¹⁹ Српска црква и њени епископи су стекли право суђења како епископима тако и свештенству и световњацима. Тиме су испуњени предуслови да византијски образац, у складу са којим су црквени судови имали широку надлежност, буде преузет и примењен у средњовековној Србији од стране самосталне Српске цркве.

Аутокефална и самостална црква је била битан елемент независности и самосталности српске државе. Касније противканонско уздизање архиепископије у ранг патријаршије није заправо ништа додало њеним постојећим правима, већ је створило шизму која је превазиђена тек 1375. године. Неспорно је, међутим, да је аутокефалност Цркве допринела потпуној независности српске државе и њеном самосталном развоју.²⁰ Значај који је Православна црква имала за остварење државне самосталности одражавао се на њен правни положај и на однос са државом. Нераскидива веза између црквене и државне самосталности водила је ка утемељењу односа сагласја између црквене и световне власти, што се одражавало на унутрашњу црквену организацију и обим надлежности црквених власти.

Осим Православне цркве, на територији средњовековне Србије слободу вероисповедања уживала је и Римокатоличка црква. Иако је већина становништва припадала Православној цркви, питање зависности римокатоличког клира од епископа чије је седиште било изван српске државе несумњиво је било од значаја за самосталност српске државе. Тензије између дубровачких архиепископа и њихових дукљанских суфрагана доводили су до папских интервенција још током 12. века. Папе су у више наврата потврђивале јурисдикцију Дубровачке архиепископије и митрополитска права и повластице дубровачког митрополита над Захумљем, Србијом и Травунијом и над градовима Котором, Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом и Пулатом.²¹ Овде не треба губити из вида да су током 12. и 13. века дубровачки архиепископи уживали посебно поверење римских папа и због ширења католичког обреда на рачун православног дуж источне обале Јадранског мора.²² Ослобађање од јурисдикције архиепископа чије је седиште било у другој држави, постало је дефинитивно интерес и српске државе у приморским крајевима. Раније тензије које су постојале између дубровачког архиепископа и његових суфрагана биле су превазиђене признавањем архиепископског ранга барском прелату на сабору који је одржан 1199. године највероватније у Бару уз присуство папских легата. Том приликом је, под притиском краља Вукана, призната његова власт над епископима Кроје, Скадра, Пулата, Дриваста, Свача, Улциња и Сарда.²³ Средином 13. века повластице Барске цркве и њена независност од

19 Д. Перић, *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2006, 163.

20 Т. Тарановски, 233.

21 С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, Српска краљевска академија, књига 8, Београд 1912, 60.

22 И. П. Равић, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, докторска дисертација, Београд 2013, 175.

23 Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 7–8; Innocentii III epp. I, PL 214, 727–729; CD II, 335–338.

Дубровника су још једном потврђене и тиме је „Римокатоличка црква у Немањинској држави постала независна од којег страног епископа и директно потчињена Риму”.²⁴ Регулисање положаја Римокатоличке цркве у независној српској држави допринело је са једне стране елиминацији тензија између дубровачке и барске архиепископије, а са друге учврстило независност српске државе чији римокатолички клир није зависио од епископа чије је седиште било у иностраној држави. У сваком случају, успостављање односа симфоније између државе и цркве имало је утицај на однос српске државе са Српском православном црквом, док је за остварење државних циљева било довољно да римокатоличка црква у српској држави постане и остане независна у односу на велике црквене центре у суседним државама.

4. ЕЛЕМЕНТИ ОДНОСА ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ

Т. Тарановски полази од претпоставке да у средњовековној српској држави није формиран посебан и до тада непознат модел односа државе и цркве, већ да су идеје о односу између државе и цркве преузете из Византије.²⁵ При том, он оспорава и до данас уврешен став да је Византија била пример строгог модела цезаропапизма у којем владар самостално врши и световну и духовну власт. Приписивање Византији оваквог модела односа државе и цркве и посебно византијског цара и патријарха, углавном је последица прихватања западних тумачења тих односа. Иако се не може порећи да је хришћанство било део идентитета сваког Ромеја, за којег се и данас неретко тврди да је био „ζών θεολογικόν” (богословско биће),²⁶ то не значи да црква у Византији није могла да сачува своју самосталност. Сасвим супротно, постоји више примера који сведоче о немоћи владара и целих владарских династија да наметну своје како теолошке, тако и политичке ставове цркви и њеном клиру. У сваком случају, византијски образац блиског односа државе и цркве имао је значајан утицај и на формирање српског средњовековног модела односа државе и цркве, што је било последица не само политичких веза са Византијом, већ и чињенице да су у обе државе православни верници чинили већину становништва.

Први елемент државно-црквених односа који Тарановски обрађује јесте право на милосрдну интервенцију.²⁷ Црква је, како у Византији, тако и у средњовековној Србији, штитила права сиромашних, што се уклапало у њену развијену милосрдну (харитативну) делатност.²⁸ У ту сврху, при храмовима и манастирима формирана су прихватишта, у којима су уточиште могли да

24 Т. Тарановски, 234.

25 *Ibid.*

26 Μ. Νοβακόπουλος, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία στο Βυζάντιο, Οι διακριτοί ρόλοι Εκκλησίας και Πολιτείας*, https://www.oodegr.com/neopaganismos/romi/or8od_byzantio_1.htm.

27 Κ. Παϊδας, „Πληροφορίες για το δίκαιο του ασύλου στην Επιστομή Ιστοριών του Ι. Ζωναρά”, *Βυζαντινά*, 23/2002–2003, 125.

28 З. Мирковић, *Српска ђравна исџорија*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017, 85.

пронађу они који су неправедно гоњени или нису имали других могућности да заштите своја права (право азила). Црква је веома рано прихватила улогу посредника између обесправљених и највиших државних власти. Тако се из 7. канона Сардичког сабора одржаног 343. године у Сардици (лат. *Sardica*, данашња Софија) види да су епископи већ имали устаљену „умесну” праксу да од цара захтевају да „помогне и заштити сиромаше и лаике, или удовице”.²⁹ Пошто су неки епископи користили ову праксу како би испословали одређене световне привилегије за себе или друге појединце, епископ Осија је предложио да се донесе правило да „ниједан епископ не треба да одлази у царски логор (или двор), осим оних које најблагочестивији цар наш својим писмом позове. Али, пошто често бива да неки (људи), тражећи самилости, прибегавају Цркви због својих грехова, осуђени на прогонство или на (усамљено) острво, или су опет подвргнути било којој осуди, таквима не треба одрећи помоћ, него, без оклевања и без колебања, треба за такве тражити (од цара) опроштај. Ако је, дакле, и ово угодно, сви сложено изгласајте”.³⁰ Записници са Сардичког сабора нису сачувани, али сам текст канона има форму записника и садржи податак да је овај предлог епископа Осије једногласно прихваћен од стране свих учесника сабора.

Т. Тарановски правилно примећује да су овај канон, као и друга правила о милосрдним интервенцијама ушли у Властарева Синтагму.³¹ За историју српског средњовековног права још је важније да је овај канон, попут осталих канона помесних сабора, унет у Законоправило Светога Саве. Састављачи Законпоправила нису само превели текст овог канона, већ су га изменили и допунили. Правила о милосрдним интервенцијама су подељена на два канона (или правила) Сардичког сабора. Уместо да буде само једно, тј. седмо правило,³² у Законоправилу је његова садржина подељена на два дела која су означена као осмо и девето правило.

Осмо правило, према Законоправилу, гласи: „Ако сирота, или удовица, или приморани у некој невољи да страдају замоле епископа да им помогне – да има смелости епископ те да приступи цару и моли да им помогне колико може, али да под изговором тог разлога не остане дуго време међу војском, него боље је ђакона да пошаље”.³³ Овако формулисано правило заправо садржи основну норму осмог канона Сардичког сабора који прописује да еписко-

29 А. Јевтић, *Свештени канони цркве*, Митрополије и Епархије: Црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новограчаничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска, Православни Богословски факултет Универзитета у Београду, Манастир Тврдош, Београд 2005, 278.

30 *Ibid.*

31 Т. Тарановски, 240.

32 Тако је у оригиналу. Вид. Г. А. Ράλλης, Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων*, / εκδοθέν, συν πλείσταις άλλαις την εκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων αναγνωσμάτων, υπό Γ. Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή, εγκρίσει της Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, Τόμος Τρίτος, Εκ της Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, Αθήνησιν 1853, 252.

33 М. Петровић, *Законоправило Светиої Саве 1*, Манастир Жича 2004, 312.

пи за послове наведене у претходном канону шаљу цару ђаконе, како не би потпали под осуду због одлажења у царски логор.³⁴ Аутори Законоправила су заправо одредбе 7. и 8. правила сажели у једно краће правило које су означили као 8. правило Сардичког сабора. Девето правило Сардичког сабора бави се писмима које упућују епископи другим епископима, док у Законоправилу стоји једна јасна и кратка норма: „Правило 9. Да (епископи) помажу онима који прибегавају у цркву”.³⁵ Овакву норму не садржи ниједан канон Сардичког сабора. Правило прати и следеће тумачење: „То, дакле, да заступају сироте и удовице, и уцвељене да теше и оне који у невољи трпе насиље да помажу – епископи су дужни; такође и прибеглим у цркву због својих прегрешења и онима који траже милост, те да њих ради одлазе [цару] и моле га да освети оне којима је нанета неправда, и да опрости осуђенима због неког прегрешења. Тако ово правило налаже епископима. Због таквих, пак, разлога, да не остављају задуго своје цркве; да не иду међу војску на дуго време, или другде где је цар и досађују му због њих, навлачећи ради тога епископима бруку и оптужбу – правило не дозвољава да се то догађа, него налаже да преко свог ђакона шаље молбу цару”.³⁶ Из наведеног се види да је доношењем Законоправила утврђено право епископа на милосрдну интервенцију при чему су аутори јасно прописали његову дужност да интервенише пред световним владаром у корист сиромашних, удовица, обесправљених итд. Из тумачења које прати 9. правило Сардичког сабора види се да епископске дужности не укључују само интервенцију код владара, већ и обавезу да поменутих лицима помажу и на други начин. Такође, Законоправило указује на преузимање византијског института црквеног азила (*ius asyli, immunitas localis ecclesiarum*), који је заправо и проистекао из права епископске интервенције.³⁷ Поменута права епископа и Православне цркве као целине указују на њен близак однос са државом и владаром, што не одступа од праксе у многим другим државама у средњем веку.

Други битан елемент односа државе и цркве у средњовековној Србији који наводи Т. Тарановски је право Православне цркве да контролише владаочеве даровнице манастирима и црквама.³⁸ Циљ ове контроле био је да се заштити аутономија Цркве и да се спречи евентуална повреда црквених правила приликом састављања даровних аката. У одређеном смислу, ова врста контроле била је противтежа владаочевом надзору над редом у Цркви, који је озваничио и цар Душан у чл. 25 Законака: „Црквама да управља господин цар, и патријарх и логотет, а други нико”.³⁹

34 А. Јевтић, 278.

35 М. Петровић, 312.

36 *Ibid.*, 313.

37 К. М. Ράλλη, *Περί ασυλίας κατά το δίκαιον της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας: Λόγος ρηθείς τη 30 Ιανουαρίου 1911 κατά την εορτήν των Τριών Ιεραρχών*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1911, 2.

38 Т. Тарановски, 241.

39 Законик Свѣфана Душана, цара српског, 1349 и 1354, приредио Стојан Новаковић, Београд 1898, 17.

Трећи и најважнији елемент који Т. Тарановски наводи је обавеза свештенства да врши верску и моралну поуку, што је било повезано са утицајем који је више свештенство имало како у државном сабору, тако и у владарском савету.⁴⁰ Поред наведених функција које су обављали углавном угледни припадници свештенства, могло би се идентификовати још битних елемената односа државе и цркве у средњовековној Србији који указују на повезаност државе и цркве које нису биле одвојене, већ спојене у јединствен организам у складу са средњовековним европским моделом јединства државе и цркве. И поред свега наведеног, Црква није изгубила своју самосталност и самобитност, на шта најбоље указује чињеница да није престала да постоји ни након пропасти српске средњовековне државе.

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Ова сасвим сумарна анализа привилегија и имунитета које су православном свештенству и црквена правна лица уживали у средњовековној Србији, а нарочито судског имунитета, указује да је Православна црква уживала шири обим имунитета у односу на властелу и друге имаоце сличних привилегија. Њихов обим указује на посебан положај Цркве, али и њену самосталност и аутономију коју је уживала у односу на владара и целокупни државни апарат. Поменуте привилегије су биле засноване на византијским узорима и хришћанској традицији, уз одређена прилагођавања околностима у српској држави.

Уместо екстремних модела цезаропапизма или папоцезаризма, у српској средњовековној држави се, између осталог захваљујући Светом Сави и Закономправилу, примењује модел сагласности (симфоније) државне и црквене власти, чиме је додатно утемељена самосталност Српске православне цркве, али и њен утицај на државну организацију. Такође, у погледу односа са Римокатоличком црквом, евидентан је рад на ослобођењу епископија унутар српске државе од страних јурисдикција, чиме је ојачана државна независност и створен стабилан правни и канонски оквир за развој обе хришћанске заједнице.

Полазећи од тврдње да је српски модел односа државе и цркве заснован на византијском обрасцу, а не на самостално формираном српском моделу, Т. Тарановски доказује да су држава и Православна црква у средњовековној Србији сачињавале „један сложени и сложни црквено-политички организам”, те је стога Цркви било омогућено учешће у државном животу. Из анализе појединих елемената државно-црквених односа у средњовековној Србији може се закључити да је примењивани модел омогућавао Православној цркви да, упркос блискости са владаром и државним властима, очува своју самосталност, специфичну аутономију и унутрашњу организацију. Само неки од елемената државно-црквених односа који сведоче у прилог наведеном су право епископа на милосрдну интервенцију, институција црквеног азила, право Цркве да врши контролу владаревих даровница и утицај свештенства на рад државног

40 *Ibid.*

сабора и дворског савета. Такође, укључивање преформулисаних канона Сардичког сабора у Законоправило Светог Саве потврђује свесно преузимање византијских института и њихово прилагођавање домаћем правном поретку. Свеукупно се може закључити да су блиски односи државних и црквених власти водили ка стварању сложеног и сложног црквено-политичког организма у којем се особеност, самосвојност и аутономија Православне цркве нису изгубили, што се види и из чињенице да је она опстала и након пропасти српске средњовековне државе.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Д. Богдановић, „Крмчија светог Саве”, *Сава Немањић – Свети Сава, историја и уређање*, Српска академија наука и уметности, Београд 1976.
- Д. Ђукић, *Интерконфесионално законодавство у Југославији и Србији 1919-2006*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2022.
- А. Јевтић, *Светишени канони цркве*, Митрополије и Епархије: Црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новограчаничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска, Православни Богословски факултет Универзитета у Београду, Манастир Тврдош, Београд 2005.
- Н. Милаш, *Православно црквено право*, Издавачка књижарница Пахера и Кисића, Мостар 1902.
- З. Мирковић, *Српска правна историја*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017.
- Д. Перић, *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2006.
- М. Петровић, „Историјскоправни значај Законоправила Светог Саве”, *Гласник права*, књ. 2, Крагујевац 1993.
- И. П. Равић, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, докторска дисертација, Београд 2013.
- М. Петровић, *Законоправило Светиој Саве*, Манастир Жича 2004.
- С. Станојевић, *Борба за самостјалност католичке цркве у Немањићкој држави*, Српска краљевска академија, књига 8, Београд 1912.
- Т. Тарановски, *Историја српској права у Немањићкој држави, I део: Историја државној права*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1931.
- С. В. Троицки, „Ко је превео Крмчију са тумачењима?”, *Глас Српске академије наука СХСIII*, Одељење друштвених наука, 96, Београд 1949.
- С. В. Троицки, „Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)”, *Сјоменик СП, САНУ*, Одељење друштвених наука, Нова серија 4, Београд 1952.
- С. В. Троицки, „Црквено-политичка идеологија Светосавске Крмчије и Властареве Синтагме”, *Глас Српске академије наука*, бр. 212, Одељење друштвених наука, Београд 1953.
- Б. Цисарж, *Црквено право*, том I, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1970.
- М. Νοβακόπουλος, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία στο Βυζάντιο, Οι διακριτοί ρόλοι Εκκλησίας και Πολιτείας*, https://www.oodegr.com/neopaganismos/romi/or8od_byzantio_1.htm.
- Κ. Παῖδας, „Πληροφορίες για το δίκαιο του ασύλου στην Επιστομή Ιστοριών του Ι. Ζωναρά”, *Βυζαντινά*, 23/2002-2003.

- Χ. Παπαστάθης, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007.
- Κ. Μ. Ράλλης, *Περί ασυλίας κατά το δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας: Λόγος ρηθείς τη 30 Ιανουαρίου 1911 κατά την εορτήν των Τριών Ιεραρχών*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1911.
- Γ. Α. Ράλλης, Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, / εκδοθέν, συν πλείσταις άλλαις την εκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων αναγνωσμάτων, υπό Γ. Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή, εγκρίσει της Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, Τόμος Τρίτος, Έκ τής Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, Άθήνησιν 1853.*
- Γ. Α. Ράλλης, Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, / εκδοθέν, συν πλείσταις άλλαις την εκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων αναγνωσμάτων, υπό Γ. Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή, εγκρίσει της Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, Έκ τής Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, Άθήνησιν 1855.*
- Σ. Τρωάνος, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Αθήναι 1964, 11. Cod. Justin. I 4,7.

Dalibor Đukić

Associate Professor

University of Belgrade Faculty of Law

LEGAL STATUS OF THE ORTHODOX CHURCH IN THE MEDIEVAL SERBIAN STATE

Summary

This paper analyzes various elements of the relationship between the state and the Church in medieval Serbia. Its aim is to determine to what extent T. Taranovski's view can be accepted that the state and the Church formed a complex and harmonious unified church-political organism. By comparing certain elements of state-church relations in Serbia with their Byzantine models, the author seeks to highlight the specific features of the Serbian model of symphony (harmony) between state and Church and to present the full nuance of their relations, whereby such a framework allowed the Church to retain a certain degree of autonomy, especially in the sphere of internal church administration and ecclesiastical judiciary.

Key words: *Orthodox Church. – Medieval Serbia. – Theory of symphony. – Byzantium. – Judicial immunity of the Church.*

Марија Копривица*

СУДСКЕ НАДЛЕЖНОСТИ ИГУМАНА МОНАСТИРА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Српски средњовековни извори помињу игумане манастира као носиоце судских надлежности. На овом месту размишљамо у којим околностима су игумани могли да пресуђују, а такође и развој судских имунијетета српских средњовековних манастира. Примарно, стварештине манастира су могле да пресуђују само у својству послодара властелинства на патримонијалном суду. Крајем XIII и у првој половини XIV века добијају право да суде за дела из домена црквеног суда, која су до тада била резервисана за епископске и архиепископске. Ове привилегије морао је одобрити сам владар јер се тичу сизмена у уређењу судског система средњовековне Србије. Душанов Законик је потврдио права игумана да могу судити својим поданицима „у сваком околности“.

Кључне речи: *Игуман. – Манастир. – Судење. – Црквени суд. – Средњовековна Србија.*

Допринос Теодора Тарановског разумевању судског уређења средњовековне Србије је непроценљив. У студији *Историја судског уређења и пословица* која је обухваћена и у његовој *Историји српског права у Немањинској држави*, Тарановски је подробно анализирао тај важан сегмент уређења српске средњовековне државе. Систематичност која одликује дело Тарановског донела је нашој науци јасну поделу на гране судске власти у средњовековној Србији. Подела коју је изнео, издвајајући црквени суд, патримонијални суд, владаочев суд и специфичне судске инстанце какви су сталешки судови или судство у аутономним градовима, мешовити суд или станак, и данас је у правној и историјској науци прихватљива и заступљена.¹

* Ауторка је ванредни професор на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.

1 Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској Србији*, Лирика, Београд 2002, 519–555; Р. Михаљчић, „Историја српског права у делима Теодора Тарановског”, *Огледи о српском праву*, Бања Лука –Источно Сарајево 2013, 147–148.

У средњовековној Србији судске надлежности су биле распоређене између различитих чинилаца власти, у складу са њиховим положајем. Право да суди припадало је земљишним господарима, владару, цркви, а део судских надлежности падао је и на представнике локалне власти (севасте, кефалије и др.). Патримонијални суд се односио на права господара да пресуђују својим зависним поданицима.² Владар сам и његове судије су имале прецизно одређене надлежности, најчешће за најтежа дела или дела усмерена против државе и владара, као што су невера, затим и вражда, те сви спорови поводом земље и превођења зависних људи са властелинстава.³ Право да суди у црквеним споровима припадало је пре свега епископу, као главном носиоцу црквене власти.⁴ Иста права су припадала и достојанствима која су произашла из епископског: архиепископу, митрополиту и патријарху. Међутим, у српским средњовековним изворима се помињу и игумани као носиоце судске власти. На овом месту треба размотрити које су судске надлежности припадале игуманима и по којим основима су остваривали то право.

Судске надлежности црквених достојанственика прихваћене су у средњовековној српској држави у дуготрајном процесу християнизације. Црквени суд је тековина која је била добро утемељена у канонским прописима, затим и у византијском законодавству, те је и прихваћена као недржавна, односно према речима Тарановског „одозго дата”. Увиђајући значај црквених судова и њихову самосталност у односу на световну власт, Тарановски је своје излагање у *Историји судској уређења* започео управо поглављем посвећеним црквеном суду. Истакнути аутор је јасно истакао да је „цркви припадао тројаки суд”, те указао на право црквених достојанственика (епископа) да суде целокупном клеру, свим верницима за одређене духовне преступе и насељеницима својих поседа у својству патримонијалног суда.⁵

Важност судског уређења добро је разумео Сава Немањић, који је у законским актима свог доба прописао и судске надлежности епископа новоформиране Српске цркве. Они су судили у споровима из области које су биле регулисане канонским прописима, као и из домена брачног и наследног права.⁶ Доментијан сведочи да је Сава након рукоположења епископе послао у своје епархије давши им „књиге законите”.⁷ Сматра се да је Законоправило поменуто у том делу као *књига закона* коју су српски епископи добили приликом свог постављења, а касније се њиме служили у судској пракси.⁸ Позивајући се на апостолска правила, каноне васељенских сабора и новеле рOMEјских царе-

2 О патримонијалном суду вид. Тарановски (2002), 525–539.

3 О владаревом судском резервату вид. Тарановски (2002), 544–555.

4 Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 482–502.

5 Тарановски (2002), 520.

6 Н. Кршљанин, *Српске средњовековне новеље као извор Душановог Законика*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013, 360.

7 Доментијан, *Живот Светиога Саве и Живот Светиога Симеона*, прир. Р. Маринковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 4, Београд 1988, 146.

8 Издања овог извора, са преводом: *Законоправило Светиога Саве*, прир. М. Петровић, Љ. Штављанин Ђорђевић, Београд, 2005; *Законоправило Светиога Саве, превод Сарајевског прејиса*, ур. ахримандрит Јован (Градовић), Добрунска Ријека 2019.

ва, Сава је пред црквене судове ставио велике задатке и надлежности. Тиме је ојачан и положај Српске цркве, која је постала носилац судске власти и у одређеним споровима из домена грађанског права. Развијен систем судства већ почетком XIII века посведочен је у Жичким повељама у којима се помињу позив на суд са печатом, право на јемство, а и друштвене разлике у третирању учинилаца кривичних дела и њихових казни.⁹ На зидовима архиепископског средишта у Жичи остала су сачувана драгоцене сведочанства о надлежности-ма црквеног суда у области брачног права.¹⁰

На неким властелинствима су се „преклапале” судске надлежности носилаца црквене и државне власти те господара земље. Тако су на епархијским властелинствима, укључујући и пространо обимно жичко, црквени поглавари имали надлежности суда патримонијалног господара, а истовремено и црквеног суда.¹¹ Могло би се рећи да је на властелинствима епархија дошло до веће концентрације судске власти епископа те су изван његовог домена остала само дела која су спадала у владарске судске резервате. Сличне појаве су се могле уочити и на неким манастирским поседима.

Сложено питање положаја манастира у средњовековној Србији мора се размотрити са позиције црквеног карактера тих установа, као и са позиције великих земљопоседника. Игумани су могли судити својим поданицима на патримонијалном суду. Примарно, за дела из домена „духовног дуга” и надлежности црквеног суда, поданици манастира су спадали под јурисдикцију епископских или архиепископовог суда. Међутим, током средњег века расли су имунитети манастира и друштвени и политички утицај игумана, те су се и њихове судске надлежности увећавале.¹² Коначно, чланом 33 Душановог законика је било предвиђено: „Црквени људи у сваком спору да се суде пред својим митрополитом и пред епископима и пред игуманима.”¹³

Док су судске надлежности епископ утемељене у канонским прописима, а у средњовековној Србији потврђене већ оснивањем аутокефалне архиепископије, манастирски судски имунитети су се развијали постепено. Велике владарске задужбине су своје повластице дуговале залагању владара и ктитора. Ослобађање црквених добара од војне обавезе преузето је из византијског правног система, те су до XII века војни имунитети црквених добара постали

9 Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника 1186–1321. године, прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 94–95.

10 С. Бојанин, „Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака”, *Византијски свеј на Балкану II*, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 425–442; М. Ристић, „На пола пута између Византије и Србије: брачне одредбе друге Жичке повеље”, *Весник правне историје/Herald of Legal History* 2–1, 2021, 165–211.

11 Р. Грујић, „Епархијска властелинства у средњовековној Србији, Имунитети и привилегија епархијских властелинаста”, *Богословље VII*–3, 1932, 181–187.

12 М. Копривица, *Властелинства и економија манастира у средњовековној Србији*, Београд – Ниш 2022, 193–203

13 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, Београд 1960, 49, 98; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана, 1347. и 1354. године*, Београд 1980, 198–199; Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, Београд 2010, 81, 161.

устаљена појава.¹⁴ Упоредо се одвијао и процес увећавања различитих економских и пореских повластица. Чини се да је преношење судских надлежности на игумане представљало један од имунитета који се нешто касније развио, те је био неуједначен (није се односио на све манастире подједнако). Осим тога, тај вид привилегија морао је одобрити сам владар.¹⁵

У сагледавању судских имунитета манастира издвајале су се две појаве. Прва је пренос самих судских надлежности на игумане које су примарно биле у домену епископског или владарског резервата, те је ова појава представљала суштинску промену судског уређења средњовековне Србије. Други процес је уступање манастирима прихода од глоба и такси, што суштински није представљало пренос судских надлежности већ само економски уступак. Правилно сагледавање тих одвојених појава и њихово препознавање у изворима било је од великог значаја.¹⁶ На овом месту ћемо настојати да сагледамо стварне судске надлежности игумана, а не уступање глоба манастирима.

Право игумана да суди поданицима манастира у домену патримонијалног суда потврђено је у великом броју повеља и наглашено је у Душановом закону, стога се не могу сматрати особеном повластицом коју су манастири добијали од владара.¹⁷ Тарановски је своје тумачење члана 33 Душановог законика сместио у поглавље о патримонијалном суду, наглашавајући да се црквеним људима суди пред њиховим митрополитима, епископима и игуманима.¹⁸ Аргументацију проналази у другом делу истог члана Законика: „и која су оба човека једне цркве, да се суде пред својом црквом, а ако ли буду парничари двеју цркава, да им суде обе цркве”, где разјашњава и специфичне случајеве *мешовитој суда*, када се споре поданици са два различита црквена властелинства.¹⁹

Повеља краља Драгутина Хиландару²⁰ спада у најстарије текстове у којима се прецизно одређују судска права игумана. Тај документ јасно разграни-

14 М. Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина”, *Историјски часопис* 66, 2017, 49–83.

15 С. Троицки, „Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији”, *Глас СКА* 168, други разред 86/3, 1935, 81–133.

16 У манастирским повељама се најчешће у оквиру општих имунитних одредаба набрајају ослобађања од надлежности локалних представника државне управе, пореске олакшице, економске уступке, па и ослобађања „од свих поданака и глоба”. Од времена краља Милутина значајније манастирске повеље садржале су одредбу „где год да је суд глоба да је цркви”, што само представља економски уступак, а не суштински судски имунитет.

17 Тарановски (2002), 525–531; Кршљанин (2013), 365–366.

18 Тарановски (2002), 526.

19 Радојчић (1960), 49, 98; Соловјев (1980), 198–199; Бубало (2010), 81, 161. .

20 Постоје мишљења да је то повеља краља Милутина, те је у *Старом српском архиву* и издата тако. Међутим, у последњем издању повеље у *Зборнику средњовековних ћириличних повеља* (2011), тај документ је ипак уврштен у повеље краља Драгутина, како се раније и сматрало. Ауторка ових редова сматра да то јесте повеља краља Драгутина те да нема довољно аргумената да би се повеља приписала краљу Милутину (посебно ако се има у виду да је потписана са: *Стефан, њо милости Божјој краљ српски*). Вид. *Зборник* 2011, 268–269; упор. М. Живојиновић, „Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару”, *Зборник радова византолошкој инститиути* 22, 1993, 129–136; Д. Живојиновић, „Повеља краља Ми-

чава надлежност патримонијалног и владарског (земаљског) суда.²¹ Повељом је одређено: „За спорове које људи ове свете цркве имају међу собом – да расправе пред игуманом или пред црквеним великодостојницима (владаоцима), осим невере, провода, земље и вражде – а то да буде земаљски суд и да се држи пред краљем или пред неким од великаша са краљевог двора, кога затраже игуман и братија.”²² Тарановски је правилно закључио да ова одредба „мора сматрати као начелно правило од општег значаја”.²³ Тако исказане надлежности владаревог суда за дела: *невере, вражде, земље и провода*, јављају се у другим документима и у Душановом законуку. Како су владарски судски резервати прецизно наведени а права епископа и његов црквени суд нису прецизирана, остаје питање да ли су игумани већ у то време имали права да суде у свим споровима осим оних који су овде изричито назначени као „земаљски суд”. Одговор би се могао потражити и у тумачењу термина „црквени владаоци”, који би најпре морао подразумевати носиоце црквене власти, а то су епископи. Иза те одредбе крије се пропис да црквеним људима не суде световњаци. У даљем тексту повеље то је и назначено речима: „севаст и неки други од великаша да не суди у овим метохијама”.²⁴ Помен севаста у том документу више пута је разматран у науци јер је то један од најранијих података о носиоцима те државне локалне власти у српским земљама. Могло би се рећи да је краљева жеља била да очува поредак српског судског уређења које се у XIII веку показало као ефикасно, те да манастирске поседе заштити од интервенција византијског државног и судског апарата. Осим тога, краљ је наложио да се извесни приходи од судских такси уступе манастиру, конкретно је поменут *џослух*. Стање расподеле судских надлежности у време краља Драгутина показује су да игумани извесно имали права из домена патримонијалног суда, али да, нису могли судити за дела из домена црквеног суда, која су остала „црквеним владаоцима”.

Краљ Милутин је знатно ојачао позиције манастира и повећао њихове имунитете у готово свим сферама. Током његове владавине наглашена је већ раније успостављена повластица да манастирским поданицима представници локалних власти нису могли судити, а често је наглашавано и да нису могли ни залазити на црквене поседе. У Повељи краља Милутина за манастир Св. Ђорђа код Скопља веома се детаљно наводе имунитети тог храма, од којих су многе прописали претходни ктитори, док је поједине додао и српски краљ.²⁵ На судске имунитете се односила одредба: „човеку Светог Ђорђа да не суди нико од великаша по држави краљства ми, ни да даје отрока на њих, ни казнац ни тепчија малом, ни судија великом и малом, ни севаста, ни прахтор, ни севаст градски ни прахтор градски, ни старжа градска, ни судија у граду, ни

лутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину”, *Сјџари српски архив* 9, 2010, 3–17.

21 Тарановски (2002), 526–527.

22 Живојиновић (2010), 6–7, 9; *Зборник* (2011), 268–269.

23 Тарановски (2002), 527.

24 Живојиновић (2010), 9; *Зборник* (2011), 268–269.

25 Издање повеље: *Зборник* (2011), 315–329, са прегледом старијих издања и литературе.

судија жупски, ни кнез жупски”.²⁶ У овом кратком цитату поменути су готово сви носиоци судске власти на локалном нивоу те је наглашена аутономија тог манастира у овом погледу. За оне који би се усудили да прекрше краљеву заповест у Повељи је била прописана и духовна и материјална санкција.²⁷ Једна од следећих њених одредаба налаже: „И нико да не суди човеку Светог Ђорђа Горга од власти више поменутих, нити га свеже без игумановог суда.” Јасно је назначено да је као једини надлежни суд за поданике манастира одређен *игуманов суд*. Истовремено, ово је и најстарији помен синтагме „игуманов суд”, чиме је настојатељ манастира постављен као носилац највише судске власти на властелинству. У Повељи скопском Св. Ђорђу поменута је и повластица: „поротници да им се не именују од краљевских људи, ни властеоских, већ само од људи црквених”.²⁸ Институција пороте је специфична за српско средњовековно судство и касније је веома разрађена у прописима Душановог законодавства.²⁹ Специфично је да такав уступак у саставу пороте није забележен у познијим манастирским повељама, мада се не би могла искључити могућност да су велике владарске задужбине имале такву повластицу.

Краљ Милутин је својој гробној цркви Манастиру Светог Стефана у Бањској дао највеће поседе и повластице које је један манастир до тада добио. Увећавање имунитета извесно стоји у вези са краљевим односом према Цркви, али и са економским јачањем државе, консолидовањем пореског система и јачањем централне власти. У делу повеље који је назван „закон људима црквеним” налази се део посвећен глобама у којем је наведен износ најзначајнијих такси и казни за судске спорове, а затим је пописано је „где год да се суд чини свака глоба да је цркви”. Значај те одредбе је пре свега у уступању материјалних средстава, али исказ *īge īog ga je sud* указује на то да су манастирски људи могли бити позвани и пред друге носиоце судске власти у држави, пре свега на владарски суд. Светостефанском хрисовуљом краља Милутина се на посебан начин регулишу односи између рашког епископа и бањског игумана, и то у правцу преноса епископских надлежности на игумана. Духовна власт епископа потврђена је његовим правом да поставља ђаконе и попове и загарантованим правом на помен његовог имена у службама. Међутим, судске надлежности је преузео старешина манастира: „Игуман да суди сваки суд духовни, а епископа да извести.”³⁰ Како су „глобе и дохоци” припали Манастиру, краљ Милутин је рашком епископу дао надокнаду у вредности од 600 перпера, за кандило за цркву Св. Апостола. Последица преношења дела епископске власти на игумана на властелинству које има 73 села, девет влашких катунa, друге поседе и извесно велики број поданика била је већа концентрација

26 Зборник (2011), 326.

27 Зборник (2011), 317, 326. Одредба веома сличне садржине поновљена је на неколико места, што је поседица компилацијске структуре саме повеље. На појединим местима уписана је казна од 100, а на другим од 200 перпера.

28 Зборник (2011), 326.

29 Тарановски (2002), 598–607.

30 Зборник, 468; Ђ. Трифуновић, *Повеља краља Милутина Манастиру Бањска 1*, Београд 2011, 126.

власти у рукама игумана.³¹ Могло би се рећи да је тим поступком у извесној мери нарушен до тада устаљен систем судског уређења. Међутим, та појава се мора сагледати шире, у контексту покушаја краља Милутина да повећањем имунитета манастирима и увођењем великог броја игумана у састав сабора изврши и промене у саставу и делатности црквеног и посредно државног сабора. Игуман Бањске је добио и почасно (четврто) место у сазиву сабора те је постао важан носилац власти, управник једног од највећих властелинстава и коначно вршилац судске функције.³² Такође, требало би размотрити и права самог владара да залази у уређење црквене власти, прописује статус епископа, посебно да ограничава његове надлежности, који је у повељи исказан речима: „помен духовни сваки да му чине, а ине власти да нема нима никакве”.³³ Како је потврду Светостефанске хрисовуље издао и архиепископ Никодим, сагласност за такве измене је извесно постојала и у Цркви.

Модел организације бањског властелинства, као и „закони” прописани у Светостефанској хрисовуљи, били су у великој мери прихваћени и понављани приликом оснивања Дечанског и Светарханђелског манастирског властелинства. Дечанске хрисовуље садрже одредбу сличну оној из Светостефанске хрисовуље: „где од се парниче људи Пантократорови, или пред краљем или пред архиепископом или епископом, или о духовном или простом суду никакве глобе да не узима краљ, ни архиепископ, ни епископ – ни печата, ни руке, ни послуха, ни одбоја, него све да је игуману, а епископу што је духовно”.³⁴ Овде је поменута могућност да црквеним људима буде суђено не само пред краљевим судом него и пред архиепископом и епископима. На крају те одредбе наглашено је да епископ остаје само „духовно”, што би се могло тумачити као његове духовне дужности (старање о вери, рукополагање свештенства, право на помен и сл.). Међутим, садржина законских одредаба Дечанских хрисовуља нема тако директно наглашено преношење судских надлежности на игумане.³⁵

У Светоарханђеловској хрисовуљи цара Стефана Душана помиње се пренос судских надлежности са призренског митрополита на старешину Манастира. Најпре се истиче: „Када се парниче сами људи црквени да им нико не суди осим игумана”, што је већ устаљено правило за спорове између подани-

31 Г. Томовић, *Властелинство манастира Светеи Стефана у Бањској*, Повеља краља Милутина Манастиру Бањска, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2011, 195–249; Копривица (2022), 75–77.

32 Вид. М. Копривица, „Краљевски манастири’ у средњовековној Србији”, *Српска краљевства 1217–2017*, ур. С. Мишић, Д. Јечменица, Краљево – Београд 2017, 147–162; М. Копривица, „Постављање игумана у српским средњовековним манастирима”, *Београдски историјски гласник* 8, 2017, 7–20.

33 Трифуновић (2011), 126.

34 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1976, 137. У Трећој Дечанској хрисовуљи Стефана Душана, у тој одредби је изостављен последњи део реченице и завршава се са „све да је игуману”. Међутим, следећом одредбом Треће Дечанске хрисовуље прецизније се уређује однос између Пантократоровог манастира и хвостанског епископа, те се и овде помиње право епископа на помен и откуп који је краљ дао као надокнаду за смањене приходе.

35 Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, Београд 2006, 159–160.

ка манастира. Затим се расветљава: „а што се парниче са другим људима за вражду, за земљу, за коња, за провод, да иду пред цара. А за друге судове да иду пред митрополита и пред игумана”.³⁶ Ова одредба је потпуно у сагласности са Душановим закоником.³⁷ Осим тога, цар Душан у хрисовуљи за своју назначајнију задужбину објашњава и које су надлежности црквеног епископског суда пренете на игумана Св. Арханђела: „о разводу бракова и о глобама духовним – митрополит тиме да не влада, само игуман”.³⁸ На тај начин је игуману дато право да пресуђује у процесима из брачног права, посебно у разводу бракова. Остаје питање да ли се под „глобама духовним” подразумевало давање судских надлежности из домена дела против вере или су о томе и даље судили епископи, а манастиру су припадале само глобе.

Развој судских имунитета манастира, а посебно пренос директних судских надлежности на игумана заокружени су доношењем Душановог законика. У члану 33, осим епископа и митрополита, наведени су и игумани са правом да црквеним људима суде у сваком *сјору*. Треба истаћи и да Душанов законик штити надлежности црквеног суда. Штавише, чланом 12 се налаже: „и о духовном дугу козмици (световњаци) да не суде”, а за узурпаторе таквог права била је предвиђена велика имовинска казна од чак 300 перпера.³⁹ Уступањем надлежности из домена црквеног суда игуманима није начињен преступ по том основу јер је игуман као црквени достојанственик преузимао такве обавезе. Игуман је у средњовековном друштву био перципиран као носилац црквене власти.

Остаје питање да ли се члан 33 Душановог законика односио само на право игумана да суде у споровима из надлежности патримонијалног феудалног суда или у сваком *сјору* како и доловно стоји. У расветљавању тог питања може помоћи једна спорна повеља цара Душана са сабора у Крупиштима која садржи законске и иминутетне прописе које се односе на хиландарске поседе. Иако је сама исправа спорне аутентичности, законски прописи које садржи су у великој мери усаглашени са Душановим закоником и другим познатим прописима из повеља. У Повељи цара Душана из 1355. године судски иминитети су били прописани на следећи начин: „и нико да не суди метохији хиландарској ни за један суд, ни мали ни велики, ни за земљу, ни за вражду, већ да суде старци које шаље свети манастир – судије које они поставе. Ако се нађе међу њима неко да је криво судио, по закону и судом Царства ми да му суди кефалија, како им пише у хрисовуљи светог краља”.⁴⁰ Ова одредба потврђује велике судске надлежности игумана – да може судити у споровима између својих људи и за најтежа дела. Специфичност хиландарских метохија је околност да је игуман боравио на Светој гори, далеко од својих најстаријих метохија, па су права на суђења пренета на *сѣарце које манасѣир ѿошаље*. И такве судије

36 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светѿоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 112, 142.

37 Кршљанин (2013), 181.

38 Мишић, Суботин-Голубовић (2003), 112, 143.

39 Радојчић (1960), 92.

40 М. Копривица, „Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац”, *Сѣари срѣски архив* 15, 2016, 113, 116.

су морале делати по закону, односно важећим прописима Душановог законика, а њихове одлуке су подлегале надзору светове власти, односно поменутих кефалија. Та повеља садржи и податке који би се могли тумачити као пренос надлежности из домена владарског суда на игумански. Овде су поменути спорови поводом земље и вражда, који су законским прописима записани као владарски судски резерват. Међутим, тај пропис треба искључиво тумачити као ограничено право игумана, или његових судија, да пресуђују у међусобним споровима хиландарских поданика.⁴¹

Један судски спор вођен пред Константином Драгашом показује да су и манастири и њихови поданици подлегали владарском суду за дела каква су *вражда* и *земља*. Током суђења Хиландарци су указали на догађај из времена цара Душана: „и узеше рабојници (гуси) коње цареви и људе убише, [...] и окривише тада пред царем села хиландарска и плати Хиландар са својим селима ту приселицу и вражду јер беше њихова земља”.⁴² Такви спорови су решавани пред судом владара, док се из поменутог документа види и да је Хиландар као господар земље и платио вражду. Да је игуман могао судити само у ограниченом домену, односно својим поданицима, сведочи и неколико забележених процеса у којима су учествовали манастири, а који су вођени пред српским владарима: спорови око међа Хиландара и Св. Арханђела изнети у повељама са сабора на Крупиштима, суђење Хиландара и породице Вукославић и други. Таква суђења су организована уз учешће представника обе стране, те државних власти, пре свега кефалија, а на терену уз учешће *сѣариника* – људи из околине који су познавали старе међе.⁴³ Међутим, манастир је у овом сличају учествовао као субјекат спора у својству господара земље, а то су знатно другачије околности.

Манастирским повељама из постнемањичке епохе најчешће су само потврђивани већ стечени имунитети, а оне готово да не садрже одредбе о судским надлежностима игумана. Могло би се рећи да после доношења Душановог законика, којим је веома прецизно регулисано судско уређење, није било знатних измена у том погледу. Обласни господари, желећи да очувају уређен судски систем, нису прибегавали давању повластица игуманима и увећавању њихових надлежности, али су били опредељени да манастирима уступе приходе од глоба и судских такси и са оних процеса који су суђени пред владарем. Стога се уступање новчане казне за вражду чешће сусреће у дугачким списковима имунитетних одредаба и повластица које су манастири уживали у дугој половини XIV и у XV веку.⁴⁴

41 Тарановски (2002), 530, 548.

42 А. Соловјев, *Одабрани сѣоменици срѣској љрава од XII до XV века*, Београд 1926, 170–171; С. Божанић, „Спорови око земљишта и међа у области Константина Драгаша”, *Сѣоменица Истѣоријској архива Срем* 8, 2009, 117–127.

43 М. Благојевић, „Спорови око средњовековних међа”, *Зборник Маѣице срѣске за истѣорију* 71/72, 2005, 7–28; С. Мишић, *Срѣско село у средњем веку*, Београд 2019, 35–48.

44 Уступање прихода од вражде манастирима могао је бити велики уступак у економском смислу, с обзиром на висину те глобе која се кретала од 300 до 1000 перпера. О повељама у којима се приходи од вражде уступају манастирима, вид. С. Новаковић, *Законски сѣоменици срѣских држава средњеј века*, Београд 1912, 387–388, 432, 636, 757, по регистру.

Може се закључати да је *игуманов суд* био један од видова судске власти који је имао веома широке надлежности. Примарно, старешине манастира су могле да пресуђују само у својству господара на патримонијалном суду. Крајем XIII и у првој половини XIV века порастао је политички значај игумана и повећано је њихово учешће у судској власти. Они су добили готово све надлежности из домена црквеног, а примарно епископског суда. Према свему судећи, поједини јаки манастири могли су својим поданицима изузетно судити и за дела која су била у домену владарског суда. Упркос широком спектру дела за које су игумани могли да воде суђења, њихов делокруг никада није излазио изван домена властелинства којим су управљали и над поданицима који су му били потчињени. С друге стране, неспорна је велика концентрација судске власти коју су игумани великих манастира имали над својим поданицима, те је стога то била посебна повластица и специфичан вид судства у средњовековној Србији.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

- Ђорђе Бубало, *Душанов Законик*, Београд 2010.
- Доментијан, *Животъ Свѣтѡѡа Саве и Животъ Свѣтѡѡа Симеона*, прир. Р. Маринковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 4, Београд 1988.
- Драгић Живојиновић, „Повеља краља Милутина Хиландару, претходно приписивана његовом брату Драгутину”, *Сѣтари срѣски архив* 9, 2010, 3–17.
- Миодраг Петровић, Љиљана Штављанин-Ђорђевић, *Законоуправило Свѣтѡѡа Саве*, Београд 2005.
- Законоуправило Свѣтѡѡи Саве*, превод сарајевског преписа, ур. ахримандрит Јован (Градовић), Добрунска Ријека 2019.
- Владимир Мошин, Сима Ђирковић, Душан Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника 1186–1321. године*, књига I, Историјски институт, Београд 2011.
- Павле Ивић, Милица Ђрковић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1976.
- Марија Копривица, „Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац”, *Сѣтари срѣски архив* 15, 2016, 109–130.
- Стојан Новаковић, *Законски сѡмѡеници срѣских држава средњеѡе века*, Београд 1912.
- Синиша Мишић, Татјана Суботин-Голубовић, *Свѣтѡарханђѡловска хрисовуља*, Београд 2003.
- Никола Радојчић, *Законик цара Сѣтефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960.
- Александар Соловјев, *Одабрани сѡмѡеници срѣскоѡи права од XII до XV века*, Београд 1926.
- Ђорђе Трифуновић, *Повеља краља Милутиѡа Манастѡиру Бањска*, књига 1, Београд 2011.

Литература

- Милош Благојевић, „Спорови око средњовековних међа”, *Зборник Маѡице срѣске за историју* 71/72, 2005, 7–28.

- Станоје Бојанин, Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака”, *Византијски свећ на Балкану II*, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 425–442.
- Снежана Божанић, „Спорови око земљишта и међа у области Константина Драгаша”, *Сјоменица Историјској архива Срем* 8, 2009, 117–127.
- Радослав Грујић, „Епархијска властелинства у средњовековној Србији, Иmunитети и привилегија епархијских властелинстава”, *Богословље VII*–3, 1932, 181–187.
- Мирјана Живојиновић, „Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару”, *Зборник радова византиолошкој инститиуи* 22, 1993, 129–136.
- Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина”, *Историјски часопис* 66, 2017, 49–83.
- Марија Копривица, *Властелинство и економија манастира у средњовековној Србији*, Београд – Ниш 2022.
- Марија Копривица, „Краљевски манастири’ у средњовековној Србији”, *Српска краљевства 1217–2017*, ур. С. Мишић, Д. Јечменица, Краљево – Београд 2017, 147–162.
- Марија Копривица, „Постављање игумана у српским средњовековним манастирима”, *Београдски историјски гласник* 8, 2017, 7–20.
- Нина Кршљанин, *Српске средњовековне повеље као извор Душановој Законика*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитет у Београду, Београд 2013.
- Синиша Мишић, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019.
- Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902.
- Раде Михаљчић, „Историја српског права у делима Теодора Тарановског”, *Оглед о српском праву*, Бања Лука – Источно Сарајево 2013.
- Раде Михаљчић, *Закони у старим српским уставима*, Београд 2006.
- Милица Ристић, „На пола пута између Византије и Србије: брачне одредбе друге Жичке повеље”, *Весник правне историје/Herald of Legal History* 2–1, 2021, 165–211.
- Александар Соловјев, *Законик цара Стефана Душана, 1347. и 1354. године*, Београд 1980.
- Гордана Томовић, *Властелинство манастира Светиој Стефана у Бањској*, Повеља краља Милутина Манастиру Бањска (ур. Ђ. Трифуновић), Београд 2011, 195–249.
- Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској Србији*, Лирика, Београд 2002.
- Сергије Троицки, „Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији”, *Глас СКА* 168, други разред 86/3, 1935, 81–133.

Marija Koprivica

Associate Professor, University of Belgrade Faculty of Philosophy,
Department of History

COURT JURISDICTION OF THE MONASTERY ABBOT IN THE MEDIEVAL SERBIAN LANDS

Summary

Medieval Serbian charters and Dusan's code contain regulations that indicate that monastery abbots had court jurisdictions. While the bishop's rights to judge in church disputes were confirmed in numerous canonical regulations, monastery abbots do not claim those rights by general legal acts. Still they get those privileges from the ruler. In the 13th-century Serbia, abbots had the right only to judge their subjects as a feudal lord. The period of king Milutin's reign was notable for granting great privileges to monasteries. What is distinguished as a prominent step forward in the judicial system was the transfer of bishop's judiciary duties onto abbots. The Charter of Banjska Monastery, within the jurisdiction of the abbot's tribunal contains nearly all the acts from the domain of church offences, that is what by rule belongs to episcopal tribunal. In the charters of Dečani monastery, the juridical duties are not so clearly specified, but the limitations of the episcopalian authority are clearly specified. In a later period, Stefan Dušan in his Charter for the Holy Archangels, mentions the transfer of judicial duties from the metropolitan of Prizren onto the monastery abbot. In this charter, some concrete acts as divorce and acts against the religion, are mentioned, all of which are placed under the abbot's jurisdiction. The greatest jurisdictions of the abbot's court were appointed by one of Tsar Dušan's charters to the Hilandar monastery in 1355, which testified that the abbot's tribunal got some of the jurisdictions of the ruler's court (blood feud or "vražda"). Dušan's code provided that the abbot could judge in every dispute, but only for serfs from their own estates. The charters from the post-Nemanjić period rarely contain regulations in the judicial constitution or only the acquired judicial immunities. After passing Dusan's code, which very precisely regulates almost all the issues in relation to the judiciary, there were no significant changes in this area.

Key words: Abbot. – Monastery. – Court. – Church court. – Medieval Serbia.

Татјана Суботин-Голубовић*

КАНОНСКИ ЗБОРНИК ИЗ ЗБИРКЕ ЦЕТИЊСКОГ МАНАСТИРА (РУКОПИС БР. 74)

Рукопис бр. 74 из збирке Цетињског манастира преписан је осамдесетих или деведесетих година XIV века. До данас није привлачио посебну пажњу истраживача, мада је више пута био описиван. У свом првом делу (77 листова) он садржи читав низ законских одредби преузетих из различитих извора – Крмчије и Синџама Матије Власара. Ти текстови, међутим, нису преузимани механички, већ представљају у слободнијој форми преиричану материју. Први блок чине Аџиолска правила, која се у значајној мери разликују од варијанте текста какв се налази у Крмчији, те се може говорити о другом преводу. Остали текстови представљају слободнију прераду (преиричавање и парафразирање) преузетих законских чланака, са приметним утицајем јоворног језика, и то како у домену лексике, тако и у домену синџаксе. У састав првог дела овог зборника ушле су још и оне законске одредбе које јоворе о степенима сродства те дозвољеним и недозвољеним браковима, као и оне које се баве одређеним црквеним питањима (поспирење, хиротонија, оснивање манастира).

Кључне речи: Канонски зборник. – Номоканон (Крмчија) – Синџам Матије Власара – Канонско право. – Прохирон.

Када се говори о српском средњовековном праву и његовим писаним изворима свима, вероватно, прво на ум падну Светосавска крмчија и Душанов законик, а оним упућенијим и Синџама Матије Властара и Законик цара Јустинијана. Синџама се појављује и у свом скраћеном облику и тада, по праву, чини целину са Закоником цара Јустинијана и Душановим закоником.¹

* Редовни професор Филозофског факултета у Београду, t.golubovic@sbb.rs

1 Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, САНУ, Београд 1982, 32. Б. Марковић, *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, САНУ, Београд 2007.

Овакви трипартитни зборници се приликом описивања рукописа означавају само као – *Законици*. Међутим, поједине законске одредбе (углавном канонског карактера) могу се спорадично наћи нпр. у Псалтирима с последовањем или затурене у обимнијим зборницима мешовитог састава.

Цетињски рукопис који ће овде бити представљен специфичан је по томе што су у први његов део ушле одабране одредбе из канонског права, док се у другом делу налази више чинова из Требника као и Слово Јована Златоустог на Васкрсење Христово. Реч је о рукопису бр. 74 из збирке Манастира пресвете Богородице на Цетињу. Он је, судећи по воденим знацима хартије, преписан осамдесетих или деведесетих година XIV века. Зборник је, у складу са саставом првог дела, опредељен као *канонски зборник*. Рукопис је малог формата (210×140мм), и састоји се од 224+2 листа. Нема записа који би говорили о месту његовог настанка нити о писару који га је преписао. Треба нагласити да је рукопис исписао добро образован и искусан писар који се дуго бавио преписивањем рукописа. О томе сведоче палеографске одлике писма и правопис, на којима се овде нећемо задржавати. Овај зборник некада је припадао манастиру Пиви одакле је, по налогу књаза Николе, заједно са осталим пивским рукописима био пренет на Цетиње (1885). На последњем празном листу налази се запис, по свему судећи из XVIII века, где је забележено да рукопис припада манастиру Пиви, храму Успења. Рукопис није непознат у литератури. Основне податке о њему дали су Душан Вуксан, Петар Момировић и Љупка Васиљев у старијим описима цетињских рукописа.² Најновији опис, са приказом садржаја, доступан је у новој публикацији Милене Мартиновић у којој је рукописна збирка Цетињског манастира детаљно обрађена. Ту је у главним цртама приказан садржај овог канонског зборника.³ Но, без обзира на то што се овај зборник већ појављивао у литератури, он није привукао пажњу истраживача. Стога ће садржај првог дела (77 листова), оног који садржи законске одредбе, овом приликом бити нешто детаљније представљен. У најновијем опису стоји да прва 54 листа садрже Правила светих апостола.⁴ То, међутим, није тачно. Апостолска правила обухватају свега десет листова, а остатак чине бројне одредбе преузете углавном из канонског права, о којима ће касније бити више речи.

Сам почетак рукописа је оштећен, тачније поједини листови на почетку су оштећени по дужини тако да се текст може читати тек делимично, углавном од средине реда, што представља извесну тешкоћу приликом рашчитавања и идентификације његовог састава. Заглавље првог листа се види у целости и гласи *Правѣла с(вѣ)тих(ъ) ап(осто)лъ*. Без обзира на тек делимичну очуваност првих 8 листова, могло се утврдити да он садржи већи део Правила светих апостола (л.1-10).⁵ У састав овог дела рукописа улазе још следећи текстови:

- 2 Д. Вуксан, „Рукописи Цетињског манастира”, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* 1/1936, 216-217 (бр. описа 74); П. Момировић, Љ. Васиљев, *Ћириличке рукописне књије Цетињског манастира (XIV-XIX век)*, Цетиње 1991, 253 (бр. описа 73).
- 3 М. Мартиновић, *Рукописне књије Манастира Рођења пресвете Богородице на Цетињу*, Цетиње 2023, 257-259 (бр. описа 74).
- 4 М. Мартиновић, 257.
- 5 Апостолских правила има укупно 85.

- л. 11 – слово ѿ десетихъ заповестехъ иже в(ог)ь дас(ть) мѡу҃сїю .
 – тогожде збора .Ѣ. глава . не подобаетъ всакомоу҃ мнїхоу҃ стрїци се (...)
- л. 14 – ѿ раздрѣшенїи брѣч'ном(ь) быв'шеє слово . и винѣ ихъ .
- л. 16 – правило .Ѣї. с(вє)тыхъ и в(о)гносныхъ ѡт(ь)цъ нашихъ .Ѣ. збора .
 – ѡ оу҃ченїа с(вє)тыхъ ап(о)с(то)ль .
 – с(вє)т(а)го василїа сказ[а]нїе . и исправленїе црк(о)вноє, тинное провидѣнїе .
- л. 19 – їже не прѣкланїати колѣна, на вьскр(ь)сенїа д(ь)нь .
 – <...>⁶ великаго василїа . іпс. мѡу҃жь съ женою живы (...)
- л. 29б – ѡ прохїрона тїтлосъ вѣторы
 – їѡустїїана ц(а)ра бл(а)говѣрнаго . ѡ новаго заповѣданїа,
 їже єс(ть) соудилникъ гл(а)ва .Ѣ.
- л. 31 – ѿ браковнѣмъ разлѡченїи .
- л. 34 – правило нїкифора патрїарха, ѿ питанїи ѡт[в]ѣтъ
 – правило с(вє)тыхъ ап(о)с(то)ль .ѢѢ., ѡ збора халкидонскаго гл(а)ва .
 Ѣ, ѡ .Ѣ. збора гл(а)ва .ѢѢ., .Ѣ. ѡ збора нїкенска гл(а)ва .Ѣ. и главе .Ѣї.
 запершенїа єдиногла(с)наа .
- л. 36 – ѡ .Ѣ. книжницъ . їже єс(ть) азбѡковникъ . оу҃ писменѣ покон . гл(а)ва
 .Ѣї. Проданїи и коупленїи комоу҃ под(о)бає <...>⁷ .
- л. 36б – ѿ дѣлательн(ь) .⁸
- л. 38 – ѡ закона прохїрона . дав'ша се прикїа зетоу҃ (...)
- л. 38б – ѡ збора халкидон'ска
 – ѡ збора картаген'скаго гл(а)ва .Ѣї.
- л. 39 – тогожде оу҃стїїана гл(а)ва .ѢѢ.
 – правило же иже ѡ с(вє)тыхъ . и прѣвѣныхъ царевъ . положише се и оутвѣрдише се .
- л. 39б – и ѿ сѣмъ по в(ог)оу повелѣваемѡ . по сїхъ оуставоу҃ . прѣвос(вє)щен'наго
 архїеп(н)с(ко)па стараго рїмѡ .
- л. 40 – о Шестом васељенском сабору, о Седмом васељенском сабору⁹
- л. 41 – одабрана правила разнихъ васељенскихъ сабора
- л. 42б – нїкифора патрїарха правило .ѢѢ.
 – ѡ закона мѡу҃сєова иже дас(ть) ємоу҃ в(ог)ь лицемъ къ лицуу҃ .
- л. 44 – ѡ збора антїѡхїїнскаго сл(о)во . Ѣї.
- л. 44б – ѡ збора картагенскаа гл(а)ва .Ѣї.
- л. 45 – ѡ с(вє)т(ы)хъ и вьселєн'скихъ .Ѣ. Зборѣхъ гдѣ и когда и на кїїє кѣжде
 ихъ събра се . подобаетъ вѣдети <...>мѡу҃ хр(н)стїанноу҃ .
- л. 52 – заповѣди ѡ(ть)ца нашего їѡ(ана) зл(а)тоу҃стаго ѿ законѣ цр(ь)ковнѣм(ь) .

6 Црвено мастило је потпуно избледело, сам почетак се не види.

7 Дале је црвено мастило толико избледело да се не види текст.

8 Између листова 37 и 38 недостаје најмање један лист.

9 Између листова 39 и 40 недостаје више листова; вероватно су се ту налазили састави о осталим васељенским саборима, почев од првог.

Прво ајосѿолско ѿравило

Цетиње 74 (л. 1)	Крмчија (л. 37) ¹²
ѿп(н)ск(о)пъ да поставляють се ѿ двѣю или трехъ(ь) . съ писанїемъ, и съ противни свидѣтельствующими .	Два или трѣхъ кп(н)ск(о)пи поставляютъ кп(н)с(ко)па .

У Властаревој Синтагми ово се правило налази у оквиру пете главе слова Х и гласи: Првѡе оубо свѣтыхъ апостолъ правило . епископу ѿ двѣю епископу хѿротонисати се повелѣвають, освѣштаемоу ѿ нихъ призванїемъ свѣтаго доуха и свѣщенною молитвъ трѣбою.¹³ Непосредно за њим следи и друго апостолско правило: (тѣхъже .б.) Вторѡе же презвитероу и дїаконоу и противъ причѣтникомъ ѿ єдиногѡ епископа хѿротонисующемоу бивати заповѣдають. Ово друго апостолско правило је у цетињском рукопису и у Крмчији нешто другачије формулисано:

Цетиње 74 (л.1)	Крмчија (л. 37)
П(о)пъ и дїаконъ и противъ клирици, єдинемъ еп(н)ск(о)помъ поставляютъ се .	Єдинъ еп(н)ск(о)пъ поставляютъ презвѣтера и дїакона . и противъ причѣтники .

Док је правило у Ц и К врло концизно, у Синтагми је, у суштини исти садржај, нешто другачије формулисан.

Ајосѿолско 21. ѿравило

Цетиње 74 (л.26)	Крмчија (л. 39а)
Каженикъ, аще ѿ силы <...> оухыщенїа чл(овѣ)-ч(ь)ска, лї въ гонени ли <...> мѡужьскихъ(ь) оудовъ . лї таковъ род[н] се <...>а боудеть причѣтникъ .	Иже по ноужди чловѣкъ)чьсѣн или ѿ рождениа скопъць быс(тъ) достоннь сын . да боудеть св(є)щ(є)нникъ . самъ же себе скопъць николиже .

Ајосѿолско 42. ѿравило:

Цетиње 74 (л. 56)	Крмчија (л. 43)
ѿп(н)ск(о)пъ, лї презвитеръ ли дїаконъ . тавлиу играти лї пнаньства . да прѣстанеть лї да извѣржетъ се .	Игръць и пианица с(вети)т(є)ль аще не ѡстанетъ се тоган да извѣржетъ се .

Ајосѿолско 48. ѿравило:

Цетиње 74 (л. 6)	Крмчија (л. 43б)
Аще кон людинъ свою женоу изгнавъ, а дроугоу възъмъ . ли ѿ много поущеноу да ѡлоуѣнтъ се .	Мирьскыи чловѣкъ)къ свою женоу поустивъ и дроугоу поемъ . или поущеницею ѡженивъ се ѡлоуѣнь .

Синтагма: Апостолскоє же .дї.ѡ. изгнавшаго людина безвиннѣ свою женоу и иноу поємлюштаго и женештаго се иже ѿ много поуштенною не по законѣхъ іако отлоуѣнїю прѣдають.¹⁴

12 Примери се узимају из Сарајевске Крмчије и код сваког примера се наводе листови (према фототипском издању).

13 *Мѡиѡе Власѿара Синѿаїмаѿи*. Изд. Стојан Новаковић, СКА, Београд 1907, 53. У даљем цитирању: *Синѿаїмаѿи*.

14 *Синѿаїмаѿи*, 195.

Айосійолско 49. ȳравило

Цетиње 74 (л. 6)	Крмчија (л. 44)
Аще ꙗп(н)с(ко)пъ лї презвѣтеръ, по г(о)с(под)- ню повелѣнїю, да не кр(ь)стнѣтъ въ нѣмѣ ѿ(тъ)- ца и с(ы)на и с(вѣ)т(а)го д(оу)ха . нъ въ трѣх безначелныхъ . и въ трѣх с(ы)н(о)въ . и въ трѣх оутѣшителехъ . да нѣзвѣржеть се .	Аще котори ꙗп(н)с(ко)пъ или прѣзвѣтеръ . по г(оспод)ьнымъ заповѣдямъ . не крѣщають . въ нѣмѣ ѿ(тъ)ца и с(ы)на и с(вѣ)т(а)го д(оу)ха . нъ въ трѣх безначелны или въ трѣх сыны . или въ трѣх оутѣшителехъ кр(ь)щають . да боудеть нѣзвѣржень .

Синтагма: Четирѣдесетѣи же и деветое пакы светыхъ апостолѣхъ, въ отца и сынъ свѣтаго доу-
ха крѣшавати по Господнемоу заповѣдоу славословѣ, а не въ трѣхъ безначелны, или трѣхъ сыны,
или трѣхъ оутѣшителехъ; единъ бо безначелны отъца за неповинное и единъ сынъ за неизреченное
рождество . и единъ оутѣшителъ доухъ свѣтынъ за еже отъ нерожденнаго исхожденїе; снѣ же не
творештенъ епископы или презвѣтери, запрѣштенїе поднѣмоути нѣзвѣрженїа.¹⁵

Айосійолско 50. ȳравило

Цетиње 74 (л. 6)	Крмчија (л. 44)
Аще ꙗп(н)с(ко)пъ лї презвѣтеръ . не троѣхъ крѣ- ще сѣуть, ꙗко, погруженїа съвершѣтъ . единно крѣщенїе въ сѣмѣтъ г(о)с(под)ню . давае <...> да нѣзвѣржеть се . не рече бо г(оспод)ь, въ сѣмѣтъ моу крѣтити . нъ шѣдше наоучѣте все крѣтити крѣщающе ихъ(ь) въ нѣмѣ ѿ(тъ)ца и с(ы)на и с(вѣ)- т(а)го д(оу)ха .	Аще котори ꙗп(н)с(ко)пъ или прѣзвѣтеръ, не крѣщають въ трѣхъ погруженїа . единѣмъ глашенїемъ . нъ въ единно погруженїе . въ сѣмѣтъ г(оспо)дню даемо . да нѣзвѣржеть се . таковыи . не рече бо г(оспод)ь въ сѣмѣтъ моу крѣтити . нъ шѣдше наоучѣте все крѣтити . кр(ь)сте же въ нѣмѣ ѿ(тъ)ца и с(ы)на и с(вѣ)т(а)го д(оу)ха .

Айосійолско 52. ȳравило:

Цетиње 74 (л. 66)	Крмчија (л. 45)
Ѣп(н)с(ко)пъ лї презвѣтеръ . ѿбращающа се ѿ грѣха не приѣмлетъ, нъ ѿрѣкаеть . да нѣзвѣржень боудеть . ꙗко ѿскрѣблаетъ х(ри)с(т)а рекшаго радѣ(ть) бываетъ на н(е)б(е)си ѿ единномъ грѣшнѣмъ кающѣмъ се .	с(вѣ)т(н)т(е)ль рекше еп(н)с(ко)пъ или презвѣтеръ ѿбращающаго се ѿ грѣха не приѣмлетъ . нъ ѿрѣкае, да нѣзвѣржеть се . ꙗко ѿскрѣблаетъ х(ри)с(т)а рекшаго радѣ(ть) бываетъ ѿ единномъ грѣшнѣмъ на н(е)б(е)сѣхъ кающѣмъ се .

Синтагма: Аште кы епископъ, рече, или презвѣтеръ неже отъ грѣха ѿбращающаго се не
приѣмлетъ нъ гноущае се отрицають се, по дрѣвнемоу оубо ономоу Навѣстоу да нѣзвѣржеть се,
ꙗко ѿскрѣблане Христа рекшаго: радѣсть бываетъ на небесѣхъ ѿ единномъ грѣшнѣмъ кающѣмъ
се (...). У Синтагми далѣе слѣди још додатно тумаченїе.¹⁶

Айосійолско 59. ȳравило

Цетиње 74 (л. 7)	Крмчија (л. 46)
Ѣп(н)с(ко)пъ ли п(о)пъ, нѣкомоу ѿ клирикѣхъ ли- шеноу бывшоу, не дае потрѣбнаа да ѿлоуѣнтъ се аще ли не исправнтъ се, да нѣзвѣржеть се . ꙗко оубиница бр[а]та своѣго .	Аще котори еп(н)с(ко)пъ или прѣзвѣтеръ нѣкомоу прѣбывающаго оубогоу соущаго . не подасть потрѣбныхъ . да ѿлоуѣнтъ се . прѣбывае же не ли(н)л(о)стивъ . да нѣзвѣржеть се . ꙗко оубиница естъ братау своѣмоу .

15 Синїаїмаї, 83.

16 Синїаїмаї, 383.

Аѿосѿолско 69. ѿравило:

Цетиње 74 (л. 8)	Крмчија (л. 48-48б)
ѿп(н)ск(о)пъ лї презвѿтеръ, лї дїаконъ, лї чѣтьць, лї пѣвьць . с(вѣ)тоуѣ . ѿ ницоу паскы, не пос(тѣ)тѣ се срѣда лї пет(ъ)къ, да нзвѣрѣжетѣ се . кромиѣ аще немоши рад[н] тѣлесныѣ, не можеть, аще люд[н]нѣ ис(тъ) да нзвѣрѣжетѣ се .	ѿще котори еп(н)ск(о)пъ или прѣзвѣтеръ или дїаконъ . или чѣтьць или пѣвьць . въ с(вѣ)тыхъ . ѿ д(ъ)ни . нже ис(тъ) великы постъ паскы . не поститѣ се . и по все лѣто въ всакыѣ срѣдын и петкы . да нзвѣрѣжетѣ се . тѣкю аще не пакоститѣ емоу телеснаѣ болѣзнѣ . немошномоу бо прощено ис(тъ) . по силѣ въкоушати масла и вина . аще ли лирскы члов(ѣ)къ не поститѣ се да ѿлоуѣнтѣ се .

Аѿосѿолско 71. ѿравило

Цетиње 74 (л. 8)	Крмчија (л. 48б)
Хрїстїанїнѣ масло приносе въ приише нечѣрньхъ, и въ зборише жидовско на празньикъ нхъ . лї свѣтилицъ нх(ъ) оужизакъ, да нзвѣрѣжетѣ се .	ѿще котори хр(н)стианъ . принесеѣ масло въ зборише жидовско . или въ цр(ъ)к(ъ)вѣ ѣретичскоу . или въ поганьскоу . въ праздньикъ нхъ или кандило или свѣщюу въжежеть . да ѿлоуѣнтѣ се .

Аѿосѿолско 73 ѿравило

Цетиње 74 (л. 8)	Крмчија (л. 48б)
Соусуд(!) златъ . ли сребрьнъ, лї завѣсе ос(вѣ)щенне никтоже въ свою потрѣбоу да не оузымаеть, безъ законъно бо ис(тъ) . аще ли кто оверѣшет(ъ) се таковоѣ творѣ . да ис(тъ) запрѣщенїѣ ѿлоуѣнїѣ...	съсудъ златъ или сребренъ ос(вѣ)щен . сирѣчь . въ цр(ъ)кви повѣшенъ . или завѣсь или поста- въ златъ или павлака . да никтоже ѿ тако- вынхъ възметѣ что на свою потрѣбоу . аще же кто оверѣшетѣ се таковоѣ безаконнѣ творѣ . да запрѣщенъ боудеть ѿлоуѣнїемъ .

Аѿосѿолско 84. ѿравило

Цетиње 74 (л. 9б)	Крмчија (л. 50б)
Кто оукорнтѣ ц(а)ра лї кнеза . безъ правды моукъ да приметѣ . и аще ис(тъ) клирикъ да нзвѣрѣжетѣ се . аще ли люд[н]нѣ ис(тъ), да ѿлоуѣненъ боудеть . аще ли бо ѿ прѣпроста чл(овѣ)ка оукоренїѣ, да не брѣжетѣ се . аще ли тако вид[н]мъ прощенїѣ да полуѣнтѣ .	ѿще кто досадитѣ ц(а)р(ѣ)ви, или бояриноу бес правды, аще ис(тъ) причѣтникъ . да нзвѣрѣжетѣ се . аще же рьскыи (!) чл(овѣ)къ да ѿлоуѣнтѣ се .

Још неколико примера узетих из преосталог дела канонских одредби потврђује да су текстови прерађени и до извесне мере поједностављени. Први међу њима говори о степенима сродства, и он звучи као сажетак 8. главе Слова В из Синтагме, и то делова који говоре о брачним степенима (који су степени у ширину, који су степени у дубину), о подели сродства, о крвном сродству. Овај одељак је несумњиво близак Крмчији, где је то 7. грана Прохирона насловљена – ѿ възбраненыхъ брацѣхъ. У цетињском рукопису изостављено је тако навођење извора из кога је текст преузет.

Цетиње 74 (л. 10–106)	Крмчија (л. 260)
<p>Соуродство кс(ть), нме кс(ть) соуродства . раздѣлаєт(ь) же се на чїнове .ї. . на вьсходещиѣхъ, нисходещиѣхъ . н ѿ оубоуду рекъ, се ѿ страны . н вьсходеще н оубо соутъ род[н]телнє, сходеще бѡ с(ы)нъ н дьшн . н оуноукъ н оуноука . ѿ страны же соут(ь) братъ н сестра . стрнцъ н стрнна . нетїн н нетїа . ѿ(ь)цъ къ с(ы)ноу, н с(ы)нъ къ ѿ(ь)цоу . прьваго соутъ степени . їже кс(ть) поаса два, неприснаа братїа, двою степенї соутъ . прьва же братоучеда . четврѣтаго соутъ степенї (...)</p>	<p>Сродство кс(ть) нме родноє . раздѣлаєтъ же се на двоє . на вьсходещиє н на сходещиє . н на соущиє ѿ бока . рек'ше ѿ страны . н вьсходещин оубо соутъ рождъшин нас(ь) . такоже се ѡ(ть)-цъ . м(а)тн . дѣдъ . баба . н еше снхъ вьшыше сходещи нже соутъ . ѿ нас(ь) рожденин . тако же с(ы)нъ дьшн вьноука . н еше снхъ нижыше ѿ страны же си соутъ . нже ни насъ роднише . ни ѿ нас(ь) роднише се . нь тогожде родоу н корѣне нашего приоубиаше се . тако се братъ, сестра . стрын . тет'ка сестрынищъ . сестрыг'на братоучедъ братоучеда . н ѿ снхъ сходещеи (...)</p>

У *Синѣаїми* Матије Властара (осма глава Слова В) текст блиског садржаја насловљен је Раздѣленїе сьрод'ства и гласи: Род'нѣише же нме соущїи сьрод'ства на двѣ по прьвѣмъ раздѣленїи сѣчетъ се, въ еже положенїемъ; н кс'тствоу оубо сьродникъ кс'тъ, отьцъ по с'лоучаю, сынъ, мати, дьшти, братъ, анеп'сен, анеп'сенкъ, нже отъ анеп'сеа рожден се, н елика сицеаа; положенїемъ же тьсть, зеть, шоура, посыненикъ. Ёже кс'тствоу оубо, пакы подраздѣлаєтъ се въ двѣ: въ еже съ бракомъ закон'нынмъ рожден'нынхъ н еже отъ бѡудъа бьв'шене. Ё еже положенїемъ, подраздѣлаєтъ се н то на двѣ, въ близъство оубо отъ сват'ства сьрод'ство; положенїе же еже кромѣ плът'ска смѣшенїа сыноположенїе, рек'ше посынение .¹⁷

Наставак у цетињском зборнику близак је деловима из већ поменуте осме главе Слова В у Синтагми, али је сажет у односу на њега:

Цетиње 74 (л. 106)	Синтагма ¹⁸
<p>Прьва же братоучеда . четврѣтаго соутъ степенї . втораа же братоучеда . ѿ.го соутъ степенї . третин братоучедн .ї. бѡ соутъ степенї . въ снх(ь) степенехъ съетанїе брач'но ѿноудъ не бьваєтъ .</p>	<p>(...) такожде н анефене третн ндоутъ н прьвыи братоучедїе четврѣти . н шести втори братоучедїе . н третїи ѡсмыи .</p>

Поједини делови овог састава блиски су одговарајућем тексту у Крмчији, где су то шести и осми члан члан седме гране Прохирона:

Цетиње 74 (л. 13)	Крмчија (л. 261, 2616)
<p>Тakoже ни великоу теткоу їже кс(ть) дѣда мюего сестра . аще н пот'терена кс(ть), не мюгоу браити . ни тьцоу ни мащехоу . понеже чїни м(а)т(е)-редь ндоутъ .</p>	<p>шести члан: Тakoже ни великоє тетъкъ не мюгоу поєти . се же кс(ть) дѣда мює сестры . аще н творенаа кс(ть) . понеже бабы ндѣють чинъ .</p> <p>осми члан: Ни тьще же мюєе ни м(а)тере кс не мюгу поєти . понеже м(а)т(е)ринъ чинъ ндѣють .</p>

17 *Синѣаїмаї*, 131.

18 *Синѣаїмаї*, 130.

Цетиње 74 (л. 266)	Крмчија (л.170)
<p>Моужь, съ женою живы . понеже недоволенъ бывъ бракоу, и въ блонд[ь] выпадесть . блондника соудитъ того и болше имоу прилагаетъ въ запрѣщеніе . аще въ свободномъ брака грѣхъ боудеть . тако прѣлюбодѣнца оубо оскверняетъ осквернитъ се р(е)шетъ . и не възвратитъ се къ моужевн своему . и дрѣжен прѣлюбодѣнцоу безоумьнъ и неч(ь)стивъ . нево блондъ створивъ, невъзбранитъ(ь) се къ женѣ своен соужитна . тако жена оубо, възвращъ се моужевн ѿ блонда придесть . а моужь осквернившоу домъ его ѿженеть . снхъ же слово не просто, обычан же снче дрѣжитъ .</p>	<p>Моужа блондъ створыша . своя жена принимаетъ . осквернившоу же се женоу ѿ много моужь ѿпуститъ . блондникъ бо а не любодѣн иже съ свободною падъ се ѿ жены . тькъ . Не тако любодѣн моужь осоудитъ се . аще живы съ женою . и съ нною свободною брака съгрѣшитъ . нь тако блондникъ выменитъ се . и сего ради . ни любодѣннаго запрѣщенна принимаетъ боле же блондника запрѣщенню повиньнъ естъ . се же дрѣжешаго ради обычана женоу оубо съ ннѣмъ моужемъ осквернившое се . моужевн ие повелѣваетъ ѿгнати . моужа же блондъ твореща . женѣ не повелѣваетъ оставати . нь прилати того .</p>

Сличан поступак присутан је и код Василијевог 69. правила (о чтецима). И у овом примеру је садржај правила пренет поједностављеним језиком, при чему је на његово уобличавање утицало и тумачење које постоји у Крмчији.

Цетиње 74 (л. 576)	Крмчија (л. 177б)
<p>Чьтъць съ овороченицею своею прѣжде брака сдѣсивъ се . лѣт(о) едно оудръжитъ се ѿ причещенія . потомъ, поемлетъ се въ чинъ чьтъцемъ . въ нно же боле възношеніе не възидеть . рещи же нѣ дѣаконъ боудеть, нѣ п(о)пъ, колико же нѣ еп(и)ск(о)пъ .</p> <p>Аще лѣ же чьтъць, снѣдетъ се съ нѣкою женою . прѣжде овороченія емоу . аще и зговоръ створитъ съ нною, тако поети ю женоу . не тькъмо възнесетъ се, нь абнѣ изъврѣжетъ се . и нѣкою полъзоу ѿ приетѣа теженіи закона.</p>	<p>Прѣжде брака чьтъць сдѣсивъ се съ овороченицею . по єдиноу лѣт[оу] приетъ бывъ . да прѣбоудеть чьтъць . не свршенъ же . оукрадын же брака . ѿрновень такожде и слоуга .</p> <p>тькъ . Чьтъць аще женоу оворочивъ . и прѣжде брака растанъ ю . за єдино лѣто да оупразднитъ се ѿ степене, и тако приетъ боудеть пакн почитати кнѣгы . на большеє свршеніе не моги възити . нь на томъ прѣбыває степенѣ . аще же прѣжде овороченія въ тинѣ сдѣсивъ се . и потомъ закономъ бракомъ сапондеъ ю . ѿноудъ степене своего лишитъ се . се же запрѣщеніе и на непоставленыхъ слоугахъ црквннхъ да дрѣжитъ се .</p>

Сваки од наведених примера представља својеврсну поједностављену верзију изворног текста какав се може наћи у Крмчији, а у појединим случајевима и у Синтагми Матије Властара. Синтагма, међутим, није увек погодна за овакву врсту поређења, пошто су у њој законске одредбе већ изложене у прерађеном облику.

Мада се у први мах чинило да је материјал изабран без неког реда, пажљивија анализа показала је да су одабрани они чланци који се баве склапањем брака, брачним питањима (предбрачни дар, мираз); затим – црквеним питањима (рукополагање клирика, о епископима); одабране одлуке васељенских

сабора које се такође односе на иста питања. Неколико изложених примера потврђује да све одредбе које су ушле у састав овог зборника представљају парафразе или препричавање појединих одредби Крмчије, а понекад се и не подударају у потпуности с њима. У случају првог блока одредби преузетих из Правила светих апостола – са сигурношћу се може тврдити да су у питању два превода. Елементи говорног језика су присутни и у знатној мери се мешају са књижевним језиком. И ту се логично намеће питање: која је била намена овог зборника, и ко га је саставио? На други део питања мислим да није могуће одговорити. Узимајући у обзир изабрани материјал који је ушао у састав зборника, помишљамо да је свакако био намењен неком свештенику, или га је неки црквени великодостојник наручио за своје потребе. На овакву претпоставку наводи нас и садржај другог дела рукописа, у коме се налазе делови из Требника, и то управо они чиновни који се односе на монашки живот.

Рукопис бр. 74 цетињске збирке свакако заслужује да му се посвети далеко већа пажња не само са становишта канонског права већ и због његових језичких обележја, зато што представља, бар за сада, јединствен пример слободнијег односа према правним прописима који су били примењивани у средњовековној Србији. Препричавање и парафразирање којима се одликују поједини чланци првог дела рукописа можда указују да је ово била нека врста подсетника или приручника практичне намене, који је могао у неким случајевима да замени гломазне зборнике какви су били Крмчија и Синтагма Матије Властара.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Димитрије, Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, САНУ, Београд 1982.
- Душан, Вуксан, „Рукописи Цетињскога манастира”, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* 1/1936, 192-221.
- Законоправило светојо Саве. Приредили и превели Миодраг М. Петровић и Љубица Штављанин-Ђорђевић, Историјски институт, Београд 2005.
- Биљана, Марковић, *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, САНУ, Београд 2007.
- Милена, Мартиновић, *Рукописне књиге Манастира Рођења пресвете Богородице на Цетињу*, Цетиње 2023.
- Матије Властара *Синтагма*. Изд. Стојан Новаковић, СКА, Београд 1907.
- Момировић, Петар, Љупка Васиљев, *Ћириличке рукописне књиге Цетињској манастира (XIV-XIX век)*, Цетиње 1991.
- Сарајевски крмчиски *Законоправило светојо Саве из XIV вијека*. Приредили Станка Стјепановић и јеромонах Серафим (Глигић). Лакташи 2013.

Tatjana Subotin-Golubović
Full Professor
University of Belgrade Faculty of Philosophy

CANONICAL COMPILATION FROM THE CETINJE MONASTERY (MS 74)

Summary

Manuscript No. 74 from the Monastery of the Holy Mother of God in Cetinje was copied in the 1380s or 1390s. It has remained largely overlooked by researchers, though it was described several times. Reflecting the content of the first section (77 folios), the manuscript has been dubbed a canonical compilation. The second section includes assorted texts from the Euchologion (Trebnik). The small-format manuscript contains 224+2 folios. The first part comprises a set of legal regulations taken from different sources – the Kormchaya (Nomokanon) and the Syntagma of Matthew Blastares. However, these texts were not mechanically transplanted but rather represent a liberal retelling of the subject matter. The first block comprises the Canons of the Apostles, a considerably different version from the one found in the Kormchaya, suggesting that this may be another translation. The remaining texts are liberal reworkings (retelling and paraphrasing) of legal texts, with a noticeable influence of the vernacular both in its lexical choices and syntax. Additionally, the first part of the compilation contains legal regulations on the degrees of kinship and lawful and unlawful marriages, as well as some addressing certain ecclesiastical matters: tonsure, ordination, founding monasteries, and the rights and duties of the clergy (monastics and priests). The compilation also includes a set of decisions passed by ecumenical councils regulating the inner life of the church. The second part contains excerpts from the Euchologion, specifically those on monastic life. MS 74 from the Cetinje collection certainly warrants much more attention than it has received, not only in terms of canon law but also due to its linguistic features, as it represents a unique example of a liberal approach to the legal regulations applied in medieval Serbia. The rewording and paraphrasing that characterized some texts in the manuscript's first part suggest that this may have been a sort of aide-memoire or handbook for practical use, which could, in some cases at least, replace bulky collections such as the Kormchaya or the Syntagma of Matthew Blastares.

Key words: Canonical collection. – Nomokanon (Kormchaya). – Syntagma of Matthew Blastares. – Canon law. – Procheiron.

Ђорђе Степић*

О КРИВИЧНИМ ДЕЛИМА ПРОТИВ ИМОВИНЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ ИЗ ПЕРА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ

У свом системском делу Историја српског права у Немањинској држави Т. Тарановски, у другом тому, обрађује кривично право у средњовековној Србији где најпосле и кривична дела проистичу из имовине. Осим незаобилазних крађе и разбојништва, он своју пажњу посвећује и рабежу; затим појми и појмиш, као повредама аграрне својине, где њега, у којој се такође налази имовинска штета, где неће постојати одговорност. У главни ток наше науке Тарановски уводи идеју генералне испирање земље проистичу из професионалних разбојника и појми; његово исцртавање појми као повреде аграрне својине – међе или узурпације неког права на земљи, до саме својине, уместо Новаковићеве „боја”; са обилем примера из извора и уредног права слика како су могли издејствовати постојећи сеоске околине и власти према учиниоцима свих поменутих дела. Осим тога, он инсистира на постојању рабежа (rapina) као заокруженог деликта, где неће постојати имена (уљен, рабљење), што српско право, у овим појмишма, чини сличним словенским и германским правима тога доба, уз неке везе са римским правом.

Ипак, од његовог ионијског рада, откривени су нови извори; многи раније доступни су добили ново читање, а за анализу наше правне историје постојало је нужно окретање и ка другим писаним историјским изворима, појмиш живија, заједно и највише... Такође, бројни аутори су се изјашњавали о појмишма имовинских кривичних дела у нашем средњовековном праву – иако махом са њим сагласни, они су поједина твђења Тарановског доводили у питање, где и појмишавали. Користећи се његовим делима и ставовима, циљ овог испиравања биће да разложи његове појмишке о овим делима, назначи његов допринос њиховом проучавању и да се, уз уважавање дојмије правне историографије,

* Аутор је асистент и студент докторских студија на Правном факултету Универзитета у Београду, djordje.stepic@ius.bg.ac.rs

ионово изјасни о неким важним питањима о имовинским кривичним делима, која су заокупила пажњу Т. Тарановског.

Кључне речи: *Крађа и разбојништво. – Средњовековна Србија. – Теодор Тарановски. – Историја права. – Појма и појмаша. – Паљевина.*

1. УВОД

Својом *Историјом српског права у Немањинској држави*, Теодор Тарановски је поставио темеље свим доцнијим уџбеничким и монографским делима која ће се бавити српском средњовековном правном историјом. Његов приступ и систематика постаће путоказ генерацијама доцнијих писаца, а одабрано исходиште – анализа свеукупног (или макар већег дела) српског средњовековног права – недостижно готово девет деценија.¹

У свом системском прегледу у четири тома и три књиге, који је доживео више издања,² писац се кривичним правом бави у 2. књизи/тому. Његово излагање, након кратког и ефективног прегледа развоја кривичног права од освете и мировања, па до државне реакције, прати опште, темељне појмове кривичног права, попут субјекта и објекта, виности, урачунљивости те казне и њених врста.³ Затим излаже о најбитнијим групама кривичних дела према заштитном објекту; друга по реду међу њима у његовој *Историји* јесу кривична дела против имовине. Као изузетно значајној групи деликата, аутор им је посветио дужну пажњу, излажући их систематски и изјашњавајући се о отвореним питањима, тамо где је сматрао неопходним.

2. ДЕЛИКТИ ПРОТИВ ИМОВИНЕ У ДЕЛУ ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ И ДОЦНИЈОЈ ПРАВНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

2.1. О грабежу

Тарановски међу кривична дела против имовине убраја: крађу, разбојништво, грабеж, паљевину, потку и попасу те дело неовлашћеног насељавања зависног становништва.⁴ Овакву систематику, осим по питању последњег,

1 Прво следеће научно прегнуће сличне обухватности јесте Шаркићева *History of Serbian Mediaeval Law*, објављена 2023. године.

2 Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави I-IV* објављена је између 1931. и 1935. године, са још три издања 1996, 2002. и 2020. године.

3 Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави II: Историја кривичног права*, Талија, Ниш 2020, 9–153.

4 О овом атипичном деликту као кривичном делу против имовине други се аутори не изјашњавају. Већина писаца (па тако и Т. Тарановски II, 258–263) остала кривична дела у вези са зависним становништвом, пре свега са њиховим бекством, сврстава у групу дела против јавног реда и мира (Srđan Šarkiћ, *A History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden – Boston 2023, 382–383), или против државног поретка (Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Прометеј, Нови Сад 2002, 97–98; Зоран С. Мирковић, *Српска правна историја*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2017, 64–65).

слеђила је и каснија правноисторијска наука. Ипак, неки од њених посленика нису међу имовинске деликте убрајали грабеж.⁵ Питање постојања грабежа (грабљења, плена, оплене) у нашем средњовековном праву, и поред напора Тарановског, а и доцнијих писаца,⁶ може се сматрати тек начелно решеним.

Наиме, према римској троеоби имовинских деликата, противправно одузимање туђе ствари могло је да буде крађа (*furtum*), разбојништво (*latrocinium*) или грабеж (*rapina*).⁷ Римски правници су разликовање чинили према томе на који начин и у којим околностима је дело учињено. Тако, крађа је дефинисана као тајно присвајање, док су грабеж и разбојништво јавни чинови противправног одузимања ствари, праћени употребом силе/претње. Међутим, док је у разбојништву та сила/претња уперена против живота и тела, у грабежу је усмерена према другој, најчешће целокупној преосталој имовини жртве.⁸

Сви поменути аутори, на челу са Тарановским, постојање грабежа изводе из језичке анализе наших правних споменика. Такав поступак је двојакотезжан. Најпре, пошто се већ у класичном римском, а особито у познијем ромејском праву граница између поменутих дела временом замаглила, доцније компилације, међу њима и Синтагма Матије Властара, као критеријум разликовања између крађе и разбојништва узимају оружану силу – финије разликовање, које би укључило и грабеж, није спроведено.⁹

Међутим, оставља ли такво стање могућност да је грабеж у средњовековној Србији ипак препознат, макар као некакав далеки одблесак римског/ ромејског права или можда чак и као оригинална правна установа? На овом месту се јавља друга тешкоћа: Душанов законик (ДЗ) и повеље, за разлику од поменутих извора права који су у целини преузети из ромејске традиције, противправне чинове који могу бити грабеж одређују искључиво описно, најчешће уз изразе „опленити” или „силом узети” – при чему се оба израза могу односити и на разбојништво, ређе и на крађу.¹⁰

5 Грабеж као засебно имовинско кривично дело у својим синтезама не помињу ни З. Мирковић (2017, 69–71) ни Љ. Крљуш (2002, 105–107).

6 Вид. Зоран Чворовић, *Душанов законик у руском ојлегалу: ђрилој ујоредној срјско-руској ђправној истјорији*, Catena mundi – Задужбина Жарко Видовић, Београд 2018, 116–118, 128–148; S. Šarkić, 456–457.

7 Т. Тарановски II, 189.

8 *Ibid.*, 189, 197.

9 Та разлика је спроведена на крају главе К-23 Пуне синтагме, односно К-8 Скраћене. Тимофеј Флоринскј, *Памятники законодательной дѣятельности Душана, Царя Сербовѣ и Грековѣ. Приложения*. Типографја Императорскаго Университета Св. Владимира, Киевъ 1888, 181. (*Приложения*). За издање текста Пуне синтагме, Стојан Новаковић (изд.), *Матије Властара Синџајмај: азбучни зборник византијских црквених и државних закона и ђравила – словенски ђревод времена Душанова*, Српска краљевска академија, Београд 1907, 353. За превод на савремени српски језик погледати: Матија Властар, *Синџајма* (са српскословенског језика превела Татјана Суботин-Голубовић), Српска академија наука и уметности, Београд 2013, 277.

10 У српском средњовековном праву постоји разноврсна и испреплетана терминологија о имовинским кривичним делима, тако да је тешко често изричито приписати одређену радњу само једном учиниоцу или деликту. На пример, у Душановом закону се среће гусар који краде (чл. 191) и плени (чл. 143), што су радње које би требало да упуђују на крађу и

Једино се у чл. 144. ДЗ, чини се, изричито помиње грабеж: „Ако ли се нађе властелин или властеличић побегалац или ко други царев, те устану на грабљење (грабљење) околна села или жупа на његову кућу и на његов добитак (имање) који је оставио, они који то учине да се казне као неверници цареви.”¹¹

Још један доказ о постојању грабежа постоји у члану 180, који говори о своду.¹² Противправно одузета ствар, за коју би се свод користио као доказно средство, могла је да буде „гушена, крадена лицем или силом одузета”. Прва дрва израза су јасна: предмет у питању је одузет разбојништвом или крађом. Ипак, зашто потреба да се нагласи и одузимање силом уколико су са претходна два израза исцрпљена оба типична имовинска кривична дела?

Најпосле, овде треба навести и два грабежу сродна дела са чисто имовинским радњама извршења, која аутори, под различитим називима, најчешће убрајају међу деликте против државе и поретка¹³ или против јавног реда и

грабеж, тим редом. Ђорђе Бубало (прир.), *Душанов законик*, Завод за уџбенике – Службени гласник, Београд 2010, 105, 117. Други члан, сматра Тарановски (II, 197), тиче се грабежа јер из његовог контекста закључује да се ствари одузимају силом, али не претњом по живот оштећених.

Још један пример разноврсности терминологије јесте и то да се, осим речи „гусар”, која се усталила у Душановом законнику, за означавање извршиоца разбојништва у књижевним изворима из српског средњег века, јављају још и „разбојник” и „хишчник” – оба у значењу отимача (имовине). З. Чворовић, 2018, 86–87. О даљој језичкој повезаности између „разбоја” и његових изведеница са насилним кривичним делима говори и то да деликт разбоја често може означавати и отмицу и/или силовање. Биљана Марковић, „Разбој владицески”, „Разбојништво”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 611–612.

О вишезначности терминологије у вези са разбојништвом и грабежом, махом у хрватском средњовековном праву, пише и Мажуранић, који гусу дефинише као разбојничко четовање (*praedatio*), а разбој у основном значењу као „*latrocinium, praedocinium* itd., *grabež i dr.*”, што наново доказује тешкоћу разликовања тих кривичних дела. Vladimir Mažuranić, *Prinosci za hrvatski pravno-povjesni rječnik, I–II*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1908–1922, 334–336; 366–367; 1226–1227. Грабеж као *raptus* дефинише Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник: истолкован њемачким и латинским ријечма*, Р.Р. Armeniern, Беч 1818.

11 Српскословенски текст, Ђ. Бубало (2010), 105. Бубало даје и нешто другачији превод (*Ibid.*, 204), пошто добитак схвата уже, превodeћи га као „стоку”, а грабљење као „пљачку”. О могућим значењима добитка у српском средњем веку, Ђуро Тошић, „Добитак”, ЛССВ, 160–161. Због контекста члана и грабежа као напада на целокупну имовину оштећеног, одлучујем се за значење добитка као имовине.

12 О своду као посебном поступку и, доцније, доказном средству у споровима поводом крађе, Стојан Новаковић, „Свод’ Душанова Законика у народној песми”, *Зборник у славу Вайрослава Јајића*, Берлин 1908, 61–64, као и Зоран Мирковић, „О своду (повесноправна цртица)”, *Анали Правној факултету у Београду* 5/1995, 547–561. и Срђан Шаркић, „Свод”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 658–659, са даљом литературом.

13 Тако и Т. Тарановски II, 253–255, те Љ. Кркљуш, 105–107 и S. Šarkić, 375–377. Занимљиво је да се Тарановски, осим језичким доказивањем постојања грабежа у вези са терминологијом чл. 57, 142–144 ДЗ, садржином тих чланова бавио пре свега као делима против јавног реда и мира. О мешовитој природи грабежа и скици за његову (могућу) еволуцију, З. Чворовић 2018, 128–139.

(међусталешког) мира. Реч је о члановима 57. и 58. ДЗ, у којима Тарановски и други (правни) историчари који су их проучавали виде претече чланова 142. и 144, донетих приликом допуне изворног Законика.¹⁴

Најпре, члан 57. гласи: „Који властелин на преселици коме из пизме какво зло учини, земљу оплени, или куће попали или које било зло учини, тако да му се та држава одузме, а друга не да.”¹⁵ Дакле, реч је властелину који насиљем, злом (кривичним делом) „из пизме” удара – пленидбом или паљевином или другим начином – против имовине (земље или кућа) неког трећег лица. Личне последице, којих је свакако морало бити и поред „одузимања државе”,¹⁶ изричито се наводе у доцнијем члану 142. ДЗ: „Властели и властеличићима којима је дао цар земљу и градове: Ако се ко од њих нађе да је опленио села и људе и затро мимо Закона царевог, што га је узаконио на сабору, да му се узме држава, а оно што буде уништио, да плати све од своје куће, и да се казни као пребеглица.”¹⁷ Дакле, појављује се обавеза накнаде имовинске штете као и претња кажњавањем попут пребеглице (неверника).¹⁸

Члан 58. ДЗ доноси обрнуту сталешку комбинацију у односу на непомредно претходни: „Који властелин умре, а има једно село у жупи или међу жупама, што се зло учини томе селу паљевином или чиме било, сву ту штету да плати околина.”¹⁹ Дакле, као и у претходном члану, иако се изричито не помиње одузимање имовине, рачуна се на њено уништавање, за чију накнаду је прописана колективна одговорност околине. Такође, као у члану 144, претпоставља се да власник (властелин) фактички није у могућности да се супротстави насиљу.

14 Тарановски (II, 197) сматра да је у случају чланова 57 и 142 ДЗ истовремено реч о грабежу и о повреди јавног и међусталешког мира. Вид. и А. В. Соловјев, 1980, 291–293, 3. Чворовић, 2018, 135–139; S. Šarkiћ, 2023, 375–377.

15 Српскословенски текст, Ђ. Бубало, 2010, 86. Превод према *Ibid.*, 170.

16 О пизми (злости, мржњи) као елементу кривичних дела из чл. 57 и 99 ДЗ (властеоског насиља и паљевине), Ђорђе Степић, „Пизма у старом српском праву – правноисторијска и језичка цртица”, Милан Шкулић, Ивана Миљуш, Алекса Шкундрић (ур.), *Зборник радова са Међународне научне конференције „Изазови међународној кривичној ђрава и кривичној ђрава”*, Том 2, Београд 2025, 515–528.

17 Српскословенски текст, Ђ. Бубало, 2010, 104. Превод према *Ibid.*, 203–204.

18 Тарановски нема дилеме да су се најтежи облици невере, осим расапом, кажњавали и смртном казном, пошто је „у кажњавању невере вероватно било извесне градације, тек на чијем је највишем ступњу долазила смртна казна”. Т. Тарановски II, 120. У повељама српских средњовековних владара, осим имовинских, не спомињу се изричито личне последице невере, премда је став о смртној казни за то дело и његове разне облике (пребеглицу и друге) постао *communis opinio*. Смртну казну за неверу прописују и српско-ромејске компилације, „Закон градски” у Законоправику Светог Саве (глава 55, грана 39, правила 1, 3, 10, 17) и Синтагма Матије Властара (глава П-5 Скраћене синтагме). Миодраг М. Петровић (прир.), *Законоправику Свѣтоја Саве на срѣпскословенском и срѣпском језику*, књига 2, Миодраг М. Петровић, Београд 2020, 200–202; Флоринскій, *Памятники, Приложения*, 195; Александар В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопско научно друштво, Скопје 1928, 172–173; А. В. Соловјев, 1980, 291–292; Ђорђе Ђекић, „Невера”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон срѣпској средњеј века*, Knowledge, Београд 1999, 439; Ђ. Бубало, 2010, 203–204; 3. Чворовић, 2018, 68–72.

19 Српскословенски текст, Ђ. Бубало, 2010, 87. Превод према *Ibid.*, 170.

Изгледа да је члан 142. служио као прецизирање члана 57. ДЗ. Осим забране вршења управне дужности, јасно се очитују и лична и материјална казна. Слично томе, чланом 144 пажња законодавца се пребацује са проузроковања штете паљевином (чл. 58) на грабљење, оплену побеглог властелина, као на један шири, самовољан чин заједнице; као и са казне у виду накнаде штете на личну казну, налик оној у члану 142 – жупљани устали на грабљење кажњавају се као неверници цареви, поново, највероватније смртном казном.

У оба случаја, испуштем је помен паљевине као начина изазивања штете, већ се пажња потпуно усредсређује на противправно одузимање ствари фактички (чл. 142.) или правно и фактички (чл. 57, 144.) немоћније стране те нарушавање државног поретка и мира међу сталежима. Иако јавноправни моменат није изостао ни у чл. 57. ДЗ, допуне и прецизирања из времена допуне Законика потпуно стоје на терену противправног деловања супротног темељним интересима и државе и оштећених. Због тога се помињу и тако строге казне – грабежом се напада на мир у Царству, не само на туђу имовину. Слична логика се крије иза Душанове новеле против (обличних) лопова и разбојника.²⁰

Кад објашњава различит степен опасности учињеног имовинског кривичног дела, Тарановски такође посматра јавне интересе. Крађа је по њему најчешће изолован феномен, уперен против конкретне покретне ствари неког лица. С друге стране, грабеж је уперен против целокупне имовине једног или више оштећених, праћен одређеном злоупотребом јавних овлашћења (као у чл. 57. и 142. ДЗ). Најпосле, он разбојништво види као један шири феномен, којим се по правилу баве одређене организоване групе професионалаца (банде) које, због непредвидљивости свог деловања, угрожавају јавни ред у целини.²¹

Иако примамљив, овај би се став Тарановског морао умерити, на следећи начин. Најпре, Душанов законик врви од помена обличних лопова, који се готово увек помињу скупа са разбојницима,²² што показује да их законодавац са тог аспекта готово и није раздвајао. Затим, апстрактна опасност од обличних разбојника, коју Тарановски подиже на највиши ниво, због Душанове реакције у новели о лоповима и разбојницима нужно обухвата обе поменуте врсте „отимача” имовине. Најпосле, обесна властела из чланова 57. и 142, обесни жупљани из чл. 144, те „најахалци” из чл. 101. ДЗ показују истоветан степен неуважавања правног поретка, пошто се на зло (кривично дело) одлучују готово стихијски, рушећи међусталешки и општи мир, озбиљно угрожавајући целокупну имовину оштећених.

Ипак, писцу *Историје српској права* мора се одати признање да је својом тезом о развоју грабежа и лаконски изведеним, али убедљивим доказима које је за њу пружио учинио постојање тог кривичног дела врло вероватним, у чему су га, уз неколике разлике, следили многи значајни представници правноисторијске науке до данас.

20 Вид. код А. В. Соловјев (1928), 198; Т. Тарановски II, 199–201; А. В. Соловјев (1980), 293–294; З. Чворовић, 2018, 90, 93–97.

21 Т. Тарановски II, 198–199.

22 У питању су чланови: 103, 116, 145–150, 157–158, 160, 165, 173, 183. Гусар се помиње само у члановима 143. и 191. Ђ. Бубало (2010), 95, 98, 105–106, 108–109, 111, 113, 115. За последња два наведена члана, о гусару који плени и краде, вид. изнад, фн 11.

2.2. О врстама/облицима крађе и разбојништва

Бавећи се кривичним делима против имовине даље у свом делу, Тарановски је анализирао и неколико облика крађе и разбојништва, препознатих у Душановом законнику и владарским повељама. Према предмету извршења, истицао је крађу коња и светотатство – крађу из цркве. Крађу из цркве је сматрао посебно значајном већ од архаичних права, напомињући посебно строге санкције за то дело из Руске Правде, пре него је истакао помене крађе коња у српским средњовековним повељама, уз жаљење да се казна за то дело помиње само у Светостефанској.²³

Тарановски је, као други писци, светокрађу сматрао само обликом „квалифициране” крађе. *Ratio* је сасвим јасан – као дело које је истовремено уперено против имовине, али и против вере (светогрђе), његово биће у себи конзумира крађу, квалификовану предметом и околностима извршења, због чега се она има третирати далеко строже – као невера против цркве, те се кажњавати расапом (конфискацијом)²⁴ Он је навео само два спомена светотатства у Милутиновим повељама, Светостефанској и Грачаничкој, занемарујући обилну српско-ромејску грађу: целу једну главу (I-1) у Синтагме Матије Властара посвећену том делу.²⁵ Нажалост, аутор се није бавио другим облицима крађе квалификоване другим својствима, које се помињу у праву средњовековне Србије: крађе у време непогоде (бродолома, пожара и земљотреса), крађе из насуканог брода...²⁶

Према критеријуму околности вршења, Тарановски је правну историју задужио и чувеном тродобом крађе и разбојништва на обичну, обличну и професионалну. Обична крађа као тајно, противправно одузимање ствари теоријски

23 Т. Тарановски II, 190–191. Тарановски се за наводе из повеља углавном служио издањем Стојана Новаковића, „Законски споменици српских држава средњег века” (1912). (Нај)новија издања, са прегледом референци ранијих, доступна су у Владимир Мошин, Сима Ђирковић, Душан Синдик (прир.), *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника, књига I: 1186–1321*, Историјски институт Београд, Београд 2011, као и на страницама Старог српског архива.

24 О светотатству су у својим синтезама писали, осим Тарановског, А. В. Соловјев (1928), 195–196; Зоран Чворовић, *Право и правослање*, Catena mundi, Београд 2021, 156–159; S. Šarkiћ, 443–446 и други. Ово дело је било предмет и посебних истраживања. Вид. Милена Полојац, „Путеви рецепције римско-византијског права у средњовековно српско право: скрнављење гробова и цркава”, *Зборник Матице српске за класичне студије* 19/2017, 161–186 и Ђорђе Степић, „Крађа из цркве у српском средњовековном праву”, *Анали Правног факултета у Београду* 1/2025, 147–165, са даљом литературом.

25 Т. Флоринский, *Памятники, Приложения*, 170–171. Т. Суботин-Голубовић, 235–236. С. Новаковић, 1907, 262.

26 Сви ти облици крађе помињу се у „Закону градском” (Proch, XXXIX, 25), одакле су преузета и у Синтагми (глава А-12 Пуне, А-11 Скраћене). М. Петровић, 203. Т. Флоринский, *Памятники, Приложения*, 114. С. Новаковић (1907), 103; Т. Суботин-Голубовић, 73.

Релативно богатом праксом питања права на имовину насуканог брода бавио се Небојша Порчић, „Право бродолома у средњовековној Србији”, *Анали Правног факултета у Београду* 1/2022, 1–30. О другим облицима крађе, махом у Душановом законодавству, Биљана Марковић, „Облици кривичног дела крађе у неким српским споменицима византијског порекла”, *Историјски часопис* 49/2001, 97–116.

је неспорна. Облични тат је „крадљивац ухваћен на делу” или онај код кога је пронађена украдена ствар.²⁷ До треће категорије, професионалног лопова/разбојника, аутор је дошао анализирајући чл. 145. ДЗ, којим су биле предвиђене строге казне за господара села и село у коме се открију лопов или разбојник.²⁸ Законодавац је овде свакако мислио на познате (ноторне) лопове и разбојнике, пошто је против обичних учинилаца казна по Законик у остала глоба.²⁹

Ипак, неки од доцнијих аутора су одбацили ту поделу, прихватајући постојање само обичних и „обличних” лопова и разбојника, шире тумачећи обличеније – јавно разобличење кривице – тако да оно обухвата не само хватање учиниоца на делу (*in flagranti*) и налажење украдене ствари у његовом поседу (*corpus delicti*) већ и хватање учиниоца путем генералне истраге познатих лопова (*inquisitio terrae generalis*), коју су водили локални и државни органи.³⁰ Препознавање ове опште истраге у члановима Душанове новеле о лоповима и разбојницима, као и описивање њеног спровођења, уз паралеле са мађарским, немачким и руским правом, такође је једна од бројних заслуга Теодора Тарановског.³¹

2.3. О делима против својине на земљишту

Међу именованим кривичним делима против „пољске имовине” издвајају се у српском средњовековном праву потка и попаша. Тарановски успешно доказује да је потка кровни појам за повреду аграрне својине – најпре повреду међа, а затим и других права на земљи.³² Позивајући се на Бобчева и бугарске изворе, он је деликт и санкцију истог назива извео из термина који је првобитно означавао међаше, чије се премештање још од античких времена смат-

27 Т. Тарановски II, 192. Сумарно, о обличенију, Биљана Марковић, „Поличје, лице”, ЛССВ, 547–548.

28 Т. Тарановски II, 193–196. Сличне строге казне, идентичне оним за саме лопове и разбојнике, прописане су и за влашке старешине (чл. 146. ДЗ), као и за господаре земље које су владалци известили о деловању лопова и разбојника, а ови се „понећдили” (правили невешти) (чл. 147. ДЗ). Ђ. Бубало, 2010, 106, 206.

29 На то упућује чл. 193, којим је прописана „самоседма” глоба, те чл. 116 ДЗ, којим се присвајање туђе ствари у царевој земљи кажњава уз израз „да плати што татъ или гоусаръ”. Бубало (2010), 98, 117, 192, 222; Т. Тарановски II, 198. Тарановски овом члану посвећује већу пажњу у контексту начина прибављања својине (Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави III део: Историја грађанској права, IV део: Историја судској уређења и јосџука*, Талија, Ниш 2020, 161–164), него кривичног дела крађе.

30 З. Чворовић (2018), 99–110, нарочито 109–110. Већина осталих аутора прихвата став Тарановског, Б. Марковић, „Тат”, ЛССВ, 726–727; З. Мирковић (2017), 69–70; Љ. Кркљуш (104–105) се о врстама крађе и разбојништва није изјашњавала изричито, мада је поновила Новаковићев став да су „познати” и „организовани” учиниоци теже кажњавани.

31 Т. Тарановски II, 193–195.

32 Т. Тарановски II, 204. Такво разумевање потке, као повреде међе, било је неспорно за Ђ. Даничића чак седам деценија раније. Ђура Даничић, *Рјечник из књижевних стварања српских*. Део 2, Л–П, Државна штампарија, Београд 1863, 398. Идентично значење потке, позивајући се на Даничића, даје и V. Маџуранчић, 1051, иако нотира Новаковићево и Миклошићево мишљење о потки као о сукобу, размирици; такође помиње да се у Бугарској, око Софије и у Црној Гори потка и даље користи у буквалном значењу – дрвеног међаша.

рало посебно тешким кривичним делом.³³ Тиме, негирао је претходно прихваћено Новаковићево становиште, које се у ублаженом облику одржало и до данас,³⁴ да је потка у ствари нека врста туче или изазивања немира. Наравно, врло је вероватно да је сукобе око пасишта пратило и физичко обрачунавање; ипак, питање је да ли је оно улазило у сам појам потке као дела против имовине, што је Тарановски такође уочио.

Анализирајући хрисовуљу краља Милутина манастиру Светог Ђорђа Горга (Скоропостижног) код Скопља, уочио је различите повреде права на земљи које је схватао као поменуто кривично дело: одвраћање воде од црквене земље и отуђивање промишљене земље те неовлашћено обрађивање земљишта, сечу шуме и водовађу.³⁵ У Душановом законику (чл. 77.) потка већ означава сваку повреду аграрне својине, али уз један шири приступ: „Потка међу селима 50 перпера, а Власима и Арбанасима 100 перпера. И од те потке половина цару, а половина господару чије буде село.”³⁶ Чини се да је ово уопштавање извршено на два начина: прво, да постоје типични облици повреде својине које различите групе (земљорадници и сточари) могу извршити³⁷ и, друго, да потку чине одређене веће групе лица, што може да оправда вишеструко виши износ глобе него у претходним повељама српских владара.³⁸

Тарановски примећује да је попаша, неовлашћена паша на туђем земљишту, у повељама пре Законика била посматрана као један масован проблем. Основ за такво његово тумачење биле су и казне, које су се мериле у стотинама перпера или грла стоке. С друге стране, у Законику је попаша регулисана знатно блаже. Као и код паљевине, Тарановски није пропустио прилику да истакне, према његовом мишљењу, за српско право релативно ново уважавање облика виности – умишљаја или нехата – које се очитује у уређењу попаше у чл. 76. ДЗ.³⁹

33 У Синтагми Матије Властара у глави А-12 (А-11 Скраћене), „О разбојницима”, наводи се одредба Прохирона, по којој онај који помера међаше мора да врати двоструку вредност онога што је отео. Т. Флоринскиј, *Памятники, Приложения*, 115. С. Новаковић (1907), 103; Т. Суботин-Голубовић, 73.

34 Стојан Новаковић (изд.), *Законик Стефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1898, 192, 195. То тумачење је наставило да живи у поимању да је потка инкриминисала не само чин повреде међе, него и свађе и сукобе који су га пратили. У том смислу, S. Šarkić, 462, премда поменуто значење (бој, „brawl”) везује само за чл. 77 ДЗ. С друге стране, обједињујући став Новаковића и Тарановског, С. Мишић наводи: „Свугде је то (потка – прим. аут.) казна због повреде међа или туче и свађе око међа”. Синиша Мишић, „Потка”, ЛССВ, 564.

35 У потоња три случаја, иако се глоба за та дела не назива изричито потком, означене радње и иста висина санкције (12 перпера) не остављају простор за друга тумачења. Т. Тарановски II, 205.

36 Српскословенски текст, Ђ. Бубало, 2010, 90. Превод према *Ibid.*, 176.

37 Тарановски је поменуте примере из хрисовуље краља Милутина манастиру Светог Ђорђа Горга посматрао као изгреде „међу селима”. Повезујући наставак члана 77. ДЗ са чл. 82, као и праксом из других повеља, закључио је да је типична потка међу сточарима везана за повреду међа села где се затекну, уз плаћање и травнине („што је испасао”). Т. Тарановски II, 206.

38 За разлику од препознавања попаше „на велико”, о потки „на велико” се Тарановски није изјашњавао. *Ibid.*, 206–207.

39 Т. Тарановски II, 208–209. Попашу као ненамерно проузроковање штете имао је у виду и Земљораднички закон, у члановима 23, 36 и 46–50, српске редакције, Милош Благојевић,

Степеновање облика кривице има последицу и у тумачењу сврхе казне. Тако, док би нехатни учинилац плаћао „што рекну душевници”, дакле процењену штету, умишљајни („по нахвалици”) би, осим тога, плаћао и још шест волова. Према томе, изгледа да је у манастирским повељама санкционисана системска попаша великих стада, а у Законику њени изоловани случајеви.

Најпосле, на самом крају своје анализе групе имовинских кривичних дела, писац *Историје српској љрава* истиче и дело противправног (насилног) насељавања. То дело, према Светоарханђелској хрисовуљи цара Душана, чини онај ко без одобрења митрополита на манастирску земљу „посади туђег човека” – насели подложника другог господара неке земље.⁴⁰ Овај усамљени помен није детаљније анализиран у правноисторијској науци. Логика иза ове инкриминације и строге санкције (100 перпера цару и 100 перпера цркви) почива у повреди директне својине манастира, пренебрегавању митрополита као заступника Цркве и државног поретка у ширем смислу. Сложеност проблематике све тешњег везивања зависног становништва за земљу, али и њихова правна заштита од самовоље господара земље, требало би да буде тема за издвојену анализу. Као и много пута до сада, и овде се Тарановски јавља као путовођа за будуће истраживаче.

2.4. О паљевини

Пишући о паљевини, коју је одредио као „општеопасно дело против имовине”,⁴¹ Тарановски је приметио: „У законским споменицима пре Душановог законика уопште се за паљевину не спомиње, што никако не значи, да није паљевина била позната или да није била кажњива, него значи само то, да у испрекиданим партикуларним законским актима, као што су били уговори и манастирске хрисовуље, није било прилике, да се законодавац изјасни поводом паљевине, која је очевидно потпала у потпуности под обичајно право.”⁴² Иако је изворно обичајноправно уређење паљевине, као и крађе и сличних деликата неспорно, писац је овде превидео да је паљевина била уређена на више места у „Закону градском” – Прохирону – преузетом у глави 55. Законоправила Светога Саве.⁴³ У питању је грана 39, „О казнама”, односно њена пра-

Земљораднички закон: средњовековни рукопис, Српска академија наука и уметности, Београд 2007, 56, 62, 64, 66.

40 Т. Тарановски II, 209.

41 Соловјев паљевину сматра за општеопасно кривично дело, А. В. Соловјев (1928), 176. Овде се приклањам мишљењу Тарановског: паљевина, као стално присутна пошаст у средњем веку, нарочито за време пољопривредних радова, чији је епилог махом уништење имовине, уз елемент опште опасности завређује овакву мешовиту квалификацију дела.

42 Т. Тарановски II, 201–202.

43 М. Петровић, 214–215. Иако му вероватно није био доступан Иловички (Архив ЈАЗУ) или који други препис Законоправила, Тарановски је могао бити упознат са преписом Закона градског према Морачком рукопису који је издао архимандрит Нићифор Дучић. То издање је, до објављивања фототипије преписа, доцније и превода Иловичког и Сарајевског законоправила (закључно са 2020/2021. годином), било врло радо коришћено у нашој науци.

вила 18, 75. и 76 – док је првим паљевина уређена као кривично дело (римски *incendium*), у потоњим се разматра накнада штете код нехатне и случајне паљевине (пореклом цивилног деликта).⁴⁴ У жижи истраживања Тарановског, због његовог специфичног односа према аутономном праву приморских градова,⁴⁵ није био, рецимо, Будвански статут, којим су, у низу чланова, уређени бројни случајеви паљевине.⁴⁶

Било како било, када се бавио паљевином у Душановом законнику (чл. 58, 99, 100), писац се суверено кретао текстом различитих преписа/редакција. Његово екстензивно тумачење овлашћења сеоског збора „да преда пожежицу” заменило је Новаковићево уже схватање. Наиме, док је потоњи сматрао да село сноси одговорност само уколико не може да пронађе ни изручи палиоца, Тарановски је био уверен да језик члана 99. ДЗ указује на то да село може одлучити да га не изручи, чак и уколико га нађе.

Тарановски је свој став аргументовао не само језичким већ и системским тумачењем. Наиме, због првобитног одштетног циља кажњавања паљевине, он допушта да је село могло да изабере да неурачунљивог или учиниоца за кога држи да је без виности не изручи, већ да само сноси терет накнаде штете. Његовим речима: „Супсидијарна је колективна одговорност коригирала формално процењивање кривичног дела од стране суда.”⁴⁷ И овај став се до данас постојано одржао у науци.

Прелаз од обичајног до законског уређења, Тарановски је видео и у другој редакцији чл. 99. ДЗ, по коме палилац више не плаћа глобу већ, уколико је наступао из пизме (злобе, мржње, ниске побуде), мора бити и сам спаљен. Сврху тог поопштравања казне он је видео у лабавости обичајноправне репресије. Ипак, извесно је да је реч о ромејском утицају на средњовековно српско право, пошто такво решење има бројне знамените пандане у Еклоги, Прохирону, Синтагми Матије Властара и другим компилацијама.⁴⁸

44 Детаљне податке о паљевини у праву Србије Немањића доносе Биљана Марковић, „Кривично дело паљевине у законодавству цара Стефана Душана према рукописима старије редакције”, *Историјски часопис* 60/2013, 139–151 и Милена Полојац, „Аквилијев закон у српсковизантијским компилацијама”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2019, 37–58. Полојац нарочито истиче двојност природе преузетих извора – грађанскоправну и кривичноправну.

45 О праву аутономних градова, слажући се са ставом М. Костренчића, сматрао је да „право приморских градова Немањићке државе по својој садржини не спада у историју српског права у правом смислу те речи”. Т. Тарановски I, 158. *Ibid.*, 158–160, 163, за даље појашњење.

46 Ж. Бујуклић, 262. Занимљиво је то што Будвански статут приликом разматрања паљевине у аутономном градском праву не помиње ни Шаркић (Šarkić, 460).

47 Т. Тарановски II, 203.

48 Смртна казна спаљивањем за (зло)намерну паљевину у Синтагми предвиђена је у два члана (глава Σ-8 Пуне, односно Σ-4 Скраћене), Флоринскиј, *Памятники, Приложения*, 168; С. Новаковић (1907), 262; Т. Суботин-Голубовић, 191. О очигледној вези тих правила и доцније редакције члана 99 ДЗ, Н. Радојчић, 71; С. Šarkić, 457–459. То, наравно, није промакло ни Тарановском, премда се он о том питању није изјашњавао у разматрању паљевине већ смртне казне у средњовековној Србији начелно. Т. Тарановски II, 116–117.

3. ЗАКЉУЧАК

У годинама и деценијама након објављивања, *Историја српској права* је остала основно полазиште за свакога ко је имао амбиције да се бави правом средњовековне Србије. Фокус Теодора Тарановског на повеље и обичајно право, каткада тешко докучиво, показује окренутост практичним странама права. Иако на тренутке занемарује ромејске изворе и аутономно право приморских градова, такав приступ свим правним гранама, па и теми кривичних дела против имовине, углавном даје прецизне одговоре, од којих је већина издржала пробу научне критике и постала *communis opinio* до дан-данас. Наравно, неке од постојећих пропуста су у међувремену кориговали његови научни наследници, а његов приступ материји унеколико је допуњен и измењен са других теоријских полазишта.

Допринос Теодора Тарановског изучавању кривичних дела против имовине је вишеслојан. Најпре, опрезном компаратистиком са другим германским и словенским (руским и бугарским) средњовековним правима, помогао је да се расветле практичне појединости више установа, попут сеоског збора, у вези са хватањем и изручењем лопова/разбојника/паликућа, и потке, као генеричке повреде аграрне својине. Затим, уочио је различите облике противправног одузимања имовине, било као засебна кривична дела (грабеж) или као посебне врсте неког од њих (светотатство), иако се њихове радње углавном преклапају са другим деликтима (крађа и разбојништво). Због поменутих и многих других важних доприноса нашој области, правна историја српског народа ће му заувек остати захвална.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Милош Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, Српска академија наука и уметности, Београд 2007.
- Ђорђе Бубало (прир.), *Душанов законик*, Завод за уџбенике – Службени гласник, Београд 2010.
- Жика Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 2. издање, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2014.
- Матија Властар, *Синџајма* (са српскословенског језика превела Татјана Суботин-Голубовић), Српска академија наука и уметности, Београд 2013.
- Ђура Даничић, *Рјечник из књижевних сјајина српских*. Део 2, Л-П, Државна штампа-рија, Београд 1863.
- Ђорђе Ђекић, „Гусари”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 135–136.
- Ђорђе Ђекић, „Невера”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 439.
- Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник: истолкован њемачким и латинским ријечма*, Р.Р. Armeniern, Беч 1818.
- Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српској народа*, Прометеј, Нови Сад 2002.

- Vladimir Mažuranić, *Prinosci za hrvatski pravno-povjesni rječnik*, I–II, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1908–1922.
- Биљана Марковић, „Отмица”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 481.
- Биљана Марковић, „Поличје, лице”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 547–548.
- Биљана Марковић, „Разбојништво”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 611–612.
- Биљана Марковић, „Тат”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 726–727.
- Биљана Марковић, „Облици кривичног дела крађе у неким српским споменицима византијског порекла”, *Историјски часопис* 49/2001, 97–116.
- Биљана Марковић, „Кривично дело паљевине у законодавству цара Стефана Душана према рукописима старије редакције”, *Историјски часопис* 60/2013, 139–151.
- Зоран С. Мирковић, „О своду (повесноправна цртица)”, *Анали Правној факултету у Београду* 5/1995, 547–561.
- Зоран С. Мирковић, *Српска љравна историја*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2017.
- Синиша Мишић, „Потка”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 564.
- Владимир Мошин, Сима Ђирковић, Душан Синдик (прир.), *Зборник средњовековних ћириличких љовеља и љисама Србије, Босне и Дубровника, књига I: 1186–1321*, Историјски институт Београд, Београд 2011.
- Стојан Новаковић (изд.), *Законик Стефана Душана, цара српској, 1349 и 1354*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1898.
- Стојан Новаковић (изд.), *Майице Власћара Синћајмай: азбучни зборник византијских црквених и државних закона и љравила – словенски љревод времена Душанова*, Српска краљевска академија, Београд 1907.
- Стојан Новаковић, „’Свод’ Душанова Законика у народној песми”, *Зборник у славу Вайрослава Јајића*, Берлин 1908, 61–64.
- Миодраг Петровић (прир.), *Законођравило Светљоја Саве на српскословенском и српском језику*, књига 2, Миодраг М. Петровић, Београд 2020.
- Милена Полојац, „Аквилијев закон у српсковизантијским компилацијама”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* 1/2019, 37–58.
- Милена Полојац, „Путеви рецепције римско-византијског права у средњовековно српско право: скрнављење гробова и цркава”, *Зборник Майице српске за класичне студије* 19/2017, 161–186.
- Небојша Порчић, „Право бродолома у средњовековној Србији”, *Анали Правној факултету у Београду* 1/2022, 1–30.
- Никола Радојчић, „Душанов законик и византијско право”, Н. Радојчић (ур.), *Зборник у часћ шесте стљођођишњице Законика цара Душана*, Српска академија наука и уметности, Београд 1951, 45–78.
- Александар В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. јођине*, Српска академија наука и уметности, Београд 1980.
- Александар В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопско научно друштво, Скопље 1928.

- Ђорђе Степић, „Крађа из цркве у српском средњовековном праву”, *Анали Правној факултету Универзитета у Београду* 1/2025.
- Ђорђе Степић, „Пизма у старом српском праву – правноисторијска и језичка цртица”, Милан Шкулић, Ивана Миљуш, Алекса Шкундрић (ур.), *Зборник радова са Међународне научне конференције „Изазови међународној кривичној права и кривичној права”*, Том 2, Београд 2025, 515–528.
- Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави II: Историја кривичној права*, Талија, Ниш 2020.
- Тимофей Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, Царя Сербовъ и Грековъ. Приложения*. Типография Императорскаго Университета Св. Владимира, Киевъ 1888.
- Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњег века*, Knowledge, Београд 1999.
- Зоран Чворовић, *Душанов законик у руском олегалу: прилој ујоредној српско-руској правној историји*, Catena mundi – Задужбина Жарко Видовић, Београд 2018.
- Зоран Чворовић, *Право и православље*, Catena mundi, Београд 2021.
- Srđan Šarkić, *A History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden – Boston 2023.

Ђорђе Степић
Assistant lecturer,
University of Belgrade Faculty of Law

ON CRIMINAL OFFENCES AGAINST PROPERTY IN MEDIEVAL SERBIA BY TEODOR TARANOVSKI

Summary

In the second volume of his systematic work History of Serbian Law in the Nemanjić State, T. Taranovski discusses criminal law in medieval Serbia and, among other delicts, criminal offences against property. In addition to the inevitable ones, such as theft and robbery, he devotes his attention to "potka and popaša", as violations of agrarian property, and arson, in which the emphasis is also placed on property damage, rather than on general danger. Taranovski introduces into the mainstream of our legal history the idea of a general investigation of the country against professional robbers and thieves; interpretation of the potka as a violation of agrarian property – the boundary or usurpation of some right on the land, up to the property itself, instead of Novaković's "brawl"; with an abundance of examples from sources and comparative law, he depicts what the actions of the rural environment and the authorities towards the perpetrators of all the aforementioned acts might have looked like. In addition, he insists on the existence of rapine (rapina) as a distinct criminal act, albeit with varying names (plen, grabljenje), which makes Serbian law, in these matters, similar to the Slavic and Germanic laws of that time.

Nevertheless, since his pioneering work, new sources have been discovered; several previously available ones have received a new reading, and for the analysis of our legal history it has become necessary to turn to other written historical sources, such as biographies, records and inscriptions... Additionally, several authors expressed their views on the issues of property crimes in our medieval law – although mostly agreeing with him, they questioned and even refuted some of Taranovski's claims. Drawing on his existing works and positions, this research aims to explain his views on these crimes, indicate his contribution to their study and, while respecting later legal historiography, to express a new opinion on some important issues of property crimes that once caught the attention of T. Taranovski.

Keywords: *Theft and robbery. – Medieval Serbia. – Teodor Taranovski. – History of law. – Potka and popaša. – Arson.*

Владимир Вулетић*

РИМСКА КУПОПРОДАЈА И ЊЕН УТИЦАЈ НА СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО ПРАВО

Римско право је својим развијком и сисџемајичношћу оставило дубок љрај у љравним сисџемима евројских народа, а њејов уџицај био је изражен и у срјском средњовековном љраву. Посебно у доба цара Душана, кроз љревођење и љрилајођавање визанџијских зборника, долази до јасној реџејцијској љроџеса у облаји облијационој љрава. У раду се анализирају љри инсџијџуџа блиско љовезана са ујовором о кујојродаји – љрекомерно ошџеђење (laesio enormis), кајара (arrha) и љраво љрече кујовине (ius protimiseos). Полазећи од њиховој римској љорекла и љравне љприроде, размајрају се начини на које су ови инсџијџуџи љрихвађени, модификовани или љтрансформисани у срјском средњовековном љраву, уз осврџи на одредбе Душановој законика, Синџајме Мајџије Власџара и друјих релеванџних извора. Поред љоређења нормативној оквира, љажња је љосвеђена и љраџијичним имџликацијама у љравном живоју срјских земаља. Циљ рада је да се љокаже у којој мери су римско-визанџијске љравне љековине уџицале на обликовање инсџијџуџа кујојродаје у срјском средњем веку, као и да се укаже на сличноји и разлике у односу на изворне римске моделе.

Кључне речи: *Римско љраво. – Срјско средњовековно љраво. – Прекомерно ошџеђење (laesio enormis). – Кајара (arrha). – Право љрече кујовине (ius protimiseos).*

1. УВОД

Римско право је својим развитком и систематичношћу снажно утицало на права евројских народа, па тако и на српско средњовековно право. У српским земљама, нарочито у доба цара Душана, долази до свесног преузимања визанџијских (грчко-римских) правних тековина, нарочито у области облигационог права. С тим у вези, у даљем тексту се анализирају три института

* Ванредни професор, Универзитет у Београду – Правни факултет, amicusbg@gmail.com.

која су блиско повезана с уговором о купопродаји – прекомерно оштећење (*laesio enormis*), капара (*arrha*) и право прече куповине (*ius protimiseos*) – кроз поређење њиховог порекла, природе и импликације у римском и српском средњовековном праву. Поред тога, на основу сачуваних извора и конкретних примера из праксе биће указано на сличности и разлике ових института у два правна система, уз посебан осврт на утицај римско-византијског права на норме српског средњовековног права.

2. ПРЕКОМЕРНО ОШТЕЋЕЊЕ (*LAESIO ENORMIS*) У РИМСКОМ И СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ПРАВУ

2.1. *Laesio enormis* и римско право

Порекло института „прекомерног оштећења” (*laesio enormis*) је спорно, иако се претпоставља да води порекло из раног посткласичног римског права, прецизније да га први пут помињу две Диоклецијанове конституције (C.4.44.2. и 8)¹ којима се уводе мере за заштиту продаваца од прекомерно ниске цене.² Према њима, ако би непокретност, конкретно земљиште, било продато за мање од половине своје стварне, тржишне вредности, продавцу је било допуштено да раскине уговор због *laesio enormis*. С друге стране, купац је могао спречити раскид ако допуни цену до пуне, односно „правичне” вредности ствари (*facultas alternativa*).³ Иако је тачно да се установа номинално први пут помиње у поменутих Диоклецијановим конституцијама, бројни романисти сматрају да је реч о интерполацији Јустинијанових компилатора,⁴ с обзиром на то да одступају од Павловог правила, D.19.2.22.3. *Paulus libro 34 ad*

1 Поменуте две конституције, C.4.44.2. и 8, су у контрадикторности с друга два Диоклецијанова рескрипта C.4.44.3. и 4.

2 Пухан истиче да је у класичном праву претор само у изузетним случајевима, када је продавац било малолетно лице или када је уговор био закључен под принудом или преваром, одобравао *restitutio in integrum* под условом да је наступила знатна штета због неповољних и неправичних уговорних одредби. I. Puhan, *Rimsko pravo*, Beograd 1974, 315 фн. 10.

Један Калистратов текст из Јустинијанових *Дигестија* (D.49.14.3.5) може ићи у прилог становишту да је већ у класичном праву почело да провејава схватање о такозваној „правичној цени” код уговора о купопродаји. Текст помиње да су божанска браћа, односно цареви, донели рескрипт који прописује услове продаје земље царској благајни. У њему су, према сведочењу јуриспрудента, прописали дужности прокуратора – заступника фиска, када се нађе у позицији купца и предвидели да купопродајна цена мора бити правична (*iusta pretia*). Правична цена је, према слову рескрипта, она која одговара тржишној вредности непокретности, и одређивала се након извршене непосредне процене њене вредности. Према томе, највероватније је реч о изузетку, а не о општем правилу или потврди да је у класичном праву постојала установа *laesio enormis*.

3 A. Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb 1981, 307.

4 F. de Zulueta, *The Roman Law of Sale*, Oxford 1945, 19–20 фн. 8. Цимерман сматра да је C.4.44.2. интерполирана у Јустинијановом праву како би се, у складу с хришћанском догмом, уклопила у његов концепт „државе благостања”, те како би се одговорило на тадашњу аграрну кризу која је била изазвана царевом пореском политиком. R. Zimmermann, *The Law of Obligations – Roman Foundations on Civilian Traditions*, Oxford 1995, 259–261.

edictum,⁵ по коме је код купопродаје природно допустити странкама да ствар мање вредности продају скупље и да скупљу купе јефтиније.⁶ Постоји и тумачење по коме је Диоклецијан заиста био творац овог правила, али је оно, као изузетак, важило само ако је предмет уговора било земљиште.⁷ Без обзира на то, делује неспорно да је установа настала како би се заштитили продавци и успорило пропадање ситних земљопоседника (*tenuiores*), те спречило да земљиште продато испод цене пређе у руке богатих Римљана и земљопоседника (*potentiores*). С друге стране, кованица *laesio enormis* потекла је од глосатора и коришћена је да именује институт прекомерног оштећења, односно оштећења преко половине (*ultra dimidium iusti preti*). Глосатори су овај институт увек разматрали у оквиру ширег питања о *pretium iustum* код уговора о купопродаји,⁸ а његово дејство су проширили како на купца, тако и на све синалагматичне контракте.⁹

Као што смо већ истакли, установа је највероватније настала у посткласичном праву, могуће рескриптима цара Диоклецијана и Максимијана. Њоме је продавцу признато право да раскине уговор о купопродаји ако је цена била мања од половине стварне, односно „правичне” вредности ствари, иако се дозвољавало купцу да доплатом до пуног износа правичне цене (*pretium iustum*) одржи уговор на снази:

C.4.44.2. *Imperatores Diocletianus, Maximianus: Rem maioris pretii si tu vel pater tuus minoris pretii, distraxit, humanum est, ut vel pretium te restituente emptoribus fundum venditum recipias auctoritate intercedente iudicis, vel, si emptor elegerit, quod deest iusto pretio recipies. Minus autem pretium esse videtur, si nec dimidia pars veri pretii soluta sit.*¹⁰

(Превод: Ако си ти или твој отац ствар веће вредности за нижу цену продао, човечно је да или ти, враћањем цене купцу на основу одлуке судије, добијеш назад продато земљиште, или, ако то изабере купац, примиш разлику до праве, пуне цене. /Цена се сматра малом онда када није исплаћена ни половина праве вредности./)¹¹

5 D.19.2.22.3. *Paulus libro 34 ad edictum: Quemadmodum in emendo et vendendo naturaliter concessum est quod pluri sit minoris emere, quod minoris sit pluri vendere et ita invicem se circumscribere, ita in locationibus quoque et conductionibus iuris est:* (Превод: Као што је по природи ствари дозвољено приликом купопродаје вреднију ствар купити за мањи износ или продати мање вредну ствар за већу цену, те тако узајамно заобилазити истину – *invicem se circumscribere*, исто правило важи и приликом *locatio conductio*). <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 3. септембра 2025; М. Полојац, *Практикум за римско йраво*, Београд 2018, 136.

6 Е. Станковић, „*Laesio enormis* у римском и средњовековном праву”, Славко Ђорђевић (ур.), *Усклађивање йравној сисџема Србије са сџандардима Евројске уније*, Крагујевац 2016, 22. Супротно, В. Корошец, *Очрџ римкеџа йрава II/2. Облиџацијско йраво*, Љубљана 1955, 215; Е. Карајовић, *Диоклецијанов Едикџ о ценама*, Крагујевац 1997, 71.

7 А. Ромас, 307.

8 Е. Станковић, 22.

9 А. Ромас, 307.

10 <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 3. септембра 2025.

11 М. Полојац, 136.

У рескрипту С.4.44.2. из 285. године, упућеном неком Аурелију Лупу, прецизира се да је „човечно” (правично) да, ако је неко – било он сам или његов отац – отуђио ствар веће вредности по знатно нижој цени, продавац може, уз посредовање судије, или да врати примљену цену и поново стекне продату земљу, или – ако купац то радије жели – да добије доплату до пуне правичне вредности. Норма изричито појашњава шта се подразумева под „нижом ценом” (*pretium minus*), тако што се каже да је цена неправично ниска ако није исплаћена ни половина истините вредности дате ствари (*minus autem pretium esse videtur, si nec dimidia pars veri pretii soluta sit*). Другим речима, тек када плаћена сума не досеже ни 50% реалне, тржишне вредности имања, продавцу се признаје право на заштиту – било путем раскида уговора и повраћаја ствари, било путем захтева да се цена допуни до пуног износа.

*C.4.44.8. Imperatores Diocletianus, Maximianus: Si voluntate tua fundum tuum filius tuus venumdedit, dolus ex calliditate atque insidiis emptoris argui debet vel metus mortis vel cruciatus corporis imminens detegi, ne habeatur rata venditio. Hoc enim solum, quod paulo minori pretio fundum venumdatum significas, ad rescindendam emptionem invalidum est. Quod videlicet si contractus emptionis atque venditionis cogitasses substantiam et quod emptor viliori comparandi, venditor cariori distrahendi votum gerentes ad hunc contractum accedant vixque post multas contentiones, paulatim venditore de eo quod petierat detrahente, emptore autem huic quod obtulerat addente, ad certum consentiant pretium, profecto perspiceres neque bonam fidem, quae emptionis atque venditionis conventionem tuetur, pati neque ullam rationem concedere rescindi propter hoc consensu finitum contractum vel statim vel post pretii quantitatis disceptationem: nisi minus dimidia iusti pretii, quod fuerat tempore venditionis, datum est, electione iam emptori praestita servand.*¹²

(Превод: Ако би твој син, уз твоју сагласност, продао једно од твојих имања, и ако би се након тога доказало да је продаја закључена преварно, лукавством или издајством, или због страха од смрти, или због претње од телесног повређивања, такав уговор неће бити ваљан. Ако као једини разлог за раскид уговора наводиш да је имање продато по нешто нижој цени од његове стварне вредности, то неће бити довољно. Ако, пак, имамо на уму природу уговора о купопродаји, и то да купац жели да купи по нижој, а продавац да прода по вишој цени, па се после многих надгорњавања нагоде да продавац одустане од првобитне цене, а купац повећа своју понуду, све док се коначно не сложи око износа, уочава се да ни начело савесности и поштења, које штити уговоре о купопродаји, ни било који други разлог, не дозвољавају раскид уговора који је закључен сагласношћу воља. Јер, било да се одмах, или након што се на суду расправи питање о висини исплаћене суме, утврди да је у време продаје плаћено мање од половине правичне цене, купац је увек могао да врати имање, под условом да му новац буде рефундиран.)

12 <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 3. септембра 2025.

Рескрипт С.4.44.8. из 293. године, донет од стране истих царева, допуњује и ограничава примену правила о прекомерном оштећењу. У њему се наглашава да сама чињеница постојања ниже, то јест неправичне цене није довољна за побијање уговора: „Ако као једини разлог за раскид уговора наводиш да је имање продато по нешто нижој цени (*paulo minori pretio*) од његове стварне вредности, то неће бити довољно”.

Уколико се продавац сагласио с битним елементима уговора, то јест вишином понуђене купопродајне цене, а имајућу у виду напред наведено Павлово правило, накнадно истицање непуноважности уговора је било могуће само ако се докаже да је купац извршио превару (*dolus*) или принуду (*metus*), односно да је на страни продавца постојала мана воље. У супротном, уговор је остајао на снази и производио правно дејство. Диоклецијан у цитираном рескрипту живописно описује типичан процес погађања око висине купопродајне цене: купац настоји да купи што јефтиније, а продавац да добије што више, па се тек после бројних надмудривања и узајамних уступака постиже коначан договор о цени. Управо стога, начело савесности и поштења налаже да се мора испоштовати договор обеју страна, те да се пуноважан и ваљано закључен уговор не може раскинути само на основу притужбе једне стране да је исплаћена цена била неправична, то јест ниска. Према томе, делује да је примена правила *laesio enormis* долазила у обзир само у крајњим случајевима прекомерног оштећења продавца: тек када је плаћена цена мања од половине правичне вредности ствари у тренутку продаје и ако је изјављена воља уговорних страна била манљива због принуде или преваре. И тада је, међутим, купцу припадало право избора (*electio*): могао је да доплати разлику до пуног износа и тиме одржи уговор на снази, или да пристане на његов раскид.

C.Th.3.1.1. IMP. CONSTANT(INUS) A. AD PROFUTURUM P(RAE) F(ECTUM) ANNONAE. *Venditionis atque emptionis fidem nulla circumscriptionis violentia facta rumpi minime decet. Nec enim sola pretii vilioris querella contractus sine ulla culpa celebratus litigioso strepitu turbandus est.*¹³

(Превод: Нипошто није прикладно нарушавати поверење у купопродају било каквом преваром или принудом. Јер уговор, који је закључен без икакве мане, не сме бити оспорен пред судом само на основу притужбе да је цена била ниска.)

Неколико деценија након Диоклецијана видимо да је начело *pretiumiustum* у римском праву било изузетак, а не правило. Наиме, цар Константин Велики је 320. године забранио да се ваљано склопљена продаја поништава само због накнадне притужбе о висини цене. У конституцији C.Th.3.1.1. он наглашава да се обавезност уговора не сме довести у питање ако није постојала мана воље: *Nec enim sola pretii vilioris querela contractus... turbandus est*. Другим речима, сама чињеница постојања ниске цене није представљала основ за раскид уговора који су закључила пунолетна и савесна лица. Према Константиновој одлуци,

13 Ibid.

да би се одобрио раскид уговора било је неопходно утврдити постојање нечасних намера и утицаја на страни купца, а пре свега преваре (*dolus*) или принуде (*vis* или *metus*). Ако тога није било, продавац који је добровољно пристао на уговорену купопродајну цену није више могао да тражи повраћај продате и предате ствари. Константин је, на овај начин, још једном потврдио Павлово правило да су уговори пуноважни без обзира на (не)постојање еквивалентности давања, осим ако се не докаже постојање мане воље на страни продавца. *Laesio enormis* је на тај начин остала ограничено средство и ванредна мера за случајеве у којима је купац приморао продавца да закључи уговор по крајње неповољним условима. У свим другим ситуацијама, без обзира на висину купопродајне цене, раскид уговора није био могућ. По свему судећи, таква мера је настала како би се очувала правна сигурност и оснажила аутономија воље уговорних страна.

Павлово правило и неважење начела *pretium iustum* у позном класичном праву потврђују и две конституције царева Грацијана, Валентинијана и Теодосија из 383, односно 396. године. Њима су цареви учинили још радикалнији отклон од Диоклецијана, што може послужити као аргумент више да су његови рескрипти, а превасходно С.4.44.2, интерполирани у Јустинијановом праву.

C.Th.3.1.4. *IMPPP. GRAT(IANUS), VALENTIN(IANUS) ET THEOD(OSIUS) AAA. AD HYPATIUM P(RAE)FECTUM) P(RAETORI) O. Quisquis maior aetate atque administrandis familiarum suarum curis idoneus comprobatus praedia etiam procul posita distraxerit, etiamsi praedii forte totius quolibet casu minime facta distractio est, repetitionis in reliquum pretii nomine vilioris copiam minime consequatur. Neque inanibus immorari sinatur obiectis, ut vires sibimet locorum causetur incognitas, qui familiaris rei scire vires vel merita atque emolumenta debuerit.*¹⁴

(Превод: Ко год је пунолетан и способан да управља својим имањем, ако отуђи земљишта, па и она удаљена, или само део имања, нека ни у ком случају нема могућности да накнадно захтева исплату разлике у цени под изговором да их је јефтино продао. Нека му се не дозволи да се позива на испразне изговоре да му нису били познати локација, вредност или корисност тих земљишта, јер их је он, као њихов власник, морао познавати.)

C.Th.3.1.7. *IDEM AAA. REMIGIO P(RAE)F(ECTO) AUG(USTALI). Semel inter personas legitimas initus empti contractus et venditi ob minorem adnumeratam pretii quantitatem nequeat infirmari.*¹⁵

(Превод: Једном закључен уговор о купопродаји између правно и пословно способних лица не може бити раскинут само зато што је исплаћена нижа цена.)

Као што видимо, конституције су изричито ограничиле, ако не и аболирале, дOMET *laesio enormis* и у великој мери се вратиле начелима класичног права:

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*

пунолетан и пословно способан продавац, који је свесно и добровољно располагао својом имовином, није могао накнадно да тражи раскид уговора због ниске цене. При томе се није могао позивати ни на околност да му нису биле познате локација или стварна вредност ствари, па се једном склопљен уговор није могао раскинути позивањем на *pretium vilioris*. На тај начин је Теодосијев кодекс практично потиснуо Диоклецијанову *rescissio venditionis* као општи коректив и оставио могућност раскида уговора о купопродаји само услед преваре или принуде, односно мане воље на страни продавца.

2.2. *Laesio enormis* и српско средњовековно право

Доктрина о прекомерном оштећењу и *pretium iustum* из римског права несумњиво је оставила траг и у потоњим раздобљима. Она је, као што смо видели, свакако била позната Јустинијановим правницима (C.4.44. *De rescindenda venditione*), а њен еволутивни пут је настављен и у византијском праву.¹⁶ Тако је, на пример, византијски цар Роман I Лакапен 922. и 934. године издао две „аграрне“ новеле које су, уз одредбе о праву прече куповине, садржале и правила слична онима о *laesio enormis*. Друга аграрна новела из 934. године „О моћницима који присвајају земљиште и заједничка добра сиромашних“ (*Περὶ τῶν υπεισερχομένων δυνατῶν εἰς ἀνακοινώσεις πενήτων*) прогласила је ништавим све продаје сељачких имања уколико је за њих плаћено мање од половине „правичне цене“. Такав уговор се сматрао неморалним, па се у тим ситуацијама земља враћала продавцу или његовим наследницима или сеоској општини без икакве накнаде, а купац је због свог недоличног понашања морао држави да плати новчану казну. Мере су, као и у римском праву, имале јасну социјалну димензију, јер је требало да спрече феудализацију земље и да заштите слободне сељаке, који су често били принуђени да своја имања продају богатим (dynatoi) у бесцење. Поред тога, оне су биле изнуђене великом глађу која је владала у Византији од 927. до 928. године, током које је велики број сиромашних сељака продавао земљу у бесцење како би могао да се прехрани и преживи.¹⁷ Држава је новелом из 934. године интервенисала у аутономију воље уговорних страна и поништила такве – неморалне – уговоре, како би очувала аграрну структуру и заштитила слободне земљораднике.¹⁸

Посредством византијских правних извора бројни институти римског права су доспели и у српско средњовековно право. Утицај римског права приметан је, како у *Номоканону Светиој Саве* из 1219. године, тако и у потоњим компилацијама које садрже преводе и прераде појединих одредби из Јусти-

16 Е. Станковић, 24; B. Sirks, „La laesio enormis en droit romain et Byzantin“, *The Legal History Review* LIII/1985, 298; М. Хорват, „Прекомјерно оштећење (*Laesio enormis*)“, *Рад Јуџословенске академије знањоси и умјейноси*, књига 322, Загреб 1961, 223–264.

17 Продаја имања у туробним временима није био редак случај. Тако је, на пример, у изворима српског средњовековног права остало забележено да је Краимирова књи с породицом продала Хтетовском манастиру баштину, Краимирово селиште, „у гладно време“. А. Соловјев, *Одабрани сјоменици српској џрава XII–XIV века*, Београд 1926, 131; Т. Тарановски, *Исјорија српској џрава у Немањинкој држави*, Београд 1996, 649.

18 https://kefkleidou.blogspot.com/2014/06/blog-post_3843.html#:~:text=2,3, последњи приступ 4. септембра 2025.

нијанове кодификације. Међу њима се посебно истичу такозвани *Закон цара Јустинијана* – српска средњовековна компилација правних правила преузетих из Прохирона, Еклоге и Земљорадничког закона,¹⁹ као и *Скраћена син-шајма* Матије Властара.

Душанов законик (ДЗ), као централни пропис српске средњовековне државе, у свом основном тексту не обилује нормама облигационог права, јер су та питања била покривена другим прописима, и не садржи правило о *laesio enormis*. Ипак, неке његове одредбе индиректно сведоче о важности овог питања, и о заштити уговорних страна. Тако, на пример, члан 120. ДЗ штити трговце од притиска властеле и царских службеника – цариника приликом продаје робе. У њему стоји да цариник не сме приморавати или задржавати трговца да би му овај продао робу у бесцење, те да је сваком трговцу загарантовано право кретања и излагања робе на пијацама:

ДЗ 120. *Цариник царев да нема љраво узнемиравајти или задржајти трговца да му робу коју љрода у бесцење. Слободно да љролази сваки љо трговима и слободно да се креће са својом робом.*²⁰

Ова норма, иако се директно не односи на институт прекомерног оштећења, јасно исказује начело заштите слабије стране – у конкретном случају штити продавца-трговца од тога да буде принуђен да отуђи своју робу по знатно нижој цени. Формулација „за бесценок” (за безвредан новац) управо означава екстремно ниску цену, иако закон интервенише против принуде. Казна за властелина или цариника који би починио тако нешто била је строга и износила 300 перпера (члан 122 ДЗ), што показује решеност законодавца да онемогући злоупотребу положаја и експлоатацију слабије уговорне стране. Ипак не можемо говорити о норми облигационоправне природе с обзиром на то да је уговорна страна цариник, односно лице које врши овлашћења јавне власти, те самим тим он није уговорна страна у грађанскоправном смислу.

Напоследку, треба истаћи и да се на основу сачуваних средњовековних уговора о купопродаји индиректно може уочити примена начела *laesio enormis*. То видимо из *Уговора из Призрена*, у нашој науци познатог као *Призренска шајија* (середина XIV века, а према Тарановском²¹ после 1346. године), према којој удовица Добросава са децом продаје свој двор (кућу са земљиштем) извесном Ману за осам литара сребра. Сам текст уговора садржи клаузулу да продаја представља њену добровољну и промишљену одлуку, уз јасно навођење локације, површине и цене објекта.²² Међутим, остаје нејасно да ли би екстремно одступање од правичне цене дало основа за раскид уговора и како би поступак у том случају даље текао.

19 А. Ђорђевић, „Рецепција грчко-римског (византијског) приватног права у Душановом законодавству”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 76/LVI (2017), 549–559; В. Станојловић, „Службеност употребе (*usus*) у римском и српском праву”, *Анали Правног факултета у Београду* LXXI 1/2023, 159 фн. 4.

20 Оригиналан текст доступан у: Ђ. Бубало (ур.), *Душанов законик*, Београд 2010, 193.

21 Т. Тарановски, 648.

22 А. Соловјев (1926), 148–149; М. Свирчевић, „О Призренској тапији”, *Башинина* 14/2002, 260–262.

3. КАПАРА У РИМСКОМ И СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ПРАВУ

3.1. Капара (*arrha*, *arra*) и римско право

Институт капаре (*arrha*, *arra*) у класичном и посткласичном римском праву води порекло из источних провинција Царства и праксе грчко-источног трговачког права. *Arrha* је означавала давање симболичне ствари – у Риму прстена или новца²³ – као доказ (знак) да је неки уговор, најчешће о купопродаји (*argumentum emptionis*), закључен (C.4.21.17.pr). У класичном римском праву капара није представљала обавезну фазу закључења уговора,²⁴ нити је била уређена као посебан, самосталан институт. Она је, пре свега, припадала сфери обичајног права и схватала се као део уобичајене пословне праксе. Стога је капара, као видљив знак закључења уговора, служила потврди дате речи (*arra confirmatoria*).²⁵ Међутим, странка која је дала капару се није могла ослободити обавезе испуњења уговора препуштањем капаре другој странци.²⁶

*G. Inst. 3.139. Emptio et uenditio contrahitur, cum de pretio conuenerit, quamvis nondum pretium numeratum sit ac ne arra quidem data fuerit. nam quod arrae nomine datur, argumentum est emptionis et uenditionis contractae.*²⁷

(Превод: Купопродаја се склапала када се постигне сагласност о цени, иако није исплаћена цена нити је дата капара; када се да капара, то је знак [доказ] да је закључена купопродаја.)²⁸

*D.18.1.35.pr. Gaius libro decimo ad edictum provinciale: Quod saepe arrae nomine pro emptione datur, non eo pertinet, quasi sine arra conventio nihil proficiat, sed ut evidentius probari possit convenisse de pretio.*²⁹

(Превод: Оно што се приликом купопродаје често даје као капара, не значи да без капаре уговор не би производио дејство, већ она служи да би се могло јасније доказати да је постигнут договор око цене.)

Према Ромцу³⁰, након извршења уговора она се могла захтевати натраг. Цимерман³¹, пак, појашњава да, уколико је као капара био дат прстен, он се могао вратити, док је у случају новца износ капаре био уклапан у уговорену цену. На основу Улпијановог текста (D.14.3.5.15) произилази да је продавац био дужан да купцу врати капару, односно прстен. Уколико то не учини, Ју-

23 D.14.3.5.15, D.19.1.11.6.

24 M. Talamanca, *L'arra della compravendita in diritto greco e in diritto romano*, Milano 1953, 73; E. Jakab, *Sale with the earnest money in the Papyri*, Munich 2001, 199; R. Zimmermann, 230.

25 О. Станојевић, *Зајам и камаџа. Историјска и ујореднојравна сџудија*, Београд 1966, 173.

26 A. Romac, 251.

27 <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 3. септембра 2025.

28 О. Станојевић, *Гај. Инстџијуције*, Београд 2009, 247.

29 <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 3. септембра 2025.

30 A. Romac, 251.

31 R. Zimmermann, 231.

лијан је купцу признавао право на *actio empti*, а Улпијан и на *condictio indebiti* (D.19.1.11.6).

С друге стране, у посткласичном и Јустинијановом³² праву настају конкретна правила о капари, којима она добија двоструку функцију: може послужити и као уговорна казна и као средство обезбеђења извршења уговора (*arra poenitentialis*). Иако је и у Јустинијановом праву њена доминантна функција била да потврди закључење уговора, цар је предвидео да, уколико једна страна одустане од посла, наступају одређене санкције: ако купац одустане од куповине, дата капара остаје продавцу, док је продавац, уколико он раскине уговор, био дужан да купцу врати двоструки износ примљене капаре. У случају да је уговор, потврђен капаром, ипак био извршен, капара је функционисала као аконтација уговорене цене.³³

Према томе, може се закључити да је у посткласичном праву капара давала уговору извесну симетрију и озбиљност: она је постала не само доказ закључења правног посла, већ и гаранција да ће уговорна обавеза заиста бити испуњена.

I.3.23.pr. *Emptio et venditio contrahitur, simulatque de pretio convenerit, quamvis nondum pretium numeratum sit ac ne arra quidem data fuerit. nam quod arrae nomine datur argumentum est emptionis et venditionis contractae. sed haec quidem de emptionibus et venditionibus quae sine scriptura consistunt obtinere oportet: nam nihil a nobis in huiusmodi venditionibus innovatum est. in his autem quae scriptura conficiuntur non aliter perfectam esse emptionem et venditionem constituimus, nisi et instrumenta emptionis fuerint conscripta vel manu propria contrahentium, vel ab alio quidem scripta, a contrahente autem subscripta et, si per tabellionem fiunt, nisi et completiones acceperint et fuerint partibus absoluta. donec enim aliquid ex his deest, et poenitentiae locus est et potest emptor vel venditor sine poena recedere ab emptione. ita tamen impune recedere eis concedimus nisi iam arrarum nomine aliquid fuerit datum: hoc etenim subsecuto, sive in scriptis sive sine scriptis venditio celebrata est, is qui recusat adimplere contractum, si quidem emptor est, perdit quod dedit, si vero venditor, duplum restituere compellitur, licet nihil super arris expressum est.*³⁴

[Куповина и продаја се склапа када странке постигну сагласност о цени, иако цена још није исплаћена, нити је дата капара, јер оно што се даје на име капаре (само) је доказ да је купопродаја закључена. То треба да важи за куповине и продаје које се закључују без писаних исправа, јер у погледу оваквих продаја од нас није учињена никаква новина. Међутим, у оним случајевима када се о томе састављају писане исправе, одређујемо да се куповина и продаја не може сматрати ваљаном ако исправе о куповини не буду написане својеручно од стране сауговараца

32 J. A. C. Thomas, „Arra in Sale in Justinian's Law”, *TR* 24/1956 253 *et sqq*; A. Watson, „Arra in the Law of Justinian”, *RIDA* 6/1959 385–389.

33 I. Puhan, 353.

34 <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 3. септембра 2025.

ну ствар отуђи трећем лицу пре него што је, под једнаким условима, понуди повлашћеном лицу.⁴² У савременом праву оно је познато и као право прве понуде или право првенствене куповине.

У класичном римском праву, међутим, овај институт није постојао као опште правило. Власник је, по начелу, имао слободу да своју ствар прода било коме. Римско право је познавало тек поједине изузетке који би, према данашњој терминологији, одговарали праву прече куповине, па према томе разликујемо законско и уговорно право прече куповине. Изузетно, оно је могло бити установљено и тестаментом.⁴³

Један од ретких примера законског права прече куповине у позном класичном праву среће се у вези са дугорочним закупом земљишта (*emphyteusis*). Наиме, уколико би купац (*emphyteuta*) желео да своје право уступи трећем лицу, био је дужан да о томе обавести власника земље. Тада је власник имао право да или одобри предложеног купца, или да сам, под истим условима, преузме то право. Уколико власник у року од два месеца не би искористио овлашћење које му припада, купац је могао слободно пренети своје право на треће лице, али уз обавезу исплате лаудемијума (накнаде у висини од 2% купопродајне цене) власнику имања (C.4.66.3.2–3). У случају да би купац поступио противно овим правилима, губио би своје право дугорочног закупа.

Слично томе, поједине царске конституције увеле су, у специфичним околностима, право прече куповине у корист најближих сродника или суседа. Прва таква забрана потиче од Константина Великог који прописује да суседи и рођаци искључују странце приликом куповине земље: *proximis consortibusque concessum erat ut extraneos ab emptione removerent*.⁴⁴ Оригинални текст конституције није сачуван, иако се претпоставља да је донета између 332. и 337. године (C.Th.3.1.6). Међутим, норму је, као неправичну, укинуо цар Теодосије I, заједно са Грацијаном и Валентинијаном II, 391. године, да би је цар Лав I обновио 468. године:

C.Th.3.1.6. *IDEM AAA. FLAVIANO P(RAEFECTO) P(RAETORI)O ILLYRICI ET ITALIAE: Dudum proximis consortibusque concessum erat, ut extraneos ab emptione removerent neque homines suo arbitratu vendenda distraherent. Sed quia gravis haec videtur iniuria, quae inani honestatis colore velatur, ut homines de rebus suis facere aliquid cogantur inviti, superiore lege cassata unusquisque suo arbitratu quaerere vel probare possit emptorem*.⁴⁵

(Превод: Некада је најближим суседима и сувласницима било призна-то право да искључе трећа лица из куповине и власнику онемогуће да своју ствар отуђи по сопственој вољи. Међутим, како је такво право представљало велику неправду, прикривену празним изговором честитости, а у суштини је приморавало лица да противно својој вољи располажу својом имовином, тај старији закон је укинут. Од тада је

42 Ж. Перић, *О уговору о ѡродаји и куйовини* III, Београд 1921, 164.

43 F. de Zulueta, 58.

44 А. Соловјев (1928), 110.

45 <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 3. септембра 2025.

свакоме остављено да, по сопственом нахођењу, слободно пронађе или изабере купца.)

C.11.56.1. *Imperatores Leo, Anthemius: In illis, quae metrocomiae communi vocabulo nuncupantur, hoc adiciendum necessario nostra putavit humanitas, ut nulli extraneo illic quoquo modo possidendi licentia tribuatur: sed si quis ex isdem vicinis loca sui iuris alienare voluerit, non licere ei nisi ad habitatorem adscriptum eidem metrocomiae per qualemcumque contractum terrarum suarum dominium possessionemque transferre: sciente persona extranea, quod, si contra vetitum se huic negotio immiscere vel illic possidere temptaverit, quicumque contractus initus fuerit, carebit effectu et contractu soluto, si quid praestitum est, hoc tantum reddetur.*⁴⁶

(Превод: Вођени хуманим побудама, сматрамо нужним да се следећа одредба придода већ раније донетим прописима о такозваним сеоским заједницама, ради спречавања власника земљишта да исто, под било каквим околностима, отуђи у корист странца. Стога, уколико би неко пожелео да отуђи земљиште које му припада, неће му бити допуштено да, на основу било ког уговора, пренесе право својине и државину на наведено земљиште било коме осим уписаном житељу истог села. Свим странцима се овим актом ставља до знања да ће сваки уговор који би закључили у супротности са законом, ради стицања својине или државине на такав начин, бити ништаван и без икаквог дејства; а уколико би био извршен и ствар предата, иста мора бити враћена.)

Као што се може видети из наведене конституције, цар је поново прописао да се земљиште у оквиру локалних заједница (*metrocomiae communi*) не може отуђити у корист странца, већ искључиво у корист лица која потичу са истог подручја: *In illis, quae metrocomiae communi vocabulo nuncupantur... ut nulli extraneo illic quoquo modo possidendi licentia tribuatur: sed si quis ex isdem vicinis loca sui iuris alienare voluerit, non licere ei nisi ad habitatorem adscriptum eidem metrocomiae... transferre*. Уколико би, пак, земљиште било продато странцу, такав уговор се сматрао ништавним. На тај начин било је обезбеђено да најближи суседи, који су неретко били и у сродничким везама, имају првенство у куповини земље, чиме се спречавало да трећа лица, односно странци, дођу у посед непокретности.

Када је реч о уговорном праву прече куповине, оно је постојало у контексту уговора о купопродаји и то у форми додатног пакта (*pactum adiectum*):

D.18.1.75. *Hermogenianus libro secundo iuris epitomarum: Qui fundum vendidit, ut eum certa mercede conductum ipse habeat vel, si vendat, non alii, sed sibi distrahat vel simile aliquid paciscatur: ad complendum id, quod pepigerunt, ex vendito agere poterit.*⁴⁷

(Превод: Продавац земљишта је додао пакт да земљиште буде њему дато у закуп по одређеној закупнини или да, ако купац земљиште по-

46 *Ibid.*

47 *Ibid.*

ново продаје, не прода другоме него њему, продавцу, или неки сличан споразум; он, продавац, ће моћи да подигне *actio ex vendito* за оно што је договорено.⁴⁸⁾

D.18.2.8. *Paulus libro 33 ad edictum: Necesse autem habebit venditor meliore condicione allata priorem emptorem certiore facere, ut, si quid alius adicit, ipse quoque adicere possit.*⁴⁹

(Prevod: Prodavac je dužan, u slučaju kada mu netko ponudi povoljniju cijenu, o tome obavijestiti kupca (koji ima prednost), kako bi on, kada netko drugi više daje, mogao i sam dodati (povećati cijenu).)⁵⁰

D.19.1.21.5. *Paulus libro 33 ad edictum: Sed et si ita fundum tibi vendidero, ut nulli alii eum quam mihi venderes, actio eo nomine ex vendito est, si alii vendideris.*⁵¹

(Превод: Ако ти продам земљиште под условом да га не можеш продати никоме осим мени, онда, у случају да га ипак отуђиш трећем лицу, постоји *actio ex vendito*.)

На основу претходно наведених текстова може се закључити да је пакт производио правно дејство међу уговорним странама и да је био утужив *actio venditi*. Анализом наведених конституција којима је уведено законско право прече куповине, Зулуета закључује да је овај институт по својој природи био атипичан за римско право, те да своје корене налази у обичајном праву локалних заједница источних провинција Царства.⁵²

Стога у римском праву *ius protimiseos* није представљало системски разрађен и самосталан институт. Римски правници нису сматрали нужним да се слобода располагања правом својине генерално ограничава ради заштите суседских или родбинских односа, већ су таква ограничења била плод аутономије воље уговорних страна. Међутим, овај приступ се значајно мења у византијско доба, када друштвене прилике – пре свега настојање да се очува земљиште у оквиру породице и да се обезбеди заштита малих поседника – изводе право прече куповине у први план као релевантан и трајан институт аграрног права.

4.2. Право прече куповине и српско средњовековно право

Право прече куповине у средњовековној Србији развијало се под снажним утицајем византијског законодавства, које је већ у X веку препознало овај институт као средство онемогућавања концентрације земљишнихседа у рукама крупних земљопоседника, али и из фискалних разлога, како би се

48 М. Полојац, 158.

49 <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 3. септембра 2025.

50 А. Ромач, *Izvori rimskog prava*, Zagreb 1973, 409.

51 <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 3. септембра 2025.

52 F. de Zulueta, 58.

осигурало исправно плаћање пореза.⁵³ Посебно значајне у том погледу јесу напред поменуте новеле цара Романа I Лакапена из 922. и 934. године. Првом новелом (922) било је прописано да сељак, уколико жели да прода своје имање, то може учинити само у оквиру ближег круга лица – пет категорија суседа и сељака имале су право првенства. У први ред спадали су блиски рођаци, затим непосредни међаши, потом остали суседи из истог места, а тек уколико сви они одбију куповину имање се могло понудити другима. Другом новелом (934) систем је допуњен тако што је забрањена продаја земље по цени која знатно одступа од њене правичне вредности – продаја испод половине реалне цене сматрана је ништавом. Комбиновањем ових одредаба византијски законодавац је јасно тежио да очува слободно сељаштво и спречи економски јаз између сиромашних сељака и богатих земљопоседника. Византијска пракса је показала да је право прече куповине ефикасан механизам који чува земљу у оквиру „ближег круга” и умањује социјалне тензије.⁵⁴

Ове норме нашле су пут у српско право посредством ЗЈ. Правила су презета из византијског Земљорадничког закона.⁵⁵

ЗЈ члан 10: *Ако ко хоће да њрога у селу било какву сѣвар, да је не њрога љућем човеку неіо љоіа села сељанину, јер иначе ља куйовина није љуноважна, а куйац (да од љоіа) нема корисѣи, осим да љрими оно љііо је дао.*⁵⁶

ЗЈ члан 11: *Ако ко њрогаје зѣрагу или њиву, или виноѣрад, или млин, љрво да објави ближици и оѣиѣиѣинику, да они куйе. Ако ли они не буду хѣели куйѣиѣи, а он да њрога (ономе) љућину који хоће да куйи. Ако ли не објави ближици и оѣиѣиѣинику, неіо љај (власник) њрога љућем човеку, (дозвољава се) да се моју оѣиѣиѣиници и ближике усѣроѣивѣиѣи и новац враѣиѣиѣи, а баѣиѣину узетѣи, а љосле десетѣи љодина да не ѣраже ниѣиѣа.*⁵⁷

ЗЈ у члану 10 садржи опште правило да је продаја сеоске земље или имања „туђину” – односно лицу које није из истог села – ништава. Уговор закључен са странцем могао је бити раскинут, при чему је купац имао право само на повраћај износа који је исплатио продавцу. На тај начин је законодавац пружио заштиту сеоској заједници: земљу нису могли непосредно стицати странци све док постоје заинтересовани суседи или сувласници. Члан 11 ЗЈ додатно разрађује поступак остваривања права прече куповине. Продавцу се намеће обавеза да пре продаје обавести и понуди имање најпре блиским рођацима, а потом и суседима у селу („обличити ближиком и обшником” – обавестити родбину и општину). Тек ако нико од њих не прихвати понуђене услове, земља се могла продати другом лицу изван заједнице. Уколико би продаја ипак била извршена тајно, без претходног обавештавања, рођаци и

53 Т. Тарановски, 654.

54 Б. Марковић, 68–69.

55 Т. Тарановски, 653.

56 Б. Марковић, 66.

57 *Ibid.*, 66–67.

суседи били су овлашћени да у року од десет година оспоре правни посао, уз обавезу враћања уплаћеног новца купцу. Насупрот томе, ако би ближњи и суседи били обавештени а не би искористили своје право, касније више нису могли побијати ваљаност продаје. На тај начин српско право утврдило је јасан механизам првенственог права куповине у корист рођака и суседа.

Соловјев⁵⁸ и Тарановски⁵⁹ с правом истичу да наведене норме у 3Ј највероватније нису биле пука рецепција византијских извора, већ оригинална компилација српских приређивача. То сведочи о њиховој креативности и способности да прилагоде византијску идеју српским аграрним односима. Српско село XIV века имало је своје специфичности, те су компилатори правилно проценили како да норме уклопе у домаћи контекст.

Поред тога, обичајно право Јужних Словена је и пре византијског утицаја познавало сродне институте, па је у традицији ових народа постојао обичај такозваног „права ближине”, према коме су род и суседи имали морално првенство у стицању земље.⁶⁰ Због тога је византијски *ius protimiseos* у српској средини био лако прихваћен, јер се природно надовезао на постојећа схватања. Иако ДЗ сам по себи не садржи велики број одредаба о приватноправним односима, у комбинацији са СС и 3Ј пружа основу за целовит систем приватног права. Право прече куповине се тако у српском праву учврстило као комбинација византијске правне технике и домаће традиције: продаја земље „туђину” без понуде рођацима и суседима постала је незаконита, што је у суштини значило очување власништва у оквирима породице и локалне заједнице.

Историјски извори сведоче о примени овог института. У једној дубровачкој белешци из XIV века помиње се спор у коме се расправљало да ли је земља продата уз поштовање „права ближих”, односно права родбине да прва откупи. И у српским повељама и даровницама овај институт је често имплицитно присутан – када се властелин одриче земље у корист манастира, наглашава се да је реч о његовој баштини стеченој „слободно”, чиме се истиче одсуство других претендената са ближим правом. У Призренској тапији није експлицитно наведено да је кућа понуђена суседима пре продаје Ману, али из околности да је купац био локално лице (Мано, брат извесног Драгича из истога краја) може се закључити да није реч о продаји странцу без знања заједнице. Овоме сведочи и то што се поједини суседи јављају и као сведоци у исправи. Тиме би се могло подразумевати да су се одрекли од права прече куповине.⁶¹ Уколико би сусед или рођак имао примедбу, могао је покренути спор позивајући се на своје право прече куповине. Иако су такви спорови засигурно постојали, у сачуваним изворима бележе се тек изузетно.

58 А. Соловјев (1928), 111.

59 Т. Тарановски, 654.

60 А. Соловјев (1928), 112.

61 Вид. више Т. Тарановски, 655. О женама, сусеткама, као власницама имања и носиоцима права првокупа, у светлу овог уговора видети Н. Кршљанин, *Правни положај жене у средњовековној Србији*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2024, као и Ђ. Степић, „Правни положај жена у Душановом законик, са посебним освртом на властелинке”, *Весник правне историје* 2/2020, 13–14, са даљом литературом.

5. ЗАКЉУЧАК

Средњовековно српско право представља један од најуспелијих примера рецепције римског права посредством византијских правних извора. Институти као што су прекомерно оштећење (*laesio enormis*), капара (*arrha*) и право прече куповине (*ius protimiseos*) на посебно јасан начин сведоче о овом утицају. Упоредна анализа показује да ове установе воде порекло из римско-византијског права: оне су у класичном праву настале као оригинална правна решења (директно или посредно), да би потом, кроз процес византијске кодификације, биле рецепиране у правни систем средњовековне Србије. Тако је, на пример, капара и у римском и у српском праву имала функцију средства обезбеђења уговора, при чему је правило о задржавању капаре или њеном враћању у двоструком износу у случају раскида било готово идентично. С друге стране, право прече куповине, које класично римско право није познавало у општем и систематизованом облику, у византијској епохи добија ширу примену (особито у новелама цара Романа I Лакапена), да би у српском средњем веку постало устаљен институт, прилагођен друштвеним потребама очувања земљишних поседа у оквирима породице и локалне заједнице. Разлике у примени и тумачењу ових института проистекле су пре свега из социјално-економских прилика: док је у римском праву преовладавала идеја о слободи располагања својином, византијско и српско право тежили су да кроз ова ограничења очувају стабилност сељаштва и предупреду процес обеземљивања.

Душанов законик, Скраћена синтагма Матије Властара и Закон цара Јустинијана, али и такозвана пуна Синтагма, јасно показују колико је византијско-римско наслеђе било укорено у српском праву. У њима су препознатљива правила преузета из *Corpus iuris civilis* и из византијских царских новела. Овај утицај био је толики да се с правом може говорити о правној синтези: законодавство Немањића представљало је спој домаћег обичајног права и усвојених ромејских института. Управо су анализирани институти – *laesio enormis*, *arrha* и *ius protimiseos* – добили своје трајно место у правном поретку средњовековне Србије, што потврђују не само законски текстови, већ и практични споменици, као што је Призренска тапија. На тај начин, римско право је преко Византије оставило дубок и трајан траг у српској правној традицији.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

- Ђорђе Бубало (ур.), *Душанов законик*, Завод за уџбенике / Службени гласник, Београд 2010.
 Gaius, *Institutiones*. Доступно на: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
 Iustinianus I, *Codex*. Доступно на: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
 Iustinianus I, *Digesta*. Доступно на: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
 Iustinianus I, *Institutiones*. Доступно на: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.
 Биљана Марковић (ур.), *Јустинијанов закон – средњовековна византијско-српска правна компилација*, САНУ, Београд 2007.
 Обрад Станојевић, *Гај. Институције*, Завод за уџбенике, Београд 2009.

Татјана Суботин-Голубовић (прев.), *Маїиїа Власїар. Синїїаїма*, САНУ Београд 2013.
Theodosius II, *Codex*. Доступно на: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>.

Лиїерайїура:

Francis De Zulueta, *The Roman Law of Sale*, Oxford 1945.

Александар Ђорђевић, „Рецепција грчко-римског (византијског) приватног права у Душановом законодавству”, *Зборник радова Правної факултетиїа у Нишу* 76/LVI (2017), 549–559.

Reinhard Zimmermann, *The Law of Obligations – Roman Foundations on Civilian Traditions*, Oxford 1995.

Eva Jakab, *Sale with the earnest money in the Papyri*, Munich 2001.

Емилија Карајовић, *Диоклецијанов Едикт о ценама*, Правни факултет у Крагујевцу, Крагујевац 1997.

Виктор Корошец, *Очрїї римскеїа їрава II/2. Облиїацијско їраво*, Љубљана 1955.

Нина Кршљанин, *Правни їоложај жене у средњовековној Србији*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2024.

Живојин Перић, *О уїовору о їродаји и куйовини III*, Београд 1921.

Милена Полојац, Андреја Катанчевић, *Практикум за римско їраво*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2018.

Ivo Puhan, *Rimsko pravo*, Naučna knjiga, Beograd 1974.

Ante Romac, *Izvori rimskog prava*, Informator, Zagreb 1973.

Ante Romac, *Rimsko pravo*, PFZ, Zagreb 1981.

Мирослав Свирчевић, „О Призренској тапији”, *Баиїїина* 14/2002, 257–263.

Boudewijn Sirks, „La *laesio enormis* en droit romain et Byzantin”, *The Legal History Review* LIII/1985, 291–307.

Магдолна Сич, *Практикум из римскої їривайїної їрава*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад 2002.

Александар Соловјев, *Огабрани сїоменици срїскої їрава од XII до краја XIV века*, Издавачка књијарница Геце Кона, Београд 1926.

Александар Соловјев, „Уговору куповини и продаји у средњевековној Србији”, *Архив за їравне и друшїївене науке* XV (1927), 429–448.

Александар Соловјев, *Законодавсїїво Сїїефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопље 1928.

Емилија Станковић, „*Laesio enormis* у римском и средњевековном праву”, Славко Ђорђевић (ур.), *Усклађивање їравної сисїема Србије са сїїандардима Евройске уније*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац 2016, 21–28.

Обрад Станојевић, *Зајам и камаїїа. Исїїоријска и уїоредноїравна сїїудија*, Институт за правну историју на Правном факултету у Београду, Београд 1966.

Вукашин Станојловић, „Службеност употребе (*usus*) у римском и српском праву”, *Анали Правної факултетиїа у Беоїраду* LXXI 1/2023, 157–175.

Ђорђе Степић, „Правни положај жена у Душановом законуку, са посебним освртом на властелинке”, *Весник їравне исїїорије* 2/2020, 9–37.

Mario Talamanca, *Larra della compravendita in diritto greco e in diritto romano*, Dott. A Giuffrè Editore, Milano 1953.

Теодор Тарановски, *Исїїорија срїскої їрава у Немањїиїкој држави*, Службени лист CPJ, Београд 1996.

- Joseph Anthony Charles Thomas, „Arra in Sale in Justinian's Law”, *TR* 24/1956, 253–278.
- Маријан Хорват, „Прекомјерно оштећење (*Laesio enormis*)”, *Рад Југословенске академије знаносћии и умјећиносћии*, књига 322, Загреб 1961, 223–264.
- Srđan Šarkiћ, *History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden–Boston 2023.
- Alan Watson, „Arra in the Law of Justinian”, *RIDA* 6/1959, 385–389.

Vladimir Vuletić

Associate Professor, University of Belgrade Faculty of Law

ROMAN SALE AND ITS INFLUENCE ON SERBIAN MEDIEVAL LAW

Summary

Roman law, with its development and systematic structure, left a profound mark on the legal systems of European peoples, and its influence was strongly felt in medieval Serbian law. Particularly during the reign of Emperor Dušan, through the translation and adaptation of Byzantine legal collections, a clear process of reception took place in the field of contract law. This paper examines three institutions closely connected with the contract of sale – excessive damage (laesio enormis), earnest money (arrha), and the right of pre-emption (ius protimiseos). Starting from their Roman origin and legal nature, the study considers how these institutions were received, modified, or transformed in medieval Serbian law, with special reference to the provisions of Dušan's Code, the Syntagma of Matthew Blastares, and other relevant sources. In addition to comparing the normative framework, attention is given to the practical implications in the legal life of the Serbian lands. The paper aims to demonstrate the extent to which Roman-Byzantine legal traditions shaped the institutions of sale in medieval Serbia, as well as to highlight the similarities and differences in relation to the original Roman models.

Keywords: Roman law. – Serbian medieval law. – Excessive damage (*laesio enormis*). – Earnest money (*arrha*). – The right of pre-emption (*ius protimiseos*).

Мирјана Мишкић*

Ђорђе Раковић**

ДЈЕЦА КАО НОСИОЦИ ПРВОГ НАСЉЕДНОГ РЕДА У СРПСКО-РОМЕЈСКОМ ПРАВУ

Ајсџраќиј: Насљедно љраво средњовјековне Србије садржано је у одредбама Законойправила Свећној Саве, Синџајми Маџије Власџара, Душановом законодавсџву џе владалачким џовељама. Према ријечима Тарановској, „џосџојеђи сџоменици не џружају јединсџвен сисџтем насљедној џрава неџо садрже само џоједине одредбе као и индирекџне индикације о насљеђивању”.¹ Садржај насљедној џрава је био у складу са феудалним каракџером друшџвено-џолиџиџичких односа и сложеним сисџтемом својинских односа.² Ауџори ће у раду џокушаџи да дају своје виђење џравној концџиџа дјеце као носиоца џрвој насљедној реда размаџрајуђи релеванџне изворе средњовјековној срџској џрава ромејској џоријекла.

Кључне ријечи: *Дјеца. – Први наследи ни ред. – Тарановски. – Римско љаво. – Наследи но љаво. – Српско средњи вјековно љаво. – Српско-ромејско љаво.*

1. УВОД

Српско средњовјековно насљедно право је, као и друге гране имовинског права, обликовано под утицајем византијског права, као и под утицајем

* Ванредни професор на Катедри за римско право и историју државе и права, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци. Е-пошта: mirjana.miskic@pf.unibl.org

****** Ванредни професор на Катедри за граѓанско право, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци, Е-пошта: djordje.rakovic@pf.unibl.org

1 Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави*, Службени лист, Београд 1996, 662.

2 Никола Мојовић, „Право својине у српском праву за вријеме цара Стефана Душана“, *Душанов законик – 650 година од његовој доношења*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 1999, 305.

српског обичајног права. Византијски насљедноправни прописи пренијети у српско право садржани су у прописима Закона градског (превод Прохирона), као интегралног дијела Законоправила (гл. 55) у Синтагми Матије Властара, у глави 12 под називом „О насљеђивању и лишавању насљедства синова и родитеља”, као и у неколико чланова тзв. Јустинијановог закона.¹ У питању је посредна рецепција римских правних правила², која је преживјела византијску (грчку) прераду оригиналних текстова.³ Стога не треба да чуде поједина одступања и преиначења римских рјешења.⁴

Осим тога, и сам Душанов законик представља значајну рецепцију византијског права, те су стога и одредбе о праву насљеђивања које проналазимо у њему резултат византијске правне традиције. Насљедно право је регулисано у само два члана Душановог законика, и то 41. и 48. Као насљедници властелинских баштина у првом реду се појављују дјеца, без наглашавања синова као потенцијалних насљедника. Одредба је византијског поријекла и баштини римску правну традицију о равноправности полова у насљеђивању. Тумачења члана 41. Душановог законика су варирали од искључивог насљеђивања у мушкој линији (Стојан Новаковић) до фаворизованог насљеђивања у мушкој линији (Тарановски). Непостојање директних извора оставља широк простор за конструкције. Кршљанин оцјењује да је тај члан закона „полно неутралан” не наводећи да се тако и примјењивао. Члан 48. Душановог законика говори о насљеђивању покретних ствари веће вриједности (коњ, оружје, бисерна свита и златни појас) додјељујући коња и оружје владару, а дјечи (сину првенствено, а ако га нема, онда кћерки) оставља бисерну свиту и златни појас. Дјеца се као „природни насљедници” (Тарановски) помињу и у законским одредбама и у владалачким повељама, као што су Дечанска (1330) и Арханђеловска хрисовуља (1348–1353).

Свега двије одредбе Душановог законика су посвећене насљедном праву и оне уређују насљеђивање међу властелом, док се у Синтагми Матије Властара налази већи број насљедноправних одредаба.⁵ Претходно набројани прописи, у највећој мјери Синтагма и Законоправило, суплетивног су карактера у односу на Душаново законодавство. Па ипак, у правним изворима ромејског поријекла проналазимо детаљнију и донекле другачију слику насљедног по-

1 Биљана Марковић, „Јустинијанов закон”, *Средњовековна византијско-српска правна компилација*, ур. Коста Чавошки, Београд 2007, 114.

2 Вид. више у Стојан Новаковић, „Средњовековна Србија и римско право”, *Васкрс државе српске и друге студије*, Службени лист СФРЈ, Београд 1986.

3 Срђан Шаркић, „Рецепција грчко-римског (византијског) права у Србији”, *Средњовековно право у Срба у оцједиљу историјских извора*, САНУ, Београд 2009, 1–7.

4 Вид. више у С. Шаркић, „Институти римског права у средњовековној Србији”, *Зборник радова са међународног научног скупа Иззови и перспективе развоја правних системау 21. вијеку*, III том посвећен обиљежавању стогодишњице рођења проф. Анте Ромца, Бања Лука 2023, 35–45; Антун Маленица, „Римска правна традиција у српском праву”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* XXXVIII, 2/2004, Нови Сад 2004, 1–24.

5 Александар Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопско научно друштво, Скопље 1928, 129–140.

ложаја дјеце, уз мањи или већи труд редактора, готово идеалтипску, без сталешких преференција. Стога су извори којима ћемо детаљније посветити пажњу зборници ромејског поријекла, који су значајна група споменика српског средњовјековног права. Да бисмо стекли прави увид у развој и поријекло формулације првог наслједног реда у српском средњовјековном праву у цијелини, прво треба сагледати аутентична рјешења римског права.

2. НАСЛЈЕДНОПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ДЈЕЦЕ У ЈУСТИНИЈАНОВИМ НОВЕЛАМА

Дјеца се као наслједници првог реда универзално јављају у римског праву. Законик XII таблица дјецу ставља у први наслједни ред. Дјеца улазе у састав *sui heredes*, без разликовања по полу, већ по припадности истој породичној власти (Ulpiani, Regulae, 26.1. id est liberos qui in potestate sunt). Појам дјеце је овдје посматран искључиво у контексту заједнице живота и привређивања, а не као крвно сродство.⁶ Стога су убрзо настале преторске корекције првог наслједног реда, које подразумевају да син и кћерка изван власти породичног старјешине могу стећи положај наслједника, али уз обавезу *collatio bonorum* – уношења оног дијела имовине који би син стекао након напуштања породичне заједнице, односно оног дијела породичне имовине који би кћерка добила миразом.⁷ Забијежене су и неке предности дјеце као наслједника у односу на остале наслједнике у тестаментарном наслјеђивању. Наиме, непотпуни тестамент би се сматрао ништавим тестаментом, изузев ако би се као наслједници наводила дјеца. У том случају, тестамент који не би имао потписе и печате свједока производио би правно дејство једино ако би као наслједници била именована дјеца, док према евентуалном трећем лицу које би било именовано као санаслједник не би производио правно дејство.⁸

6 Ville Vuolanto, „Child and parent in Roman Law”, *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, ed. Paul de Plessis et al., London 2016, 487–497.

7 Обавеза уношења *collatio bonorum* у оставинску масу постојала је само код наслјеђивања по преторском праву, док је по наслједноправним прописима цивилног права кћерка која би остала у власти оца породице могла добити и наслједни дио у потпуности и мираз. Колико се често таква ситуација реално дешавала, тешко је претпоставити. У Дигестима наилазимо на два случаја када удана кћерка у власти оца буде именована наслједницом тестаментом а претходно јој је дат мираз (D.37.7.8) и буде законски наслједник (D.37.7.9) а у оба случаја одбије наслједни дио који је позвана да наслједи. Према томе, није немогуће да је давање мираза искључивало односно умањивало наслједни дио кћерке и да су се, упркос легитимној законској могућности да прихвате наслједни дио, кћерке одрицале свог права у корист брата. Више о институту *collatio bonorum* у Kalliopi Papakonstantiou, *Die collatio dotis, Mitgift und Mitereben-Auseinanderersetzung im römischen Recht*, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien 1998.

8 CJ.6.23.21. Imp. Theodosius et Valentinianus AA. Florentio pp. (a.439). Ex imperfecto autem testamento voluntatem teneri defuncti, nisi inter solos liberos a parentibus utriusque sexus habeatur, non volumus. Si vero in huiusmodi voluntate liberis alia sit extranea mixta persona, certum est eam voluntatem, quantum ad illam dumtaxat permixtam personam pro nullo haberi, sed liberis ad crescere.

Осим тога, реформама царског права признато је дјечи (и мушкој и женској – Justiniani, Inst. 3.4. pr Per contrarium autem ut liberi ad bona matrum intestatarum admittantur. Senatus consulta Orfitiano effectum est, quod latum est Orfitio et Rufo consilibus, divi marci temporibus, et data est tam filio quam filiae legitima hereditas, etiamsi alieno iuri subiecti sunt: et preferuntur et consaquineis et adgnatis defunctae matris⁹⁾ приоритетно право насљеђивања на мајчиној имовини.

Римско насљедно право је свој коначни облик добило у Јустинијановим Новелама. Јустинијанова реформа насљедног права је отпочела у вријеме писања Дигеста, са узгредним измјенама интестатског насљеђивања у погледу либерализације насљеђивања за женске сроднике те ограничења насљедног права патрона.¹⁰ У Новелама 118. и 127. Јустинијан ствара нови систем интестатског насљеђивања, заснован искључиво на когнатском (крвносродничком) принципу насљеђивања.¹¹ Осим тога, апсолутну предност у насљеђивању добијају потомци (*descedentes*) према прецима (*ascendentes*) и побочним сродницима (*collatelaes*).¹² Под појмом потомци сматрали су се дјеца, и мушка и женска, унучи или прауначи од раније умрле дјеце (и мушке и женске), али и усвојена дјеца (адоптирана и адрогирана). Јустинијанов јединствен појам „потомци” обједињује и потомке у власти (*sui heredes*) и оне еманциповане или удате у манус брак, чиме разликовање између цивилних и преторских насљедника губи значај. Осим тога, видимо да је начело репрезентације иманентно том појму те да се и унучи појављују уколико су непосредни потомци преминулих. Њихов насљедни дио је ограничен на онај дио који би припао њиховим преминулим прецима. Иако је Јустинијанов израз „потомци” семантички шири од српског средњовјековног појма „дјеца”, може се закључити да му је ближи него преторски израз *liberi* који означава само биолошку дјецу, у првој линији нисходно.

(Код непотпуног тестаментa одређујемо да се не може водити рачуна о оставитељевој вољи, изузев у односу према дјечи обају полова којима родитељи нешто остављају. Ако код оваквих изјава посљедње воље поред дјеце постоји и нека страна особа, онда изјаву воље која се односи на ту трећу страну особу треба сматрати ништавом, па дјечи припаста и тај дио. Превод Ante Romac, *Izvori rimskog prava*, Izdavačka kuća „Informator”, Zagreb 1973, 481)

- 9 И супротно томе, то јест да и дјеца имају право на законско насљеђивање мајчине имовине, одређено је сенатским Орфицијановим мишљењем које је донијето за вријеме конзулата Орфиција и Руфа, у доба божанског Марка. Тиме је признато право на законско насљеђивање и сину и кћерки, макар били подређени туђој власти; они имају предност и пред осталим крвним и агнатским сродницима умрле мајке (превод Ante Romac, 1973, 477).

- 10 A. Romac, *Rimsko pravo*, Narodne novine, Zagreb 1982, 368.

- 11 Marijan Horvat, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet Zagreb 2008, 401

- 12 Nov. 118. 1. Si quis igitur descenditum fuerit ei qui intestatus moritur cuiuslibet naturae aut gradus, sive ex masculorum genere sive ex feminarum descendens, et sive suae potestatis sive sub potestate sit, omnibus ascendentibus et ex latere cognatis praeponeatur...

Новеле 118.1. Ако, дакле, иза умрле особе без тестаментa остане нетко од десцендата, било којег односа или ступња, било да потјече од мушке, било од женске линије, те било да је *sui iuris*, било да је *alieni iuris*, он има предност пред свим асцендентима и сродницима из побочне линије родства... (превод Ante Romac, 1973, 476–477).

Треба напоменути да Јустинијанова формулација наслједноправних редова одговара и промјенама у римској породици, гдје је коначно напуштен систем породичне задруге и колективних својинских односа. Тешко је замислити да се породична имовина у вријеме примјене Законика XII таблица заиста и дијелила по наслједним редовима, већ је много вјероватније да се мијењао само породични старјешина као лице које непосредно управља и располаже породичном имовином, а остали чланови породице су имали својинска права на имовини и одлучивали су о њеном располагању. Својинска права и право располагања су се одвијали под окриљем исте породичне заједнице, без издвајања наслједних дијелова из наслједничке заједнице.

D.28.2.11. Paulus libro secundo ad Sabinum. In suis heredibus evidentius apparet continuationem dominii eo rem perducere, ut nulla videatur hereditas fuisse, quasi olim hi domini essent, qui etiam vivo patre quodammodo domini hac adiecta, per quam distinguitur genitor ab eo qui genitus sit. Itaque post mortem patris non hereditatem percipere videntur, sed magis liberam bonorum administratinem consequuntur. Hac ex causa licet non sint heredes instituti, domini sunt: nec obstat, quod licet eos exheredare, quod et occidere licebat.

Д.28.2.11. Паул, из друге књиге о Сабину. Када се ради о sui heredis, јасно се види да се ту ради о настављању власништва, а не толико о наслјеђивању, јер су они некада били као нека врста власника, будући да су се још за очевог живота у неку руку сматрали власницима. Стога се син називао исто као отац, јер је ова ријеч била додата само зато да би се разликовао родитељ од рођеног. Зато се сматрало да они након очеве смрти заправо и не стјечу наслједство, него само долазе у прилику да постигну право на слободније управљање имовином. Управо због тога су они власници, макар и не били постављени за наслједнике, томе се не супротставља околност што их је он могао лишити наслједства, па чак и убити. (превод А. Ромас, 1973, 469).

У Јустинијановим Новелама наилазимо на јасну забрану дискриминације наслједника на основу пола¹³ гдје се тврди да се једнако право наслјеђивања имају и мушки и женски наслједници, као и да имају једнако право да буду

13 Nov. 118.4. Nullam vero esse volumus differentiam in quacumque successione aut hereditate inter eos qui ad hereditatem vocantur masculos ac feminas, quos ad hereditatem communiter definivimus vocari, sive per masculi seu per feminae personam defuncto iungebantur, sed in omnibus successionibus agnatorum cognatorumque differentiam vacare praecipimus, sive per femineam personam sive per emancipationem vel per alium quemlibet modum prioribus legibus tractabatur, et omnes sine qualibet huiusmodi differentia secundum proprium cognitionis gradum ad cognatorum successionem ab intestato venire praecipimus.

Новеле 118.4. Не дозвољавамо да се прави икаква разлика у било којем облику наслјеђивања или наслједства између мушкараца и жена који су позвани на наслјеђе, за које одређујемо да заједнички буду позвани на наслједство, било да су по мушкој или по женској линији повезани сродство са умрлим. Исто тако наређујемо да се код свих наслјеђивања не прави разлика између агната и когната (превод А. Ромас, 1973, 477).

наслеђени од својих потомака, чиме нестаје разликовање наслеђивања по мушкој и женској линији.¹⁴

Римска тековина о једнакоправности потомака у наслеђивању је преузета даље, у византијском, а касније и у српском праву.

3. НАСЛЕДНОПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ДЈЕЦЕ У ПОЗНИЈИМ ВИЗАНТИЈСКИМ КОДИФИКАЦИЈАМА

Забрана дискриминације по полу и једнакоправно наслеђивање¹⁵ мушких и женских потомака је преузета у Еклоги¹⁶ у титулусу број 6.1. који је садржајно идентичан 118.1 титулусу Новела,¹⁷ гдје се дјеца појављују као наследници првог реда (κληρονόμος) који искључују остале сроднике.¹⁸ Преузето је правило да сродници истог реда (брат и сестра) наслеђују једнако (*per capita*), док потомци раличитих степена (брат и дјеца раније преминуле сестре) наслеђују *per stirpes*, то јест дјеца раније преминуле сестре добијају мајчин дио. Ако нема мушког дјетета, могуће је да кћерка наслиједи сву имовину. Не постоје посебне одредбе којима се регулише ситуација када нема мушког наследника, нити оне које условно кћеркама дају право на наслеђивање ако нема мушког потомка. Дјеца се искључују из наследног реда само када су угрозила живот родитеља небригом, злостављањем, непримјереним понашањем или непружањем адекватне помоћи.¹⁹ Разлози искључења из наследног реда су уопштено наведени и постоји само једно разликовање по полу, а то је да кћерка против воље својих родитеља ступи у брак. Овај разлог изнаслеђивања је наведен као свједочанство још увијек јаког утицаја породичне власти. Кћерка има право на мираз, тачније мираз је обавезан приликом закључивања брака и закључује се у писаној форми, уз присуство три свједока. Уколико супруга премине а нема дјеце, $\frac{3}{4}$ мираза припадају њеним било тестаментарним било законитим наследницима, а само $\frac{1}{4}$ преживјелом супругу.²⁰ Правно уређење

14 Милена Полојац, *Римско право. Порекло и темељи приватног права*, Београд 2023, 190.

15 Борис Бабић, Марко Ромић, „Слобода тестаментарног располагања имовином и византијска управа у одредбама Еклоге”, *Српска правна мисао*, Бања Лука 2024, 51–67.

16 Lujo Margetić, „Ekloga iz 796. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 1/1980, 53–78.

17 Постоје мишљења да Еклоге не преузимају у цјелини Јустинијанов систем наслеђивања. Сима Аврамовић, Војислав Станимировић, *Упоредна правна традиција*, Београд 2007, 177.

18 Edwin Hanson Freshfield, *A Manual of Roman Law. The Ecloga*, Cambridge University Press, 1926.

19 Титул 6.13. Лишени су законита наследства због незахвалности дјеца ако злостављају властите родитеље, ако им наносе тешке увреде, ако их оптужују за кривична дјела или клевету, ако се један од њих као чаробњак дружи са чаробњацима, ако снује против његова живота на било који начин, ако неки од њих има сполни однос са маћехом или конкубином свог оца, ако се мушка дјеца не ујамче за затворене родитеље премда се то тражи од њих, ако кћерка против воље својих родитеља не жели да ступи у законит брак, већ води срамотан живот, ако родитељи изгубе разум, а дјеца не желе да их његују (превод Лујо Маргетић).

20 Еклога, титул 2.4.

мираза сугерише да је мираз урачунаван у насљедни дио кћерки, те да ако би кћерка добила мираз приликом удаје, касније би њен насљедни дио био умањен у односу на брата или сестру који не би примили поклон.

4. ШТА ПОДРАЗУМЈЕВА ПОЈАМ „ДЈЕЦА” ?

У поменутих изворима српског средњовјековног права наилазимо на „дјецу” као уобичајену ознаку за насљеднике првог насљедног реда. Збирни израз дјеца је полно неутралан (Кршљанин)²¹ и не садржи никакве друге квалификативе који би се очекивали од средњовјековног насљедноправног прописа, као што су преферирање прворођености, раздвајање биолошке и усвојене дјеце, као ни спомињање ванбрачне и позакоњене дјеце. Такође, одабиром термина дјеца а не потомци можемо сасвим лако а притом потпуно погрешно претпоставити да у првом насљедном реду нема права представљања, односно да се позивање на насљеђе врши само у првом степену нисходне линије. Оваквом формулацијом остали потомци се не подразумевају, мада можемо претпоставити да су унуци и прауници имали прилику насљеђивања ако не би било дјеце. Управо тако Тарановски сматра и изједначава унучад са дјецом.²² Стога сматра да Душанов закон једнако посматра и дјецу и унучад јер се обе категорије могу сматрати природним насљедницима.²³

4.1. Дјеца као природни насљедници

4.1.1. Биолошка дјеца као природни насљедници

Тарановски дјецу назива „природним насљедницима” и заговара јасно разликовање између природних и законитих насљедника. Свој став заснива на члану 41 Душановог закона „Који властелин не имадне деце, или имадне деце па му помру, баштина ће по смрти његовој, остати пуста све докле се од рода му (когод) до трећег братучеда не нађе, и баштина ће томе припасти.” Дакле, оном властелину који не буде имао дјеце или му дјеца умру баштина ће остати „пуста”. Тарановски проналази да је у питању „врло маркатна стилизација одредбе”, у којој се јасно физички раздвајају природни насљедници од законитих. Наиме, природни насљедници живе заједно са својим прецима и оставиоцима и након смрти оставиоца они не ступају у посјед оставине јер су они већ ту, управљају баштином. Тако да су природни насљедници она дјеца која дијеле заједницу живота са оставиоцем, привређују и раде са њим. Док год постоје природни насљедници, баштина не може бити пуста. Тарановски користи биолошки аргумент да баштина није пуста ако дјеца у кући живе са оставиоцем јер је дјеца преузимају директно. Природне насљеднике назива и директним насљедницима.

21 Нина Кршљанин, *Правни положај жене у средњовековној Србији*, Београд 2024, 254.

22 Мирковић (2017, 57) усваја став Тарановског по питању изједначавања унучади и дјеце као насљедника првог насљедног реда.

23 Тарановски, 1996, 663 (120)

Природним наследицима се не сматрају родитељи, ни мајка ни отац, јер биолошки није уобичајено да родитељи надживе дјецу. Иако су родитељи са оставиоцем у првом степену сродства, за разлику од дјеце, нису сврстани у исти (први) наследи ред и не сматрају се природним наследицима. Ни други критеријум за утврђивање природних наследица, а то је дијељење заједнице живота, није био довољан да се родитељи сматрају природним наследицима. Прећутна обавеза дјеце је била да се брину о старим и болесним родитељима. Уколико би та обавеза изостала, постојала је санкција у одредби о изнаслеђивању. С обзиром на законску обавезу и на претежност задружног живота, није погрешно закључити да су родитељи редовно живјели у породичној заједници са одраслом дјецом и у својим познијим годинама живота.

Разликовање између природних и законитих наследица јасно је наглашено у Синтагми²⁴, у којој се наводи тачан редослијед наслеђивања. Предност имају природни наследици, па онда законити наследици, а тек онда супружници.²⁵ У глави 12 слова К каже се да када муж или жена умру без завештања и ако нема ниједног природног или законитог наследица ни по нисходној ни по усходној ни по побочној линији, тада муж треба да се сматра јединим наследицом жене, а исто тако – жена наследицом мужа. Скрајнутост брачног партнера у праву на наслеђе преузета је из римског права, док је у византијском праву положај брачног супружника (нарочито жене) бољи, нарочито ако је у браку било дјеце.²⁶

У немањихкој Србији основна друштвена јединица била је породица, а колективна породична својина је била доминантан тип својине, и у властеостском и у неповлашћеном сталежу.²⁷ Изразом „кућа”, који се помиње у бројним одредбама Душановог законика (чл. 52, 66, 70 и 71), означава се породица као заједница лица и имовине. Притом, израз „кућа” се не може ограничити само на задруге, како су мислили Тарановски и Соловјев, већ се односи на све типове породице.²⁸ Мирковић наводи да се под појмом кућа сматра само проширена породица, то јест задруга.²⁹ Овдје треба напоменути да се питање наслеђивања није постављало уколико је жена чланица задруге.

24 Матија Властар, *Синтагма*, превод Татјана Суботин-Голубовић, ур. Коста Чавошки, САНУ, Београд 2013.

25 „Премда се о праву супруге на наслеђивање не говори, у повељама које издају владари како би потврдили својину наследица над баштином, редовно се као титулари права, помињу и удовице племића. На пример, баштина кесара Прељуба се потврђује у првом реду његовој жени Јерини, а са њом и њиховом сину Томи.” Ђорђе Степић, „Правни положај жена у Душановом закону, са посебним освртом на властелинке”, *Весник љавне исторје/Herald of legal history* 2/2020, 25–26.

26 Еклога, Титул 2.5. Ако постоје дјеца, а муж умре прије властите жене, жена, тј. мајка њихове дјеце, посједоваће и свој мираз и цијелу имовину мужа и имаће бригу и управљање куће... (превод Лујо Маргетић).

27 Тарановски, 1996, 582–608.

28 Зоран Чворовић, *Душанов законик у Руском ојлегалу, Прилој ујоредној срјско-руској љавној исторји*, Catena Mundi, Београд 2018, 77.

29 Мирковић, 2017, 56.

Тарановски је чврсто вјеровао да се у стилизацији одредбе 41. то јест одвајању природних од побочних (законитих) наслједника огледају два поступна стадијума у развојку наслједивања властеотских баштина, и то претходни стадијум, кад се то наслједивање ограничавало само на кућу оставиоца, и каснији, када се оно проширило и на побочне сроднике. Стога он сматра да се наслједивање властеотских баштина у побочној линији десило тек у Душановом закону или мало прије његовог доношења. Такав став су у целини усвојили савремени правни историчари, као Мирковић,³⁰ Стојановић,³¹ Шаркић, Кркљуш.³²

Дјеца као универзални сукцесори породичне имовине појављују се у одредбама о разводу брака због монашења. У глави 13 слова Г Синтагме под насловом „Разводи брака без одштете и о браку који се разводи због монашења” дјеца се именују као први сукцесори имовине родитеља који не испоштују ограничења слободе закључивања брака.

„Ако се брак разведе са пристанком обеју страна, или због љубави према врлини чедности, заповедамо да обе стране приступе монашком животу, да се не би нанела штета њиховој врлини. Али, ако једно од њих или склопи брак или се ода блуду, сву његову имовину узеће деца; ако нема деце, узеће је државна благајна.”³³

Овдје је ријеч о споразумном разводу³⁴ супружника који су брак окончали са намјером да се замонаше. Уколико нема дјеце, имовина припада владоцу, то јест нема позивања побочних сродника на наслједство. Претпоставка је да је такво рјешење било правило све до доношења Душановог закона, којим је дата могућност побочним сродницима да наслиједе имовину прије владоца. Формулисана као казна несавјесном супружнику који не буде поштовао врлину чедности и посветио се монашком животу након развода, та одредба је занимљива и са другог аспекта. У њој се наводе потенцијални сукцесори имовине и њихов редослијед. Уобичајена формулација дјеца је задржана и овдје, без истицања пола дјетета. Дјеца су добијала брачну тековину из сваког развода.

4.1.2. Усвојена дјеца као природни наслједници

Када нема дјеце, односно природних наслједника, често се посезало за примјеном института усиновљења. У Синтагми Матије Властара, у глави 8 слова В,³⁵ наилазимо на усиновљење као институт усвајања који се користи у случају неимања природних наслједника а са циљем наслједивања. Назив института указује на усвајање мушког лица, мада се нигдје у Синтагми то експлицитно не спомиње. Осим тога, промовише се једнакост природне и ус-

30 Мирковић, 57.

31 Здрава Стојановић, *Српска правна историја*, Бања Лука 2020, 85.

32 Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Београд 2016, 78.

33 Синтагма, 135.

34 Кршљанин, 157.

35 Синтагма, 94 и 101.

војене дјече у питањима наслеђивања и напомиње да усвојени однос у свему треба да имитира природни однос између родитеља и дјече, што је тековина римског права.

4.1.3. Ванбрачна дјеца као њприродни наслеђеници

У истој глави Синтагме спомињу се ванбрачна дјеца оставиоца и непостојање права наслеђивања. Таква дискриминација и издвајање ванбрачне дјеце из наслеђних редова била је у складу са црквеним карактером одредаба Синтагме („Деца која се рађају из недопуштених бракова називају се незаконитом и не наслеђују било какву имовину свога оца.”).³⁶

„Деца рођена од различитих наложница не наслеђују ако постоје законита деца, или супруге, или други његови (то јест очеви) наследници.”³⁷

Глава 12 слова К: „Ванбрачно дете које је постало законито у сродству је само са својим оцем, а не и са очевим сродницима у нисходној, усходној или побочној линији, и не наслеђује, осим по завештању.”³⁸

Изузетак од правила да се незаконита дјеца не појављују као наслеђеници видимо у могућности која се у Синтагми наводи. Ванбрачно дијете може наслиједити само уколико претходно дође до позакоњења и ако га отац наведе у завјештању. Према томе, било је могуће и да ванбрачно дијете тестаментарно наслеђи, али не и законски. Осим тога, нису постојала његова права према осталим члановима породице, чак ни по очевој линији, јер је био повезан искључиво са оцем.

5. ИСКЉУЧЕЊЕ ДЈЕЦЕ ИЗ НАСЛЕДСТВА

Најопширније одредбе о наслеђивању налазе се у глави 12 слова К Синтагме, која говори о наслеђивању и лишавању наследства синова и родитеља. Иако сам наслов сугерише да су синови преферирани наслеђеници, првом одредбом те главе недвосмислено се изједначавају наслеђеници мушког и женског пола и даје се предност наслеђеницима нисходне линије у односу на усходну линију и побочне сроднике. У тој одредби налазимо и додатни аргумент у прилог томе да су заиста кћерке биле позиване на наслеђе, а то је забрана компензације наслеђног дијела посредством давања мираза.

5.1. Мираз као кћеркин наслеђни дио

У Синтагми, глава 12 слова К, каже се: „Ако се отац, дајући мираз својој кћери³⁹, договори с њом да ће се (она) задовољити миразом датим уз њу и да неће имати део његовог наследства, овај договор није ваљан, и није

36 Ibid., Глава 8 слова В, 104.

37 Ibid., 250.

38 Ibid.

39 Ibid.

јој забрањено да га наследи када он умре без завештања, када уноси мираз својој подвласној браћи која су остала. Али, када давалац овога умире без завештања, било да су то мајка или отац, или било који сродник по усходној линији, било по оцу, било по мајци, не треба уносити и предбрачни дар и мираз.”⁴⁰

Анализом претходног текста закључујемо да су кћерке наслјеђивале и биле дариване миразом (прђија) те да давање мираза није искључивало касније право на позивање на наслједство. Ова формулација је у супротности са одредбом сличног садржаја из Законоправила, којим је прописано обавезно уношење мираза и предбрачног дара у имовину. Без обзира на евентуалне сумње у превод, склонији смо размишљању да је отац није био тако издашан у даривању кћерки те је тешко прихватити да су кћерке добијале и мираз и неокрњен наслједни дио. Осим тога, постоје скептични ставови о примјени института мираза уопште у словенским народима, тачније мишљења да дјевојка не добија мираз већ само нешто руха и накита.⁴¹ Ова примједба се мора схватити условно јер се сигурно није односила на властелински staleж.⁴² У Јустинијановом закону мираз се спомиње као прђија те представља женину самосталну имовину, коју су син или кћерка могли наслједити (нејасно је мужево наслједно право над женином имовином – да ли уопште није имао право или је имао право на једну четвртину прђије).⁴³

5.2. Дјеца као наслједници преосталог родитеља

У истој одредби води се рачуна о интересима дјеце и када умре родитељ као удовац или удовица, односно да се њихово приоритетно право наслјеђивања испоштује у односу на друге сроднике.

„Заповедамо и да не важи закон који одређује да, ако умре удовац или удовица који имају дете, имовину наслеђује очева или мајчина страна. Неправедно је да дете, када му умру родитељи, буде лишено и имовине.”⁴⁴ У овом правилу се види да се законодавац јасно опредјељује за принцип јединства оставинске масе, одбацујући примјену правила *materna maternis* – *paterna paternis*, којом би

40 Постоје мишљења да се умјесто негативне формулације – да мираз и предбрачни дар не треба уносити у оставинску масу, треба превести афирмативно која би јасно истакла да се мираз и предбрачни дар треба уносити у оставинску масу. Кршљанин, 254, фн 856.

41 Teodor Taranovski, *Uvod u istoriju slovenskih prava*, Карло Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, Београд 1923, 82.

42 На више мјеста у хрисовуљама спомиње се мираз (прикија), али не као самостална имовина удате жене већ као мужевљева својина (тастнина) која се у случају развргавања брака враћала тасту, а тек у случају смрти мужа самостално припадала жени. Занимљиво је да се Јустинијановим законом проглашава ништавим било које располагање које би муж направио са прикијом (члан 14, превод рукописа Борђошких), док је у Хиландарској хрисовуљи забиљежено да је краљ Милутин даровао Хиландар земљом коју је добио у прикију без формалне сагласности супруге.

43 Марковић, 114.

44 Синтагма, 251.

се имовина имовина наслеђивала зависно од поријекла – мајчином или очевом линијом. Умјесто тога, законодавац изричито афирмише првенство потомака над прецима у наслеђивању. Дјеца као непосредни потомци стичу право на наслеђивање и оне имовине која потиче искључиво од једног родитеља, при чему имају предност у односу на претке оставиоца. Тиме се додатно наглашава њихов повлашћен положај у наследноправном поретку.

5.3. Разлози лишавања дјеце наследства

У Синтагми, у глави 12 слова К, налазе се одредбе о лишавању наследства. Помињу се три термина чије значење можемо интерпретирати. У наслову се помиње син, а у садржају појединачних одредаба наилазимо на претежно обраћање у мушком лицу, а на једном мјесту се изразито помињу мушка дјеца, да би се већ у наредној одредби поменуо полно неутрални израз дјеца.

„Још о лишавању синова наследства

Заповедамо да се син лишава права наслеђивања родитељске имовине из следећих разлога:

1. Ако дигне руку на своје родитеље.
2. Ако им нанесе тешку и ружну увреду.
3. Ако их оптужи за измишљене преступе против цара или државе.
4. Ако као травар општи са траварима.
5. Ако отровима покуша да угрози живот својих родитеља или на неки други начин.
6. Ако буде имао (полни) однос са својом маћехом.
7. Ако лажно оптужи родитеље, па својом тужбом учини да они претрпе велику штету.
8. Ако леже као дугогодишњи болесници, или их је стигла старост и немоћ, а он се не стара о њима, и кад га родитељи зову, не жели да се стара о њима.
9. Ако деца мушког пола не буду хтела родитељима да буду гаранتي за дуг.
10. Ако се установи да је неко од деце спречило родитеље да напишу завештање. Ако им успе да после овога ипак то учине, имају право да такво дете искључе из наследства.”⁴⁵

Кршљанин наводи да су одредбе о лишавању наследства претежно полно неутралне и да се не треба обазирати на навођење „синова” у наслову јер је ријеч о грчком термину υιοί који се користио да се означе оба пола.⁴⁶ Прихватајући то језичко објашњење и имајући у виду да су већину повреда према родитељима могла извршити оба дјетета, не можемо ове одредбе

⁴⁵ Синтагма, 251.

⁴⁶ Кршљанин, 2024, 267–268.

сматрати као чврст темељ за закључивање о неједнаком наследином праву кћерки и синова. С друге стране, не можемо занемарити индикацију да су ти основи вјероватно много чешће коришћени кад је у питању искључење из наследиства сина, јер је тешко замислити, имајући у виду ограничене могућности удате жене у имовинскоправном смислу, без обзира на пословну и правну те процесну способност, да је кћерка преузимала финансијску и здравствену бригу о родитељима уз бригу о својој породици, те да се то и очекивало од ње. Најчешће би брига о болесном или старом родитељу падала на оног ко би остао да живи у заједници са њим, а то су углавном били син или евентуално неудата кћерка, те удата кћерка јединица која би заједно са мужем остала у очевој кући.⁴⁷ Други аргумент је недоследна примјена термина дјеца. У наслову се помињу синови, у појединачним одредбама се у највећем броју случајева користи замјеница он, која је у повезници са насловом и алудира на мушко дијете, док се у деветој одредби изричито помиње дијете мушког пола, а у посљедњој, десетој, помињу се дјеца. О тој недоследности нема посебно изражених ставова у литератури. Несумњиво се може закључити да нису све одредбе једнако примјењиване и на мушку и на женску дјецу, те остаје питање да ли се ипак већина одредаба односила на мушког наслединика.

5.4. Преферирање дјеце даровањем

У глави 12 слова Д, под насловом „О даровима“, говори се о гаранцији законског наслединог дијела сваком од дјеце.

„Ако је неко дао несразмерно велики дар неке или неким од деце, приликом поделе наслеђа сваком детету треба да се сачува законити део онолики колики би му допао по закону, пре него што је отац дао поклон деци која су на овај начин била даривана.“⁴⁸

У истој глави расправља се о питању забране преферирања једног дјетета или више њих у односу на остале поклонице и располагањем за живота у његову корист. Осим тога, наглашава се вриједност поклона јер се упућује на његову несразмјерну вриједност као разлог за евентуално поништење и чување обима законом прописаних дијелова. Користећи *argumentum a contrario* закључујемо да је даривање дјеце у току живота могуће и да не утиче на каснију висину наслединих дијелова, односно да се забрањују само несразмјерни поклони учињени у корист једног или неколико дјеце, док би се и поклони веће вриједности толерисали уколико би били учињени у корист сваког дјетета.

47 Ibid., 234. Кршљанин примјећује различит фактички положај дјеце у породици, наводећи да су различито припремани на живот. Од сина се очекивало да остане у породици, доведе своју супругу у кућу и са њом подиже своју дјецу на родитељском огњишту, а од кћерке се очекивало да се уда и напусти породицу, прелазећи у мужевљеву кућу (породицу). Синови су спремани за улогу хранилаца породице и, најчешће, очево занимање (било оно ратарско, ратничко или неко треће), а кћери за бригу о кући и дјечи.

48 Синтагма, 182.

6. ДЈЕЦА КАО ПОЛНО НЕУТРАЛНА НАСЉЕДНА КАТЕГОРИЈА

Када расправљамо о насљедноправном статусу дјеце, најважније је питање да ли су у првом насљедном реду насљеђивала и мушка и женска дјеца једнако или су женска дјеца насљеђивала само када није било мушких потомака.⁴⁹ Кршљанин даје предност питању полног идентитета дјеце као насљедника у односу на питање њихове генерацијске припадности.⁵⁰ Постојала су јасно изражена мишљења да су у првом реду ексклузивно насљеђивала само мушка дјеца.⁵¹ И Стојан Новаковић је сматрао да се властеотска баштина насљеђује само у мушкој линији,⁵² да би касније ограничио своју тврдњу чињеницом да нема довољно непосредних доказа за такав став. Тарановски се у томе није слагао са Новаковићем тврдећи да не постоје уопште докази за такву тврдњу, већ је сматрао да је исправно прихватити тврдњу онако како је постављена: да насљеђују и мушки и женски потомци.⁵³

6.1. Предност синова над кћерима у насљеђивању

Ради упоредног сагледавања питања, занимљиво је примјетити да се у статутарним одредбама приморских градова мушка дјеца преферирају. Према Бујуклићевом мишљењу, иако су дјеца насљеђивала у првом насљедном реду (*figlioli*),⁵⁴ узевши у обзир породичноправне односе и структуру својинских односа у породици, немогуће је замислити да је свака кћерка одласком из породице носила са собом свој насљедни дио. Таква пракса би у великој мјери довела до осипања породичне имовине, нарочито имајући у виду вишебројност ондашњих породица. Највише што је кћерка могла добити је мираз⁵⁵, док су браћа морала сачекати сестре да се удају и тек онда да се жене.⁵⁶ Према Дубровачком статуту из 1272. године, отац је могао за живота раздијелити своју имовину међу мушком дјецом на тај начин што је могао слободно располагати само својим дијелом имовине у висини дијела једног сина и тај дио расподијелити само једном сину, док је осталу имовину морао распоредити мушкој дјечи на једнаке дијелове, са тим што је најстаријем сину морао оста-

49 О насљедним правима жена током историје види више Ђорђе Раковић, Мирјана Мишкић, „The historical development of women's inheritance rights”, *II International Scientific Conference „Challenges and perspectives of the development of the legal systems in the XXI century”, Conference proceedings*, Banja Luka 2022, 459–470.

50 Кршљанин, 259.

51 Уопште о повлаштеном насљедноправном положају сина вид. више у Лујо Маргетић, „Preferiranje djeteta po krčkom, rapskom i drugim primorskim statutima”, *Vijesnik historijskih arhiva Rijeke i Pazina* XVIII, 222–229. Žika Bujuklić, „Odredbe o porodici i nasljeđivanju u srednjovekovnom Budvanskom statutu”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* 3/1983, 159–179.

52 Стојан Новаковић, *Село*, Београд 1965, 153.

53 Кршљанин, 157.

54 Statut; Cap 212.

55 *Ibid.*, 138.

56 *Ibid.* 136.

вити дар до вриједности од једне либре сребра.⁵⁷ Сличне одредбе постоје и Которском статуту⁵⁸, с тим што је отац могао преферирати било којег сина, а не најстаријег. У Статутима средњовјековних приморских градова проназимо знатно већи уплив обичајног права него у преузетим византијским зборницима права. У свим реципираним зборницима из византијског права, додајући и Душанов законик том корпусу⁵⁹, у наслеђеноправним одредбама налазимо доминантна рјешења римско-ромејске традиције, док у слободним градовима налазимо на јачи утицај обичајног права.

6.2. Начело правичности у позивање на наслеђе првог наслеђеног реда

У Законоправилу Светог Саве, у глави 55,⁶⁰ грани 21 под називом „О завјештањима својевласних” проналазимо наслеђеноправне одредбе. Ту се дефинише шта је завјет, који су услови за активну тестаментификацију, врсте закључених тестамената и услови ваљаности тестамената. Као могући завјештајни наслеђеници спомињу се дјеца оставиочева (Грана 21. правило 12).⁶¹ Ако неко ко је писмен хоће да направи завјештање међу својом дјецом, најприје им биљежи вријеме, потом и сам записује имена своје дјеце руком, а уз то и размјерно злато и друго имање, коме уписује наслеђенике, не означавајући их слагањем бројева већ им свима имена приказујући, да би се у потпуности јасно и неоспорно уредило.⁶² Остацилац је дужан да своје имање распореди тако „да ниједне свађе пак дјечи не остави”. Сугестије законодавца у погледу избора завјештајних наслеђеника и начина располагања са покретним стварима указују на то да је законодавац желио додатно регулисати већ постојећу праксу да се непокретности и драгоцености преносе на дјецу интестатским наслеђивањем. Писањем тестамената се оставља могућност да се више имовине распореди у корист једног дјетета и да се једно дијете дарује више. Индикативна одредница „да ниједне свађе пак дјечи не остави” указује на то да се ипак у располагању имовином морало водити рачуна о принципу правичности. Упитно је да ли је тај принцип правичности био фактички коректив законски одређених наслеђених редова. Принцип правичности се помиње често у контексту дјеце као наслеђеника првог наслеђеног реда. У 30. грани, у правилу 16, наводи се да су, по правди, наслеђеници потомци и ако им не раз-

57 Dubrovački statut, 1. IV, cap. XVI: Si pater voluerit inter filios suos sua bona mobilia dividere xx et distribuere, possit hoc facere edam filiis nolentibus : istabilia edam possit dividere et partem suam unicuique filio assignare et si voluerint (точније: voluerint), dum vixerit, apud se partes filiorum omnium retinere; cap. XVIII: Pater (...) possit majori filio donare (...) usque ad napum unum argenteum de libra una.

58 Которски статут, 139.

59 У Душановом законуку проналазимо мјешовите утицаје, и римско-ромејског права и обичајног и сталешке праксе средњовјековне Србије.

60 Глава 55 Законоправила, Закон градски, превод је византијског Прохирона.

61 *Законоправило Светог Саве*, превод сарајевског преписа, Добрунска Ријека 2019.

62 Наташа Стојановић, „О наслеђивању у Законоправилу Светог Саве”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2014, 29.

дијели завјештатељ, сви се равноправно позивају и примају. Инсистирање на равноправности у позивању и прихватању насљедног дијела дјелује претенциозно, сугеришући да су дјеца једнако позивана, али и прихватала насљедство. Тешко да је законодавац могао имати такву информацију у моменту прописивања правила, а није баш природно да су сви позвани насљедници и прихватили насљедство, нарочито имајући у виду тадашње обичајно право.

У Законоправилу налазимо јасно разликовање дјеце по полу, и то не у случају навођења потенцијалних насљедника већ у случају дјелимичног поништења завјештања. У грани 25, која говори о обарању завјештања, у правилу 6, које говори о дјелимичном поништењу, наводи се да уколико је кћерка у власти или унук или унука у власти, нису поменути у завјештању, онда се завјештање само дјелимично обара а кћерка или унучад се постављају за насљедника. Супротно томе рјешењу имамо апсолутну ништавост у случајевима када се оставиоцу накнадно роди син или унук. У том случају се завјештање потпуно поништавало. Навођење таквих разлика јасно сугерише да је искључење из насљедства сина било озбиљније схватано, односно да су веће санкције примјењиване уколико би била повријеђена насљедна права сина.

7. ЗАКЉУЧЦИ

Израз дјеца је био уобичајен израз за потомке у правој линији нисходно и тако се користио у српском средњовјековном праву. Без изузетка, израз дјеца је коришћен за сукцесора родитељске и породичне имовине, без обзира на то да ли је у питању била заоставштина или брачна тековина. Иако збирни израз сугерише да су потомци оставиоца били универзално обухваћени, није било тако. Као што је претходно поменуто, дјецом, односно насљедницима првог насљедног реда нису се сматрала ванбрачна дјеца. На више мјеста у Синтагми Матије Властара је наглашено да се имовина међу дјецом дијелила по принципу правичности, „без да иједне свађе дјеци остави”. Складно томе, претпостављено је једнако позивање и мушких и женских насљедника. Колико је тај фактички коректив слободе опоручивања имао улогу у пракси, није извјесно. Терминолошка досљедност у коришћењу израза „дјеца” за насљеднике првог насљедног реда повремено је нарушавана, на примјер одредбама о лишавању сина родитељске имовине, у којима се израз син недосљедно користио у таксативном набрајању ограничења. Од десет набројаних ограничења, њих девет се недвосмислено односило на сина као мушког насљедника, док се у десетом ограничењу спомињу дјеца као збирни израз за насљеднике. Стога, и поред извјесних ограничења превода, остаје сумња да су постојале очигледне разлике у праву насљеђивања мушких и женских потомака. Према ријечима Тарановског, та сумња је безразложна јер у законским одредбама није било разликовања на мушке и женске потомке. Став Тарановског се мора схватити уз ограду од обичајног права јер уважава ранију праксу и сталешке односе у средњовјековној Србији.

Основ за дискриминацију у праву наслјеђивања мушких и женских потомака може се наћи у старом словенском обичајном праву по којем кћерке не наслјеђују са браћом, већ их браћа удају и удомљавају. Таква пракса је постојала и у статутима приморских градова и острва на Јадрану. Стога закључујемо да су римско-ромејски принципи наслједног права преузети у законским прописима средњовјековне Србије, док је у сусједним, аутономним градовима на снази било словенско обичајно право које је, уважавајући сталешку праксу, отвореније преферирало мушког наслједника.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

- Матија Властар, *Синџајма*, превод са старословенског Татјана Суботин-Голубовић, ур. Коста Чавошки, САНУ, Београд 2013.
- Законоправило Светог Саве, превод сарајевског преписа, Добрунска Ријека 2019.
- Биљана Марковић, „Јустинијанов закон”, *Средњовековна византијско-српска правна компилација*, ур. Коста Чавошки, Београд 2007.
- Edwin Hanson Freshfield, *A Manual of Roman Law. The Ecloga*, Cambridge University Press, 1926.
- Ante Romac, *Izvori rimskog prava*, Izdavačka kuća „Informator”, Zagreb 1973.
- Monumenta Historico Iuridica, Liber Statutorum civitatis Ragusii (V. Bogišić, C. Jiriček), Zagrabie 1904.

Литература:

- Žika Bujuklić, „Odredbe o porodici i nasljeđivanju u srednjovekovnom Budvanskom statutu”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* 3/1983.
- Marijan Horvat, *Rimsko pravo*, Pravni fakultet, Zagreb 2008.
- Kalliopi Papakonstantiou, *Die collatio dotis, Mitgift und Miterben-Auseinandersetzung im römischen Recht*, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien 1998.
- Lujo Margetić, „Ekloga iz 796. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 1/1980.
- Lujo Margetić, „Preferiranje djeteta po krčkom, rapskom i drugim primorskim statutima”, *Vijesnik historijskih arhiva Rijeke i Pazina* XVIII.
- Dorđe Raković, Mirjana Miškić, „The historical development of women’s inheritance rights”, II International Scientific Conference „Challenges and perspectives of the development of the legal systems in the XXI century”, Conference proceedings, Banja Luka 2022.
- Ante Romac, *Rimsko pravo*, Narodne novine, Zagreb 1987.
- Теодор Тарановски, Увод у историју словенских права, Карло Кадлец, Првобитно словенско право пре Х века, Јеврем Герасиновић, Старо српско право, Београд 1922–1925.
- Ville Vuolanto, *Child and parent in Roman Law*, The Oxford Handbook of Roman Law and Society, ed. Paul de Plessis et al., London 2016.
- Сима Аврамовић, Војислав Станимировић, *Упоредна правна традиција*, Београд 2017.
- Борис Бабић, Марко Ромић, „Слобода тестаментарног располагања имовином и византијска управа у одредбама Еклоге”, *Српска правна мисао*, Бања Лука 2024.

- Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Београд 2016.
- Нина Кршљанин, *Правни положај жене у средњовековној Србији*, Београд 2024.
- Антун Маленица, „Римска правна традиција у српском праву”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* XXXVIII, 2/2004.
- Зоран Мирковић, *Српска правна историја*, Београд 2017.
- Никола Мојовић, „Право својине у српском праву за вријеме цара Стефана Душана”, *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 1999, 305.
- Стојан Новаковић, *Село*, Београд 1965.
- Милена Полојац, *Римско право. Порекло и темељи приватног права*, Београд 2023.
- Александар Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопље 1928.
- Ђорђе Степић, „Правни положај жена у Душановом законик у, са посебним освртом на властелинке”, *Весник правне историје/Herald of legal history* 2/2020.
- Здрава Стојановић, *Српска правна историја*, Бања Лука 2020.
- Наташа Стојановић, „О наслеђивању у Законоправику Светог Саве”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2014.
- Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Службени лист, Београд 1996.
- Зоран Чворовић, *Душанов законик у Руском ојлегалу, Прилог ујоредној српско-руској правној историји*, Catena Mundi, Београд 2018.
- Срђан Шаркић, Драгољуб Поповић, *Велики правни системи и кодификације*, Нови Сад 2014.
- Срђан Шаркић, „Институти римског права у средњовековној Србији”, *Зборник радова са конференције „Изазови и перспективе развоја правних система у 21. вијеку”, III том посвећен обиљежавању стогодишњице рођења проф. Анте Ромца*, Бања Лука 2023.

Mirjana Miškić, LL.D

Associate Professor

University of Banja Luka Faculty of Law

Đorđe Raković, LL.D

Associate Professor

University of Banja Luka Faculty of Law

CHILDREN AS PRIMARY HEIRS IN SERBIAN-RHOMAIAN INHERITANCE LAW

Summary

The inheritance law of medieval Serbia is contained in the provisions of the Nomocanon of Saint Sava, Matija Vlastar's Syntagma, Dušan's legislation, as well as the ruling charters. According to Taranovski, "the existing monuments do not provide a unified system of inheritance law, but contain only individual provisions and indirect indications of inheritance". The content of inheritance law reflected the feudal character of socio-political relations and a complex system of property relations. In this paper, the authors will present their view on the legal concept of children as carriers of the first order of inheritance, considering the relevant sources of medieval Serbian law of Roman origin.

Keywords: *Children. – First line of succession. – Taranovski. – Roman law. – Inheritance law. – Serbian medieval law. – Serbian-Roman law.*

Милош Станковић*

ДОПРИНОС ПРОФЕСОРА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ УТЕМЕЉЕЊУ УПОРЕДНЕ ПРАВНЕ ТРАДИЦИЈЕ У СРБИЈИ

Професор Теодор Тарановски сврстава се у ред руских интелектуалаца који су својом ерудицијом, научним и наставним доприносом оставили неизбрисив траг у историји Правног факултета Универзитета у Београду након Октобарске револуције. Предмет истраживања у овом раду је истраживање хисто­рије о Тарановском као утемељивачу упоредне правне традиције у Србији, схваћене као компаративноисторијске научне дисциплине.

Са тим циљем, први део рада посвећен је анализи личних, породичних и животи­них прилика које су определиле његове погледе на свет и усмериле научно стваралаштво Тарановског, а међу којима се издвајају рационални панславизам, конзервативизам и опредељеност за легализам и државотворност.

Централни део рада посвећен је анализи схватања упоредноисторијског правног метода Тарановског. Он га је дефинисао интердисциплинарно, делимично и као социолог, примењујући га као анализу упоредноисторијске ене­зе друштвених појава која се остварује посматрањем, односно поређењем. При томе, избегавао је и преувеличавање и минимизирање националне елемен­та у праву, због чега је, иако из различитих разлога, кришковао и историјскогравну школу и школу природног права.

С тим у вези, показано је, на многобројним примерима из његових дела, како је Тарановски користио ту методологију. С једне стране, стварао се да утврђујући сличне или идентичне тенденције у историјском развоју правних и државних устанаова различитих народа установи општа заједничка места у правној еволуцији у оквиру истих или чак различитих племенских права. То му је послужило да повремено анало­јама попуњава празнине у историјскоправним изворима појединих народа. С друге стране, неретко је у

* Аутор је ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, milos.stankovic@ius.bg.ac.rs.

својим истраживањима ишао и корак даље, те је на основу утврђених сличности дефинисао и разлике у развоју и особинама државних органа или правних институција појединих народа, објашњавајући њихову самосвојну еволуцију спољашњим или унутрашњим факторима развоја.

Ипак, као савестан и оштар научник, Тарановски је увиђао и могуће недоследности у поредноисторијској правној методи, који се, према његовом мишљењу, сувише често и олако сводио на истражања рецепције и међусобних утицаја националних права. Стога је последњи део овог рада посвећен његовој аргументацији да у историјским поређењима једнако треба избежавати таксистивно набрајање сличности и разлика између различитих националних права, баш као што, у нужно шематизованој и астрактној слици историјских тенденција која проистиче из историјских комбинација, ипак треба водити рачуна о детаљима и специфичном правном развоју појединих државних и правних система сваког народа.

Имајући све то на уму, аутор закључује да се Теодор Тарановски лењивим-но може сматрати уштемљивачем модерног изучавања упоредне правне традиције у Србији.

Кључне речи: Теодор Тарановски. – Упоредноисторијски правни метод. – Позитивизам. – Упоредна правна традиција.

1. УВОД

Професор Теодор Васиљевич Тарановски је један од дојена који су у међуратном периоду значајно утицали не само на развој историјскоправне науке у Краљевини СХС, већ и на врхунски квалитет наставе на Правном факултету Универзитета у Београду. Његов научноистраживачки рад био је, у епохи у којој је живео, оригиналан и инвентиван, те је инспирисао многе генерације истраживача да га следе и надограде његово дело. Због своје универзалне вредности, његове научне расправе представљају полазну тачку чак и за савремена истраживања. Зато је, након скоро деведесет година од његове смрти, тешко рећи нешто ново или непознато о професору Теодору Тарановском.

Ипак, чини се да се и данас може понудити макар другачије сагледавање појединих његових радова, то јест њихова анализа из нешто другачијег угла. То би могло да осветли и неке, до сада можда недовољно разматране, аспекте научног доприноса Тарановског. Такву могућност оставља ретроспектива из које се може посматрати професоров рад, а која и без анахронизама може јасно да укаже на авангардност његових размишљања. Отуда и једна од могућих хипотеза, чије ће доказивање бити предмет анализе у овом раду, да се Теодор Тарановски на нашим просторима може сматрати уштемљивачем упоредне правне традиције, схваћене као модерне, мултидисциплинарне компаративноисторијске науке.¹ Њен задатак би се могао схватити као откривање

1 Развој упоредне правне традиције као научне дисциплине треба раздвојити од еволуције истоименог наставног предмета у нас. О развоју упоредне правне традиције као нас-

„законитих тенденција” развоја права, како у целини, тако и поводом генезе појединих правних установа у свету, поређењем развитка најкарактеристичнијих правних система у одређеним, временски блиским епохама. У томе не би требало вршити вештачка апстраховања и избегавати детаље и нијансе особене за појединачне правне системе, као што не треба ни пренаглашавати значај сваке могуће разлике и свести предмет истраживања Упоредне правне традиције на набрајање скупа неповезаних различитости.² С тим у вези, а полазећи од богатог научног опуса професора Тарановског, истраживање у овом раду ограничиће се, пре свега, на догматску анализу научних дела која је он написао или допунио за време свог живота у Београду, као и оних његових дела која су у том периоду преведена на српски језик.

2. ОКОЛНОСТИ КОЈЕ СУ ОБЛИКОВАЛЕ НАУЧНИ РАД ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ

Да би свестраније и у ширем контексту могла да се аргументује теза о професору Теодору Тарановском као утемељивачу Упоредне правне традиције у Србији, неопходно је да се сагледају кључне чињенице које су извесно определиле његове погледе на живот и научно стваралаштво. У том смислу, релевантним се чине околности које су се односиле на његове породичне и животне прилике, укључујући и оне на које није непосредно он утицао, образовање које је стицао и идеолошка и научна схватања које је током свог богатог стваралачког периода усвојио.

Теодор Тарановски је рођен, од оца Руса, свештеника, и мајке Пољацине (пореклом из племићке породице), 1875. године у Плонску, у Русији. Одрастао је у Пољској, добро изучивши у Шестој варшавској гимназији латински и грчки језик. Правни факултет завршио је на руском универзитету у Варшави, где се, за разлику од других руских универзитета, предавала историја словенских народа и где се заинтересовао за упоредну историју других словенских народа. На Варшавском универзитету је започео и наставничку каријеру. Након што је одбранио магистарски испит из историје руског права, државног права, историје политичких теорија и међународног права, од 1899. је предавао правну енциклопедију, а од 1903. године историју руског права. Варшавски универзитет напустио је као ванредни професор отишавши на универзитет у Јарославу, где је, такође као ванредни професор, предавао историју руског права и енциклопедију права. Од 1908. године, предавао је на Универзитету у Јурјеву (Дорпату, Тартуу) у Естонији, где је 1912. године изабран у звање редовног професора. Почетком 1917. у највише наставничко звање изабран је и на Универзитету у Петрограду, али је услед револуционарних прилика најпре емигрирао у Кијев и Харков, па у Јекатеринослав, где је организовао Правни факултет, чији је био декан. Иако је по избијању Октобарске револуције имао

тавног предмета на Правном факултету Универзитета у Београду вид. детаљније у Сима Аврамовић, Војислав Станимировић, *Ујоредна правна традиција*, Београд 2024, 9–11.

2 *Ibid.*, 13–19.

могућности да своју наставничку каријеру настави у Варшави или у Софији, определио се за Београд, можда и под утицајем чињенице да је његова супруга била пореклом са наших простора. На Правном факултету у Београду је 1920. године изабран у звање хонорарног професора, а 1927. године у звање редовног професора словенског права.³ Стваралачки рад и научни допринос професора Тарановског добили су потврду и његовим избором за члана Српске краљевске академије наука, Украјинске академије наука, дописног члана Бугарске академије наука, члана Словенског института у Прагу, члана Пољског научног друштва у Лавову и почасног члана Матице српске.⁴

Универзитети различитих словенских држава на којима је Тарановски предавао правну енциклопедију и наставне предмете у вези са историјом права словенских народа изградили су га као ерудиту и утицали су на његову научну методологију и, на известан начин, на његов панславистички приступ. Добро владање свим словенским језицима (разуме се, укључујући и српски језик, који је савладао брзо по доласку у Београд) омогућило је Тарановском да се ваљано упозна са националним историјама државе и права словенских народа. Кроз истраживачки процес, он је нужно морао да уочава сличности и разлике између појединачних словенских права које су се формирале током историје, те је последично био у стању да доноси и опште закључке у вези са историјским развитаком те правне породице.⁵ Потврду таквог гледишта дао је Соловјев: „Заузимајући дуго година катедру историје руског права, није се никад затварао у искључиво националном оквиру, него је сваком историско-правном питању прилазио са широког упоредног гледишта, са познавањем

3 Говор др Драгољуба Аранђеловића на испраћају проф. Теодора Тарановског, „Некролог – Др Теодор Тарановски”, *Архив за правне и друшћивене науке* 1/1936, 205; Јелена Даниловић, „Допринос Теодора Тарановског српској правној историографији”, *Теодор Тарановски – Историја српског права у Немањинској држави*, Класици југословенског права, Београд 1996, 7–9.

4 Евгеније Спекторски, „Живот и личност професора Теодора Тарановског”, *Архив за правне и друшћивене науке* 3/1936, 217–221; Говор др Драгољуба Аранђеловића на испраћају проф. Теодора Тарановског, 206.

5 У посмртном говору посвећеном Тарановском, Александар Соловјев је навео како му је уочи смрти Тарановски говорио да је привео крају рад на историји бугарског права, да је за потребе италијанске енциклопедије био приправан да сачини нацрт историје руског права, да је започео дело које је за предмет имало проучавање сталешке монархије код словенских народа те да је у младости учио шведски језик у намери да испита утицаје шведског права на реформе Петра Великог. С тим у вези, Соловјев је дао оцену рада Тарановског: „Човек изванредно широког образовања, покојни је кроз цео живот радио на неколико научних грана, у неколико праваца; али ти правци нису се размимомлазили, него били су спојени у хармоничну целину. Почео је од рада на енциклопедији права, коју није предавао као систем догматичких појмова и формула, него је све проблеме теорије права излагао у њиховом историском аспекту” Говор др Александра Соловјева на испраћају проф. Теодора Тарановског, „Некролог – Др Теодор Тарановски”, *Архив за правне и друшћивене науке* 1/1936, 206. Осим поменутих дела која је, по речима Соловјева, припремао Тарановски, Спекторски наводи да је Тарановски припремао и рад који се тичао историје српског права у XIX веку, рад о породичној задрузи на основу новопронађених Гајевих фрагмената, а да је сасвим био привео крају кратак уџбеник из историје права словенских народа и монографију о Душановом закону. Е. Спекторски, 221–222.

теориских проблема, нарочито у области историје државног права.”⁶ Слично је и Спекторски оценио рад Тарановског: „Његова првобитна и основна струка била је, право речено, само историја руског права. Али он није замишљао ову историју без везе не само са литванским правом, него и са правом других Словена, западних и источних, и још са правом других народа. Осим тога надовезивао је историју на теорију. Све ово откривало му је такав видокруг који недостаје већини и руских и словенских и западних историчара.”⁷

Било је у таквој методологији професора Тарановског и искреног словенофилства и жеље да се словенски народи, а посебно они од којих је водио порекло – Руси и Пољаци, боље упознају, културно зближе и на крају измире. Са једнаком дистанцом је посматрао тежње пољских и чешких научника да изграде тзв. западнословенски правац, баш као и потенцирање азијских начела у руској култури. Но, у том његовом приступу ипак је било много више рационалног, заснованог на научним методама и непоколебљивој оданости научним законитостима, што је био лајтмотив животног и научног стваралаштва Тарановског.⁸ Емотивни однос према словенским народима, којима је припадао, на то се само надовезивао и представљао допуну, а не противтежу нити искључиви или приоритетни мотив његових научних закључака. „Волео је Словенство као целину и као део Европе”, баш као што је веровао да упркос постојању међусобних разлика, западна и источна култура у Европи представљају само „два типа јединствене европске, хришћанске цивилизације,” истиче Соловјев.⁹

Друга значајна особина која је определила стваралаштво великог руско-пољско-српског професора огледала се у његовом конзервативном погледу на свет. „Његово схватање света прожимали су три мотива: сверуско државно родољубље, паметно словенољубље и оданост хришћанству.”¹⁰

Иако је ток живота Тарановског битно определила Октобарска револуција, његово научно поштење и аргументована критика социјалистичког гледишта економског материјализма доказују тврдњу да је однос Тарановског према догађајима у Русији, баш и као његов пансловенски приступ, био макар једнако рационалан колико и емотиван. Чини се да такав његов поглед на свет није уобличио већ само потврдио Октобарска револуција јер се он

6 Говор др Александра Соловјева на испраћају проф. Теодора Тарановског, 206.

7 Е. Спекторски, 222.

8 „Разним априорним теоријама противстављао је изворе и упоредну методу. Није био занет ни словенофилском идеализацијом руске прошлости, ни западњачким култом туђих установа, ни евразиским одушевљењем према муслиманском истоку, ни презирањем или напротив обожавањем византиске културе, ни марксизмом са његовим унапред припремљеним калузима. Од многобројних теориских праваца или „изама” у објективној науци, као историчар, допуштао је само историзам, тј. доследно примењивање историске методе...” *Ibid.*, 224.

9 Говор др Александра Соловјева на испраћају проф. Теодора Тарановског, 207.

10 Е. Спекторски, 224. Све то би се, у ужем или у ширем смислу, могло подвести под начела конзервативне идеологије. Вид. Francesco Giubilei, *The History of European Conservative Thought*, Translated by Rachel Stone, Regnery Publishing, New Jersey – Washington 2019, 17–24; Miša Đurković, *Konzervativizam i konzervativne stranke*, Beograd 2007, 33–44.

и у својим расправама које је написао још док је још живео у Русији (посебно у расправама „Правна метода у науци о држави. Њен развитак у Немачкој. Историјско-методолошка истраживања” и „Догматика позитивног права у Француској при старом режиму”) бавио утицајем немачког и француског врховног суда на утемељење схватања о држави заснованој на вредностима потпуно супротним од оних које су заживеле у Русији након револуције. Тим идејама био је окупиран целог свог живота, па и не чуди то што се једно од његових последњих научних истраживања управо односило на критику „научног мита о првобитном комунизму”.¹¹

Међутим, Тарановски је и у другим радовима одрицао Марксовој доктрини карактер објективне научне теорије, третирајући је као „једнострану и самовласну”, док је Марксово гледиште „о сакривеним стваралачким силама социалне материје” окарактерисао као обичан мит, аргументујући да се друштво не може градити само на организацији материјалног, већ и духовног стваралаштва.¹² Из истих разлога из којих је износио критику позитивизма у социологији, Тарановски је то чинио и поводом економског материјализма, указујући на то да је свођење друштвене еволуције искључиво на економске односе и класну борбу сасвим поједностављено. Зато су, према његовом мишљењу, марксистички национални елемент, односно поделу на народе и њихове засебне историје, потпуно изостављали у својим истраживањима, баш као што нису објаснили ни како су економски односи узроковали националне разлике. Заправо, мислили су да поделу човечанства на поједине народе не треба признати као фактор друштвене еволуције, будући да је то, како су истицали, одговарало само буржоаској класи, за коју су сматрали да ће свакако ишчезнути у процесу и у циљу стварања друштва једнаких појединаца. Имајући све то на уму, Тарановски је закључио да су „претставници економског материјализма више практички политичари, него научни теоретичари, те више пазе на садашњост и будућност, него на прошлост”.¹³

На сличном трагу је противљење Тарановског ономе што је дефинисао као „предрасуде” о „царистичкој Русији”, односно о „царизму”. Заправо, то је становиште, настало после Октобарске револуције, на основу кога су и царистичка Русија и царизам окарактерисани као друштвено-политичке категорије конзервиране у својој суштини и у вишевековној руској прошлости. Инсистирање на тим појавама било је, према мишљењу заговорника тог схватања, вредносно супротно европским цивилизацијским тековинама и спречавало је да оне заживе у Русији. Тарановски је тако схватање дефинисао као „плод веште политичке пропаганде” и као наставак застареле рационалистичке идеологије француске буржоаске револуције,¹⁴ аргументујући да је појавом

11 Е. Спекторски, 223.

12 Теодор Тарановски, *Увод у историју словенских људских права*, друго прерађено и допуњено издање, Београд 1933, 46.

13 *Ibid.*, 89–90. Вид. такође: Теодор Тарановски, „Задатак и метода историје права”, *Архив за људске и друштвене науке* 1/1921, 12.

14 „Та пак идеологија може да укратко буде изражена овако: тек је револуција створила све оне политичке, правне и моралне вредности, на којима се базира модерно друштво; није томе

историзма, као „највећег успеха научне мисли у XIX веку”, још тадашњи развој науке изгубио уверљивост и актуелност.¹⁵

Јасно је да је у суштини таквог његовог гледишта било конзервативно начело које захтева константну надоградњу постојећих, потврђених вредности, залагање за друштвену еволуцију уместо априорног одбацивања старог зарад устоличења нечег новог и непровереног. Те опште идеје, у контексту расправе о васкрснућу идеје националне руске државе са истог оног места на коме се срушила, дефинисао је речима да се „историја непрекидно креће, те се прошлост не може да успостави, али мора да са својим трајним тековинама уђе у будућност. Није у питању рестаурација, него стварање нове, треће (за разлику од прошче и данашње), Русије, која ће знати да интегрира у државу цео народ и да онемогући њен слом од непријатељских интернационалних сила.”¹⁶

На том трагу, конзервативни поглед на свет Теодора Тарановског и његов однос према различитим чиниоцима руског друштва био је опредељен тиме да ли су они имали способност да разликују однос према држави од односа према конкретној власти.¹⁷ Тако је манифестовао синтезу критике марксизма као псеудонаучног правца и његове примене. Кроз призму његових личних прилика, Октобарска револуција није била повод већ потврда његових научних гледишта.

Коментаришући превирања за време владавине руског цара Александра III, Тарановски је сматрао да су марксисте злоупотребили сељаштво и раднике са циљем да се зарад успостављања социјализма уруши цела држава. Без разлике је посматрао деловање либералнијих кругова. Истицао је да ти слојеви друштва, иако начелно заинтересовани за опстанак државе, нису били задовољни економским просперитетом Русије и самоуправним повластицама у области просвете и привреде већ да су захтевали политичке и управне реформе засноване на доношењу устава и широј народној инклузији у вођењу државних послова. То је, у датим околностима, према његовом мишљењу, представљало опозициони рад према држави, а не према власти.¹⁸ С тим у вези,

ништа допринела прошлост пре револуције, која је претстављала само дивље самовлашће и негацију хуманих вредности; због тога се та прошлост не сме да испитује на који други начин, него само као узрок спасоносне револуције; свако друкчије интересовање према прошлости може да изазове само реакцију, те мора да се одбаци.” Теодор Тарановски, „Револуциони мит о 'царизму' и историска стварност”, *Руско-јујословенски алманах Одбора за јодизање сјомен-кајеле цару мученику Николи II у Панчеву*, Панчево 1934, 18.

15 *Ibid.*, 18–19.

16 *Ibid.*, 36. Једно од најпогрешније схваћених начела конзервативне идеологије јесте да се она противи свакој промени. Конзервативци се залажу и за одржање и поретка и за поступност промена. Њима је такође иманентно стално кретање и напредак идеја и друштва, али задржавањем суштинских елемената потеклих из традиције, које треба прилагођавати новим околностима. То је супротно „просветитељско-анархистичким идејама о промени која мисли да се на основу апстрактних начела преко ноћи могу укинути све старе и створити нове институције”. G. Francesco, 17; M. Đurković, 35–41.

17 „Ма да није увек одобравао руску владину политику, ипак је одлучно осуђивао сваковрсно роварење против државе.” Е. Спекторски, 225.

18 Тарановски је такво резонување потврдио и следећим речима: „Државна свест је код друштва очигледно попуштала. Код једних то је изазивало апатију, код других је будило симпатије према изразито антидржавним, субверзивним елементима, који су проповед-

он није био противник само социјализма већ свих оних идеја које је сматрао потенцијално рушилачким по државу, поредак и континуитет, а које су биле засноване на симпатисању револуционарних промена, независно од тога да ли су долазиле од социјалиста или од либерала, за које је, са жаљењем приметио, да су се, сваки из својих побуда, ујединили у схватању о потреби прерврата.¹⁹ С тим у вези, присталицама социјалног цезаризма јасно је супротставио револуционарне социјалисте, за које је истицао да као нихилисти „ништа (nihil) нису признавали од историјски датог”, рушећи на тај начин темеље и државне и друштвене организације. Додао је да су се ти социјалисти у борби за револуционарно успостављање социјализма борили применом субверзивних и терористичких аката управљених и на самог цара Александра II, што је, сматрао је, онемогућавало шири дијалог, сарадњу и остваривање реформи у руском друштву.²⁰ Закључујући да је стога била нужна борба против револуционара, а све са циљем релаксације тензија и наставка уставних реформи, Тарановски је са жаљењем закључио да се „борба против терориста није водила са потребном енергијом и вештином” те да је само један дан након одобрења уставног пројекта убијен цар Александар II, чиме је спречен природни развитак руске државе.²¹

Тарановски је, дакле, био човек изражених државотворних опредељења, која је неретко персонификовао кроз симпатије према одлучним и виспреним владарима, али увек се залажући за начела законитости.²² Таква идеолошка гледишта определила су и сфере његовог научног интересовања, то јест симпатије према начелу легалитета и чврстој државној организацији, али и изучавање упоредних процеса који су водили слабљењу појединих средњовековних словенских држава.²³

али револуцију ради револуције. Тако се рађала мисао о коалицији између либералних и револуционарних кругова. Није још било праве коалиције, јер није постојала никаква политичка акција, али се помало навикавало на мисао, да ће револуционари донети оно, што је потребно либералима.” Т. Тарановски (1934), 30–31.

19 „Није било бојазни, да ће револуционари сломити државу ради социјализма. Толико се у току векова руско друштво навикло на јаку државу, коју чува јака власт, да је сматрало државу, као нешто, што по себи постоји, што никако не може да се сломи. Ради обарања режима могу дакле да се задају ударци самој држави; од тога неће доћи ништа рђавог, него само добро, јер ће држава свакако остати, а пасти ће тобоже само режим. Стварао се код интелигенције опасни менталитет, у коме је пропадала државна свест, а укоренивала се вера у спасоносност револуције.” Т. Тарановски (1934), 31.

20 *Ibid.*, 29.

21 *Ibid.*

22 Своју расправу о Душановом законнику и Душановом царству он закључује речима: „Обновити Душаново царство; – то је столећима лозинка српског народа. Мислимо да се том лозинком имала у виду не само спољашња моћ него и правни дух државног уређења.” Федор Тарановски, „Душанов законик и Душаново царство”, *Материца српска* 12–13/1926, 37. „Начело законитости и правичности као идеал државне заједнице – то је онај принцип који је пок. Тарановски највише проучавао у својим научним студијама. Томе истом идеалу служио је у своме наставничком и јавном раду.” Говор др Александра Соловјева на испраћају проф. Теодора Тарановског, 207.

23 Као илустрација тог гледишта може послужити расправа Тарановског о односу Душановог законика и *Maiestas Carolina*. Као посебно маркантно треба истаћи његово гледиште о од-

3. СХВАТАЊЕ ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ О УПОРЕДНОПРАВНОМ МЕТОДУ

Теодор Тарановски је правио разлику између упоредног права и правне историје, али их је у извесном смислу сматрао и међузависним. Пре свега, сматрао је да је циљ историје права да историјски протумачи одређене позитивноправне норме, да објасни њихов развој и дефинише узроке промена у садржини и смислу појединих правних института, да би на основу свега тога антиципирала даљу еволуцију права и омогућила његово стварање и нормирање.²⁴ У вези са тим, истицао је да изучавање националне правне историје има и теоријски и практични значај. Прагматичне потребе се, према његовом мишљењу, огледају превасходно у омогућавању историјског тумачења једног националног права, што је важно помоћно средство догматичкој јуриспруденцији. С друге стране, независно од тога да ли је народ чија се историја права проучава сачувао своју државну самосталност и независност сопствених правних и политичких институција или је то изгубио, те живи у туђој држави и под страним правним поретком, изучавање народне правне прошлости треба да допринесе очувању националне културе, самосвести и опстанка.²⁵ Поводом националне историје права оних народа коју су дуго живели под туђом влашћу, Тарановски је указивао на то да држава, иако најзначајнији, није једини стваралац права, већ да су у његовом формирању увек значајну улогу имале и друштвене заједнице, у обиму у коме страна власт у њих није имала уплив или је кроз њих окупирани народ испољавао аутономију. То право, као природни продужетак националног права окупираних народа, он је назвао „социалним правом”.²⁶

Тарановски се залагао да се као основна метода историје права употреби историјско посматрање, али не једноставно посматрање чињеница из прошлости већ „посматрање генетичког кретања друштвених појава”. У вези са тим је и његово становиште да историјска метода уједно мора да буде упоредна: „То

носу српске властеле према функцији кефалије: „Да ли је то дужност доживотна или траје до опозива владаочевог, коју има компетенцију, како је уопште организована, то је ствар владаочева, до које властели не стоји. Није владалац осећао потребу да своје организационе планове износи пред јавност, нити су ти планови интересовали властелу, те у резултату о кефалији, о оном *brachium legale*, Законик ћути. Ако је тако, онда се одавде изводи врло важни закључак, и то да нису властела имали смисла за корпорацију (*esprit de corps*). Искоришћавали су своје сталешке повластице сваки појединац на своју руку, а на корпоративну акцију у државној управи и у судству нису ни мислили.” Теодор Тарановски, „*Majestas Carolina* и Душанов Законик (Прилог за историју сталешке државе у средњовековној Европи) – Приступна академска беседа на свечаном годишњем скупу Српске краљевске академије 7 марта 1933”, *Српска краљевска академија, Глас* CLVII/80, Београд 1933, 67.

24 Феодор Тарановски, *Енциклопедија ѿрава*, Београд 1923, 332–333.

25 Тарановски је сматрао да, за разлику од националне, општа историја права нема улогу помоћне дисциплине догматичкој јуриспруденцији нити има за задатак очување националне самосвести, „него има за циљ само теориске задатке научног сазнања”, што се испољило у њеном обрађивању „у облику светске историје права и у облику упоредне историје права.” Т. Тарановски (1933а), 78, 80–81.

26 *Ibid.*, 79.

значи, да историско изучавање, које смера да сазна поступни ток историског развитка, не може да се ограничи на један народ, једно друштво, него да упоредо изучава више народа, више друштава, да на тај начин издвоји све, што је случајно, и да има могућности да пронађе праву генетичку везу. Али и код изучавања неког једног народа, једног конкретног друштва, мора се узимати у обзир историја других народа, других друштава, да се избегне једностраност и претераност у објашњавању и процењивању проучаваних институција.²⁷ Тарановски је закључио, промовишући својеврсни кредо свог научног погледа о упоредној историји права, да „нас тај историзам обавезује, да не верујемо ни у каква непомична стања, обојадисана у једну боју, него да испитамо прошлост у њеном кретању и њеним разноликим манифестацијама”.²⁸

Посебна вредност таквог приступа огледа се у конкретним саветима Тарановског како га треба примењивати. Упоређујући историју права свих народа или само оних који по свом пореклу спадају у исту племенску групу, најпре треба утврдити општи ток развитка права код свих народа, односно код дате, изучаване племенске групе. Након овако дефинисаних сличности, неопходно је установити разлике у садржају и у току развитка права појединих народа у изучаваној групи. Уочени заједнички елементи у садржају и у развоју националних права у једном племену легитимно се могу сматрати законитошћу у развоју права целог тог племена. Утврђене сличности и општа места у развоју права различитих племена могу се чак сматрати начелним правцима развитка права у целом човечанству. С друге стране, установљене разлике постају специфичне особине развоја појединих племенских права или националних права у једном племену.²⁹ Тарановски је додао и то да се тако дефинисане особине права појединих народа морају објаснити, а да то треба учинити или уочавањем разлика у спољашњој средини или дефинисањем унутрашњих разлика између појединих народа и племена, које би се онда издвојиле као њихове националне или племенске особине.³⁰ Другим речима, историјски процеси и узрочно-последичне закономерности у развоју једног националног права те нужно разграничење стварних узрока од ирелевантних спољних околности за такав правни развој, на темељу чијег разликовања је једино могуће утврдити особености једног националног права, не могу се уочити анализом генезе правних института и појава само у оквиру једног националног права. Напротив, за утврђивање одређених општих законитости у развоју и различитих и појединачних националних права потребно је, истицао је Тарановски, поређење више правних система и дефинисање заједничких елемената у току њихове историјске еволуције. То, закључује он, доводи до тога да „позитивна историјска метода за изучавање права нехотице постаје једна упоредна-историјска метода”.³¹

27 Т. Тарановски (1933а), 61.

28 Т. Тарановски (1934), 19.

29 Т. Тарановски (1933а), 94–95.

30 *Ibid.*, 95.

31 Ф. Тарановски (1923), 323.

На основу сличности и разлика чије је постојање установио поређењем различитих, али ипак сродних правних система, Тарановски је у својим расправама и на конкретним примерима утврђивао особености неких правних института у оквирима појединачних националних права или чак правних система у целини у оквиру једне исте правне породице. Терминологијом логичког закључивања, он као да је најпре инсистирао на утврђивању заједничког појма (*genus proximum*), из кога је потом изводио појединачне разлике (*differentia specifica*), као одлике сваког конкретног правног система, да би најзад закључивао о нијансираности појединачних правних института у разматраним националним правима. Истина, зависно од контекста, Тарановски није баш увек инсистирао на доследном и консеквентном заокруживању те логичке радње. Тако су се понекада његова поређења заснивала само на утврђивању општих карактеристика правног института о коме је писао, али је то онда представљало подлогу за даљу аргументацију коју је износио. Оба поменута приступа Тарановски је комбиновао у свим својим делима, то јест није се методолошки везивао на инклинирање једном од та два приступа зависно од научне расправе коју је водио.³²

С друге стране, Тарановски је сматрао да упоредно право може да постоји и као помоћна и као самостална научна дисциплина. Према његовом мишљењу, као помоћна научна дисциплина, упоредно право има циљ да поређењем са другим позитивним правима боље објасни природу, предности и недостатке једног националног правног система. Као самостална научна дисциплина, поређењем појединачних позитивноправних института који воде порекло из различитих правних система или поређењем различитих правних система у целини, упоредно право треба да објасни основне карактеристике сродних правних система и да последишно допринесе њиховом приближавању или унификацији.³³

Тако је Теодор Тарановски дао замајац изучавању упоредне историје права, научно је објаснио ту дисциплину и поставио смернице њеног даљег изучавања. Он је био гледишта да упоредна метода можда и превасходно треба да послужи прецизнијем сагледавању и изучавању правне историје појединих народа и држава. Тако схваћена, полазећи од једнаких еволуционих стадијума, она може да послужи да се издвоје они узроци који су генерисали специфични државноисторијски и правноисторијски развитак у свакој појединачној националној средини.³⁴ Дакле, он се очигледно држао приступа да изучавање националне историје права треба да представља и полазну и завршну фазу у упоредном изучавању историје права. Полазну, јер тек изучавањем историјског развитка више појединачних националних правних традиција може доћи до поређења, а завршну, јер се на основу тако извршених компарација могу установити карактеристичне особине историјског развоја једног конкретног националног права или једног одређеног племенског права.

32 Примери такве методологије Теодора Тарановског биће изложени у наредном одељку овог рада.

33 Ф. Тарановски (1923), 329–330.

34 *Ibid.*, 329.

Ипак, Тарановски је истицао да такву методологију треба примењивати опрезно, увиђајући њене потенцијалне недостатке. Истицао је да се у изучавању националног или племенског права треба клонити обе крајности, и минимизирања и преувеличавања националног елемента у праву. За пример прецењивања националног елемента у праву навео је учење историјскоправне школе.³⁵ Отворено је исказивао неповерење према начелима на којима се темељила та школа историјске јуриспруденције, критикујући изостанак њеног експлицитног залагања за употребу упоредног метода, који је, према његовом мишљењу, заправо у средишту основних поставки историјскоправне школе. Чини се оправданом његова аргументација да се јединствено народно право, као производ народног духа, не може посматрати као константа, посебно не као непроменљива чињеница фиксирана од давнина, већ да је оно резултат историјске еволуције већег броја партикуларних права израслих у једном истом народу. Ово тим пре што је историјскоправна школа систем јединственог народног права стварала компилирајући обичаје различитих партикуларних права једног народа, навео је Тарановски. Чак и то је немогуће без примене упоредне методе, баш као што је и Хегелова филозофија историје, заснована на идеји да на сваком степену светског историјског развоја један народ најбоље манифестује објективну идеју права, немогућа без упоредног историјског изучавања права различитих народа, закључио је Тарановски.³⁶ Зато је он приступ историјскоправне школе у својој историјској реалности критиковао као анахрон и апроксимативан јер су током еволуције сваког народног права увек постојали и опстајали и локални обичаји. Ипак, оправдао га је са дидактичког гледишта јер се њиме указивало на елементе заједничког правног развоја који су резултирали стварањем јединственог народног права.³⁷

Имајући све то на уму, Тарановски је тврдио да метод компаративноисторијског изучавања треба да буде супротан основној поставци историјскоправне школе. Закључак о самониклости неке националне правне установе или националног права може се, сматрао је, донети тек када се примени компаративноисторијски метод, то јест када се утврди да дате особине не улазе у опште особине макар једне правне породице и да то није последица деловања фактора спољашње средине.³⁸ Управо на том плану Тарановски је уочио ограничења позитивне социологије јер су следбеници тог правца, према његовом мишљењу, често игнорисали етнички елемент у друштвеној и правној еволуцији. Тако су позитивни социолози и историчари права имали тенденцију да и сличности и разлике у друштвеном развоју различитих народа посматрају само као последицу дејстава сличних или различитих утицаја спољашње средине. Дефинишући такав приступ као ненаучан, Тарановски га је објаснио претераном позитивистичком тежњом за уопштавањем са циљем изналажења општих закона развоја, из чега је, био је уверен, проистицало поједноста-

35 Т. Тарановски (1933а), 96.

36 Ф. Тарановски (1923), 327–328.

37 *Ibid.*, 327.

38 Т. Тарановски (1933а), 96.

вљивање предмета истраживања.³⁹ У том контексту, Тарановски је изнео критику Контовог гледишта, наводећи да је у његовом приступу позитивизму социологија сасвим маргинализовала историју, баш као и друге друштвене научне дисциплине, свдећи задатак историје на прикупљање и описивање података и чињеница које само социологија може да искористи. То је била последица Контовог става да се различити аспекти друштвеног живота не могу проучавати у оквиру предмета појединачних наука, већ само у оквиру опште социологије.⁴⁰

Тарановски је користио сличну аргументацију и када је истицао недостатке школе природног права, само са аспекта минимизирања националног елемента у праву. Писао је да се конструкције природног права и садржина његових конкретних начела и одредаба нису могле извести само на основу апстрактног расуђивања већ да је било неопходно прибегавати и емпиријској анализи сагласности одредаба појединих позитивних права са постављеним оквирима природног права. То се могло учинити само упоредном анализом права различитих народа да би се утврдило које се правне норме примењују, ако не код свих, онда код већине народа, да би се онда могле уздићи на ранг „природне правичности”, односно природноправних норми. Доказ исправности таквог расуђивања Тарановски је пронашао и у научном методу појединих присталица школе природног права, попут Монтеस्कјеа, који се упоредном методом служио у свом чувеном делу „О духу закона”, али и Лајбница, који је сматрао да се процес светског развитака права може објаснити једино упоредним изучавањем права свих народа, укључујући и Словене.⁴¹

Ипак, иако је критиковао Контов радикални позитивистички приступ, у коме се историја маргинализовала, Тарановски јесте био склон интердисциплинарном приступу. Схватио је значај социологије права и политичке социологије за дубљу научну анализу и разумевање државних и правних институција које је изучавао. Није оспоравао да је почевши од седамдесетих година XIX века у историји права преовладао позитивизам, који је у њу продро, с једне стране, непосредно кроз француску и енглеску науку (пре свега кроз дела Огиста Конта и Џона Стјуарта Мила), а с друге стране, посредно и модификовано, кроз немачку правну науку. То је, према мишљењу Тарановског, водило томе да је „у друштвеним наукама позитивизам непосредно изазвао постанак социологије”, то јест да су „под утицајем социологије историци права почели (су) да сматрају своју струку као један специјални део социологије и на тај начин унели су у историју права позитивно схватање њеног научног задатка и научне методе”.⁴² Тарановски је ипак више инклинирао Контовом становишту. Тврдио је да историју права не би требало проучавати изоловано већ имајући у виду целокупност друштвених појава, то јест „наслањати се на спољашњу историју права”.⁴³

39 Т. Тарановски (1933а), 89–90.

40 Т. Тарановски (1921), 9.

41 Ф. Тарановски (1923), 323, 325–326.

42 Т. Тарановски (1921), 1.

43 *Ibid.*, 9.

Тако је, на извештајан начин, Тарановски упоредну историју права посматрао а упоредни метод дефинисао као социолог, аргументујући да се и метод упоредне историје права заснива на упоређивању, „као најсавршенијем методу историјског изучавања”. Сматрао је да је поређење у друштвеним наукама компензација за недостатак експеримента, јер компарација различитих услова који код различитих народа доводе до истих друштвених и правних појава има исту сврху као вештачка промена узрока који воде некој последици код експеримента. У оба случаја циљ је исти, изоловање директног или преовлађујућег узрока који условљава предвиђени развитак и води некој консеквенци.⁴⁴ Речима самог Тарановског, „посматрање је основа историјског познавања”.⁴⁵ У томе је оличено његово схватање да је позитивизам у науци (укључујући и правну науку), одбацио све метафизичке идеје и да је друштвени и правни развитак објашњавао једино проучавањем чињеница. Очигледно, оне су се у друштвеним наукама проучавале специфичним, историјским посматрањем јер се друштвене појаве и њихове особине могу правилно схватити само ако се третирају као један низ у коме стално треба имати у виду утицај претходних на потоње генерације и појаве. Тако је позитивизам афирмисао вредност историјског метода за испитивање друштвених и правних појава као посебне врсте посматрања, да би се на основу историјског посматрања и индуктивног закључивања на крају могли установити емпирички закони друштвених појава. Утицајем на историју права, позитивизам је допринео томе да и та научна дисциплина примени идеју еволуције, односно да историја права израсте у доминантну научну дисциплину која објашњава друштвене појаве и у статистици и у кретању.⁴⁶ Најзад, полазећи од свих тих закључака, Тарановски је, попут упоредне историје привредног живота, упоредне историје религије или филологије, упоредну науку права дефинисао као „део социологије, као синтетичке науке о природним законима друштвеног живота”.⁴⁷ Такво његово гледиште не треба да чуди јер је Тарановски прихватио позитивизам још под утицајем свог учитеља, истакнутог слависте и професора варшавског универзитета Теодора Зигеља, иако је временом у својим схватањима све више инклинирао позитивизму Огиста Конта.⁴⁸

Зато је Тарановски закључио да је „посматрање основно средство позитивне методе, на коме се код савремене науке базира историјско изучавање права”... „Тек позитивна методологија поставила је упоредно изучавање права на потпуно научно земљиште. Са позитивног гледишта упоређивање није ништа друго, до особита врста основне позитивне методе, која се састоји у посматрању.”⁴⁹ Другим речима, друштвене појаве које се у различитим цивилизацијама догађају под различитим условима најпре треба посматрати, затим поредити, да би се на крају разграничили они услови који су универзални

44 Ф. Тарановски (1923), 328.

45 Т. Тарановски (1921), 16.

46 *Ibid.*, 7–10.

47 Ф. Тарановски (1923), 329.

48 Ј. Даниловић, 10.

49 Ф. Тарановски (1923), 323, 328.

и објективно дати од оних који нису од утицаја за настанак извесне појаве.⁵⁰ Дакле, да би поређење било успешно, неопходно је поредити само аналогне појаве, а то су оне које се налазе на истом ступњу развитака, поентира Тарановски.⁵¹ То гледиште је додатно развио речима да „...упоређивање мора да буде историјско. Према томе треба да се говори не само о упоредној методи, него о историјској упоредној методи. Баш историјски моменат сачињава оно битно обележје, које одликује модерну упоредну методу, схваћену у духу позитивне методологије, од оног упоређивања којим су се користили Аристотел, Боден и Монтескје”.⁵² Имајући све претходно на уму, Тарановски је закључио: „Примењена на историју права упоредна је метода створила упоредну историју права. Упоредна историја права не слика право, које је ма кад постојало, него установљава једнолике црте у развиту различитих правних система. Она не успоставља конкретну стварност, него конструише апстрактну схему за објашњавање прошле стварности. Општа историја права је у позитивизму примила облик упоредне историје права”.⁵³

Најзад, Тарановски је аргумент за примену упоредноисторијског метода пронашао и у пракси која је постојала у историјскоправним изворима, то јест у историјској легислативи и историјској јуриспруденцији, баш као и у литерарним изворима. Убедљив је и општепознат аргумент да је од најдавнијих дана па до нашег времена сваки савестан законодавац најпре анализирао законе и обичаје других народа и држава, да би их потом усвајао или прилагођавао потребама сопствене средине. Тарановски је за то пронашао примере у старовековним законима, попут Солонових закона и Закона XII таблица, и у појединим нововековним легислативним актима, као што је руски Законик цара Алексија из 1649. године.⁵⁴ Такође, указао је на начин настанка *ius gentium*, који су перегрински претори не само примењивали док су пресуђивали него су га и стварали узимајући у обзир општа правна начела до којих су долазили и на основу разума и поређењем римског *ius civile* са правом странаца. С друге стране, у теоријском смислу, са циљем изучавања могућих облика владавине и врста државног уређења, Тарановски је потенцирао значај различитих правнофилозофских дела, попут Аристотелове *Полиѿиике*, коју је грчки филозоф написао поредећи законодавства и правне праксе различитих грчких полиса. За пример је узео и *Collatio legum Mosaicarum et Romanorum*, у коме је поређењем римског права са Светим писмом требало пронаћи заједничке елементе у световном и духовном праву те у римском праву дефинисати „писани разум”.⁵⁵

50 „Код сваке друштвене заједнице еволуциони се процес врши напосе. Пошто је ипак тај процес свуда битно подједнак, то се најбољи пут за сазнање природних закона друштвене еволуције састоји у упоређивању њених конкретних манифестација код посебних друштвених заједница. Позитивизам је истакао упоређивање као најсавршенију методу историског изучавања. Упоређивање у позитивном схватању јавља се као једна нарочита врста основног начина позитивне методе – посматрања.” Т. Тарановски (1933а), 81.

51 Ф. Тарановски (1923), 328.

52 *Ibid.*, 328–329.

53 Т. Тарановски (1933а), 82.

54 Ф. Тарановски (1923), 323–324.

55 *Ibid.*, 324–325.

4. ПРИМЕНА УПОРЕДНОПРАВНОГ МЕТОДА У ДЕЛИМА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ

Своја теоријска опредељења у вези са коришћењем упоредноисторијског метода Тарановски је и практично примењивао у својим научним делима.

У прву групу могли би се сврстати примери у којима се Тарановски ограничио на то да изведе опште закључке поређењем особина различитих државно-правних система или у њима постојећих појединих правних института. То је чинио указивањем на сличне или идентичне тенденције историјског развоја у различитим државама и код различитих народа у истој или сличној епохи. С друге стране, стварајући такав основ, он је повремено ишао и корак даље, те се служио аналогijом да би попунио евентуалне празнине у појединачним националним историјским изворима у вези са одређеним правним институтима или функционисањем појединих државних органа.⁵⁶ При томе, Тарановски се није нужно усмеравао само на историјска поређења између племенски сродних народа већ је упоређивао право и између народа чија права припадају различитим правним породицама. Тиме је дао још један доказ својој ерудицији и показао значај интерних и екстерних разлика на формирање појединих народних права, а о чему је више речи било у претходном одељку.

Описани приступ Тарановски је поткрепио позивајући се на методологију коју су у својим делима користили Иванишев, Јиричек и Леонтович, коју он сматрао исправном: „Пошто су права појединих словенских народа гра-не једног стабла, и то некадашњег јединственог племенског словенског права, то је сличност између њих у толико већа, у колико дубље улазимо у давнину. У давнини су права појединих словенских народа била потпуно блиска једно другом, може се казати, истоветна. Услед тога, у случају оскудице у изворима, односно стања давног права код извесног словенског народа, истраживалац може да се користи дотичном грађом о давном праву другог словенског народа, који има дотичне писмене изворе или у садашњим правним обичајима чува трагове, заостатке давног права.”⁵⁷ Међутим, Тарановски је додао и следећу констатацију, не ограничавајући се на поређења правних система само по пореклу сродних народа: „Словенско право не смета да се поред њега примењује упоређивање с правима других народа несловенског порекла. Има

56 Такав методолошки приступ, у контексту поређења улоге француских легиста и средњовековног српског свештеничког staleжа, Тарановски објашњава овако: „Аналогичне институције постоје на више места, али не долази свуда јасна свест о њима, јер није свуда развијена рефлексија, ни теорија. Можемо се дакле послужити конструкцијом, коју је истакла јаче развијена теоријска свест на једном месту, за расветљавање правне природе аналогичних институција на другим местима. Није средњовековна Србија имала своје легисте, ни политичке теоретичаре, али је имала институције аналогично онима, које су код себе конструисали легисти и теоретичари земаља са више развијеном интелектуалном културом. Да се тим конструкцијама и теоријама послужимо за интерпретацију фактичког српског материјала, то је потпуно целисходно, јер то нам даје могућност да оперишемо са категоријом истог стадијума и исте врсте развитка.” Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави – I део: Историја државној права*, Београд 1931, 146.

57 Т. Тарановски (1933а), 201.

много појава правног живота, вели Леонтович, које се подједнако сретају у историји свију народа, које имају заједнички карактер за све људе, не претстављају искључиве особине једног народа, него потичу уопште из човечије природе. У тим случајевима је потребно најшире упоређивање, као једно моћно средство за научно објашњење правног живота сваког појединог народа. Пошто између словенских народа постоји племенско јединство, сасвим је наравно да се упоредна словенска грађа најпре искористи за историју права сваког словенског народа. Али при томе се не одбацује упоређивање појединог националног словенског права са правом туђих народа, који не припадају словенском племену.”⁵⁸

Ипак, и у коришћењу те методологије Тарановски је био веома опрезан, напомињући да упоредноисторијске сличности између различитих народа и њихових државних и правних установа не морају бити последице правних транспланата, већ да једноставно могу бити последица чињенице да различити народи у блиским епохама на сличне, али ипак особене начине налазе решења за историјске и друштвене изазове са којима се суочавају.⁵⁹ С тим у вези, определио је и свој истраживачки задатак приликом поређења *Maiestas Carolina* и Душановог законика. Наиме, Тарановски је истакао да оба законска текста треба најпре упоредити са аспекта две историјске датости, које су уобличиле друштвене и политичке вредности епохе у којој су настали, а које су представљале синтезу традиционалних и иноваторских решења. При томе, он поређење није вршио у целини већ на примерима начелних питања која је бирао из оба законика, али која су била једнако карактеристична за стадијум у коме су се налазиле државе Карла IV и Душана Силног. Циљ се састојао у томе да се илуструје развитак две различите сталешке монархије, од којих је једна, Чешка, израсла под културним утицајем Рима, док је друга, Србија, формирана под дејством византијског културног наслеђа. Такво и слична истраживања, могла су, у случају да се утврде заједнички елементи еволуције (у конкретном случају код Чеха и код Срба), да укажу на заједничко порекло у племенским, језичким, културним и, напokon, правним својствима разматраних народа. То

58 *Ibid.*, 201–202.

59 „Изрично сталешки карактер српских сабора упозорје на њихово начелно сродство са сталешким скупштинама у другим европским земљама нове политичке формације – романским, германским и словенским. Да је Србија ту институцију прихватила од ма које од тих земаља, за то нема ни изворних података, ни ма каквих алузија... Подједнаке потребе воде свуда подједнаким последицама. Због тога није ни чудо, што је у приликама сталешке државе постала и постојала сталешка скупштина. Само у начелу је Немањинска држава била иста, као што су сталешке државе у другим земљама. У конкретном пак остваривању она је пружала свој самостални варијант. Према томе и српски сабори, иако спадају у заједничку врсту сталешких скупштина, имају ипак свој засебни (идиографски) карактер. Византија је била сасвим хетерогена политичка формација према сталешким државама. Она је могла утицати и стварно је утицала на јачање монархијске власти, на проширивање и подизање државних задатака, на сређивање судства и управе, на развијање грађанског и кривичног права и сл. Али није она могла да да ни обрасца, ни подстрек за стварање сталешке скупштине, јер није за то имала ништа одговарајућег, нити чак staleжа са истим функцијама. Српски сабор не може се никако извести ни из византијског сената, ни из византијског консисторијума, ни из византијске еуфемије.” Т. Тарановски (1931), 196–197.

је могло отворити простор и за уочавање истоврсних тенденција у правном развоју једне анализиране правне породице, а на основу упоредне анализе развоја права појединих народа који јој припадају.⁶⁰

Сличности које је Тарановски утврдио између Душановог законика и *Maiestas Carolina* састојале су се, пре свега, у томе што је за оба законика заједничко то што су у њима били прихваћени начело објективне одговорности и везаности владара законом. Наиме, иако у *Maiestas Carolina* краљ формално није био везан законом, над њим се као судија постављао Бог, а осим тога, као побожног владара, обавезивали су га принцип *neminem laedere* и заклетве које је морао да положи. Његова наређења супротна законском тексту била су ништава, а могао је и да одговара пред судовима посредством чиновника. Такође, ни један ни други законски текст нису предвиђали *ius resistendi*, баш као што је и за цара Душана и за цара Карла IV био заједнички персонални режим у судству и у управи.⁶¹

Осим тих, Тарановски је навео мноштво других упоредноисторијских примера да би објаснио организацију српске средњовековне државе, са циљем да расветли поједине правне институте или функције и овлашћења појединих друштвених група. Дефинишући друштвено-правни положај великих властелина стегоноша, као високих државних достојанственика у Душановом законик, он их је упоредио са пани хуроковније у Литванском статуту из 1529. године. Појам војника, који се јавља у српским средњовековним повељама, разјаснио је поређењем са идентичним појмом који је широко означавао властелински војнички staleж свуда у западној Европи, па и код Чеха и Пољака. С тим у вези, истакао је да се од Душановог законика војником сматрао сваки учесник у војном походу, за разлику од појма властеличић, којим је Душан желео да означи припаднике нижег племства. Објашњавајући соће, као директни порез који се уз војну обавезу наметао властели у Душановом законик, Тарановски је истакао да је сличан порез плаћала шляхта све до краја старе Пољске државе. За закључак да пронија у српском праву није била наследна, али да ју је у случају испуњености фактичких услова могао добити пронијаров наследник, за аналогни пример је узео установу поместије из Московске државе. Да назив Србље, који је за земљораднике употребљен у Грачаничкој хрисовуљи из 1321. и Аранђеловској хрисовуљи 1348–1353. године, није био усамљен пример изједначавања назива припадника народа и припадника најширег и најбројнијег круга лица која су живела у српској држави, потврђује компарацијом са крестијанима (христијанима), као руским сељацима који су тако називани од средине XIII века да би се разликовали од татарских освајача. Навео је да је структура својинских овлашћења на земљишту у држави Немањића, са прерогативима врховне својине, директне својине и плододуживања, била идентична својинском концепту у осталим средњовековним државама. Изједначио је средњовековну Србију са Француском, Русијом и Бугарском у погледу тога да је у свим тим државама овлашћење на доно-

60 Т. Тарановски (19336), 19–20.

61 *Ibid.*, 51–57, 69–71.

шење закона имао само цар, док су овлашћење за доношење уредби имали и владари нижег хијерархијског степена. Указао је на то да су назив и суштина српске владалачке титуле прихваћени из Византије. Аналогијом са ондашњим законским решењима у Русији, Пољској и Литванији, Тарановски је закључио да су и у Србији меропси на властелинским имањима били мање оптерећени него на приватним. Објаснио је да су и у српском и у руском праву појединачне цркве и манастири, као земљишни велепоседници, уживали статус правних лица, те да су наследност и искључивост у оквиру свештеничког staleжа, као државна мера (иако супротна канонским правилима), усмерене ка одржању равнотеже сталешке припадности, видљиве и у српском и у руском праву. Тарановски је показао да је српски владар, попут оних у Угарској и Немачкој, а за разлику од владара у Француској, Пољској, Чешкој, Бугарској и у појединим руским државама у току средњег века, имао покретну престолицу. На основу суштинске разлике између једне групе сталешких монархија, у којима су сталешке повластице увек биле само последица сталешких дужности (Француска, Московска држава) и друге групе сталешких монархија, где су сталешке повластице биле превалентне спрам дужности (Мађарска, Чешка, Пољска, поједине немачке земље), Тарановски је истакао да је по правном уређењу средњовековна Србија спадала у први тип држава, мада то није било доследно спроведено у пракси. Закључио је да је Душанов законик за средњовековну Србију представљао „основни закон”, на исти начин као што је тај концепт, у смислу скупа преседана, јавних обичаја и државне традиције, постојао у Француској. Анализом једног дела животописа краља Стефана Дечанског уочио је да је и у средњовековној Србији, на исти начин као у Византији, а потом и у Русији, постојало право на тзв. милосрдну интервенцију, схваћено као право и дужност свештенства да пред владаром интервенише, залажући се за опроштај или спровођење правде у поступку који се водио против неког лица, а посебно у вези са политичким прогонима.⁶²

Сличним приступом, то јест на темељима општепотврђеног историјског искуства, Тарановски је објаснио настанак племства, као једног од два повлашћена staleжа у свакој сталешкој држави. Образлажући улогу племства као групације професионалних средњовековних ратника, која је изникла са задатком да очува унутрашњи мир и спољну безбедност државе, а услед немогућности првобитне, непрофесионалне народне војске да одговори том задатку, он је племство упоредио са немачким ритерима. Том приликом је указао на то да је оно у немачкој историјској науци дефинисано као „сталеж који брани политичку независност и самосталност народа (Wehrstand)”. У истом појмовно-компаративном контексту, Тарановски је употребио немачки појам „наставничког staleжа” (*Lehrstand*) да опише улогу цркве у остваривању духовних, моралних и просветних потреба народа. На крају је закључио да је „исти карактер имала и српска властела”.⁶³ Тарановски је као заједнички орган свих сталешких држава дефинисао и Сабор у српском, или Земаљски сабор у ру-

62 Т. Тарановски (1931а), 14, 19, 26, 36–37, 51, 54, 60, 88, 105–106, 122–125; 130–132, 185, 200, 218–219, 231, 239–241.

63 Ф. Тарановски (1926), 14–15.

ском праву.⁶⁴ На трагу те образложене аргументације, он је критиковао Монтескјеово гледиште о сталешкој монархији и „готској влади” као германском новуму, показујући да се сталешка монархија развијала и код других народа на сличном нивоу историјског развитака.⁶⁵ На крају, друштвени мир и благостање, оличени у постизању хармоније између различитих сталежа, били су један од главних задатака који је постављен у Душановом законнику. Таквом, како га Тарановски назива, „узившеном погледу на улогу државе”, кумовала је, пргмета његовом мишљењу, идеја царства, афирмисана у Византији, пре свега у Синтагми Матије Властара, „који је без сумње био добро познат српском законодавцу XIV века”.⁶⁶

Примена компаративноисторијског метода уочљива је и на примерима расправе Тарановског о кривичном праву у Србији за време Немањића. Он се позвао на Маврикијев спис „Стратегикон”, где је наведено да је код Склава и Анта постојала освета, па је поентирао да „констатовани ту обичај освете мора да се призна у појединости и за Србе, јер не би се њихово изузимање из општесловенског обичаја могло чим оправдати”. Аналогичом са правима других народа закључио је да се кривично гоњење и у старом српском праву по правилу покретало приватном тужбом, а по службеној дужности у изузетним случајевима када је држава била непосредно правно заинтересована. Указао је на то да се сталешка диференцијација пресликавала на различите норме кривичног права које су примењиване на различите сталеже, што је била пракса у свим сталешким државама (Тарановски је за пример узео Чешку, Пољску, Хрватску, Русију и Србију). Конфискацију, као кривичноправну санкцију старог српског права, упоредио је са правном природом конфискације у старом пољском праву, „разграбленијем” у Руској Правди и старогерманским пустошењем (*Wüstung*). Изнео је став да је смртна казна у Душанов законик стигла из византијског права, и то или као замена за неку другу раније прописану санкцију за већ постојећа кривична дела или ради санкционисања неког новог, до тада непознатог кривичног дела, баш као што је утицај византијског права на Душанов законик постојао и у погледу сакаћења, то јест одсецања руке. Говорећи о „заподевању” и нужној одбрани, Тарановски је у једну групу права сврстао немачко и старо руско право, где је некажњивост постојала за обе наведене, иначе засебне правне установе, док је у другу групу права убројио старо пољско и чешко право те Душанов законик, где се радило о једној јединственој, широкој установи за искључење кажњивости, па је нужна одбрана представљала само врсту заподевања. Истицао је да је и старо српско право, баш као и друга германска, романска и словенска права, познавало крађу, грабеж и разбојништво, као три врсте кривичних дела против имовине, која су

64 „Сабор, као орган сталешког представништва, у основи је установа заједничка свима европским народима, и свуда се засновала на написаном праву, на јавно-правном обичају, на традицији.” Ф. Тарановски (1926), 19.

65 *Ibid.*, 10–26.

66 *Ibid.*, 32. На једном другом месту у истој расправи, Тарановски закључује: „Толико доследно спроведено начело законитости Законик је позајмио из византијског права, одакле потиче и идеја царства коју је Душан примио да оствари у српској држави.” *Ibid.*, (1926), 36–37.

се састојала у одузимању туђе имовине у намери да се над њом стекне право својине. Наводећи обележја српског средњовековног кривичног права, за могући начин хватања професионалних крадљиваца (тата) и разбојника (гусара) у Душановом царству, Тарановски је предложио аналогну примену оновремених правила немачког, енглеског, мађарског и, нешто касније, руског права. Она су подразумевала да су се на локалним народним скупштинама, које су сазивали представници централне власти или локалних старешина, саслушавали сви присутни у вези са њиховим сазнањима о онима који су се бавили наведеним непочинствима. Полазећи од недостатка података у српским изворима, Тарановски је аналогијом са прописима *Maiestas Carolina* закључио да је и у Душановом законик у господар села кажњаван као гусар и тат, то јест смртном казном, ако би се оглушио на упозорења да је истрага у селу установила која лица се могу сматрати гусарима и татима. На том трагу је донео и начелни закључак да су оба законика имала идентичан став према разбојништву, схваћеном као општеопасно дело које је племство предузимало ради самовлашћа, односно ради деловања против државе. Наиме, злочинци, разбојници, крадљивци (међу којима су се јављали и панови) санкционисани су конфискацијом, смртном казном и губитком часних права, које ни краљевска амнестија није могла анулирати. Појединачни случајеви разбојништва у којима се као учиниоци нису јављали припадници племства, или чак случајеви најезде, подлегали су грађанским тужбама и обештећењу нападнутог. Утврдио је да је најезда, као врста властеоског насиља, са подврстом у облику самосуда, постојала у Душановом законик у, као и у пољском, угарском и немачком праву. Навео је и да многи преступи нису били садржински описани нити је била прецизирана њихова санкција, али да је то било у складу са духом времена, а као примере је узео неверу из Душановог законика и клевету у Статути-ма Казимира Великог.⁶⁷ Најзад, говорећи о улози световне власти у уређењу црквеног живота и у санкционисању религијских преступа (пре свега, у борби против јереси), приметио је да је таква политика била карактеристична за сва православна царства – Душаново царство и његово законодавство, потом Стоглав, донет на Сабору сазваном од цара Ивана Грозног у Русији, коме је доцније следило и Уложеније цара Алексеја.⁶⁸

Користећи се компаративноисторијским методом, Тарановски је објаснио и многе институте средњовековног српског грађанског права. Указао је на то да су дворски робови у Србији цара Душана, баш као и у Русији у доба Руске Правде, располагали и правном и пословном способношћу. Да је за располагање баштином у српском праву био неопходан пристанак сродника, који су при томе имали право откупа и прекупа, Тарановски је пронашао аргумент не само у тексту одређеног броја хрисовуља већ и у сличним правилима која су постојала у далматинским градовима, чешком, пољском и каснијем руском праву. Члан 67. Душановог законика тумачио је у контексту општег правно-

67 Теодор Тарановски, *Историја српској љрава у Немањинској држави – II део: Историја кривичној љрава*, Београд 1931, 7, 10, 17, 25, 52, 57, 61, 75, 93–94, 119, 137; Т. Тарановски (19336), 45–51, 68–69.

68 Ф. Тарановски (1926), 30.

еволуционог процеса, који је текао и у Византији и Русији оног времена, а према коме је село најпре постајало пореска заједница, да би се потом у том својству претварало у имовинску заједницу. Истина, оградено се да се на основу извора не може одредити да ли се у Србији тај процес одвијао самостално или под византијским утицајем. Међутим, право првооткупа у српском праву тумачио је као рецепцију византијског института *protimisis*, вероватно и са истим циљем – пореско-имовинским уређењем једне сеоске заједнице.⁶⁹

Када је истицао организацију судова у освојеним грчким градовима који су ушли у састав Србије Немањића, Тарановски је, у недостатку српских хрисовуља, као начелан принцип установио аналогну примену хрисовуља византијских царева које су Немањићи потврђивали, а када ни њих не би било, позивао се на писмо цара Андроника II Палеолога из 1319. године, којим су потврђене повластице Јањини, као и на судску реформу цара Андроника III из 1329. године. У контексту расправе о начелу обавезности судског поступка које је продрло у српско право, напоменуо је да се српска правна култура, која је досегла зенит у Душановом законик, развијала под западним утицајима преко Дубровника и источним, византијским утицајима, преко освојених ромејских земаља. Најзад, истакао је да је у Душанов законик преко Угарске или Далмације продро обичај да тужилац усмено позива туженог на суд уз присуство пристава и уз документацију и печат који су сведочили о аутентичности позива.⁷⁰

Тарановски није примењивао описану методологију само када је анализирао средњовековно српско право и државу већ и у другим својим расправама. Примера ради, поредећи предрасуде које су на сличан, негативан начин обојиле предреволюционарне периоде монархистичке власти у Француској и у Русији, он је уочио истоветност у идеологијама које су довеле до револуција, а које је он описао као „рационализам са различитим наличјима”.⁷¹ Анализирајући тзв. децембарску буну, која је у Русији избила 1825. године, Тарановски је закључио да је она по својој природи била другачија од дотадашњих државних удара који су потресали Русију у XVIII веку. Разлику је увидео у томе што је, према његовом схватању, циљ тих буна било учвршћивање државног поретка и ограничавање личне царске власти, док је Децембарска буна, коју је угушио цар Николај I, имала екстремистичку платформу и субверзивне циљеве, а присталице чак и у напреднијим слојевима друштва. Тај тренутак је дефинисао као преломан у руској историји јер, иако револуционарне групе ни после Децембарске револуције нису чиниле већину у руском народу, ипак се увредило гледиште о „тежњи за револуцијом ради револуције”. Описана тенденција више никада није престала и стално је надаље представља-

69 Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањићкој држави – III део: Историја грађанској права, IV део: Историја судској уређења и правосудја*, Београд 1935, 4, 34–35, 72–73, 111–112.

70 Т. Тарановски (1935), 145–146, 178, 181–182.

71 „Као што је за хиљадугодишњу историју Француске био створен уметнички појам 'старог режима', као скупа свакојаким негативних страна социалног и политичког уређења, тако је сад омаловажена и озлоглашена вековна прошлост руског народа под подругљивим надимком 'царистичке Русије' или краће 'царизма'.” Т. Тарановски (1934), 18.

ла опасност по опстанак државе. То стремљење, које је постојало и међу умеренијим заговорницима реформи у руском друштву, Тарановски је објаснио „националним руским и чак расним словенским карактером – неуравнотеженим, недисциплинарним, анархичним“. Аналогним му је сматрао примере из чешке и пољске историје, израженим превасходно у покличу Хусовог покрета да „Пољску одржава неред“. На концу, закључио је да код Руса постоји „нека хаотична словенска стихија, коју нису угушили код Руса ни калемљење норманског државотворног елемента, ни притисак татарског јарма, ни јака рука Петра Великог“.⁷²

Другу групу случајева чине примери у којима је Тарановски, полазећи од општих заједничких карактеристика више различитих правних система, истицао појединости неког од њих, а које су засноване на међусобним разликама. Кредо тог свог методолошког приступа изразио је речима: „Историским фактима морају се постављати питања, јер без тога ће смисао факта остати за нас сакривен... Од нарочитог је значаја оно умножавање питања, које се стиже путем упоређивања проучаваних историских појава са другим историским појавама, које су њима аналогичне у начелу, иако се разликују у његовој конкретизацији. Ту и подударана и размимоилажења подједнако наводе истраживаоца на нова и битна питања, на нова гледишта, са којих кад се проучавање појаве погледају, њихове се карактеристичне црте испољавају разговетније и њихов унутрашњи смисао постаје разумљивији. Није при томе безначајан ни негативни одговор на постављено питање, који долази у облику констатације, да у проучаваном комплексу није било извесног ингредијента, на који смо наишли у одговарајућем комплексу аналогичних појава на другом месту. Напротив, одсуство споменутог ингредијента, које без упоређивања можда не би ни било узето у обзир, постаје, благодарећи упоређивању, изразито и много доприноси исправном схватању проучаване институције“.⁷³

На том трагу, у својој расправи о Душановом законик у и Душановом царству, Тарановски се најпре определио да дефинише опште особине сталешких монархија. Као њихову основну карактеристику истакао је правно утемељену диференцијацију различитих друштвених група (сталежа), која се огледала у њиховом различитом правном статусу, правима и обавезама, а пре свега спрам могућности појединих сталежа да учествују у раду државне управе. У свом развиту су се сталешке монархије, аргументује Тарановски, поделиле на оне из којих су изникле уставне парламентарне монархије (попут Енглеске) и на оне из којих су најпре настале апсолутистичке бирократске монархије, да би се и оне на крају претвориле у парламентарне државе (Пруска, Аустрија и Русија). Основне особине сталешких монархија је, према његовом мишљењу, делило и Душаново царство, али се оно ипак развијало самостално, чак изван тих утицаја и под дејством унутрашњих политичких прилика у Србији.⁷⁴

72 Ibid., 22–23.

73 Т. Тарановски (19336), 60–61.

74 За илустрацију наведеног треба се послужити речима самог Тарановског: „Сталешка држава представља једну фазу политичког развитака, која је заједничка народима европске културе. Сталешка се држава развијала из феудализма или из патримонијалне (’баштинске’) држа-

С тим у вези, треба указати на његов закључак да се у Србији, за разлику од Пољске, није правила разлика у обавези властелина да на позив владара са своје баштине прикупи војску зависно од тога да ли се ратовало у самој држави или изван њених граница, али је образложио због чега се та околност не може повезивати са слабашћу централне власти у Србији. Исто тако, Тарановски је указао на то да у Србији, за разлику од сејмова руских кнежева из дома Рјуриковића, владарски дом Немањића није имао врховну власт коју је манифестовао на скуповима где се одлучивало о најважнијим државним питањима. Додао је да је у српском праву функција Сабора, као органа у чијем раду је учествовао владар који са Сабором углавном није имао супротстављене интересе, била дефинисана као и у свим осталим сталешким монархијама, али да се српски Сабор еволутивно задржао на ступњу историјског развитка који је претходио ономе на коме су се налазили слични органи у Русији и у Француској, где је владар захваљујући сталезима јачао, или чак оних у Мађарској и у Пољској, где су сталежи ограничавали владареву власт.⁷⁵ О различитим приступима средњовековног српског и руског права, с једне стране, и пољског права, с друге стране, Тарановски је писао и поредећи правни положај и однос граничара, то јест „крајишника”, према централној власти у тим државама. Према његовом мишљењу, непостојање жеље пољског племства (шљахте) „да подноси тешкоће граничарске службе” слабило је пољску државу у XVII веку, док је потпуно другачији однос српских и руских граничара водио јачању Душановог, односно Московског царства.⁷⁶

Даље, дефинишући правни положај себара у средњовековној српској држави, Тарановски је приметио сличност у правном положају тог неповлашћеног слоја становништва у Србији са правним статусом трећег сталежа у Француској. Полазећи од унутрашње диференцијације сталежа у обе државе, навео је да су себри и трећи сталеж били све само не јединствена групација становништва, „било у Србији, било у ма којем другом народу у Средњем Веку”. Међусобно различите и у друштвеном и у правно-политичком погледу, Тарановски је припаднике француског трећег сталежа поделио на најимућније и најугледније, то јест на високи трећи сталеж, затим на редовно грађанство и, најзад, на „мали” или „ситан” народ, без имовинског обезбеђења и друштвеног угледа. Слично томе, указао је на то да су се и себри делили на земљораднике – сељаке (меропхе), влахе, сеоске мајсторе (занатлије) и сокалнике, отроке и да су, осим њих, постојали и грађани и странци (гости).⁷⁷ Ипак, он

ве, блиске феудалном уређењу, и у даљем развоју се претварала или непосредно у уставну државу са народним представништвом (нарочито у Енглеској), или у једну апсолутну бирократску монархију (као у Пруској, Аустрији, Русији), која је тек доцније добијала устав и народно представништво. Наведене основне црте сталешке државе налазимо и у Душановом Законику... Сталешка држава у Србији развијала се самостално, у духу заједничког тока политичког развитка Србије.” Ф. Тарановски (1926), 10–11, 26.

75 Т. Тарановски (1931а), 29–30, 166, 194–195.

76 Ф. Тарановски (1926), 31.

77 *Ibid.*, 20–26. Док је Тарановски, као касније и Јевтић и Поповић, и грађанство сврстао међу себре, Јанковић и Мирко Мирковић и Зоран Мирковић грађанство сврставају у засебну категорију становништва у средњовековној Србији. О статусном праву средњовековне

је нагласио и извесне разлике. За разлику од француског трећег сталежа, који је имао право на своје представнике у француском сабору (макар их фактички остваривао само кроз буржоазију), српски себри су били искључени из учешћа у раду сабора. Дакле, за разлику од француског трећег сталежа, који је, колико-толико учествовао у раду државних органа, улога српских себара се ограничавала на пружање материјалних средстава држави, због чега их је, уз осврт са немачко историјско искуство, Тарановски назвао „сталеж који храни” (*Nährstand*).⁷⁸ Уз све то, истакао је и да је грађанство имало другачији положај на западу и на истоку Европе, па самим тим и у Србији. Као горњи слој трећег сталежа, грађанство је, развијајући, трговину и занатство, с једне стране, и науку, просвету и уметност, с друге стране, суштински утицало на развој западноевропских градова, због чега је имало значајну не само друштвену него и политичку улогу. Супротно томе, навео је да Словени нису развијали сопствену, самосталну градску културу већ је она код Западних Словена и делимично код Руса била под германским утицајем, док је код Јужних Словена, укључујући и Србе, на њен развој био очигледан романски или византијски уплив. Тако је цар Душан и повластице и аутономију приморских градова у оквиру своје државе само потврдио својим Законом, јер су оне постојале и пре њега.⁷⁹

Иако на том месту Тарановски није објаснио разлоге за постојање разлика у правном положају српског и француског трећег сталежа, који би подразумевали и шири осврт на разлике у односу између централне власти и племства у источноевропским и западноевропским средњовековним монархијама, тај одговор се може пронаћи у његовој расправи о односу Душановог законика и *Maiestas Carolina*, којој су посвећени наредни редови, а у којој ће се, пре свега, указати на другачији положај српског и чешког племства који је уочио Тарановски.

У раду о Душановом законик у и *Maiestas Carolina* Тарановски је показао да је према одредбама *Maiestas Carolina* владар приликом ступања на престо требало да положи заклетву у вези са четири фундаменталне јавноправне одредбе (о неotuђивости одређених делова крунског домена, о недељивости територије Чешке краљевине, о чувању достојанства, части и повластица Чешке краљевине и да земаљски уреди не могу бити доживотни, да се не могу продавати или давати у залог, већ да су уступани до краљевог опозива), док у Душановом законик у није било предвиђено постојање некакве владаочеве заклетве која би ограничавала његову власт и производила правне последице у случају ако је се не би придржавао. То је објаснио тиме што је у средњовековној Србији постојала народна династија и није било дуализма интереса

Србије вид. у Зоран С. Мирковић, *Српска ѿравна исѿорија*, Београд 2023, 37–46. Јевтић и Поповић, те Јанковић и Мирко Мирковић међу себре сврставају и сеоско свештенство: Драгош Јевтић, Драгољуб Поповић, *Народна ѿравна исѿорија*, Београд 2000, 44–51; Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државнојравна исѿорија Јуѿославије*, Београд 1997, 35–38.

78 Ф. Тарановски (1926), 19–20.

79 *Ibid.*, 24.

између цара и сталежа, иако јесте постојао одређени примат владара у односу на властелу. Последишно, за разлику од *Maiestas Carolina*, у Душановом законуку није постојала одредба о забрани отуђења делова крунског домена, односно о недељивости државне територије или о субинфеудацији, што је подразумевало прелазак јавних овлашћења са централних државних органа на органе патримонијалне локалне власти. Разлоге тих разлика Тарановски је објаснио или притиском властеле или тиме што је цар Душан резоновало да није имао довољно стручних и поузданих људи којима је могао да повери локалну власт, макар она остала под контролом централне власти. Даље, *Maiestas Carolina* је предвиђала прелазак „пустих заоставштина” (титулара без законите деце) у састав краљевског домена на основу краљевског наследног права, а све са циљем стварања фонда из кога би се краљевским даровницама земља опет доделила новим власницима. Сматрало се да су се тако имања враћала тамо одакле су и потекла, а деволуција се вршила судским путем. Племство је баштине стечене даровницама могло разделили само уз изричиту краљеву дозволу, и то само у погледу новостечених имања. Таква пракса није постојала у Душановом законуку, којим су била гарантована широка наследна права властеле, што је Тарановски образложио стабилнијим правним статусом баштинске властеле у Србији од онога који је имала алодијална властела у Чешкој. Даље, у Чешкој се функција у земаљским уреди-ма није вршила доживотно него до краљевог опозива. Иако је био неспоран њихов сталешки карактер, краљев евентуални опозив је имао циљ да спречи да се земаљски уреди претворе у искључиво сталешке органе. Такво решење није постојало у Душановом законуку јер су у Србији преовлађујући били изасланици по владаочевом налогу као представници властеле, а циљ система сталних дужности био је да се оне учврсте, а не да се спречи њихова злоупотреба као у Чешкој. Сличан однос који су оба законика испољила према питањима исповедања вере, третирајући јерес као кривично дело против државе, навела је Тарановског на закључак да су разлике између римокатоличког Запада и православног Истока биле много мање него што се обично мисли. Ипак, он је додао да је Душанов законик био толерантнији јер, за разлику од *Maiestas Carolina*, у њему није било забрана за незнабошце и за муслимане да се настанују у држави. Најзад, иако ни у Чешкој ни у Србији фактички није постојао монопол законског права, то јест искључење обичаја у оним друштвеним односима који нису били регулисани писаном нормом, то начело је формално било прокламовано у *Maiestas Carolina*, али не и у Душановом законуку. Тарановски је на крају указао на то да је чешка властела, у поређењу са српском, имала већа права на учешће у централној власти, док је српска властела имала већа баштинска права. Иако је у Србији владар био доминантна страна у односу са властелом, изостанак њене корпоративне организације у садејству са непостојањем уплива централне власти на локалном нивоу и законских механизма Душановог законика за одржавањем државног јединства, урушио је српско царство нестанком Душановог ауторитета. Све то га је довело до закључка да су сталешке монархије у Чешкој и у Србији, иако међусобно различите, услед различите комбинације њихових

градивних, али ипак хомогених и аналогних елемената, ипак представљале само „два типа једне те исте европске цивилизације”.⁸⁰

И на том примеру се јасно види да шири увид у дела Теодора Тарановског и његове анализе средњовековних правних установа и државне организације, као и њихово међусобно довођење у везу, оставља изванредан утисак на данашњег читаоца и убедљиво показује значај упоредноисторијског метода за разумевање историјскоправних процеса. Да се тих принципа у свом научном истраживању Тарановски држао и на другим местима, показаћемо на још неколико сликовитих примера.

Пишући о начинима на које се решавало питање правних (законских) празнина у Душановом законику, Тарановски је навео да судијска слобода у њиховом попуњавању и тумачењу права није била апсолутна већ је подразумевала и својеврсну законодавно-судијску улогу цара као законодавца. Међутим, истовремено је истакао да то није била особеност само Душановог законика већ општа пракса средњовековних сталешких монархија, иако уз одређене специфичности, на које је такође указао. Наиме, судови су у државама западне Европе самостално попуњавали правне празнине примењујући римско право, док су на Истоку поступали истоветно, само што су примењивали византијско право. Зато је подношење судских одлука владару на одобрење било толико ретко да је фактички било скоро укинато. Ипак, у Душановом законику ни на једном месту није указано на византијско право као на супсидијерни извор права већ је право на попуњавање правних празнина остало резервисано за цара. Тако је Тарановски, указујући на једну специфичност Душановог законика, истовремено извео и један општији закључак о односу средњовековног српског и византијског права.⁸¹

Примењујући већ описану методологију на изучавање српског средњовековног грађанског права, увидео је да аналогije нису увек умесне, односно да византијска подела на три доба у животу једног лица, која је опредељивала обим његове пословне способности (малолетство до 14 година за мушкарце, а до 12 година за жене, недораслост до 25 година и пунолетство са навршених 25 година), није била применљива на ондашње односе у српском друштву већ да се пунолетство, према свему судећи, одређивало спрам узраста за закључење брака. О томе да се једноставна аналогija не може примењивати у сваком случају сведочи још један пример на који је указао – да изузев забране закључивања брака између Срба и Влаха, чији је циљ било спречавање преласка зета земљорадника у кућу таста пастира, нема података да је у српском праву заживела уобичајена средњовековна пракса да је за закључење брака својих поданика сагласност давао господар земље на којој су они живели.⁸²

80 Т. Тарановски (19336), 29–45, 57–64, 66–68, 71–74.

81 Феодор Тарановски, „Начело законитости у Законику цара Стефана Душана”, *Сјоменица ђедесетогодишњице професорској рада С. М. Лозанића*, приредили пријатељи и поштоваоци, Београд 1922, 150.

82 Т. Тарановски (1935), 7, 46.

У контексту организације судова, Тарановски је нагласио да, за разлику од Угарске, Пољске и Чешке, средњовековна српска властела није имала засебан сталешки суд где би судили представници властеле већ је српској властели, баш као и припадницима свих других сталежа који су се налазили у непосредном односу према држави, судио општи државни суд. У народним судским зборовима видео је не само реликт византијске већ и старогерманске и старословенске традиције, од којих је последња касније добила свој замаха на Јадранском приморју, у пољским и појединим руским земљама Литванске државе, али да народни судски зборови у периоду од XII до XV века нису били познати у унутрашњости Србије. Најзад, истакао је да је у Душановом законiku постојао редован контрадикторни поступак и у грађанским и у кривичним суђењима, односно специјални инквизиторски поступак за гоњење у законiku посебно дефинисаних опасних кривичних дела. Указао је на то да је такво решење постојало и у руском праву у XVI и XVII веку, али да се у руском праву правилима инквизиторског поступка није судило само крадљивцима и разбојницима, као у Душановом законiku, већ су се она примењивала и на „друге ноторне злочинце, као и на политичке кривце”.⁸³

Из свих наведених примера може се уочити да је Тарановски, полазећи од заједничких или сличних одлика у државно-правном развоју различитих народа, најпре дефинисао истоврсне или сличне тенденције и заједничке особине у државно-правној еволуцији више различитих народа, да би потом уочавао разлике које су карактерисале сваки појединачни народ, покушавајући често да те разлике објасни унутрашњим или спољашњим условима њиховог развоја.

5. СХВАТАЊЕ ТАРАНОВСКОГ О ОГРАНИЧЕЊИМА УПОРЕДНОПРАВНОГ МЕТОДА

Упркос чињеници да је и теоријски и практично увидео многе његове користи, Теодор Тарановски је, сасвим оправдано, уочио и извесне недостатке упоредноисторијског правног метода, предлажући истовремено и начине како их је могуће превазићи.

Пре свега, јасно је истакао да би било погрешно схватити да је задатак упоредне историје права неселективно, једноставно излагање особина појединачних правних система у њиховом историјском трајању, већ да треба издвојити заједничке особине посматраних правних система. Ипак, био је свестан да је чак и формулисањем тих заједничких особина могуће сачинити само „извесну просечну упоредно-правну конструкцију, која је по својој природи апстрактна и баш у томе смислу и идеална... али то неће бити један систем позитивног права, који би некад и за некога био обавезан, него систем правних апстракција, које уопштавају (генерализују) сличне и сложене црте упоређених правних система”.⁸⁴ Дакле, оно што би у коришћењу компаративноисторијског метода

83 Т. Тарановски (1935), 154–155, 171, 180.

84 Т. Тарановски (1933a), 147.

могао бити недостатак, ако би се он користио ради формулисања некада важећег позитивног права у појединостима, могла би бити његова предност ако би се он употребио зарад стварања опште слике која би дала несумњиве тенденције одређеног правног развоја. Тада би и недостаци појединих делова у мозаику правне прошлости појединих народа могли да се употпуне тражењем недостајућих делова у општијој и потпунијој слици тенденција историјскоправног развитка у једној или више правних породица.

Баш зато је Тарановски истицао потребу да се тај апстрактни и шематизовани приказ конкретизује навођењем појединих правних установа различитих права, које указују на међусобне сличности. То би уједно, колико-толико, како је он мислио, обојило једну шаблонизирану и неизнијансирану слику појединих правних система или целокупних правних породица, која неизбежно настаје као последица стварања свих апстрактних и уопштавајућих упоредноправних конструкција. Стога се, упркос свим својим недостацима, та, понекада и превише уопштена упоредноисторијска слика, ипак не може ставити на терет истраживачима нити умањити значај упоредног историјског истраживања, закључује Тарановски.⁸⁵

У свему томе, уз могућност да на основу упоредноисторијског метода буде конструисан само општи, просечан тип друштвених и правних установа и њихове еволуције, уочио је и опасност да се у таквим, апстрактним и шематизованим приказима сасвим пренебрегне и потисне елемент особености националног историјскоправног развоја.⁸⁶ Све и ако до тога не би дошло, требало би се постарати да се не изоставе детаљи у посебностима правних установа појединих народа, односно да се, на основу општих сличности са истим или сродним установама исте племенске групе, суштински другачији правни институти неосновано не поистовете и међусобно не изнијансирају, закључио је Тарановски.⁸⁷ Чак и у општем току друштвеног развитка постоје појединачни процеси који се међусобно разликују, макар у детаљима, али их не треба занемаривати, иако се некада учини да су споредни. „Ако је за неколико народа установљен један општи заједнички ток развитка, то није још довољно за разумевање конкретног процеса тога општег развитка код појединих народа” јер се и у начелу једнаки развитак може одвијати различитом брзином код различитих народа, а то мења и саму природу развоја. Све је то последица различитих националних особина, па отуда и другачији начини на које се начелно сличне а ипак различите установе остварују у правној пракси неког народа, писао је Тарановски.⁸⁸

85 *Ibid.*

86 Т. Тарановски (1933а), 96.

87 Закључујући своју расправу о односу *Maiestas Carolina* и Душановог законика, Тарановски је сублимирао циљ свог истраживања: „Упоређивање са *Majestas Carolina* у ствари обогатило нас је питањима, која се могу да поставе код испитивања Душанова Законика са великом коришћу за његово расветљавање и дубље разумевање. Многе су се ствари при томе испојиле и постале су разговетније и то баш у детаљима. А та детаљизација у савлађивању смисла и духа законског споменика баш је нарочито важна. Да се дође до праве слике државног и правног уређења у прошлости, нису довољни општи потези, него су потребне потанке ниансе.” Т. Тарановски (1933б), 72.

88 Т. Тарановски (1933а), 96–97.

Најзад, Тарановски је критиковао ограничавање упоредне историје права на питање рецепције и међусобних утицаја различитих правних система у прошлости. Према његовом мишљењу, узајамних „прихватања и утицаја” између упоређиваних права није нужно увек било, баш као што није било довољно утврдити постојање заједничког корена настанка појединих правних установа код различитих народа из исте правне породице, ако се тај заједнички основ не би могао схватити. Полазећи од тих премиса, истакао је да, приликом поређења *Maiestas Carolina* и Душановог законика, он није намеравао да истражује ни начелне ни појединачне сличности између та два законска текста јер је сматрао да би било тешко претпоставити да је постојао утицај чешког право на српско. Исто тако, није желео да упоредно анализира културне и политичке узроке последице што је Душанов законик имао више успеха у пракси од *Maiestas Carolina*.⁸⁹ Закључио је да „национални елемент у праву не може да буде истиснут чак ни рецепцијом, т.ј. кад један народ прихвати право другог народа, јер и прихваћено туђе право у процесу његове примене и остваривања нехотеће прима у себе националне особине оног народа, у чијем се животу спроводи”.⁹⁰

6. ЗАКЉУЧАК

Иако се у нашим академским круговима научни допринос професора Теодора Тарановског углавном повезује са изучавањем српског права државе Немањића, о њему се аргументовано може говорити и као о утемељивачу упоредне правне традиције на Правном факултету Универзитета у Београду, схваћене као савремене компаративноисторијске научне дисциплине. Ка том доприносу су га, током целог живота, усмеравали његово порекло и погледи на живот, скоро ренесансно образовање и научна интересовања којима је овладао, професионални ангажман пре доласка у Београд и животне околности које су га задесиле.

Користећи, и као предавач и као писац, упоредноисторијски правни метод, заснован на позитивистичком посматрању, односно поређењу анализираних појава у свом континуитету, професор Тарановски је још пре скоро једног века показао значај историјске компаративистике. Као научник у правом смислу речи, бавио се формулисањем начела, општих одлика историјског развитка и формулисањем закона у друштвеним наукама једнако прецизно као да воде порекло из природних наука, поткрепљујући своје закључке мноштвом појединачних примера из различитих правних система. Али, као што је Тарановски користио интердисциплинарну методологију у свом научном раду, тако се и његово дело може разумети само ако се сагледава холистички. Педантно утврђујући законите тенденције у развоју правних института

89 Т. Тарановски (1933а), 190. „Погрешно би било тврдити, да се упоредна историја словенских права, уколико не служи успостављању слике првобитног племенског (прасловенског) права, има да бави само проналажењем међусобних утицаја и рецепција између националних права појединих словенских народа.” Т. Тарановски (1933б), 19–20, 60.

90 *Ibid.*, 97.

и функција државних органа у прошлости, иако не увек и нужно у оквирима историја националних права која воде порекло из истих правних породица, Тарановски је и као филозоф, на основу индукција и дедукција, заједничких појмова и специфичних разлика између посматраних правних система те применом аналогија, осликавао и објашњавао мало познате или недовољно јасне правне институте појединих народа. Тако је уједно показао да се ни национална правна историја једног народа не може свеобухватно сагледати без употребе упоредноисторијског правног метода.

Ипак, остајући веран научној истини, објективности, савесности и педантности током целог свог живота, Тарановски није презао од тога да укаже и на могуће недостатке упоредноисторијског метода. Оштро се противећи поједностављивањима и олаким закључцима и уопштавањима о рецепцији или међусобном утицају различитих националних права у прошлости, премда свестан апстрактне и шематизоване слике коју је пружала примена његове методологије, залагао се за то да се води рачуна о свим детаљима који су утицали на развитак појединих правних института појединих народа, свестан да су често баш они кључни у научној анализи.

Имајући све то у виду, резултати научног стваралаштва Теодора Тарановског представљају значајан допринос не само упоредноисторијском изучавању права већ и позитивној нормативистици и догматици, те је читање његових дела још увек незаобилазно полазиште у многим научним истраживањима. Штавише, могло би се рећи да су ширина и интердисциплинарност његовог приступа те опрезност у извођењу научних закључака данас потребнији него икада.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Сима Аврамовић, Војислав Станимировић, *Ујоредна љравна љтрадиција*, Београд 2024.
- Миша Ђурковић, *Konzervativizam i konzervativne stranke*, Београд 2007.
- Giubilei Francesco, *The History of European Conservative Thought*, Translated by Rachel Stone, Regnery Publishing, New Jersey – Washington 2019.
- Говор др Александра Соловјева на испраћају проф. Теодора Тарановског, „Некролог – Др Теодор Тарановски”, *Архив за љравне и друштвене науке* 1/1936.
- Говор др Драгољуба Аранђеловића на испраћају проф. Теодора Тарановског, „Некролог – Др Теодор Тарановски”, *Архив за љравне и друштвене науке* 1/1936.
- Јелена Даниловић, „Допринос Теодора Тарановског српској правној историографији”, *Теодор Тарановски – Историја српској љрава у Немањинској држави*, Класици југословенског права, Београд 1996.
- Драгослав Јанковић, Мирковић Мирко, *Државнојравна истјорија Јујославије*, Београд 1997.
- Драгош Јевтић, Поповић Драгољуб, *Народна љравна истјорија*, Београд 2000.
- Зоран С. Мирковић, *Срјска љравна истјорија*, Београд 2023.
- Евгеније Спекторски, „Живот и личност професора Теодора Тарановског”, *Архив за љравне и друштвене науке* 3/1936.
- Теодор Тарановски, „Задатак и метода историје права”, *Архив за љравне и друштвене науке* 1/1921.

- Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави – I део: Историја државној права*, Београд 1931.
- Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави – II део: Историја кривичној права*, Београд 1931.
- Теодор Тарановски, *Увод у историју словенских права*, друго прерађено и допуњено издање, Београд 1933.
- Теодор Тарановски, „*Majestas Carolina* и Душанов Законик (Прилог за историју сталешке државе у средњовековној Европи) – Приступна академска беседа на свечаном годишњем скупу Српске краљевске академије 7 марта 1933”, *Српска краљевска академија, Глас* CLVII/80, Београд 1933.
- Теодор Тарановски, „Револуциони мит о 'царизму' и историска стварност”, *Руско-југословенски алманах Одбора за подизање сивомен-кајеле цару мученику Николи II у Панчеву*, Панчево 1934.
- Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави – III део: Историја грађанској права, IV део: Историја судској уређења и институција*, Београд 1935.
- Феодор Тарановски, „Душанов законик и Душаново царство”, *Матица Српска* 12-13/1926.
- Феодор Тарановски, „Начело законитости у Законику цара Стефана Душана”, *Сивоменница десетогодишнице професорској рада С. М. Лозанића*, приредили пријатељи и поштоваоци, Београд 1922.
- Феодор Тарановски, *Енциклопедија права*, Београд 1923.

Miloš Stanković
Associate Professor
University of Belgrade Faculty of Law

PROFESSOR THEODOR TARANOVSKY'S CONTRIBUTION TO THE FOUNDATION OF THE COMPARATIVE LEGAL TRADITIONS IN SERBIA

Summary

Professor Theodor Taranovsky is one of the Russian intellectuals who, with their erudition, scientific and teaching contributions, left an indelible mark on the history of the Faculty of Law of the University of Belgrade after the October Revolution. The subject of research in this paper is the examination of the hypothesis of Taranovsky as the founder of the Comparative Legal Traditions in Serbia, understood as a comparative-historical scientific discipline.

In order to reach this goal, the author dedicated the first part of this paper to the analysis of personal, family and life circumstances that determined his worldview and directed Taranovsky's scientific work, among which rational Pan-Slavism, conservatism and commitment to legalism and statehood stand out.

The very central part of the paper is dedicated to the analysis of Taranovsky's understanding of the comparative-historical legal method. He defined it

interdisciplinary, partly as a sociologist, applying it as an analysis of the comparative-historical genesis of social phenomena that is achieved through observation, that is, comparison. At the same time, he avoided both exaggerating and minimizing the national element in law, which is why, although for different reasons, he criticized both the historical legal school and natural law school.

In this regard, relying on numerous examples from his works, it is shown how Taranovsky used this methodology. On the one hand, by establishing similar or identical tendencies in the historical development of legal and state institutions of different nations, he tried to establish general common places in legal evolution within the same or even different tribal laws. This served him to fill the gaps in the historical-legal sources of individual nations with analogies. On the other hand, he often went a step further in his research. On the basis of the established similarities, he defined differences in the development and characteristics of state bodies or legal institutions of individual nations, explaining their unique evolution by external or internal factors of development.

However, as a conscientious and cautious scientist, Taranovsky also recognized the possible shortcomings of the comparative-historical legal method, which, in his opinion, was too often and too easily reduced to questions of reception and mutual influence of national laws. Therefore, the last part of this article is dedicated to his argumentation that in historical comparisons one should equally avoid exhaustively listing the similarities and differences between different national laws, just as, in the necessarily schematic and abstract image of historical tendencies that arises from historical comparisons, one should nevertheless take into account the details and specific legal development of individual state and legal institutions of each nation.

Having all of the above in mind, the author concludes that Theodor Taranovsky can legitimately be considered the founder of the modern study of Comparative Legal Traditions in Serbia.

Keywords: Theodor Taranovsky. – Comparative-historical legal method. – Positivism. –Comparative legal traditions.

ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ
И ПРАВНА ТЕОРИЈА

Милош Здравковић*

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ПРАВА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ - ЈЕДАН ПРАВНОТЕОРИЈСКИ УВИД -

Научни ојус професора Теодора Тарановског ојојавио чине дела ојосвећена историји права, нарочито историји словенског и српског средњевековног права. Та ојо обиму и квалитету изузетна дела и ујицај који су доцније вршила на јенерације домаћих правника учинили су да се професор Тарановски данас прејознаје само као правни историчар. Међуим, ширина његових интересовања превазилази оквир правне историје, те се међу његовим књигама објављеним на српском језику посебно издваја једна под називом „Енциклопедија права”. Написана је као уџбеник за студенте прве године док се основна, ојиша и уводна правна дисциплина предавала као енциклопедија права, да би након Другог светског рата променила назив у ојиша теорија права и државе, односно увод у право. У ојом свом делу Тарановски се бави свим главним питањима те дисциплине, ојочев од односа права и државе, преко односа права и силе и права и морала, све до примене и тумачења права, па се, сем као изванредни правни историчар, Тарановски ојоказао и као одличан ојознавалац правне теорије.

Треба истати да је његовим делима из сфере историје словенског права ојосвећен велики број научних радова, док је ојомало у зајетку ојстао критички осврт на професора Тарановског као теоретичара права, који се своди на једну монографију и неколико чланака уједних домаћих правника ојосвећених, у већој или мањој мери, Тарановском као теоретичару права. Због ојога ојстоји нејосредан научни интерес да се ојружи један критички осврт на његово дело „Енциклопедија права”, чиме се истовремено чува и нејује српска правна култура чије је основе, међу многим другим великим професорима Правног факултета, традио и Теодор Тарановски.

Кључне речи: Тарановски. – Енциклопедија права. – Појам права. – Правна држава. – Правна култура.

* Ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, milos.zdravkovic@ius.bg.ac.rs

1. УВОД

Завршетком Великог рата, Београд је, први пут у својој дугој историји, почео да поприма неке обриси метрополе. До 1912. године он је био престони град Србије, једне мале, међународно признате, национално скоро потпуно хомогене, континенталне државе, да би 1. децембра 1918. постао престони град Краљевине СХС, једне нове и много веће, мултинационалне и мулти-конфесионалне земље три конститутивна народа, али и многих других. Један град метрополом не чини само његов административни статус нити његова величина. Град постаје истинска метропола када почне да развија сопствени културни образац који онда постаје узор за провинцију и суседство. Широка културна основа чини његов интегративни потенцијал из којег извире моћ да у себе прихвата најразличитије провинцијалне елементе те елементе других нација и култура. Та моћ привлачења и претапања различитости у један посебан културни идентитет одлика је којом се метропола разликује од обичног града, колики год он био.

Као престоница нове „троплемене” државе Јужних Словена, Београд је постао центар деловања њених политичких елита, будући да су у њему заседали сви главни државни органи. У наредним годинама, Београд је постао и финансијски центар нове државе који је дотле био у Загребу, привлачећи себи тако и нове економске елите. У њему се налазио велики број најзначајнијих научних и културних институција, што је понукало многе уметнике и научнике, посебно оне склоне идеји југословенства, да га одаберу за своје место рада и живљења, попут Мештровића, Ујевића, Андрића, Миланковића и многих других. Истовремено, град се урбанистички развијао одолевајући потребама све бржег раста броја својих становника.

И док је крај Великог рата означио почетак формирања нових држава, четири царства су пропала: Отоманско, Аустроугарско, Немачко и Руско. Ово последње, и највеће, нестало је у револуционарном вихору који историја не памти. Револуција подразумева корениту, насилну промену дотадашњих друштвено-политичко-економских односа и успостављање новог поретка и нових елита. Осиромашење културе је увек њена пратећа последица, нарочито зато што она намеће нове вредности и идеологије, нови поглед на свет и друштво, нове културне стандарде, без много толеранције за оне претходне. Руска култура спада у ред највећих, јер мало који народ може да се похвали толиким бројем светски признатих писаца, научника, композитора, сликара, синеаста, поета. За оне од њих који су сведочили или учествовали у револуционарним превирањима и грађанском рату, као и за многе друге, револуција је битно променила њихове дотадашње животе и стваралаштво. Велики део културне и друге елите које су баштиниле другачије вредности у односу на оне бољшевичке више није могао да партиципира у друштвеном животу, а заправо да егзистира у новој совјетској Русији. Процењује се да је око два милиона њих спас потражило у избеглиштву. Они који су остали морали су, вољно или невољно, да се прилагоде новонасталим околностима. И мада је руска култура

наставила да се развија и у совјетско време, њени носиоци су по правилу трпели разне облике шикане од комунистичких власти, попут Шостаковича или Булгакова, неки су се зарад останка у отаџбини одрекли својих авангардних светоназора, попут Маљевича, неки су главом платили доследност сопственим идејама, попут Осипа Менделјштама, а неки су страдали у општој клими терора, као Евгениј Пашуканис.

Осиромашење једне тако богате културе као што је руска у извесној мери је значило обогаћење других култура. Да Владимир Набоков због свог аристократског порекла није био присиљен да напусти Русију, амерички роман би данас био много мање богат. Но живот чувеног писца, као ни осталих руских избеглица, није био лак. У једном хаотичном послератном свету који се припремао за нови рат, били су принуђени да се сналазе на различите начине, па није било неуобичајено да високообразовани професори, лекари, инжењери, официри постану шофери, перачи, разводници, обућари. Тако су мање живели, а више преживљавали: „У нашој епоси за сваког руског изгнанника почиње дуго време сваког 'сиротовања' и понижења. Он се осећа одбаченим од своје родне земље – па нека и без кривице, нека и због законитог деловања, нека чак и у виду некаквог 'почасног прогонства' – његов живот као да се ломи преко половине и губи свој органски и основни смисао.”¹

Одлуку да у марту 1920. године преузме команду над Добровољачком армијом која је на југу Русије и Криму још једина пружала организовани отпор Црвеној армији и бранила ту територију као последње парче слободне Русије, генерал Петар Николајевич Врангел донео је знајући да је положај готово безизлазан.² Такав тежак избор који је утврдио на својој официрској части и патриотској дужности учинио га је последњим белогардејским вођом у Русији, а ускоро и првим вођом Беле гарде у избеглиштву. Већ у новембру те године, услед немогућности пружања даљег отпора, Врангел је своју војску, присталице и њихове породице, укупно око 150.000 душа, на претрпаним бродовима повео у неизвесност избеглиштва.³ Наредне 1921. један део њих, у почетку већином мушкарци, дошао је у новоформирану Краљевину СХС, будући да им је њен владар Александар Карађорђевић дозволио да задрже своје војничко устројство, а многи су примљени и у редове регуларне војске.

Пре, а и после Врангелових белогардејаца, током тих хаотичних година које су владале у Русији и Европи и многи други изгнаници су се нашли у Краљевини СХС. Њен краљ Александар Ујединитељ гајио је блиске савез-

1 Иван Иљин, *Наши загаци*, Задужбина Светог манастира Хиландара, Београд 2018, 15.

2 „Нисам сумњао да је борба изгубљена, да је погибија остатка армије неизбежна. Ако одем на Крим, ја се оданде, вероватно, нећу вратити. Али дуг је говорио да, пошто сам толико времена носио крст заједно са армијом и делио са њом дане победе, ја морам с њом да испијем чашу жучи те да с њом поделим њену судбину до краја.” Петар Николајевич Врангел, *Сећања*, Логос – Графичар, Београд – Ужице 2019, 22.

3 „Наш даљи пут је пун непознаница. Другу земљу осим Крима немамо. Нема ни државне касе. Отворено, као и увек, упозоравам све шта их чека. Дај Боже свима снаге и разума да издрже и преживе руско безвремење.” П. Врангел, 397; Димитрије Оболенски, Роберт Оти, *Историја Русије*, Клио, Београд 2003, 301.

ничке везе с последњим руским царем. Што због великог сентимента који су Срби гајили према Русији иначе, а посебно зато што је 1914. стала на страну свог малог савезника, што због великог помањкања школованог кадра и радне снаге у ратом девастираној земљи, краљ је на многе начине олакшао њихов боравак и статус, какав у већини других европских држава нису могли да замисле. Из грађанским ратом разорене Русије нису стизале само избеглице већ и вести и комунистичке идеје о изградњи нове Совјетске републике, према којима један краљ, по природи ствари, не може остати толерантан. Тако су се ти избегли људи нашли у једној земљи, с православним краљем на челу, који је забранио деловање Комунистичке партије, а дозволио њихово различито организовање, где је већински српски народ према руском гајио наклоност.⁴ Но тај народ и та земља сем раширених руку, нису имали много шта да пружи. Држава је била опустошена ратом, Београд два пута бомбардован, док су демографски губици били непојамни. Без обзира на то што се велика већина руских избеглица на крају обрела у економски снажнијим западним земљама, Београд и Србија су остали једна врста њиховог духовног центра. О томе и данас сведоче зграда Руског дома и црква Свете Тројице у Београду, познатија као Руска црква, у којој, по личној жељи, почива генерал Врангел, а у којој су биле чуване ратне заставе царске Русије од Петра Великог до Николаја II Романова и други симболи те нестале царевине.⁵

Они који су остали у новој краљевини умногоме су помогли њеном културном развоју, чиме је осиромашење једне велике културе значајно унапредило једну малу, која је, за разлику од неких већих, била спремна да такво унапређење прихвати. Руски утицај у међуратном Београду и данас је видљив голим оком. Зграду најзначајније државне институције – Дом Народне скупштине, пројектовао је чувени руски архитекта Николај Краснов, као и већи број других репрезентативних објеката у граду. Руски емигранти су својим знањем и радом помогли изградњу железница и путева у Србији. Велико балетско наслеђе су пренели у Београд, који је код нас заживео двадесетих година. Истакнути руски научници који су живот наставили у Београду

4 У својим живописним белешкама, генерал Воејков, дворски командант последњег руског императора Николаја II, описујући свој пут у избеглиштво, забележио је: „По доласку у Темишвар пошао сам да тражим бившег српског војног агента у Врховном штабу господара. У то време он је био командант српске кавалеријске дивизије. Први на кога сам налетео био је мени сасвим непознати ротмистер. Сазнавши да тражим команданта, повео ме је к њему. Када сам хтео да платим трамвајску карту, ротмистер се побунио и рекао да руски гости морају бесплатно да се возе српским трамвајима. Затим ме је други ротмистер довео до врата команданта, а о мом доласку известио га је ађутант. Сусрео сам пуковника кога сви воле у Врховном штабу. Био је потпуно исти као и пре. Уопште, од Срба с којима сам се сусретао, ништа друго сем радости нисам доживљавао. Сазнавши да сам избеглица, предлагали су ми да останем у Србији где ће ми организовати живот тако да ћу брзо заборавити преживљене недаће.” Владимир Николајевич Воејков, *Са царем и без цара – Сећања последњеј дворској командантии јосиодара Императора Николаја II*, Службени гласник, Београд 2004, 449.

5 „Старе руске јуначке заставе, које су пропутовале целу Европу у тешким данима рускога искушења нису наше нигде на другом месту станка и покоја него у братском Београду” (*Политика* 24. септембар 1924, 5).

постали су професори Универзитета, неки и чланови САНУ, међу њима и Георгије Острогорски, научник светског гласа, утемељивач византологије у нас. Тај избеглички талас нарочито је утицао на унапређење правне науке, будући да су многи истакнути правници своје место пронашли на Правном факултету у Београду и другим факултетима. Сви они заједно својски су помогли изградњи културне основе нашег престоног града и српске културе уопште.

Теодор Тарановски је имао четрдесет две године када је 1917. објавио своје прво велико, заокружено дело из области теорије права, под називом *Енциклопедија права*. У априлу исте године, врло брзо након Фебруарске револуције, постављен је био на место редовног професора у Петрограду, на предмету Историја руског права, претходно два пута одбивши то намештење. Објавити *Енциклопедију права* такве садржине само неколико месеци пре избијања масовних немира, када је читава земља запала у стање неизвесности које је кулминирало Октобарском револуцијом и грађанским ратом, вероватно представља најгори тренутак за објављивање таквог дела. Ново време које је убрзано марширало тражило је нову револуционисану мисао, нове погледе, нове теоријске поставке, новог човека, познатог и као *homo sovieticus*. Основни теоријски увиди у тој књизи професора Тарановског били су у потпуној колизији са схватањем државе и права комунистичких власти које су градиле своју нову совјетску републику. Свестан да у то време, на једном месту, две такве теоријске и вредносне супротности не би могле да коегзистирају, Тарановски је био принуђен да се повуче.

Питање је када је почело његово право избеглиштво. Баш у време када су нове совјетске власти с представницима сила Осовине углављивали по Русију катастрофалан Брест-Литовски споразум, а бољшевици све више учвршћивали свој положај у Петрограду и Москви, Тарановски се запутио на југ, где се није распростирала нова совјетска власт. Као последица „мировног” споразума, Украјина је потпала под немачку окупацију, што је до наглог слома сила Осовине у новембру 1918. године на том подручју ипак осигуравало некакву стабилност, док се, истовремено, на Дону организовала Добровољачка армија Белих снага, спремних да се супротставе бољшевицима. Попут Тарановског, и многе друге избеглице из Москве и Петрограда кренуле су пут Харкова, Кијева, Ростова, Одесе и Крима. У таквим, крајње несигурним околностима, Тарановски је ипак покушао да настави свој уобичајени наставно-научни рад, уосталом, као и многи други учени људи који су тежили да одрже привид нормалног живота и рада у то ненормално доба. У прво време, Тарановски се обрео у Харкову, да би недуго затим у Јекатеринославу основао Правни факултет. У новембру 1918. био је изабран за члана Украјинске академије наука у Кијеву, а у марту 1919. постао је председник Академије друштвених наука. Професуру је наставио на универзитетима у Харкову и Симферопољу. Но илузија какве-такве нормалности кратко је потрајала. За многе од њих тада је започело право избеглиштво, будући да су након својих

домо́ва напослетку морали да напусте и простор своје културе и језика. Услед општег ратног хаоса, Тарановски је 24. јануара 1920. године и дефинитивно напустио Русију и у марту дошао у Београд, пошто је претходно одбио позиве универзитета у Софији и у Варшави. Већ у априлу био је изабран за хонорарног професора Историје словенских права, а ускоро је постао и професор Енциклопедије права.⁶

За разлику од већине других наставника, Тарановски је сваке школске године у оба семестра предавао по две различите области из историје словенског права, па је на неки начин сваки семестар био јединствен. Неке од тих области биле су историја сталешких држава код Словена од XIV до XVIII века, првобитно словенско право пре X века, старо српско право, старо руско право, историографија државног права у Немањинској држави упоредо са историјом сталешких држава у Европи, историографија упоредне историје словенских права, теоријски увод у историју права, теоријске основе историје права, историја грађанског права, судског уређења и поступка у Немањинској држави. Први уџбеник за историју словенских права на Правном факултету објавио је 1923. (исте године објавио је и *Енциклопедију права* на српском језику). У историји словенских права поставио је темеље „целокупног даљег изучавања ове дисциплине. упустио се и у воде српске правне историје, па је и у тој области дао допринос који до данас није превазиђен, ни по систематичности, ни по димензијама у изучавању српског права у средњем веку. Уз многе друге појединачне радове, Тарановски се може сматрати једним од највећих правних историчара који су деловали на тлу некадашње југословенске државе”.⁷

Осим наставног и научног рада, Тарановски је помагао избеглим руским студентима у решавању молби за упис на факултет, нострификацији диплома, признавању семестара итд., где је његов углед који је на Факултету уживао, као и његово мишљење о тој, чак и данас веома осетљивој теми, „када је велики велики број руских студената куцао на врата Правног факултета, било неприкосновено”.⁸ Нарочито би ваљало истаћи да је управо уз његову помоћ на Правни факултет дошао и његов млађи колега Александар Соловјев, који је своју академску каријеру започео 1914. на варшавском Правном факултету, да би 1918. био изабран за доцента на Правном факултету у Ростову на Дону, који је тада био под контролом белогардејаца. Након напуштања Русије, Соловјев се у Хајделбергу сreo с тада већ познатим византологом Острогорским који га је препоручио Тарановском. Врло брзо, већ 1920, Соловјев је стигао у Београд где је добио место хонорарног наставника. Два избегла Руса, обојица ученици чувеног Феодора Зигеља, тако су постали утемељивачи српске правноисторијске науке у међуратном периоду.⁹

6 Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941. Друга књига (I том)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002а, 284; Љубица Кандић, *Предговор Енциклопедије права*, 8–9.

7 Сима Аврамовић, „Настанак и развитак правноисторијских предмета на Правном факултету у Београду”, *Зборник ПФЗ/63*, 5–6/2013, 936–937.

8 Љ. Кандић (2002а), 286.

9 С. Аврамовић, 938.

2. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ПРАВА КАО ОПШТА, ОСНОВНА И УВОДНА ПРАВНОНАУЧНА ДИСЦИПЛИНА

Од када су у средњовековној Европи почели да се оснивају универзитети, главне области њиховог проучавања били су теологија, право и медицина. Први међу њима био је Универзитет у Болоњи, основан крајем XI века. Кључни разлог његовог оснивања произилазио је из потребе да се проуче Пандекта, главни део Јустинијановог кодификаторског подухвата. У условима друштвеног и привредног живота који се лагано будио из вишевековног мрака, на светло дана су се, после пола миленијума заборавља, наново појавила Пандекта, чијим су проучавањем и рецепцијом средњовековни правници тражили решења за нове друштвене односе.

С данашње тачке гледишта, тако живо, готово опсесивно интересовање за правна решења из далеке прошлости делује веома чудно. Но цивилизацијски развој није континуиран, стање у Европи 1070. године, када су Пандекта поново откривена, представљало је у скоро сваком погледу регресију у односу на Рим из II века, када је он доживео свој врхунац, а са њим и његово право, које се у то време налазило у својој златној фази. Пандекта су претежно састављена од мишљења истакнутих правника из тог периода, пре свих Улпијана, али и Паула, Целзуса, Модестина, нешто старијег Гаја и других, те су болоњским глосаторима, с дистанце од 800 година и у амбијенту једног потпуно другачијег, обичајног права, Пандекта морала „изгледати као правни НЛО”.¹⁰

Јустинијан је, као последњи римски, а први византијски цар, у својој историјској мисији, кодификацијом римског грађанског права, сачувао духовне тековине старог царства и тако доказао познату тезу да велике империје споро умиру, а неке не умру никад. Његова кодификација, доцније названа *Corpus iuris civilis*, није била адекватна ни за тренутак када је настала. Том амбициозном подухвату супротстављало се ново време, а Јустинијан, уосталом, као ни било који други човек колико год моћан или узвишен био, није имао начина да казальке сата општих друштвено-политичких и културних промена, које су антички свет постепено уводиле у средњи век, заустави и врати назад у оно златно доба. Тај дивљења вредан подухват није био јалов, напротив. На Истоку, где је Византија баштинила континуитет с Римом, па и име, Јустинијанова кодификација је представљала основу на којој се даље развијало византијско средњовековно право. У односу на своје основе, то право је бивало све рудиментарније, као што су то постајали и односи које право уобичајено нормира. Из тог прилагођавања временом је настало и словенско право, које је развијано под значајним утицајем Византије.

10 „Имајући у виду неопходан посао упознавања, који су обавили глосатори, уносећи светлост у непрегледну масу Пандекта, у коју није било лако проникнути, нису неоправдани они поетизовани називи, којима си их почаствовали већ савременици (нпр. за Irnerius-a – *lucerna iuris*).” Владимир Водинелић, *Грађанско право – Уводне теме*, Номос, Београд 1991, 119.

На Западу је ствар стајала сасвим другачије. За разлику од Источног дела старе империје који је до краја свог постојања баштинио државни континуитет с Римом, у Западном делу је тај континуитет покидан. Иако су и на Истоку многе традиције старе империје нестале, Јустинијан је наредио кодификацију римског права, а задржао је и титулу и инсигније римског императора. Тако је на Истоку опстао државно-правни континуитет, који је на Западу и формално био прекинут 476. када је Одоакар у Константинопољ послао царска знамења последњег римског цара Ромула Августула, чиме је и симболично признато превасходство источноримског цара. Два дела некада велике империје почињу своје самосталне животе и њихов развој, па тако и развој права који ће бити битно другачији.

Професор Тарановски, као врсни познавалац словенског права, у својим правноисторијским делима је приказао како је византијско право на Истоку, и само доживевши веома значајне промене у односу на своје основе, утицало на развој словенског права, а посебно српског средњовековног.¹¹ С друге стране, као раскошно образовани ерудита, одлично је разумео начин рецепције Јустинијанове кодификације на Западу, након потпуног, вишевековног државно-правног и сваког другог дисконтинуитета. Начин те рецепције, покушај обраде и разумевања римског правног наслеђа, у битноме ће одредити разлику између два света. Пропашћу Источног, Западни свет је, сем римског наслеђа, дошао у непосредан додир с оним грчким, које су им учене избеглице из Цариграда и Мореје радо предавале, погуравши тај свет ка хуманизму и ренесанси. Недуго затим, Гутенбергов изум је поставио и технолошке основе за културну доминацију Запада у наредним вековима. У том свету су право и његово изучавање обликовани онаквим какве их данас познајемо.

Нема никакве сумње да би се данашњем студенту прве године правног факултета, где год да он студира, уџбеник професора Тарановског учинио преобимним, с много непотребних информација.¹² Вероватан разлог томе је што XXI век у неким погледима подсећа на Рим из III и IV, што и није за чуђење, будући да општа криза, посебно морална, свуда показује сличне појавне облике. Као у Риму онда, тако се и данас стање друштвене дезинтеграције огледа у депопулацији становништва, незаинтересованости за послове општег значаја и војну службу, снижавању образовног нивоа, празноверју различитих врста, обожавању животиња и слично. Данас се култура, као некад, налази у стању „дајцествовања”, кварења језика, сажимања, скраћивања, прерађивања, пресипања и просипања, што свеукупно води проблему трансфера вредности, знања и вештина, дакле, културном дисконтинуитету. Данашњи студент права углавном не зна да је за данашњу форму и схватање права као систематизованог хијерархијског скупа општих, апстрактних правних правила за-

11 Вид. Теодор Тарановски, *Историја српског права у Неманићкој држави*, Лирика, Београд 2002, 126, 202, 226, 237, 294.

12 Вид. Данило Баста, *Преображаји идеје права – Један век правне филозофије на Правном факултету у Београду* (хрестоматија), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1991, 31.

служан онај вековни континуитет преношења и развијања правничког знања, почев од школе глосатора па надаље, као што углавном не зна да је садржај тог права, које данас ефикасно штити основна људска права и слободе, испуњаван идејама великих филозофа западне хуманистичке мисли, почев од Томе Аквинског, преко Хуга Гроцијуса, до Монтескјеа, Лока, Русоа, Канта и многих других. Пад квалитета образовања рефлектује проблем преноса, усвајања и унапређивања знања. Увид у *Енциклопедију права* Теодора Тарановског, као обавезну уџбеничку литературу за бруцоше Правног факултета у Београду двадесетих и тридесетих година прошлог века, пружа непријатну спознају о томе колико је сужен обим темељног правничког знања које данашњи бруцош мора да усвоји.

* * *

Данас је општа теорија права утемељена као генерална правнонаучна дисциплина, чије се основе предају студентима прве године права. Њене претече могу се пронаћи у далекој антици, практично још од Старе Грчке, где се развијала у оквиру опште филозофије, али се као самостална дисциплина дефинитивно издвојила тек у XIX веку. Од самих својих почетака, историја правне науке открива различите приступе изучавању права. У основи, тај приступ може бити емпиријски и он је карактеристичан нарочито за историјско изучавање одређених правних система, а својствен је и социолошком начину обраде правног феномена. У одређеном смислу, такав приступ је особен и за догматичко излагање права јер су његов развој и све већа сложеност утицали на стварање посебних наука које се баве његовим систематским изучавањем. Тако је правна наука створила низ општих класификационих појмова да би се на јединствен начин изразили заједнички елементи у разноврсним ситуацијама и односима које право регулише, односно елементи својствени већем броју система или чак свим правним системима. Тако се дошло до многих појмова као што су субјективно право, обавеза, субјекти права, својина и многих других. За разлику од емпиријског изучавања права у ужем смислу, истовремено се одвијао процес његовог појмовног изучавања, односно процес стварања појмовних (концептуалних) правних дисциплина.¹³ Безмало током целокупне историје изучавања права могуће је уочити разлику између два главна приступа, први је филозофски или метафизичко-спекулативни, до XIX века изражен као јуснатурализам, а други је позитивноправни, односно догматички, чији је фокус усмерен на истраживање позитивног права као скупа норми одређене врсте.

Отприлике до краја XVIII и почетка XIX века преовлађивале су различите варијанте природноправног учења, да би постепено тај приступ био у значајној мери потиснут од емпиријског приступа праву, тако да данас паралелно постоје оба. Осим описане поделе правних дисциплина, једнако је важна и подела на апстрактне, опште правне науке, с једне стране, и конкретне, с друге стране. Конкретне правне науке баве се ужим целинама одређеног правног

13 Душан Врањанац, „Општа теорија права – зачеци и домаћаји”, *Правни записи* 1/2016, 6.

система, с малим степеном уопштавања, док је предмет апстрактних значајно шири, будући да је главни циљ откривање општих карактеристика права. Оне изграђују најопштије правне појмове до којих се долази „апстраховањем из низа сродних појмова и својстава конкретних правних система, и то како оних који су постојали у прошлости тако и оних који постоје данас.”¹⁴

На самом почетку свог уџбеника, професор Тарановски се бавио задатком и предметом Енциклопедије права. Свеукупан развој права води његовој дисциплинарној усложености и научној специјализацији, где уско оријентисан стручњак „постепено губи свест о појединости које изучава као део целине којој те појединости припадају... Кад се појединости истражују усамљено, често се не примећују такве стране појаве које се у вези са целином појављују као суштинске”.¹⁵ Управо због мањкавости строго уског, специјализованог проучавања одређених правних области израста потреба да се оно попуни „ширим и општим идејама које вреде за целу област људског знања или бар за ближу грану наука у којој стручњак ради. Тежња ка општем знању, утемељеном на широким идејама, позната је под именом енциклопедизам. Посебне научне дисциплине које пружају опште знање у дотичној области зову се енциклопедије... какав је случај са енциклопедијом богословије, медицине или права.”¹⁶ Таквим одређењем енциклопедије права, Тарановски је извршио јасан отклон од оног другог значења термина „енциклопедија”, који се односи на „механичке зборнике” у којима се, углавном према азбучном распореду, излажу основни појмови свих области људског знања.

Богатство правне појаве није утицало само на умножавање самосталних, специјализованих правних дисциплина већ и на начин проучавања различитих аспеката права. Угрубо, Тарановски је разликовао три таква начина: догматички, историјски и политички. Сликовито, ти различити начини приступа обради права могли би се исказати у три питања. Правна догматика пита како је нормиран одређени друштвени однос, правна историја како је био нормиран, док се правна политика пита зашто је тај однос баш тако нормиран. Склад та три приступа постиже „енциклопедија права као посебна научна дисциплина, одређена за чување везе између посебних правних грана и за уопштавање њихових појединих закључака... Изграђујући опште (уопштено) знање у оквиру права, енциклопедија право посматра као друштвену појаву која је у сталној вези са осталим странама друштвеног живота.”¹⁷

Предмет енциклопедије права Тарановски је дефинисао као опште учење о праву чији је главни задатак идентификовање базичних правних појмова, идеја и начела који су заједнички за све правне гране. Главни задаци општег учења о праву су: „одређивање појма права, објашњење узајамног односа права и морала, поделу права на поједине врсте, облике образовања права, објашњење процеса остваривања правних прописа у људским поступцима и

14 *Ibid.*, 7.

15 Ф. Тарановски (2003), 30.

16 *Ibid.*, 30–31.

17 *Ibid.*, 33–35.

преглед начина историјског изучавања права”.¹⁸ С обзиром на најтешњу повезаност права и државе, коју многи теоретичари изражавају синтагмом „државно-правни поредак”, опште учење о праву подразумева и опште учење о држави. Право и држава имају истоветне циљеве и њихова међусобна испреплетеност у којој државне институције стварају и примењују право, док су истовремено и саме дефинисане и ограничене правом, води кључном питању о њиховом узајамном односу. Тарановски је тај однос решио једним врло модерним учењем о правној држави које је изложио у завршном делу уџбеника, чиме је у хармоничну целину објединио претходно изнета општа схватања о праву и држави. Тако постављена структура *Енциклопедије права* у којој се прво излаже општа теорија права, затим општа теорија државе и на крају учење о њиховом међусобном односу, почетницима у праву требало је да послужи као „неопходни увод у поједине посебне правне дисциплине. Општи појмови и начелне идеје, усвојене из енциклопедије права, омогућавају да у даљем разаберемо ону гомилу чињеничне и теоријске грађе коју садрже поједине правне науке”.¹⁹

Иако је и сам констатовао да се општа теорија права током XIX века издвојила као самостална научна дисциплина, Тарановски се држао старог назива „енциклопедија права”, вероватно и због тога што је као правни историчар веома истицао значај традиције и континуитета научног проучавања права. Ипак, чини се да је прави разлог то што енциклопедија права и према свом предмету, као и по својим методама и дидактичким задацима, превазилази општу теорију права, односно увод у право као општу, основну и уводну правну дисциплину. У односу на предмет, енциклопедија је шира од увода у право будући да излаже питања која залазе у домен филозофије права (однос права и морала), социологије права (утицај права на друштво и друштва на право) и опште правне историје (развој права и начина његовог проучавања). У методолошком погледу, енциклопедија права, сем правног, то јест догматског метода који је главни метод увода у право, широко користи аксиолошки, социолошки, политички и историјски метод. Коначно, главни задатак енциклопедије права је да бруцоше уведе у непрегледно пространство права, али на комплекснији начин од увода у право, те се енциклопедија не показује само као увод у право, већ и као увод у историјско, социолошко и филозофско проучавање права.

Као правни историчар, Тарановски је, осим правног, највише користио историјски метод. Готово свако главно питање на које енциклопедија права треба да одговори он је представио у његовом историјском оквиру. Но у истом оквиру је представљао и само изучавање права, као једне врсте историје правне мисли и науке. Генезу те мисли, Тарановски је изложио у уводном делу свог уџбеника, који претходи његовом главном делу – општем учењу о праву. Данашње проучавање и схватање права и развијеност правне науке последица су једне дуге традиције изучавања права које је започело школом глоса-

18 *Ibid.*, 34.

19 *Ibid.*, 35.

тора. На крају тог дугог низа различитих јуристичких школа, којим је знање о праву континуирано унапређивано његовим преношењем на универзитете који су се ширили по Европи, налази се данашња правна наука. Тарановски је одлично разумео значај тог безмало миленијумског континуитета. Разумео је колико су се први глосатори, оковане догматске мисли, мучили када су се сусрели са Јустинијановом кодификацијом, тек наслућујући њену вредност. У Риму је правничко образовање увек било посебно цењено. Без обзира на тешке кризе царства и кидање старих традиција, континуитет правничког образовања је опстао, посебно због повећане потребе за чиновничким кадром у периоду домината. Трибонијан и његова комисија су и пре предвиђеног рока од пет година свршили посао на кодификацији целокупног римског грађанског права. Разлог такве ефикасности ваљало би потражити у правничком образовању Трибонијана и осталих чланова комисије, који су, као најцењенији јуристи свог времена, знања стицали и преносили на школама права, од којих је најпрестижнија била она у Бејруту, позната и као *Nutrix Legum* (Дојиља права), за коју је сам Трибонијан саставио силабус за проучавање правних предмета. Без континуитета преношења знања, друштво може да регресира до у мрачно доба. Из мрака средњовековља, Европу је спасло васпостављање организованог преношења знања, које се одвијало на универзитетима. Прво које је преношено било је правничко знање.

За разлику од данашњег схватања права, Римљани напосто нису имали представу о праву као хијерархијски уређеном скупу важећих, међусобно кохерентних, хијерархијски устројених општих правила. Као практичан народ, били су склони казуистичком начину решавања уобичајених односа. С пуним ослонцем на здрав разум, римски јуристи су се понајвише кретали у оквирима индуктивног поступка проналажења конкретних решења. Аналогно закључивање је био уобичајен начин правничког резонувања, а реторика одличан аргументативни алат. За разлику од Грка, Римљани су били прагматични људи, много више склони правничкој вештини решавања случајева него филозофирању о држави и законима. Филозофски оријентисани Грци су проблем означавања хипотеке решавали постављањем каменчине на предметну парцелу, док су теоретисању несклони Римљани изградили једно огромно царство практичних, употребљивих, конкретних решења за мноштво друштвених, поглавито грађанскоправних односа које право уобичајено нормира. Запад је у једном тренутку открио оба античка света, а то се лепо уочава у различитом приступу проучавању права од глосатора и постглосатора, с једне стране, који су из римске заоставштине проналазили решења за нове односе, највише их обликујући према потребама судске праксе, и аристотеловца Томе Аквинског, с друге стране, који је у праву као налогу разума тражио смисао остварења правде као највише моралне вредности.

Том замршеном питању динамике рецепције римског права и генезе једног апстрактног промишљања о праву као појави и вредности професор Тарановски је посветио члан 2. своје *Енциклопедије* под називом „Нацрт историјског развитка научног права и Енциклопедије права”, који је уједно и најобимнији од свих 46 чланова. Одмах у наредном члану, историјском низу

различитих школа мишљења, придодao је и најновију научну литературу за енциклопедију права. На тај начин, Тарановски је из историјскоправног, али и филозофскоправног угла приказао како је текао развој учења о праву. Његов приказ није био заснован на набрајању значајних правних докумената нити на простом, поједностављеном представљању различитих школа. Тарановски је све време, кроз историјски оквир, сагледавао развој схватања о праву, све до данашњег уобличења правне науке, нарочито енциклопедије права као њеног основа. Од првих глосатора који су у помрачини средњовековља у Јустинијановој кодификацији угледали лучу антике, преко школе постглосатора и елегантне јуриспруденције, рационализма и природног права, до филозофије идеализма, историјске школе, позитивне филозофије и даље, тај непрекинути низ чини да се *Corpus iuris civilis* налази у темељу европске цивилизације.

Сем у том члану, Тарановски је широко користио историјски метод и у обради основних правнофилозофских питања, нарочито у члану 19. своје *Енциклопедије* под називом „Историјски нацрт доктрине природног права”. Врло систематично и прегнантно, тек на петнаестак страна текста, Тарановски је представио генезу идеје природног права. Од Софоклове *Анђијоне* и првих софиста, преко Цицерона, римске стоичке школе и схватања истакнутих правника, све до хришћанских теолога, учење о природном праву је у свом „коначном развитуку ујединило морално-филозофски идеју с религијском, било је усвојено од западно-европске мисли у средњем веку, поставши на тај начин трајно добро научне јуриспруденције, све до почетака XVII века”.²⁰

Већ у наредном, 20. члану – „Проблем природног права са гледишта позитивне науке и критичке филозофије”, Тарановски је изашао из оквира историјског проучавања тог питања да би га обрађивао користећи се првенствено аксиолошким методом. Без обзира на то што је почетком XIX века школа природног права пропала, идеја природног права је опстала и, ма колико природно право било прогањано, „ипак ником није пошло за руком да правну науку потпуно сачува од њега, нити да га коначно избаци из научног саобраћаја”.²¹ Разлог томе Тарановски је пронашао у немогућности правне филозофије и политике да се без вредности које изражава идеја природног права изборе са предметом свог проучавања. На том месту, Тарановски је приказао ограничења историјског метода. Правна политика не може решавати своје задатке само на основу тенденција историјског развитака права јер ако је њен циљ да „користи бољој будућности, она не сме да се ограничи

20 *Ibid.*, 231. У уводу своје хрестоматије *Преображаји идеје права – један век правне филозофије на Правном факултету у Београду 1841–1941*, професор Баста о *Енциклопедији* каже: „Истина, правнофилозофски проблеми првенствено су изложени и обрађени у њиховој историјској димензији, али се ипак не може говорити о напуштању филозофско-теоријске равни разматрања. По свој прилици, Тарановском је, мада не увек и у подјенакој мери, пошло за руком да усклади историју и апстракцију, да нађе њихову потребну меру у прављању правнофилозофске проблематике. Историја је код њега оквир и подлога теорије одн. филозофије права, а не њена неприкосновена инстанца и једина сврха.” Д. Баста, 31–32.

21 Ф. Тарановски (2003), 241.

само на констатацију зачетака, него мора да их процени, негујући корисне. За такву оцену је потребно некакво мерило, какво је идеја правичности, дакле, једна чисто природно-правна идеја... Само у епохи кад су формално и потпуно владали наука и филозофија позитивног права, природно право је уношено у политичко-правне конструкције мимо правне свести писаца, скоро на кријумчарски начин.”²²

И у другим члановима *Енциклопедије* Тарановски је посветио пажњу основним проблемима филозофије права, пре свега питању односа права и морала којем је посвећена целокупна друга глава уџбеника, а која обухвата три члана: „Противстављање права и морала”, „Учење о етичком минимуму у праву” и „Веза права с моралом”. За разлику од доследних правних позитивиста, Тарановски није покидао везу између права и морала, доказујући да право у свом значајном делу своје исходиште проналази у моралу. Уосталом, учење о етичком минимуму у праву појављује се и у теоријама истакнутих правних позитивиста, попут Херберта Харта који је у свом чувеном делу *Појам љрава* из 1961. године изнео идеју о минималном садржају природног права. Харт је минималан садржај природног права одредио опстанком људи на одређеном простору, где важи дати правни поредак. Без правила која, између осталог, забрањују слободну употребу силе, ниједна заједница не би могла да се одржи и потпомогне опстанак људи, а опстанак је онај минимални циљ који људи имају када се удружују једни с другима. Ако правила не би имала ту садржину, ни „људи не би имали, такви какви су, разлога да својом вољом поштују било каква правила; а без минимума добровољне сарадње оних који налазе да је у њиховом интересу да се покоравају правилима и да их одржавају, принуђивање других који се не би добровољно покоравали било би немогуће”.²³ И пре Харта, у својој докторској дисертацији из 1939. године, Лукић је тврдио да је потреба да се обезбеди „егзистенцијални минимум” она универзално прихваћена вредност коју право на првом месту треба да осигурава.²⁴

Осим основних питања филозофије права, Тарановски је истовремено разматрао значај и сврху историјског проучавања права, обогативши своју матичну правнонаучну дисциплину широким коришћењем филозофског метода, чиме је надишао онај уобичајени, позитивистички приступ. Он у проучавању права које је некада важило није сагледавао само облик тог права, његов садржај, примену и утицај, већ је уочавао и његове вредности, будући да је право схватао и као културну појаву. У том погледу његова *Енциклопедија љрава* не представља „тек само стандардни увод у право и правне науке (мада је и то), него се, будући да обухвата и разматра многа правнофилозофска питања, може и мора читати као својеврсна филозофија права”.²⁵

22 Ibid.

23 Херберт Харт, *Појам љрава*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013, 162.

24 Вид. Радомир Лукић, *Обавезујућа снага љравне норме и љроблем објективног љрава*, *Сабрана дела (I љтом)*, Завод за уџбенике и наставна средства – БИГЗ, Београд 1995, 440.

25 Д. Баста, 31.

3. ПОЈАМ ПРАВА

Одређивање појма права Тарановски је означио као први и најважнији циљ енциклопедије права. Његово одређивања започиње дефинисањем, користећи се класичним Аристотеловим начином – *per genus proximum et differentia specifica*, што значи дефинисање путем најближег појма и врсне разлике. За разлику од неких својих савременика, Тарановски појам права није сводио на његову дефиницију. Оваква почетна дефиниција у његовом уџбенику, на првом месту, има дидактичку функцију, да почетницима у праву пружи јасну представу на основу које ће даље моћи да овладају појмом права који увелико надилази ту почетну дефиницију. У том погледу се његов приступ није готово нимало разликовао од данашње уџбеничке материје из увода у право, у којем се бруцоши на исти начин уводе у проблематику одређивања појма права.

Најближи род појму права јесу друштвене норме. Право као такво и само представља једну специфичну врсту друштвених норми, пошто је, без обзира на разлике, њихова сврха истоветна – да уређују различите друштвене односе и тако осигуравају главне друштвене вредности. И онда, као и данас, теоретичари уобичајено наводе различите врсте друштвених норми: морал, обичаје, религијска правила, правила лепог понашања, етикеције, моде, професионалне конвенције итд.²⁶ У том погледу постоји сагласност јер се махом сви слажу да „право није ништа друго до врста социјалне норме. Дакле, непосредно одређивање права састоји се у испољавању обележја по коме се право разликује од других социјалних норми”.²⁷

На овом месту се уочавају две важне ствари. Прво, пошто је одредио најближи род појму права, као лакши део посла, Тарановски, насупрот Јеринга, Келзена или Лукића, специфичну разлику није свео на прописану санкцију коју гарантује држава својим монополом физичке силе. Да је санкција дистинктивна карактеристика права, односно његово једино суштинско обележје, онда би се таква дефиниција могла изједначити с појмом. Келзен је тврдио да се реч право односи на ону „специфичну друштвену технику принудног поретка која је, без обзира на велике разлике које постоје између права старог Вавилона и права савремених Сједињених Држава, између права Ашантија у Западној Африци и права Швајцарске у Европи, ипак у суштини иста за све ове народе које се тако много разликују по епоси, простору и култури: друштвену технику која се састоји у томе да се пожељно понашање људи у друштву оствари путем претње принудном мером која се примењује у случају супротног понашања”.²⁸ И Јеринг је приликом дефинисања права истакао

26 Коста Чавошки, *Увод у право I*, Драганић, Београд 1996, 18–19; Драган Митровић, *Теорија државе и права*, Досије студио, Београд 2010, 195–196; Радмила Васић, Миодраг Јовановић, Горан Дајовић, *Увод у право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2014, 9–11.

27 Ф. Тарановски (2003), 90.

28 Ханс Келзен, *Ојшша теорија права и државе*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1998, 72.

санкцију као његово главно обележје, те је право одређивао као скуп важећих принудних норми у једној држави, односно као „збир спољном принудом од стране државне власти обезбеђених животних услова друштва у најширем смислу речи”.²⁹ У истицању санкције као најпрепознатљивије особености права најдаље је отишао Лукић: „Најпре, под правом треба разумети ону појаву што се обично, дакле, најчешће назива правом. Нема никакве сумње да се најчешће правом називају оне норме, односно односи који су праћени санкцијом физичког насиља у друштву, и то најчешће санкцијом државног насиља. Насилна страна, и то везана за државно насиље, јесте оно што највише пада у очи кад се одређује шта се најчешће назива правом. Отуда је јасно да, иако се можда право не исцрпљује у државном насиљу, сигурно је да центар права чини државно насиље и да треба несумњиво обратити главну пажњу на ту страну питања.”³⁰

Друго, да би специфичну разлику, која право чини посебним у односу на друге врсте друштвених правила, извео ван оквира санкције, односно принуде, Тарановски је прибегао једној врсти екстремне апстрактне генерализације. Наиме, сва та различита правила, обичајна, морална, религијска, модна итд., Тарановски је подвео под појам морала. У правнотеоријском погледу, понуђена аргументација за толико проширење обима појма морала, тачно до његовог изједначења са свим друштвеним правилима, делује неубедљиво. Религијска и морална правила се не могу изједначити ни због своје форме ни због садржине. Религијска правила су формализована у црквеним институцијама, што значи да су записана у светим списима које је црква усвојила (прогласила за свете) и да црквене институције могу доносити нова, једнако као што могу тумачити и примењивати постојећа правила. У садржинском смислу, велики број религијских правила је морално индиферентан. Са становишта морала, свеједно је да ли у неки храм верници улазе кроз источну или западну порту или да ли се датум верског празника утврђује према лунарном или соларном календару.

Такође, чини се натегнутим покушај да се обичаји изједначе с моралом. Тарановски је тврдио да различите врсте обичаја (пристојност, част, мода) не могу бити признате за посебне врсте друштвених норми, будући да су већ обухваћена углавном моралним, а делимично и правним правилима. Оби-

29 Рудолф Јеринг, *Циљ у праву*, ЦИД – ЈП Службени лист СРЈ, Београд – Подгорица 1998, 222.

30 Радомир Лукић, *Теорија државе и права: II. Теорија права, Сабрана дела (III том)*, Завод за уџбенике и наставна средства – БИГЗ, Београд 1995, 49. Ваљало би додати да у тој групи теоретичара постоје значајне разлике. На пример, Џон Остин право своди на заповест суверена поданицима који имају навику покоравања, будући да би услед непокоравања заповестима били изложени санкцијама, док суверен навику покоравања нема, јер изнад њега не постоји виши ауторитет. Такво одређење подразумева повратак на став *princeps legibus solutus*, односно да суверена државна власт није обавезана законима јер онда не би била суверена, што последично проблематизује утемељења људских права и слобода (вид. К. Чавошки, 25–29). У том погледу, Јеринг је понудио теоријску поставку о самоограничењу државне власти, коју Тарановски је одбацио као једнострану – вид. Ф. Тарановски (2003), 554–555.

чаји су само морал „који је од извесне друштвене групе потпуно усвојен и уведен у живот, због чега се противставља узвишеним моралним прописима који су начелно признати, али се у пракси најчешће не остварују... Мода, уколико прелази границу естетике, потпуно се тиче обичаја.”³¹ Таква симплификација води до баналности, на пример, да је немарно одевен, мада честит човек, у ствари неморалан. Уосталом, да су сва та правила заиста исте врсте, не би језик правио толике разлике у њиховом означавању. Оправдање за такву претерану генерализацију лежи у потреби да се специфична разлика, која право дели у односу на друге друштвене норме, оцрта кроз однос права и морала и тако поједностави, што би било дидактички оправдано „стога остајемо при горе наведеној двострукој подели социјалних норми на право и морал”.³²

Као прву карактеристику права, као врсте друштвених правила, Тарановски је истицао нормативност, нашироко аргументујући против ставова значајног броја тадашњих теоретичара који су праву оспоравали његов нормативни карактер. Са дистанце од сто година, то питање изгледа беспредметно, али су у то време преовлађивали теоријски ставови који су оштро противстављали суверена и поданике, а циљ државне организације сводили на обезбеђење користи за властодршце. Оспоравајући та становишта, Тарановски је још једанпут показао снагу комбиновања историјског и теоријског приступа. Историјски гледано, односи у неком друштву и држави, па тако и односи заповедања и поковања, нису непроменљиви већ су у сталној динамици. У друштву не преовлађује само једна сила већ углавном равнотежа различитих социјалних чинилаца. Стога државна власт не може ограничити своје циљеве само у корист властодржаца, ако ни због чега, а оно што и поданици имају своје циљеве, јер ако им живот није подношљив, онда ни покорност није извесна. Због тога темељ „државног живота мора да буде неки нужни компромис. Из тог компромиса, потиче самоограничавање државне власти, изражено у овом или оном облику, а на тај начин и могућност за нормативно дејство права чак и према државној власти”.³³

Теоријски гледано, право јесте нормативно баш зато што прописује људске обавезе и дужности у друштву. Разуме се, право као техника уређења друштвених односа тежи да помири супротстављене интересе различитих друштвених група. Будући да су ти односи врло променљиви, право стално треба да мири те интересе, а не да испуни неке апсолутне, идеално замишљене, друштвене циљеве. У том смислу, срећа у несрећи је што састав законодавних тела ипак не чине метафизичари и правни филозофи већ неки други људи, далеко више заинтересовани за остваривање интереса политичке групе којој припадају и својих личних. На основу тих запажања, Тарановски је питање нормативности права поделио на садржински и формални аспект. Садржински право је променљиво, таман као што су променљиви и друштвени од-

31 Ф. Тарановски (2003), 91.

32 *Ibid.*, 91

33 *Ibid.*, 96–97

носи које оно треба да нормира. Формално, без обзира на њихову садржинску променљивост, закони једнако обавезују своје адресате.³⁴

Разматрање базичног питања нормативности права као врсте социјалних правила, Тарановски је наслањао на одређивање специфичне разлике између права и морала. Право је у основи императивно-атрибутивног карактера, у смислу да, сем обавеза, одређује и права различитих субјеката јер правни однос и изгледа као релација између једног права и једне дужности. С друге стране, морал је императивног карактера, он намеће дужности, али не и права. Сходно тој разлици, намеће се и следећа разлика, да је право хетерономно, да појединце обавезује и против њихове воље, док се морал добровољно прихвата те је као такав аутономан. На том месту, Тарановски је направио нијансирану разлику у погледу санкције у праву и моралу. И кршење моралних правила за собом повлачи различите санкције које се могу кретати од друштвеног неодобравања до гриже савести. Наравно, смисао санкције у праву је другачији те су и санкције за кршење правних правила унапред прописане, једнако као и поступак њихове примене од државних институција.

Иако је санкцију видео као битну карактеристику права, Тарановски, за разлику од Келзена, на пример, правило о санкцији није схватао као примарно правно правило, још мање као основ његове обавезности. Право не важи на основу прописаних санкција већ на његовом добровољном прихватању. Тарановски је стога закључио да „угрожавање санкцијом дејствује због тога што је лице које није склоно добровољном испуњавању дужности, уверено да постоји већина таквих лица која се покоравају праву. Кад не би било већине која се добровољно покоравала, тад не би било сигурности код прекршилаца, не би било могуће принудно дејство правне санкције на вољу обавезаног лица”.³⁵

Тарановски је право сагледавао као израз друштвене хармоније. Како право регулише друштвене односе, а тако и конфликте различитих интереса који постоје у свакој политичкој заједници, оно те сукобе треба компромисно да регулише. Ако право то успешно чини, онда се оно у највећем броју случајева добровољно прихвата и поштује, док примена санкције представља изузетак те „вршећи ту своју социјалну-педагошку функцију принуда у праву прима све лакше и мекше облике, док у појединим областима права потпуно ишчезава”.³⁶ Уосталом, највиши правни акт у држави јесте устав, а он по својој природи не може бити санкционисан већ прихваћен као сет најважнијих нор-

34 О питању нормативности права, одгонетању како и зашто оно обавезује појединце широко је расправљано у оквирима савремене правне теорије. Зато је штета што Тарановски, који је овде промовисао један веома модеран приступ схватању права, своју аргументацију није појачао увидима које је изнео у другом делу *Енциклопедије*, где је ближе објаснио зашто грађани имају обавезу да се покоравају правним правилима – вид. *ibid.*, 437–449.

35 *Ibid.*, 118.

36 *Ibid.*, 119. У свом последњем великом делу *Систем филозофије права* из 1992. године, Лукић је приметио да је право, „парадоксално, најефикасније када се најмање примењује својим основним средством, силом, кад се његови захтеви више-мање свODE на оно што људи и сами хоће да и чине, кад оно углавном прецизира оно што би се и иначе десило кад оно не би ни постојало, кад оно помаже да се то деси брже, прецизније, поузданије него кад њега не би ни било.” Лукић (1995), 520.

ми које конституишу цело политичко друштво.³⁷ Ако консензус највиших државних званичника, али и грађана изостане, онда се право повлачи пред онима који устав крше, уз све опасности које такво повлачење подразумева.

Иако Тарановски није изнео своју интегралну дефиницију права, она би се могла изразити као добровољно потчињавање људи владавини правила са циљем општег друштвеног добра и напретка те остварења личне слободе. Степен развијености права рефлектује општи културни и цивилизацијски ниво одређеног друштва. Није случајно што је римско право свој врхунац доживело у исто време кад и Империја, а што једнако важи и за српско средњовековно, када се Душан прогласио царем Срба и Грка. Та рефлексија се огледа и у најширем смислу јер је људска цивилизација прешла дуг пут од примитивних форми права, попут талиона и композиције, до данас познатих облика. Требало је да прође 3700 година да се од Хамурабијевог законика стигне до Универзалне декларације Уједињених нација о људским правима. За Декларацију, Тарановски, разуме се, није могао знати, али је добро знао да развој права, правне науке и културе осликава општи друштвени и културни напредак. Јер је право, као и свака друга нормативна појава, носилац одређених вредности. У том погледу, он је у праву уочавао једну просветитељску идеју, која у основи треба да освешћује појединце и помогне општи друштвени развој. Као сведок две револуције и грађанског рата, Тарановски је испред себе имао негативан пример руског друштва које је у оквиру Совјетског Савеза постало тоталитарно. Бољшевичко право и држава су показали на делу последице културног дисконтинуитета, а слично се десило и у нацистичкој Немачкој. Такво цивилизацијско регресирање одвело је десетине милиона људи у смрт и баш због тога је Тарановски стално инсистирао на значају права као културне појаве.

4. УЧЕЊЕ О ПРАВНОЈ ДРЖАВИ

Након општег учења о праву, други главни део свог уџбеника, Тарановски је посветио општем учењу о држави. Излагање овог проблема започео је социолошким увидом у основне елементе друштвеног живота и класификацију социјалних заједница.³⁸ Након тога је одредио основне елементе државе, држећи

37 Према својој природи, уставне норме не могу бити правно санкционисане јер би такво санкционисање подразумевало постојање вишег политичког ауторитета у односу на суверени државни орган који би ту санкцију применио, али би и правила која би одређивала тако замишљени врховни ауторитет опет била несанкционисана јер би подразумевала постојање још вишег ауторитета и тако у недоглед. Тасић у том погледу истиче да је основни циљ закона „да се извршавају, тако да је не само могуће да се нађу врло разнолике санкције него и да нема санкције. Ово се сусреће нарочито у уставном праву где се санкције против највиших органа и не могу наћи и где, сем тога, имају важности политички моменти који омогућавају директне санкције само до извесне тачке. Ипак, и такви прописи, као на пример неуставан закон кад је суд дужан да га примењује, обавезују.” Ђорђе Тасић, *Проблем ојравдања државе; Увод у правне науке – енциклопедија права*, Службени лист СРЈ, Београд 1995, 206–207.

38 На врло сличан начин, увидом у социјалну и правну диференцијацију народа, започео је излагање државног права у свом делу *Историја српског права у Немањинској држави* – Т. Тарановски (2002), 5–15.

се класичног Јелинековог одређења да свака држава подразумева постојање три основна елемента, а то су: 1) државна територија, 2) суверена државна власт и 3) народ, то јест становништво. Надаље се бавио основним функцијама које државна власт треба да обавља, што она чини преко својих органа, којима је посвећен наредни члан *Енциклопедије*. У класификацији држава, Тарановски је прибегао помало необичном приступу. Наиме, стално користећи комбинацију различитих метода, државе је разврстао према: 1) квантитативном саставу владања и степену обезбеђења заједничког добра, 2) степену обезбеђења индивидуалне слободе, 3) разлици у културном стању и саставу друштвених елемената, да би ту главу заокружио излагањем о облицима владавине у модерним културним државама. Ваљало би нагласити да је Тарановски веома широко користио појам облика владавине. Данас се облик владавине своди на одређење положаја шефа државе те се државе деле на монархије, где шеф државе на власт долази наследним путем, за разлику од председника у републици, који је изборни орган. Сем монархија и република, Тарановски је у оквиру облика владавине говорио о облицима државне организације према којима државе дели на просте, унитарне и сложене, то јест федералне, а прави разлику и у облику владе према односу државне власти према личној слободи појединаца.

Но истинско велико унапређење наше правне науке, а последично и правне културе, Тарановски је постигао у завршном делу свог уџбеника, у последњој глави под називом „Дејство права на државну организацију”. На нешто више од тридесет страница изнео је једно веома модерно схватање о правној држави. Правну државу је видео као супротност полицијској. У њој су „за испољавање државне власти прописани правни облици и постављене правне границе”.³⁹ У генези правне државе уочио је два ступња, први који „карактерише признање и спровођење начела законитости државне радње. Други обухвата и признавање поданицима субјективних јавних права”.⁴⁰ Та друга етапа започиње онда када држава призна да се између ње и поданика успостављају правни односи, то јест да поданици располажу извесним субјективним јавним правима на основу којих они од поданика постају грађани. Постоје три врсте тих права: 1) права на учешће у власти, 2) права на слободу од власти и 3) правна помоћ од државне власти.

Начело законитости Тарановски је уобичајено дефинисао као вршење државних функција на основу унапред прописаних закона, што подразумева усклађеност правних аката и материјалних радњи државних органа са актима више правне снаге. Када се то формално одређено начело споји са системом субјективних јавних права, постиже се ограничење државе правом. Како је Тарановски заступао Монтескјеову трипартитну поделу власти на законодавну, извршну и судску, ово ограничавање се односи на све три.

Прво, начело ограничавања законодавне власти подразумева свој формални и садржински елемент. Формални одређује да законе доноси надлежно

39 Ф. Тарановски (2003), 521.

40 *Ibid.*, 522.

тело, то јест парламент, у унапред прописаном поступку, док садржински поставља границе мешања државне власти у личну и друштвену сферу грађана. Ти захтеви су дефинисани у уставу као основном закону који одређује важење такозваних обичних закона. Уставом се одређује државна организација, то јест положај, надлежност и међусобни однос најважнијих државних органа. Уставом се штите и основна људска права и слободе, чиме се садржински допуњује формално начело законитости јер „ако закони по својој садржини не одговарају народним потребама, тада ни најстроже чување законитости државне радње није у стању да обезбеди друштвене интересе и заједничко добро”.⁴¹ Сходно важности устава као основног закона, Тарановски је прешао у поље уставног права и историје уставности и објаснио генезу уставних докумената те начина доношења и измене устава, али и судске контроле усклађености закона са уставом. Због тога се такав начин ограничавања државне власти и заштите права појединаца данас уобичајено назива принципом уставности.⁴²

Друго ограничење се односи на судску власт. Тарановски сматра да од како је закон постао главни формални извор права, судије имају обавезу да буду подређене закону. Истина, судови могу и сами стварати право, онда када за одређени случај не постоји одговарајуће правно правило, али је и слободно стварање права ограничено тиме што закон дозвољава судији да створи правило којим ће решити одређени случај, и то тако као да се сам налази у улози законодавца, ако и само ако за такав случај не постоји адекватно законско правило. То значи да су судови ограничени у слободном стварању права, баш као и сам законодавац. Да би суд уистину био подређен закону, одређено је мноштво правних гаранција које се односе и на састав судова и на судски поступак. У области судске организације, основне гаранције су „одвајање судства од законодавства и управе и законско гарантовање независног и самосталног положаја судије. Те гаранције имају за циљ да судија буде заштићен од притисака владе и друштва, да има стварну могућност да служи искључиво непристрасном објективном распознавању и проналажењу права.”⁴³ Неке од најважнијих процесних гаранција су контрадикторност поступка у којем су странке власне да учествују у претресу дела, а посебно у прикупљању доказа, право на жалбу, то јест принцип двостепености, јавност судског расправљања, објављивање пресуда итд.⁴⁴

Треће, начело законитости у области државне управе постиже се помоћу различитих гаранција. На првом месту, појединачни административни акти, као и општи акти управе (уредбе) подложни су и начелу законитости и начелу уставности, односно ограничењу државне власти правом, што значи да општи и појединачни акти управе „не смеју да повреду законита субјективна

41 *Ibid.*, 525.

42 Вид. Р. Васић *et al.*, 153–154.

43 Ф. Тарановски (2003), 544.

44 О значају независности судства као основу законитости Тарановски истиче и у анализи Душановог законодавства, Т. Тарановски (2002), 228–235.

јавна права грађана, јер та права постављају правну границу за испољавање државне власти”.⁴⁵ Те гаранције Тарановски дели у три основне категорије: административне, политичке и судске. У ове прве спадају надзор виших органа управе над нижим, право представљања нижих органа вишим и принцип двостепености, то јест право жалбе приватних лица вишим органима управе против одлука нижих. Политичке гаранције законитости управе чини право парламента да надзире законитост делатности владе, што се постиже питањима и интерпелацијама које посланици упућују министрима, оснивањем анкетних и истражних парламентарних одбора те молбама приватних субјеката које је парламент овлашћен да прими.⁴⁶ Коначно, судска гаранција законитости рада управе се остварује тако што приватна лица имају право жалбе уколико је незаконитим деловањем управе повређено неко њихово субјективно јавно право (административна жалба), за коју могу бити надлежни редовни или посебни судови, зависи од тога како је то питање регулисано у конкретном правном систему.

Без обзира на прописане гаранције, Тарановски на дубљи начин сагледава проблем законитости рада управе који се сусреће с начелом целисходности, али и са општим стањем правне културе. Више од сто година касније, његовим речима се нема шта ни додати ни одузети, оне делују као да су написане у актуелном тренутку: „Потребни су векови правне културе да се активна радња државних органа повинује правној дисциплини и закону. Формално начело законитости државне управе само по себи није довољно оно је пре свега усмерено ка обезбеђењу интереса врховне власти, и то тако да те интересе потчињени управни органи не претворе у самовољу и личну корист. И законита држава може да се понаша према народу као пасивном објекту. Због тога, држава треба још да призна апсолутну вредност људске личности у областима њеног индивидуалног и друштвеног самоопредељивања. За постизање таквог признања је потребан дуго развитак друштвене самосвести и њен стварни утицај на задатке и остваривање државне власти. Тек пошто су призната и заштићена законом субјективна јавна права грађана, настају конкретне правне границе за делатност управних органа. Али, и кад је начело законитости и правног ограничења државне управе званично проглашено, ипак је врло компликовано стварно спроводити то начело у живот. Ствар је у томе што управну радњу покреће начело целисходности. Спајање начела целисходности са начелом законитости и правног ограничења представља тежак задатак. Тај задатак захтева разложно и вешто одлучивање.”⁴⁷

Као правни историчар, Тарановски је закључио да је највиши еволутивни степен утицаја права на државну организацију постигнут постављањем строгих правних форми и јасних правних граница за вршење државне власти, чиме држава постаје ограничена правом, то јест постаје правна држава. Као правни теоретичар, Тарановски је, излагањем најважнијих теорија којима

45 Ф. Тарановски (2003), 548.

46 *Ibid.*, 550

47 *Ibid.*, 546.

се објашњава како право ограничава државу, изнео своје особено схватање. Пошто је претходно критички преиспитао природноправно ограничење власти, Јелинеково учење о правном самообавезивању државе, Крабеову теорију правне суверености и Дигијеву теорију друштвене солидарности, Тарановски је, одбацивши све те теорије као недовољно убедљиве, закључио: „Првобитна државна организација настаје као факт. Али, постепено, у њу продиру правна начела. Тај процес се не врши због слободног самоограничавања и самообавезивања државне власти, него због њеног спољашњег ограничавања изазваног друштвеном акцијом. Правно ограничење државе настаје, расте и јача сразмерно развоју друштвене самосвести. Културно стање модерног друштва истиче начело апсолутне вредности људске личности. То начело се слаже само са законитом покорношћу појединаца државној власти и обавезним правним гаранцијама испољавања државне власти.”⁴⁸

5. ЗАКЉУЧАК – ПРОБЛЕМ ДИСКОНТИНУИТЕТА

Као сведок револуције, Тарановски је изблиза могао да види како се цивилизацијске тековине, сем у дугим историјским етапама, могу брисати и много брже. Цео је један свет нестао за само неколико година. Грађански рат је утолико гори од оног „обичног” јер се не своди само на борбу за територије и моћ већ увек представља непомирљив вредносни сукоб до истребљења и баш зато друштво много теже лечи трауме грађанског рата него рата с неком другом државом. Руско друштво је за време Великог рата доживело чак две револуције – буржоаску, а затим и бољшевичку, чиме је покидан континуитет развоја права и правне културе. И код нас је четврт века касније, у условима стране окупације и грађанског рата, извршена револуционарна промена по узору на бољшевички модел. Чак и формално, нова југословенска држава раскинула је сваки правни континуитет са претходном, доношењем Закона о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. и за време непријатељске окупације од 23. октобра 1946. године.

Разуме се да се тај дисконтинуитет одразио и на стање правне науке и генерално правне културе у нас. Прилично убедљив поглед на ту трансформацију пружа упоређивање Лукићевог првог монографског дела, његове докторске дисертације *Обавезујућа снага правне норме и проблем објективног права*, одбрањене на Сорбони 1939. године и његовог уџбеника *Општа теорија државе и права*, првог послератног из те области на Правном факултету у Београду. Стиче се утисак као да те две књиге није написао исти аутор. У предговору *Општој теорији*, Лукић је излагање започео у најмању руку проблематичном констатацијом о стању домаће правне теорије. Вајкајући се да главна тешкоћа у писању таквог уводног уџбеника лежи у недовољној развијености опште теорије права и државе у свету, а посебно код нас (што је заиста необично ако се има у виду да се учење о праву континуирано развија хиљаду година), Лукић је још закључио да недостаје низ систематизованих

монографских обрада главних питања опште теорије, а да нека питања нису чак још ни постављена. Наравно да питања пролетерске државе и диктатуре пролетаријата, друштвене својине, неминовног одумирања државе итд. нису у нас претходно била подробно разрађивана, као што се не разрађују ни данас после пропасти тог друштвено-политичког експеримента.

За разлику од Тарановског, Лукић је тврдио да се суштина права показује као класна, „тј. право се показује као оруђе владајуће класе за одржавање онаквих друштвених односа и производње и власти који јој омогућавају владајући положај. Право је оруђе помоћу кога се одређује понашање људи у оним друштвеним односима у којима постоје непомирљиви класни сукоби. Према томе, право је оруђе које регулише понашање читавих великих, основних група људи у друштву – друштвених класа, а не оруђе за регулисање понашања ситних, безначајних група људи и њихових сукоба.“⁴⁹ Насупрот послератном Лукићу, Тарановски право није видео као израз државне воље и њене моћи већ је државу и њену власт видео као правом ограничениу. Држава је и сама заоденута у правну форму, што јој, само по себи, већ задаје неки облик, одређује и ограђује простор у којем она сме да делује. У тој кључној тачки прелама се и Лукићево редуковано одређивање појма устава, које се своди само на организацију државне власти: „*устав у материјалном смислу* одређен је својом садржином: он обухвата све оне најважније норме о којима је било речи. Поред прописа о организовању државне, особито највише, власти, устав и обично садрже још и прописе о својини, односно друштвено-економском уређењу. Извесни писци сматрају да у устав у материјалном смислу спадају и прописи о правима грађана и њиховом односу према држави. Но, у ствари, све је то садржано већ у прописима о организацији државне власти, односно њених највиших органа, тако да није потребно то још и истицати.“⁵⁰ И други теоретичари и уставни правници из тог времена искључивали су „субјективна јавна права појединаца“ из својих дефиниција устава у материјалном смислу, попут угледног Миодрага Јовичића.⁵¹

Генерације послератних правника образоване су у духу служења држави и државној власти, што је суштинско извртање правничког позива који треба да штити право и да служи вредностима правде, а не да брани државну власт која је, ионако, већ довољно моћна. Нови начин социјалистичког правничког образовања није могао да обухвати *Енциклопедију права* Теодора Тарановског, па је она тако два пута пострадала услед револуције, у оба њена издања, прво на руском, а онда и на српском језику. Али рукописи не горе. За разлику од папира, идеје и вредности не сагоревају на ватри, оне постоје ван реалног света и припадају оном идеалном. Као такве, отпорне су на промене историјских околности, што је Тарановски одлично представио објашњавајући значај идеје природног права. Уосталом, и његов уџбеник то доказује. Учење

49 Радомир Лукић, *Теорија државе и права: II. Теорија права, Сабрана дела (III том)*, Завод за уџбенике и наставна средства – БИГЗ, Београд 1995, 51.

50 *Ibid.*, 123.

51 Миодраг Јовичић, *Закон и законичност*, Радничка штампа, Београд 1977, 44–45.

о правној држави код нас је доживело вишедеценијски дисконтинуитет те су се аутори и после укидања старих забрана тешко налазили у објашњењу тог појма правницима почетницима. Стотинак година након изласка његове *Енциклопедије*, у уџбенику *Увод у право*, према којем се данас образују бруцоши, појам правне државе је објашњен веома сличним поступком. У најкраћем, да је правна она држава у којој се поштују принципи уставности, законитости и независности судства.⁵²

Осим врло модерног одређења правне државе као конституционалне, законске и судске, Тарановски је понудио и савремено одређење појма права јер је у само средиште тог појма сместио питање његове нормативности, односно одговора на који начин право обавезује своје адресате. Данас се управо питање нормативности права бруцошима представља као његова суштинска особеност. Такође, наративи и методе које је Тарановски промовисао у својој *Енциклопедији права* могу се препознати код правних теоретичара који су своја уџбеничка дела писали након доношења устава Србије из 1990. године којим су постављене основе правне државе.⁵³ На пример, професор Чавошки је у свом *Уводу у право*, попут Тарановског, изложио једну кратку историју правнофилозофске и правнотеоријске мисли, истичући генезу проучавања права и државе. Као и Тарановски, и Чавошки негује полемички тон у свом уџбенику, износећи и критички преиспитујући мишљења великих правника и филозофа. Професор Висковић је у свом уџбенику *Теорија државе и права* за прву годину студија навео *Енциклопедију* у препорученој литератури студентима заинтересованим за дубље промишљање о праву.⁵⁴ Професор Божидар С. Марковић, чија се монографија *Опег о односима између појма правде и развијка позиитивног приваитног права*, користи као обавезна литература за припрему испита из предмета право и правда са треће године студија, на многим местима је своју аргументацију појачао увидима професора Тарановског, од кога је учио основе права.⁵⁵ И данас се на вежбама из предмета *Увод у право* користе они исти примери за разликовање врста правних норми којима се Тарановски послужио у својој *Енциклопедији права*.

Током једне међуратне деценије, уџбеник *Енциклопедија права* је био обавезна литература за припрему испита студената прве године Правног факултета у Београду⁵⁶ и тако је као главно дидактичко средство помогао у трансферу основних знања о праву и држави генерацијама будућих правника, утицао на

52 Вид. Р. Васић *et al.*, 144–157.

53 Баш у том периоду објављене су две хрестоматије у које су укључени делови *Енциклопедије права*. Драган Митровић, *Држава и право у теорији државе и права* (хрестоматија), Новинско-издавачка установа Службени лист СФРЈ, Београд 1992, 294–299, 390–394; Д. Баста, 177–186.

54 Никола Висковић, *Теорија државе и права*, ЦДО – Биротехника, Загреб 2001, 313.

55 Вид. Божидар С. Марковић, *Опег о односима између појма правде и развијка позиитивног приваитног права*, докторска теза, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1995, 65, 69–71, 85, 118.

56 Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941. Друа књиа (I том)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002, 114–118.

развој њихове правне свести, па тако и правне културе уопште. Истовремено, Тарановски је својим правноисторијским радовима значајно допринео бољем разумевању српског средњовековног права, а слободним комбиновањем различитих метода унапредио је и методолошке поступке његовог проучавања, што све заједно чини изузетан допринос нашој правној науци.

Као и на почетку, тако и на самом крају, остаје она иста дилема – како одредити научни профил професора Теодора Тарановског. Ако одговор даје правни историчар, вероватно је да ће Тарановског пре видети као теоретичара, док ће га, супротно, правни теоретичар пре оценити као историчара права. А Тарановски је, успут, био и правни филозоф, филозоф историје, социолог права, идеолог правне државе, методолог и компаративиста..., речју јуриспрудент, онај редак правник који потпуно схвата, заиста разуме правну појаву.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Сима Аврамовић, „Настанак и развитак правноисторијских предмета на Правном факултету у Београду”, *Зборник ПФЗ* 63, 5–6/2013, 921–944.
- Данило Баста, *Преображаји идеје људских права – Један век људске филозофије на Правном факултету у Београду* (хрестоматија), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1991.
- Радмила Васић, Миодраг Јовановић, Горан Дајовић, *Увод у људско право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2014.
- Никола Висковић, *Теорија државе и људских права*, ЦДО Биротехника, Загреб 2001.
- Владимир Водинелић, *Грађанско људско право – Уводне теме*, Номос, Београд 1991.
- Владимир Николајевич Воејков, *Са царем и без цара – Сећања последњеј дворској командантиње императоре Николаја II*, Службени гласник, Београд 2004.
- Петар Николајевич Врангел, *Сећања*, Логос – Графичар, Београд – Ужице 2019.
- Душан Врањанац, „Општа теорија права – зачеци и домаћаја”, *Правни записи* 1/2016, 5–19.
- Иван Александрович Иљин, *Наши задаци*, Задужбина Светог манастира Хиландара, Београд 2018.
- Рудолф Јеринг, *Циљ у људском праву*, ЈП Службени лист СРЈ, ЦИД, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Београд – Подгорица – Нови Сад – Сремски Карловци 1998.
- Миодраг Јовичић, *Закон и законитост*, Радничка штампа, Београд 1977.
- Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941. Друга књига (II том)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002а.
- Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941. Друга књига (II том)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002б.
- Ханс Келзен, *Општа теорија људских права и државе*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1998.
- Радомир Лукић, *Обавезујућа људске правне норме и проблем објективног људског права, Сабрана дела (I том)*, Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ, Београд 1995а.
- Радомир Лукић, *Теорија државе и људских права: I. Теорија државе, Сабрана дела (II том)*, Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ, Београд 1995б.

- Радомир Лукић, *Теорија државе и права: II. Теорија права, Сабрана дела (III том):* Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ, Београд 1995с.
- Божидар С. Марковић, *Опег о односима између појама правде и развијка позициивног приваиног права – доктјорска теза*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1995.
- Драган Митровић, *Држава и право у теорији државе и права* (хрестоматија), Новинско-издавачка установа Службени лист СФРЈ, Београд 1992.
- Драган Митровић, *Теорија државе и права*, Досије студио, Београд 2010.
- Димитрије Оболенски, Роберт Оти, *Истјорија Русије*, Клио, Београд 2003.
- Теодор Тарановски, *Истјорија срјског права у Неманићкој држави*, Лирика, Београд 2002.
- Феодор Васиљевич Тарановски, *Енциклопедија права*, Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за публикације, Београд 2003.
- Ђорђе Тасић, *Проблем ойравдања државе; Увод у правне науке – енциклопедија права*, Службени лист СРЈ, Београд 1995.
- Херберт Харт, *Појам права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013.
- Коста Чавошки, *Увод у право I – Основни појмови и државни облици*, треће издање, Издавачка кућа „Драганић”, Београд 1996.

Miloš Zdravković
Associate Professor
University of Belgrade Faculty of Law

THE ENCYCLOPEDIA OF LAW BY THEODOR TARANOVSKY — A JURISPRUDENTIAL INSIGHT —

Summary

The scholarly oeuvre of Professor Theodor Taranovsky consists predominantly of works devoted to legal history, in particular the history of Slavic and Serbian medieval law. These works—exceptional in both scope and quality—and the influence they subsequently exerted on generations of domestic legal scholars have led to Professor Taranovsky being recognized today primarily as a legal historian. However, the breadth of his intellectual interests transcends the confines of legal history, and among his books published in the Serbian language one stands out in particular, entitled Encyclopedia of Law. It was written as a textbook for first-year students at a time when the basic, general, and introductory legal discipline was taught under the name Encyclopedia of Law, before being renamed after the Second World War as General Theory of Law and the State, or Introduction to Law. In this work, Taranovsky addresses all the principal issues of that discipline, ranging from the relationship between law and the state, through the relationship between law and force and between law and morality, to the application and interpretation of law. Thus, in addition to revealing himself as an outstanding legal historian, Taranovsky also proved to be an excellent connoisseur of legal theory.

It should be emphasized that a large number of scholarly works have been devoted to his contributions in the field of the history of Slavic law, whereas a critical assessment of Professor Taranovsky as a theorist of law has remained somewhat neglected. Such assessments are largely limited to a single monograph and several articles by eminent domestic legal scholars, devoted—more or less explicitly—to Taranovsky as a legal theorist. For this reason, there exists an immediate scholarly interest in offering a critical review of his work Encyclopedia of Law, thereby simultaneously preserving and cultivating Serbian legal culture, the foundations of which were built, among many other great professors of the Faculty of Law, by Theodor Taranovsky as well.

Key words: Taranovsky – Encyclopedia of Law – Concept of Law – Rule of Law – Legal Culture.

Валентина Цветковић Ђорђевић*

НЕШТО О ЕНЦИКЛОПЕДИЈИ ПРАВА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ**

Енциклопедија права је као наставни предмет на Лицеју у Београду уведена 1853. године. То није било случајно, јер у доба када је код нас уведена енциклопедија права доживљава процват у немачкој правној књижевности. У периоду од оснивања Универзитета у Београду (1905) до 1941. године енциклопедију права предавали су великани српске правне мисли: Ђија Гершић, Чедомиљ Мићковић, Теодор Тарановски и Ђорђе Тасић. Тарановски је најпре 1917. године написао уџбеник енциклопедије права на руском језику, а 1923. године и на српском језику. Рад има за циљ да анализира у којим семенима је Тарановски најавио искорак у односу на претходне домаће писце енциклопедије права.

Кључне речи: *Теодор Тарановски. – Енциклопедија права. – Правни факултет Универзитета у Београду. – Професори енциклопедије права у Србији.*

1. УВОД

Реч „енциклопедија” старогрчког је порекла (ἐγκύκλιος παιδεία) и значи „округло”, односно „савршено образовање” које се стицало школовањем.¹ У каснијем периоду реч „енциклопедија” добија ново значење јер означава или укупно људско знање, или посебну научну дисциплину која пружа опште знање у оквирима одређене групе наука. Укупно човечје знање сабрано је у механичким зборницима (енциклопедијским речницима), у којима се тумаче

* Аутор је ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду, valentina_cvetkovic@ius.bg.ac.rs

** Рад представља резултат стратешког пројекта Правног факултета Универзитета у Београду за 2025. годину под насловом „Проблеми стварања, тумачења и примене права”, подтема „Историјски, социолошки и језички контекст изазова у стварању, тумачењу и примени права”.

1 Dr. Феодор Тарановски, *Енциклопедија права*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1923, 2.

појмови из свих области људског знања. Пример такве енциклопедије представља Енциклопедија Британика (*Encyclopaedia Britannica*). Као посебна научна дисциплина енциклопедија садржи знања из одређене групе наука, па тако постоје енциклопедије богословије, медицине, права и других области.² Када је реч о историји енциклопедије права, њу обележавају суштинске промене које су условљене различитим схватањима права и његовог развоја.

Назив „енциклопедија права” први пут се појавио 1638. године у делу немачког правника Хунијуса (*Helfrich Ulrich Hunnius*) под називом *Encyclopaedia iuris universi*.³ Хунијусово дело било је пропедевтичког карактера, јер је служило увођењу почетника у изучавање права. Оно није садржало теоријска промишљања о природи и улози права, већ је представљало скраћено догматичко излагање специјалних правних дисциплина. Уследила су дела енциклопедијске правне књижевности која су била инспирисана нововековном природноправном доктрином. Међутим, она су се бавила конструисањем формалних рационалистичких схема које нису представљале само начин систематизације права већ и методу сазнања.⁴ Енциклопедије права које су написане у духу рационализма нису садржале опште учење о праву које би обухватило и позитивно право.⁵ Оне нису давале ништа „осим празних схема” које су садржале априорне претпоставке из којих се дедуктивним путем стварао систем природног права, потпуно удаљен од чињеница.⁶

Отуда се, када је реч о праву, јавио други правац у енциклопедијској књижевности – емпиричка или позитивна енциклопедија права. Њену окосницу представља дело Јохана Штефана Питера (*Johann Stephan Pütter*) које је у првом издању, из 1757. године, названо „Нацрт правне енциклопедије” (*Entwurf einer juristischen Encyclopädie*), а у другом, из 1767. године, „Нови покушај правне енциклопедије и методологије” (*Neuer Versuch einer juristischen Encyclopädie und Methodologie*).⁷ После појаве Питеровог дела назив енциклопедија права коначно се усталио. Емпирички правац био је „реакција против дегенерисања школе природног права, које се манифестовало у чудноватом рационалистичком догматизму”.⁸ Заслуга емпиричког правца огледа се у томе што је пошао од позитивног права и његовог историјског објашњења, на основу чега се пружао сажет преглед специјалних правних дисциплина.

2 *Ibid.*

3 *Ibid.*, 23. Милијан Поповић, „О називу и карактеру Енциклопедије права Тарановског”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Сагу* 1-3/1997, 6-7.

4 Ф. Тарановски, 24.

5 Енциклопедије права 18. века имале су сензационалне наслове попут *Pyxis nauticanavigantis per immensum iuris pelagum* (Наутички компас за онога који плови бескрајним морем права), *Chartae Iusoriae iurisprudentialiae* (Записи правне мудрости). Међутим, иза тих наслова налазила се „убога” садржина. Искључиво признавање значаја спољној систематизацији а не унутрашњем смислу дошло је до апсурда у делу немачког правника Нетелблата (*Nettelbladt*), који је један одељак посветио праву пре Великог потопа (*ius ante deluvianum*). *Ibid.*, 24.

6 *Ibid.*, 24.

7 *Ibid.*, 25.

8 *Ibid.*

Ново поглавље у развоју енциклопедијске књижевности представља такозвани органски правац, који је настао под утицајем идеалистичке филозофије, и у коме долази до уједињења рационалног елемента с емпиријским. *A priori* се поставља метафизичка идеја права, а затим се посматра њено остваривање у позитивном праву. Органске енциклопедије права достигле су свој врхунац 40-их и 50-их година 19. века. Без обзира на њихов традиционалан назив, оне представљају филозофије права „стваране у хоризонту позног немачког класичног идеализма (Шелинговог и Хегеловог).”⁹ Међутим, како у пракси није дошло до остваривања априорних идеја, наступила је криза идеалистичке филозофије.¹⁰ То је узроковало настанак позитивне филозофије, чији је оснивач био Огист Конт (*Auguste Comte*). По учењу позитивне филозофије предмет сазнања може да буде само оно што објективно постоји, а то су појаве. Исто тако, посматрањем појава треба да се утврде (научни) закони, који представљају једину позитивну сврху човечјег сазнања. Утицај позитивне филозофије на енциклопедију права јавља се тек 80-их година 19. века.¹¹ Како ни те енциклопедије права не представљају механички збир знања специјалних правних наука већ садрже опште учење о праву, све више се потискује назив „енциклопедија права” а користи нови – „општа теорија права”.¹²

Учење позитивне филозофије, међутим, испојило је немоћ у покушају утврђивања научних закона друштвених појава. Уколико код њих законитости уопште постоје, оне се не могу сматрати природним научним законима.¹³ Отуда правна наука треба да се „врати” трансценденталним идејама (попут идеја законитости и узрочности), које претходе емпиријском искуству и без којих оно није могуће. Тако је настао модеран идеалистички покрет правника који се у књижевности енциклопедије права профилисао у два правца: неокантовство и неохегелијанство.¹⁴ Осим њих, у модерном идеалистичком

9 М. Поповић, 8.

10 Према идеалистичком учењу коначан циљ правног развоја јесте остваривање идеје природног права о једнакости свих појединаца пред законом и обезбеђењу слободе личности. Револуција из 1848. године показала је да правно одређење положаја личности не одговара њеном стварном положају. Отварање такозваног социјалног питања показало је да правна једнакост не значи и фактичку. Одговор на то питање идеалистичка филозофија није могла да да.

11 Најважније енциклопедије права које су биле у духу позитивне филозофије су: „Правна енциклопедија” (*Juristische Encyclopdie*) аутора Адолфа Меркела (*Adolf Merkel*) из 1885. године; „Енциклопедија и методологија правне науке” (*Encyklopädie und Methodologie der Rechtswissenschaft*) аутора Карл фон Гарајса (*Karl von Gareis*) из 1887. године (прво издање); „Енциклопедија правних и државних наука као увод у њихово проучавање” (*Encyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaften als Einleitung in deren Studium*) аутора Матијаса Ратковског (*Mathias Ratkovsky*) из 1890. године. Вид. Ф. Тарановски, 38.

12 М. Поповић, 8.

13 Ф. Тарановски, 318.

14 Неокантовска правна књижевност добила је израз у делима Рудолфа Штамлера (*Rudolf Stammler*): „Теорија правне науке” (*Theorie der Rechtswissenschaft*) из 1911. године и „Уџбеник филозофије права” (*Lehrbuch der Rechtsphilosophie*) из 1922. године. Неохегелијанска правна књижевност свој израз добила је у делу Јозефа Колера (*Josef Kohler*) под називом „Уџбеник филозофије права” (*Lehrbuch der Rechtsphilosophie*) из 1909. године (прво издање). *Ibid.*, 45-46.

покрету издвојио се још један правац – филозофија културе, чији је представник у области права Густав Радбрух (*Gustav Radbruch*).¹⁵

Енциклопедија љава Теодора Тарановског представља друго штампано дело те врсте у српској правној науци.¹⁶ У њему се препознају утицаји неокантовства и филозофије културе.

2. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ПРАВА У СРБИЈИ

Општа наука о праву укључена је у систем правног образовања још од самог установљења *Правословној оделенија* на Лицеју у Крагујевцу 1840. године.¹⁷ Њено изучавање започето је под називом Природно право или Право разума, које су предавали професори Јован Стерија Поповић, Сергије Николић и Рајко Лешјанин.¹⁸ *Устројенијем књажеско-српској Лицеја* из 1853. године извршена је реформа *Правословној оделенија*, на основу које је природно право замењено другом општом науком о праву – енциклопедијом права.¹⁹ У доба када је уведена у наставни план Правословног одељења Лицеја енцикло-

15 Радбрухово филозофско-правно схватање најпотпуније је представљено у његовој „Филозофији права“, која је преведена на српски језик. Вид. Густав Радбрух, *Филозофија љава*, превод Душица Гутеша, редактуре превода Данило Н. Баста, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2016.

16 Једино штампано дело из енциклопедије права у српској правној књижевности, до појаве дела Теодора Тарановског 1923. године, представља рад Мих. Кр. Ђорђевића, адвоката у Београду, који носи наслов „*Енциклопедија љава* по Арндсу, Варнкенигу и Питеру“ из 1884. године. Међутим, Ђорђевићева Енциклопедија права не представља оригинални рад, због чега није имала утицаја на српску правну књижевност, о чему најбоље сведочи оцена Глигорија Гершића да је то био само „један добронамерни покушај“. Мирољуб Д. Симић, Предговор у: Глигорије Гершић, *Енциклопедија љава*, Градина, Ниш 1995, III.

17 У Србији је настава вишег стручног образовног нивоа организована још у време Првог српског устанка. Тако је још септембра 1808. године основана Велика школа у Београду. Школовање на Великој школи трајало је три године. С обзиром на то да су новоформираној устаничкој власти били неопходни оспособљени чиновници, општеобавезни предмети углавном су садржали државно-правну материју. Сломом Првог српског устанка Велика школа престала је са радом. Вид. Зоран Мирковић, „Правне студије крајем XVIII и почетком XIX века и београдска Велика школа 1808-1813. године“, *Анали Правној факултету у Београду (Анали ПФБ)* 1/2008, 131-132; Љубица Кандић, Јелена Даниловић, *Историја Правној факултету (1808/1905)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1997, 12; Илија Пржић, „Оснивање Правног факултета у Србији“, *Архив за љавне и груштивне науке* 1-2/1940, коло 2, књ. 58, 3. До обнове правних студија у Србији дошло је септембра 1840. године, када је кнез Михаило дао сагласност Министарству просвете на продужење трајања лицејских студија на три године. Том приликом је одређено да се на трећој години изучавају *љавословне и љолицажне науке*, у оквиру тзв. *Правословној оделенија*. Вид. *Лицеј 1838-1863: Зборник докумената [Лицеј]* (приредио Р. Љушић), Универзитет у Београду, Савремена администрација, Београд 1988, Документ бр. 86 од 6. (18) септембра 1840.

18 Вид. Радомир Д. Лукић, „Јован Стерија Поповић – професор природног права на Лицеју“, *Анали ПФБ* 1/1957, 1-14. Валентина Цветковић-Ђорђевић, *Развој романистичке код Срба од средине XIX до средине XX века*, Историјски архив „Тимочка крајина“, Зајечар 2022, 27 и даље.

19 *Лицеј*, Документ бр. 285. од 15. (27) септембра 1853.

педија права доживљавала је свој највећи успон у немачкој правној књижевности.²⁰ Законом о устројству Велике школе од 24. септембра 1863. године, којим је Лицеј прерастао у Велику школу, енциклопедија права замењена је филозофијом права.²¹

Изменама и допунама Закона о устројству Велике школе из 1873. године на Правном факултету поново је уведена енциклопедија права с погледом на права словенска.²² Законом о изменама и допунама Закона о устројству Велике школе из 1880. године дошло је до раздвајања енциклопедије права и историје словенских права, који су постали самостални предмети.²³ Међутим, од 1880. до 1888. године *Енциклопедија права* предавала се заједно са Општедржавним правом с погледом на Јавно право Србије.²⁴ У Закону о изменама и допунама Закона о устројству Велике школе из 1896. године нема помена о факултетским наставним плановима.²⁵ Тиме је остављена слобода факултетима у одређивању наставних планова. Уредбом Правног факултета из 1897. године утврђен је наставни план по коме је енциклопедија права била један од 17 предмета.²⁶ Уредбе Правног факултета из 1901. и 1904. нису извршиле никакве измене у наставном плану предвиђеном 1897. године. Енциклопедија права изучавала се и након оснивања Универзитета у Београду 1905. године.²⁷ Последња уредба пре почетка Другог светског рата којом је прописан нов наставни план била је Заједничка уредба свих правних факултета из 1938. године. Њоме је предвиђено 17 катедара од којих је једна била Катедра за енциклопедију и филозофију права. Два предмета која су се у оквиру ње изучавала били су Увод у правне науке и Филозофија права.²⁸

20 Мирољуб Д. Симић, „Енциклопедија права на 'правословном одјеленију' Лицеја у Београду”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 27/1987, 148.

21 Према Закону о устројству Велике школе из 1863. године предвиђена су три факултета (први пут је тада употребљен термин факултет): Филозофски, Технички и Правнички. Притом, студије на Филозофском факултету трају три, а на Правном (Правничком) и Техничком факултету четири године. *Лицеј*, Документ бр. 436. од 24. септембра (6. октобра) 1863.

22 Д. Баралић (прир.), *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, Научна књига, Београд 1967, 53-54.

23 Љ. Кандић, Ј. Даниловић, 228.

24 *Ibid.*, 413.

25 *Ibid.*, 234.

26 Остали обавезни предмети били су: Римско право, Историја словенских права, Грађанско право, Грађански судски поступак, Кривично право, Кривични судски поступак, Трговачко и менично право са стецишним поступком, Судска медицина, Црквено право, Опште и посебно државно право, Административно право, Међународно јавно право, Међународно приватно право, Народна економија, Финансије, Статистика.

27 У Закону о универзитету и Општој уредби Универзитета (ОУУ) из 1905. године нема посебних одредаба о наставним плановима. ОУУ је начелно прописала да факултетски савети састављају програме, распоред предавања за сваки семестар и број часова. Стога су све до 1914. године предметну материју регулисале факултетске уредбе. Тако је према Уредби из 1906. године један од обавезних предмета била енциклопедија права. Изменама и допунама те уредбе из 1914. године енциклопедија права остала је обавезан предмет. Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905-1941*, Друга књига I том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002, 67-68.

28 *Ibid.*, 89-90.

3. ПРОФЕСОРИ ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ ПРАВА

До оснивања Универзитета у Београду енциклопедију права предавали су Никола Крстић, Стојан Марковић, Настас Петровић и Глигорије Гершић.

Први професор енциклопедије права био је Никола Крстић. Од 1853. године, када је постављен за професора Лицеја, непрекидно је наредних девет година предавао овај предмет.²⁹ Иако није објавио своја предавања из енциклопедије права, о њиховој садржини се делимично може закључити на основу: програма који је за тај предмет поднео 1854. године, питања за школску 1854/55. годину и две скице предавања.³⁰ Тако се сазнаје да је први део својих предавања посветио природном праву (приватном и јавном), а други део позитивном праву. То је дало основа закључку да су његова предавања била у духу „органског правца”, који је у немачкој књижевности владао четрдесетих и педесетих година 19. века.³¹ Суштина тог правца одликује се управо спајањем рационалног елемента (метафизичке идеје права) са емпиријским, то јест природног са позитивним правом, што произлази из Шелинговог органског схватања света и науке у духу критичке и идеалистичке филозофије 19. века.³²

Након одласка Крстића са Лицеја, енциклопедију права 1862. године почео је да предаје Стојан Марковић.³³ Он је тај предмет предавао само једну школску годину, будући да га 1863. године укида Закон о устројству Велике школе. На основу садржине његовог Програма за тај предмет из 1862. године³⁴ закључује се да је Марковић у основи такође био присталица органског правца енциклопедије права, јер заступа синтезу природног и позитивног права.³⁵

У периоду од 1878. до 1887. године енциклопедију права предавао је Настас Петровић³⁶, који је држао предавања и из општег државног права с погле-

29 М. Д. Симић (1987), 145.

30 *Ibid.*

31 Ђорђе Тасић, *Увод у јавне науке (Енциклопедија права)*, Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, Београд 1933, 5.

32 М. Д. Симић (1987), 148.

33 Сачувана су три програма из енциклопедије права Стојана Марковића. Вид. Мирољуб Д. Симић, „Место Енциклопедије права Теодора Тарановског у српској правној мисли”, *Руска емиграција у српској култури XX века*, Филолошки факултет у Београду, Катедра за славистику и Центар за научни рад, Београд 1994, 193. Стојан Марковић (1833–1903) је после завршеног Лицеја у Београду студије права наставио у Хајделбергу и Паризу. Професорску каријеру дугу 35 година започео је на Лицеју а наставио на Великој школи где је, поред енциклопедије права, предавао и: филозофију права, административно, трговачко и менично право. Вид. Љ. Кандић, Ј. Даниловић, 309.

34 Други део свог програма Марковић је насловио „Умно осветлење поједини грана правословног знања или науке права”. *Ibid.*, 141–142, 251.

35 С обзиром на то да је у време када је Марковић студирао у Француској енциклопедија права престала да се предаје на правним факултетима, „то се Марковићу нису ни отвара-ли други идејни путеви”. М. Симић (1987), 151.

36 Настас Петровић (1844–1889) био је француски ђак. Школске 1877/78. године постављен је за професора Државног права, које се од 1880. предавало са енциклопедијом права и јав-

дом на јавно право Србије.³⁷ Иако је од 1873. године енциклопедија права била уврштена у све наставне планове Правног факултета, било је периода када она није предавана.³⁸ У периоду од 1889. до 1894. године није било наставника из Енциклопедије права. После вишегодишње паузе због болести и смрти професора Настаса Петровића, у пролеће 1894. поново оживљава настава из енциклопедије права.³⁹ Предавање је поверено професору Глигорију Гершићу, који је енциклопедију права предавао као редовни професор Велике школе непрекидно све до 1899. године. Одласком професора Гершића 1899. године, енциклопедија права поново се не предаје две школске године. Школске 1901/1902. године Гершић се по шести пут враћа на Велику школу и наставља да предаје енциклопедију права, сада као хонорарни професор. Међутим, већ следеће школске године, почетком другог семестра, Гершић је опет разрешен дужности професора Велике школе.⁴⁰

ним правом Србије. Као врстан познавалац француског језика написао је француско-српски речник у три књиге. Превео је Токвиллово (*Alexis de Tocqueville*) дело „О демократији у Америци”. Вид. Љ. Кандић, Ј. Даниловић, 324. У Библиотеци Правног факултета Универзитета у Београду налазе се предавања из енциклопедије права Настаса Петровића из 1880. године која је забележио његов студент Љуба Срећковић. Петровић енциклопедију права одређује као „уређен преглед целе правне науке”. Отуда је његово излагање подељено у три дела: „О праву опште”, „Историјски преглед правни наука” и „Садржај поједини грана правни наука”. Вид. Драгољуб М. Поповић, „Повратак Настаса Петровића”, *Архив за јавне и друштвене науке*, свеска април-јун 2/1992, 371 и даље.

37 Љ. Кандић, Ј. Даниловић, 413.

38 Министар просвете Стојан Новаковић позвао је 1880. године Валтазара Богишића да на Правном факултету предаје енциклопедију права и Историју словенских права. Богишић није прихватио позив јер је у то доба радио на Општем имовинском законнику за Књажевину Црну Гору. Отуда је Настас Петровић наставио да предаје енциклопедију права. *Ibid.*, 233; Милољуб. Д. Симић, „О енциклопедији права на Правном факултету Велике школе у Београду”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 29/1989, 199.

39 Гершић истиче да се енциклопедија права неко време није предавала јер су српски правници који су се школовали у Француској прихватили тамо владајуће уверење да енциклопедија права није потребна јер означава „један теорисани луксуз, без истинског интереса за наставу и без и најмање корисности за правну праксу”. Противници енциклопедије права (суплент Милован Миловановић и професори Андра Ђорђевић, Ђорђе Ђорђевић и Драгутин Мијушковић) учинили су 1888. године предлог министру просвете и црквених дела да се енциклопедија права укине на Правном факултету. Срећом, овај предлог није прихваћен. Вид. Глигорије Гершић, *Енциклопедија права*, Градина, Ниш 1995, 6-7; М. Д. Симић (1989), 200.

40 Глигорије Гершић правне науке студирао је у Бечу од 1858. до 1861. и Пешти од 1861. до 1862. године. По дипломирању радио је у Новом Саду, најпре као адвокатски приправник код Светозара Милетића, а затим у редакцији Српског дневника од 1863. до 1866. године. Као двадесетчетворогодишњак Гершић је 1866. постављен за професора римског права и Међународног права на Великој школи, али је после годину дана отпуштен због учешћа у раду Омладинске скупштине у Београду. Вратио се у Нови Сад и радио у уредништву Заставе. Гершић се на Велику школу први пут вратио 1868. године и предавао до 1883. Будући да је учествовао активно у политичком животу, после Тимочке буне (1883) заједно са осталим вођама Радикалне странке био је оптужен, али је након месец дана тамновања ослобођен. После тога Гершић се више пута враћао на Велику школу и остајао дужи или краћи временски период: 1886-1887, 1888-1889, 1894-1899. и 1901-1903. године. Предавао је: римско право, међународно право, енциклопедију права, опште државно право с погледом на јавно право Србије, латински језик и латинске класике. Од наведених предмета

Након оснивања Универзитета у Београду до 1941. године енциклопедију права на Правном факултету предавали су Глигорије Гершић, Чедомиљ Митровић, Теодор Тарановски и Ђорђе Тасић.

Гершић је од оснивања Универзитета до краја школске 1913/14. године предавао енциклопедију права.⁴¹ Премда његово научно интересовање примарно није било усмерено ка теорији и филозофији права, већ ка међународном и приватном праву (а унутар њега пре свега ка римском праву), оставио нам је теоријско-филозофски правни спис *Енциклопедија права*⁴², у ком је понудио потпуно ново сагледавање правног феномена у српској правној књижевности.⁴³ Гершић се сматра првим правним писцем који је у српску правну мисао унео социологију.⁴⁴ Одговарајући на питање шта је право, Гершић открива свој антрополошки приступ правном феномену.⁴⁵ Стога по њему право представља „један на биолошкој и социјалној природи човековој основани и ступњем интелектуалнога, и културнога развића условљени ред извеснога људскога друштвенога круга у спољним односима његових чланова

најдуже је предавао Римско и Међународно право (оба око 20 година). Објавио је преко 100 расправа, чланака и критичких приказа, од којих највећи значај имају радови из међународног јавног права, а тек потом из римског и грађанског права. Вид. В. Цветковић-Ђорђевић, 30–32.

41 У том периоду предавао је и међународно приватно право. Упитно је да ли је у зимском семестру 1907/08. школске године држао предавања из поменутих предмета. У школској 1906/07. у летњем семестру енциклопедију права предавао је Чедомиљ Митровић. Вид. Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*, Друга књига I том, 176, 186.

42 Гершићев спис *Енциклопедија права* до сада је доживео пет издања: прво, састављено према предавањима професора Гершића (изд. Јов. Крикнер, К. М. Бојковић, литограф, Београд, 1908–1909. године, стр. 240); друго, урађено такође према предавањима професора Гершића, али годину дана по његовој смрти (вероватно код истог издавача и штампара, Београд, 1919. године, стр. 284); и треће, без године издања, али свакако после 1919. године (писано и литографисано у „Адлер” бироу за преписивање Марка Е. Абрахама, Београд, стр. 288). Сва три издања су садржински идентична, осим у техничкој опреми. Четврто издање из 1995. године приредио је за објављивање професор Правног факултета у Нишу др Мирољуб Д. Симић, према трећем издању којим располаже Народна библиотека Србије; пето издање објавио је 2011. године Правни факултет Универзитета у Београду према сопственом примерку из 1919. године (друго издање).

43 Вид. Јасминка Хасанбеговић, „О једном антрополошком утемељењу права у нашој правно-теоријској баштини – Глигорије Гига Гершић”, *Научно наслеђе Правног факултета у Београду: 1841–1941*, Правни факултет, Београд 1994, 112–118.

44 Вид. Данило Н. Баста, *Право и слобода: о њерсијективи слободе у сйраној и нашој љравној филозофији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1994, 167.

45 Гершић каже да ради сазнања појма и суштине права морамо да пођемо од природе човекове и „од извесних основних целом историјом људском засведочених факата у којима је корен праву.” Г. Гершић, 23. Он даље покушава да открије факте у којима се налази корен права. У том смислу говори о „етнолошко социјалном корену права”, то јест „општем корену” из којег поред права произилазе и морал, религија, уметност и језик. Тај „општи корен” представља друштвени живот, при чему је право његов битан елемент. Управо се у поимању „општег корена права” огледа Гершићев социолошки приступ у изучавању правног феномена.

међу собом и према стварима.”⁴⁶ Од извора права Гершић наводи: закон, обичај и судску практику. Он истиче да је редован облик у коме се право јавља у савремено доба закон. Под законом „у правном техничком смислу разуме се правни пропис, који је надлежним начином и путем постављен од стране законодавне власти у држави.”⁴⁷ У односу закона и обичајног права Гершић даје примат закону.⁴⁸

У *Енциклопедији права* Чедомиља Митровића нагласак је на елементима уставног и административног права, углавном без теоријских уопштавања.⁴⁹ Одсуство дубљих теоријских разматрања последица је чињенице да је Митровић био професор црквеног права, те да га је, због недостатка наставника енциклопедије права, Савет Правног факултета одредио да предаје и тај предмет.⁵⁰ Он сматра да је енциклопедија права вредна за почетнике јер представља увод у позитивно право.⁵¹ Када је реч о дефинисању права, Митровић га одређује као „систем односа који су под заштитом организоване принуде, при чему се организација заштите изражава у правним нормама.”⁵² Митровић даље разликује право у објективном и субјективном смислу. У објективном смислу право представља систем норми које служе за регулисање живота. У субјективном смислу право представља збир односа који се регулишу нормама то јест правом у објективном смислу.⁵³ Поред тога, право у објективном смислу јавља се у неколико облика, а то су: обичај, закон, административне одредбе, судска практика и право правничко.⁵⁴ Ти облици представљају изворе права од којих су главни обичај и закон. Детаљно објашњавајући обичајно право, Митровић му придаје значај и у условима развијеног права које се претежно развија законодавним путем. За закон Митровић каже да су правне одредбе које врховна власт у држави прописује.⁵⁵

46 *Ibid.*, 81.

47 *Ibid.*, 123.

48 „Тако исто у потпуној развитој и организованој држави, закон стоји над правним обичајима, закон је непосредна воља државе код којег узрок важности није непосредно ни правно месту тај, што је он добар, него тај, што је државна воља, и што иза њега стоји државна моћ.” *Ibid.*, 128. „Основ важности обичајног права лежи пре свега у њему самоме; али формално – принудну силу и важност оно ипак у развијању државног стању, тек што може добити признањем и заштитом од стране државе.” *Ibid.*, 129.

49 Енциклопедија права Чедомиља Митровића постоји само у облику литографисаних предавања.

50 Љубица Кандић, „Програми предавања из Енциклопедије права”, *Анали ПФБ* 1-4/2001, 580.

51 Енциклопедија права „носи на себи карактер општег увода у позитивно право, и као таква даје систематски преглед свих дисциплина његових не ограничавајући се само на простим дефиницијама и набрајању њиховом, али у исто време и не губећи се у дугим детаљима чиме се одликују поједине специјалне правне науке. Њен задатак је да свакој од њих обележи границе, да покаже главне институте њихове, да одреди свакој место које јој припада у системи права и да покаже везе које је спајају с осталим дисциплинама.” Чедомиљ Митровић, *Енциклопедија права* (рукопис), 11.

52 *Ibid.*, 106-107.

53 *Ibid.*, 107.

54 *Ibid.*, 116.

55 *Ibid.*, 143.

У периоду од 1920. до 1930. године енциклопедију права на Правном факултету предавао је Теодор Тарановски. Рођен је 1875. године у Плонску.⁵⁶ Можда због свог порекла – по оцу Рус, по мајци Пољак – Тарановски је целим својим бићем био славенофил „специфичног кова”, убеђен да културе Источне и Западне Европе, упркос разликама, представљају два облика јединствене европске хришћанске цивилизације. Након Октобарске револуције напустио је Русију и 1920. године настанио се у Србији, где је на Правном факултету Универзитета у Београду прво изабран за хонорарног професора Историје словенских права, а од 1927. године, по добијању југословенског држављанства, и за редовног професора. Изненадна смрт 1936. године прекинула је његову научну мисију не само у области српске средњовековне историје и историје словенских права, већ и у теорији и филозофији права. Његови бриљантни радови о Душановом законнику и словенском праву учинили су га препознатљивим као правног историчара. У Србији је мање познато да је филозофија права била његова прва научна љубав – академску каријеру започео је на Варшавском универзитету, где је држао предавања из енциклопедије права.⁵⁷ Његов уџбеник из тог предмета објављен је на руском 1917, а преведен на српски 1923. године.

Последњи професор предмета под називом енциклопедија права у Србији пре Другог светског рата био је Ђорђе Тасић.⁵⁸ Краљевим указом од 1930. године постављен је за редовног професора за енциклопедију права на Правном факултету у Београду, где је остао до почетка Другог светског рата.⁵⁹ Уџбеник под називом *Увод у љравне науке (Енциклопедџџа љрава)* први пут је одштам-

56 Евгеније Спекторски, „Некролог др Теодор Тарановски”, *Архив за љравне и друшћџвене науке* 1/1936, коло 2, књ. 49, 205.

57 Право је студирао у на Универзитету у Варшави, где је постао доцент на предмету Историја права. На Универзитету у Јарославу предавао је Историју руског права и Енциклопедију права. Од 1908. године предавао је и на Универзитету у Јурјеву (данашња Естонија), на коме је 1912. године изабран за редовног професора. Године 1917. изабран је и за редовног професора Универзитета у Петрограду. *Ibid.*

58 Ђорђе Тасић је рођен 1892. године у Врању. Правни факултет у Београду уписао је школске 1911/12. године. Дипломирао је 1919. године, а већ је 1920. године са одликом одбранио докторску дисертацију „Проблем оправдања државе”. Наставничку каријеру у звању доцента за јавно право започео је на Правном факултету у Суботици (1920). Убрзо (1922) изабран је за ванредног професора на Катедри за филозофију права и државно право у Суботици, али после само неколико месеци професорску каријеру наставио је на Правном факултету у Љубљани, такође у звању ванредног професора. Године 1925. у Љубљани је изабран за редовног професора, где је остао до 1930. године. На предлог професора Слободана Јовановића и Живојина Перића Савету Правног факултета у Београду, Тасић је позван за редовног професора за енциклопедију права. Том приликом је истакнуто да се својим радовима Тасић квалификовао да предаје не само енциклопедију већ и филозофију права, које ће се „ускоро спојити”. Почетком тридесетих година своја истраживања усмерио је ка многим питањима из области социологије. Немерљива је његова заслуга за касније увођење Социологије као обавезног предмета на основним студијама Правног факултета у Београду. Предавао је неколико предмета: енциклопедију права, односно увод у правне науке, општу социологију и филозофију права, а повремено и уставно право и теорију о држави. Љ. Кандић, *Истџорија Правноџ факултџџџа у Беоџраду 1905–1941*, Друга књига II том, 95 и даље.

59 Радмила Васић, Предговор у: *Ђорђе Тасић, Проблем оправдања државе. Увод у љравне науке – Енциклопедџџа љрава*, Службени лист СРЈ, Београд 1995, 8.

пан 1933. године.⁶⁰ У трећем издању (1941) у називу се не спомиње Енциклопедија права, већ само *Увод у правне науке*. Промена назива указује и на промену ауторове оријентације – из педагошких разлога изоставља не само дубља филозофска разматрања, већ и поједина питања теорије државе и права која су студентима очигледно била тешко разумљива.⁶¹ Тасић истиче да појам права обухвата све облике у којима се изражава неки спољашњи ауторитет коме треба и коме се нормално покорава индивидуа.⁶² „Право није само тамо где има односа надређених и подређених, какав је однос државе према поданицима, и односима међу људима. Право је сада и тамо где су заједнице или индивидуе и једнаке, на један или на други начин, и право је тамо где нема закона заштићених државном силом, него и тамо где владају обичаји”.⁶³ Тасић жестоко критикује став по коме је право искључиво државна творевина.⁶⁴ Отуда не изненађује његов став по коме обичајно право има самосталну вредност, те може укинути закон.⁶⁵

4. ОСВРТ НА ЕНЦИКЛОПЕДИЈУ ПРАВА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ

Енциклопедија права Теодора Тарановског, у штампаном издању на српском језику из 1923. године, садржи 534 стране и подељена је на увод и два дела.⁶⁶ У уводу се говори о: 1. Задатку и предмету Енциклопедије права, 2. Нацрту историјског развика научног правништва и енциклопедије права (приказане су правне школе од класичне римске јуриспруденције закључно са позитивном филозофијом Огиста Конта) и 3. Модерној школској књижевности за Енциклопедију права (где се укратко приказује књижевност Немачке, Француске, Русије и српска књижевност).

У првом делу, који носи назив *Ојшће учење о праву*, у посебним главама обрађене су следеће теме:

1. Установљење појма о праву (Приступне белешке где се дефинише право, Нормативни карактер права, Двострани карактер правне норме, Спољашњи ауторитет у праву, Принудно остваривање права, Циљ у праву);

60 Тасићев уџбеник оцењен је као прекретница јер су дотадашњи програми Енциклопедије права представљали „конгломерат школских правних појмова”, док је Тасић својим програмом засновао самосталну дисциплину „која има сопствени објект – појам и идеју права – и сопствени метод, не догматски и нормативан метод специјалних правних наука, него метод социјалних и филозофских наука.” Божидар С. Марковић, *О праведном праву*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013, 373.

61 Р. Васић, 25, фн. 10.

62 Ђ. Тасић (1933), 176.

63 *Ibid.*, 175.

64 *Ibid.*, 316.

65 *Ibid.*, 318.

66 Српско издање није обичан превод исте књиге с руског. Тарановски је српско издање „делимично поправио у неким схватањима и допунио новом емпиријском правном грађом, као и литературом која се појавила у периоду од 1917. до 1923. године.” М. Д. Симић (1994), 194.

2. Право и морал у узајамном односу између себе (Противстављање права и морала, Учење о етичком минимуму у праву, Веза права са моралом);
3. Право у објективном и субјективном смислу (Објективна и субјективна страна у праву, Правне норме, Правни односи);
4. Позитивно право и облици његовог манифестовања (Појам о изворима права и нормативним фактима, Основни извори и облици позитивног права, Учење Л. Ј. Петражицког о многоликости нормативних факата и врста позитивног права);
5. Природно право (Историјски нацрт доктрине о природном праву, Проблем о природном праву са гледишта позитивне науке и критичке филозофије);
6. Јавно и приватно право (Подела права на јавно и приватно, према разлици у својствима објективне правне норме, према разлици у својствима елемената правног односа, Предмет приватног и јавног права и узајамни однос између ове две правне области);
7. Примена права (Интелектуални процес остваривања права и важност стручних правника, Вештина за примењивање права или правничка техника);
8. Остваривање права (Правни поступци, Противправни поступци);
9. Историјско изучавање права (Историјско изучавање права пре историјске школе, Историјска школа правника и даљи развитак историјског изучавања права на основу позитивне методологије и у духу критичке филозофије, Упоредна историјска метода и упоредна наука права, Историја, догма и политичка права).

У другом делу који, носи назив *Опште учење о држави*, обрађују се следеће теме:

10. Конститутивни елементи државе (Државна област [територија], Државна власт, Народ);
11. Државне функције и државни органи (Основне функције државне власти, Државни органи);
12. Класификација држава (Сређивање држава по квантитативном саставу владе и по степену обезбеђења заједничког добра, по степену обезбеђења индивидуалне слободе, по разлици у културном стању и структури друштвених елемената, Облици владе модерних културних држава);
13. Право у систему државне организације (Историјски преглед узајамних односа између права и државе, Усредсређивање стварања права у рукама државне власти, Официјелно (званично) и неофицијелно (незванично) право;
14. Дејство права на државну организацију (Правне форме и правне границе за манифестовање државне власти, Теоријска конструкција узајамног односа између државе и права).

У оцени Енциклопедије права Тарановског разликују се ставови Томе Живановића и Ђорђа Тасића. Живановић је ово дело сврстао у симплицистички правни позитивизам,⁶⁷ док га је Тасић окарактерисао као филозофију права којом код младих људи буди интересовање за филозофско-правне проблеме.⁶⁸ Тарановски се, међутим, не може сврстати у искључиве присталице правног позитивизма.⁶⁹ Он сматра да идеја природног права не противречи „позитивној науци”, и да се јавља као њено неопходно допуњавање.⁷⁰ Тарановски пристаје уз став Рудолфа Штамлера (*Rudolph Stammler*), који полази од Кантових метафизичких претпоставки и признаје обавезну објективну вредност природног права, које назива правилним правом (*das richtige Recht*).⁷¹ Под њим он разуме право које одговара друштвеном идеалу. Природно право се остварује у позитивном праву и сматра се теоријским мерилем за критику позитивног права и за његово даље усавршавање. Тарановски истиче да је природно право „појава друштвеног живота са неком емпиричком садржином, подложном узрочном (каузалном) изучавању и објашњавању.”⁷² Истовремено, природно право је и рационално: „Као извесна норма од апсолутног теоријског значаја, установљена од разума, доноси за друштвене науке неопходни моменат циља (телеолошки моменат), према коме се врши оцена друштвених појава.”⁷³ За те појаве, у које спада и право, „потребно је трансцендентално суђење о моралним вредностима”, засновано на нормативној етичкој идеји.⁷⁴ Теорија права отуда мора „да установи телеолошку идеју права и да истакне критеријум за оцену вредности.”⁷⁵ Овако учење својствено је баденском правцу неокантовства, чији представници су Вилхелм Винделбанд (*Wilhelm Windelband*) и Хајнрих Рикерт (*Heinrich Rickert*). Тарановски истиче да је „безобзирни позитивизам” довео до научне кризе у историји права.⁷⁶ Превазилажење те кризе он налази у Рикертовом учењу, према којем историја права треба да проучава право као културну појаву која има вредносни значај.

67 С обзиром на то да Тарановски обрађује само један основни правни појам – право, а у вези с њим, због њихове повезаности, и појам државе, Живановић тај правни позитивизам назива симплицистичким. Вид. М. Поповић, 9.

68 Др Тома Живановић, *Систем синтетичке правне филозофије*, 1 *Наука о синтетичкој филозофији права*; 2 *Наука о синтетичкој филозофији правних наука*, Београд, САНУ, Посебна издања, књига CLXXXIII, Одељење друштвених наука, књига 6, Београд 1951, 24; Ђорђе Тасић, „О Енциклопедији права Тарановског”, *Архив за правне и друштвене науке* 1/1936, коло 2, књ. 50, 1; М. Поповић, 9.

69 Тасић (1936, 1) за Тарановског каже: „Он је против правног позитивизма, особито оног, који је сувереност државе схватао као неку неограничену власт и био раширен највише у немачкој науци, али признавао је такође и вредност томе појму.”

70 Ф. Тарановски, 219.

71 *Ibid.*, 218.

72 *Ibid.*, 219

73 *Ibid.*

74 М. Поповић, 10.

75 Ф. Тарановски, 46.

76 *Ibid.*, 321.

У одређењу појма права Тарановски полази од тога да је право врста социјалне норме.⁷⁷ Под социјалном нормом он сматра правило дужног понашања у друштву. Тарановски подвлачи нормативну функцију права, истичући да „право увек и свуда установљава дужно понашање људско у друштву”.⁷⁸ Међутим, по њему нормативни карактер права представља „само једно формално обележје” које не треба спајати са „једном одређеном садржином правне норме”.⁷⁹ То значи да је садржина права променљива и да зависи од општег културног развитка друштва.⁸⁰ Тарановски се тиме јасно ограђује од природноправног догматизма, по коме постоји непромењено природно право. Циљ права је да кроз распоред дужности и потраживања обезбеди заједничке и индивидуалне интересе.⁸¹ Притом, појам интереса у ширем смислу обухвата тежњу не само за материјалним благостањем већ и за моралним усавршавањем.⁸² Исти циљ као право има и морал, с тим што су „средства и путеви” његовог остварења другачији.⁸³ Објашњавајући разлику између права и морала (као врста социјалних норми) аутор истиче да право увек има хетерономни карактер, то јест да је неопходно спољашње установљење права. С друге стране, морал може бити и аутономан када основ обавезности моралне норме проистиче из добровољне покорности лица њеној заповести.⁸⁴

Вредно пажње је запажање које је о делу Тарановског изрекао Ђорђе Та-сић. Он је истакао да у његовој *Енциклопедији људских права* има „богатих историских података и документације, детаљно расчлањиваних проблема и на широко изнетих дискусија и мишљења (на пр. о субјективним правима, о подели права на јавно и приватно). Тако да ћемо у њему наћи многа и многа обавештења и нећемо бити принуђени да их тражимо на којој другој страни. Нарочито је симпатично, и научно важно, што је апстрактну проблематику везивао за историску позадину и откривао иза теорија њихово порекло идејно и социјално.”⁸⁵

5. ЗАКЉУЧАК

Историја енциклопедије права као наставног предмета у Србији сведочи о развоју правне мисли и правничког образовања. Од њеног увођења у

77 *Ibid.*, 64.

78 *Ibid.*, 69.

79 *Ibid.*

80 *Ibid.*, 102.

81 Садржина заједничких интереса је променљива и зависи од односа друштвених класа, односно од важности поједине класе. Индивидуални интереси одређују се у зависности од заједничких интереса. *Ibid.*, 101-102.

82 Поред остваривања заједничких и индивидуалних интереса, право, као и морал, служи не само обезбеђивању егзистенције друштва већ и друштвеном развоју, који се огледа у моралном усавршавању људи. *Ibid.*, 116.

83 *Ibid.*, 103.

84 Тарановски признаје да морал може имати хетерономни карактер, и као пример наводи религијски морал. *Ibid.*, 85.

85 Ђ. Та-сић (1936), 1.

наставу на Лицеју 1853. године па све до предвечерја Другог светског рата, овај предмет је представљао „поприште” различитих теоријских оријентација, филозофских ставова и методолошких приступа.

У том периоду више истакнутих правника је дало свој допринос развоју овог предмета – од Николе Крстића, Стојана Марковића и Настаса Петровића, преко Глигорија Гершића и Чедомиља Митровића, до Ђорђа Тасића. Међутим, посебно место у историји енциклопедије права у Србији припада Теодору Тарановском. За разлику од својих претходника, он је успоставио интегрални приступ праву који је био нормативно, социолошки, филозофски, историјски и културолошки утемељен. Тарановски је настојао да избегне методолошку искључивост, критички се односећи према различитим правним школама и правцима. Његова визија енциклопедије била је интегративна и системска, али не и догматска – отворена за различите перспективе и усмерена на културну димензију права. Тарановски је право посматрао не као апстрактни систем правила, већ као производ друштвене историје и културног развоја. Посебно је наглашавао однос права и морала као и однос природног и позитивног права, што га је приближило модерним токовима правне филозофије (неокантовству), али и дистанцирало како од природноправног догматизма тако и искључивог правног позитивизма.

Његов наследник на предмету енциклопедија права, Ђорђе Тасић, оцењује да се Тарановски „приближавао хегелизму и да је тамо негде тражио помирење вредности и стварности”. Остављајући отворено питање да ли је Тарановски успео да споји идеју вредности и социјалну стварност, Тасић констатује да је он „више историчар него филозоф” те да „филозоф – правник систематичар мора да реши проблеме и до краја их изведе у систему”.⁸⁶ Без обзира на то што Тарановски није створио оригинални правно-филозофски систем, његова *Енциклопедија права* је по обиму и дубини историјског и теоријског разматрања немерљиво обогатила српску правну књижевност. Штавише, она није изгубила на актуелности, јер и данас остаје полазиште темељних размишљања о праву, држави и друштву.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Драгољуб Баралић (прир.), *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, Научна књига, Београд 1967.
- Данило Н. Баста, *Право и слобода: о њерсејективни слободe у стираној и нашој јравној филозофији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1994.
- Радмила Васић, Предговор у: *Ђорђе Тасић, Проблем ојравдања државе. Увод у јравне науке – Енциклопедија права*, Службени лист СРЈ, Београд 1995.
- Глигорије Гершић, *Енциклопедија права*, Градина, Ниш 1995.
- Тома Живановић, *Систем синијетичке јравне филозофије, 1 Наука о синијетичкој филозофији права; 2 Наука о синијетичкој филозофији јравних наука*, Београд, САНУ, Посебна издања, књига CLXXXIII, Одељење друштвених наука, књига 6, Београд 1951.

⁸⁶ *Ibid.*, 2.

- Љубица Кандић, Јелена Даниловић, *Историја Правној факултету (1808–1905)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1997.
- Љубица Кандић, „Програми предавања из Енциклопедије права”, *Анали Правној факултету у Београду* 1–4/2001.
- Љубица Кандић, *Историја Правној факултету у Београду 1905–1941*, Друга књига I том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002.
- Радомир Д. Лукић, „Јован Стерија Поповић – професор природног права на Лицеју”, *Анали ПФБ* 1/1957.
- Радош Љушић (прир.), *Лицеј 1838–1863: Зборник докумената*, Универзитет у Београду, Савремена администрација, Београд 1988.
- Божидар С. Марковић, *О љаведном љраву*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013.
- Зоран Мирковић, „Правне студије крајем XVIII и почетком XIX века и београдска Велика школа 1808–1813. године”, *Анали Правној факултету у Београду* 1/2008.
- Чедомиљ Митровић, *Енциклопедија љрава* (рукопис)
- Драгољуб М. Поповић, „Повратак Настаса Петровића”, *Архив за љравне и друштвене науке*, свеска април–јун 2/1992.
- Милијан Поповић, „О називу и карактеру Енциклопедије права Тарановског”, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду* 1–3/1997.
- Густав Радбрех, *Филозофија љрава*, превод Душица Гутеша, редактура превода Данило Н. Баста, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2016.
- Евгеније Спекторски, „Некролог др Теодор Тарановски”, *Архив за љравне и друштвене науке* 1/1936.
- Мирољуб Д. Симић, „Енциклопедија права на 'правословном оддјеленију' Лицеја у Београду”, *Зборник радова Правној факултету у Нишу* 27/1987.
- Мирољуб Д. Симић, „О енциклопедији права на Правном факултету Велике школе у Београду”, *Зборник радова Правној факултету у Нишу* 29/1989.
- Мирољуб Д. Симић, „Место Енциклопедије права Теодора Тарановског у српској правној мисли”, *Руска емиграција у српској култури XX века*, Филолошки факултет у Београду, Катедра за славистику и Центар за научни рад, Београд 1994.
- Мирољуб Д. Симић, Предговор у: Глигорије Гершић, *Енциклопедија љрава*, Градина, Ниш 1995.
- Феодор Тарановски, *Енциклопедија љрава*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1923.
- Ђорђе Тасић, *Увод у љравне науке (Енциклопедија љрава)*, Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, Београд 1933.
- Ђорђе Тасић, „О Енциклопедији права Тарановског”, *Архив за љравне и друштвене науке* 1/1936.
- Јасминка Хасанбеговић, „О једном антрополошком утемељењу права у нашој правно-теоријској баштини – Глигорије Гига Гершић”, *Научно наслеђе Правној факултету у Београду: 1841–1941*, Правни факултет, Београд 1994.
- Валентина Цветковић-Ђорђевић, *Развој романистике код Срба од средине XIX до средине XX века*, Историјски архив „Тимочка крајина”, Зајечар 2022.

Valentina Cvetković Đorđević
University of Belgrade Faculty of Law

SOME REMARKS ON TEODOR TARANOVSKI'S ENCYCLOPEDIA OF LAW

Summary

This paper highlights the significant contribution of Teodor Taranovski to the development of the Encyclopedia of Law as an academic discipline in Serbia. Emphasizing his integrative approach, which synthesizes normative, sociological, historical, philosophical, and cultural perspectives, the study shows how Taranovski's work transcended rigid doctrinal boundaries. Notably, his thought reflects the influence of Baden Neo-Kantianism and philosophy of culture, expressing a synthesis of idealism (Neo-Kantianism) and empiricism (legal positivism), which grounds his multidimensional vision of law in social and moral foundations. Although not a fully closed philosophical system, his Encyclopedia remains a foundational and influential work, continuing to shape contemporary legal thought and reflections on law, society, and the state.

Keywords: *Teodor Taranovski. – Encyclopedia of Law. – Faculty of Law University of Belgrade – Professors of the Encyclopedia of Law in Serbia.*

Јован Шарац*

ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ КАО ПРАВНИ ФИЛОЗОФ

Теодор Тарановски је био човек широке културе, добар познавалац историје, теорије и филозофије права. Његово главно дјело у области теорије и филозофије права је његов уџбеник Енциклопедија права. Садржински ипедано, то дјело представља оштри теорију државе и права и филозофију права. Тарановски није био уско догматски истраживач и у свим областима којима се бавио настојао је да пронађе дубљи теоријски и филозофски смисао. Он је, као и неки други великани правне мисли, у иренуцима интелектуалне зрелости настојао да избјеће бављење ефемерним стварима и да кроз власити систем одговори на вјечна питања која поставља филозофија права. Сматрао је да научни методи нису довољни за сазнање друштвених појава и да је за њихово потпуно сазнање потребан трансцендентални суд о моралним вредностима. Истичао је да је људска мисао позитивном праву суиорисављала идеално право, које је резултат природних својстава људског духа, а чији се ауторитет заснива искључиво на његовој унутрашњој правичности. Он је уочио и органску везу између морала и права коју карактеришу заједнички настапак и заједнички циљ. Сва питања из филозофије и теорије права он је разматрао у историјском контексту. Због тога је његова филозофија права ије свега филозофија историје права и у томе је, у суштинском смислу, њена оригиналност.

Кључне ријечи: Теодор Тарановски. – Историја права. – Енциклопедија права. – Филозофија права.

Теодор Тарановски је код нас познат као правни историчар, и то по свом грандиозном дјелу *Историја српског права у Немањинској држави*. Скоро да је заборављено да се он, истовремено са правном историјом, бавио и теоријом

* Аутор је ванредни професор Универзитета Унион – Никола Тесла у Београду – Факултета за информационе технологије и инжењерство, jvnsarac@gmail.com.

и филозофијом права. Његова магистарска теза *Правна метода у науци о држави, њен развијак у Њемачкој, историјско методолошко исцртавање*, која је објављена у Варшави, спада у област теорије државе и права. Све анализе показују да се двије кључне области његовог интересовања међусобно прожимају до границе да представљају недјеливу цјелину. За разлику од правне историје, у којој су многи настојали да буду његови сљедбеници, у области теорије и филозофије права Тарановски није оставио насљедника. Његов приступ теорији и филозофији права био је по много чему особен. Нема никакве дилеме да је из својих историјских истраживања могао да црпи одређене теоријске садржаје, које је интегрисао у своја теоријска и филозофска дјела. Његово дјело показује невјероватну ерудицију која је честа међу руском интелигенцијом. Имајући у виду да је најплоднији дио свог живота провео у Београду, може се слободно рећи да он подједнако припада и руској и српској култури. Овај рад, прије свега, има циљ да у кратким цртама представи филозофију права Теодора Тарановског која је изложена у српском издању *Енциклопедије права*. Аутор нема претензије да да цјеловиту анализу његовог стваралачког опуса у области теорије и филозофије права. То би захтијевало обимнију студију него што је један академски чланак, али и анализу великог броја чланака и публикација на различитим језицима.

Као теоретичар права и правни филозоф, примјењивао је различите методе које користе друштвене науке. Милијан Поповић примјећује: „Тарановски прихвата Контову идеју о повезаности друштвених појава, односно њиховој узајамној зависности. Тако се право мора изучавати у узајамним везама са другим странама друштвеног живота, као што су економија, религија и друге друштвене појаве. Међутим, Тарановски одбације Контову идеју о потреби јединствене друштвене науке, која искључује могућност постојања осталих друштвених наука, као што су правне и економске науке.”¹ Према његовом мишљењу, Конт није уважаио специфичност предмета, али ни одређене специфичности метода сваке од друштвених наука понаособ. „Из склада друштвених појава ни мало не произилази да поједине стране друштвеног живота не могу да се издвоје за посебно изучавање. Такво одвајање је управо неопходно због поделе научног рада.”²

Тарановски је био човјек широке културе, добар познавалац историје и филозофије, али и досљедан у примјени научних метода. Како примјећује Јелена Даниловић, Тарановски је прихватио позитивизам свога учитеља Теодора Зигеља, истакнутог слависте и правника, који је четрдесет година предавао на Варшавском универзитету, али је постепено еволуирао у својим схватањима и све више нагињао позитивизму Огиста Конта. Временом се у својим филозофским погледима приближио неокантизму, што је уочљиво у његовом уџбенику *Енциклопедија права*, написаном на српском језику.³ У свом раду он је

1 Милијан Поповић, *Филозофија права код Срба*, Београд 2000, 140.

2 Теодор Тарановски, *Енциклопедија права*, Београд 2003², 35.

3 Јелена Даниловић, „Изуучавање наше правне историје између два рата: Феодор Васиљевич Тарановски”, предговор књизи Теодора Тарановског *Енциклопедија права*, 11, 12.

наглашавао специфичност друштвених појава и права као њиховог интегралног дијела, али и њихову повезаност. Истицао је да исти принципи важе и у природним и у друштвеним наукама. „Непроменљиви узрочни односи између појава, пак, представљају њихове законе. Својства тих закона свуда су иста од математике до социологије.”⁴ Наглашавао је Кантову мисао која се односи на специфично обиљежје друштвених појава које се односи на утицај претходних нараштаја на потоње. Ипак, он је истицао да се тај утицај увеличава и појачава. Према његовом мишљењу, позитивизам је утврдио историјски метод за друштвене појаве као посебну врсту посматрања. „Али из учења о сагласју друштвених појава, наука је извела за себе важан закључак: да развитак права не сме да се изучава усамљено (изолирано), како се пре дешавало, већ, с обзиром на остале друштвене појаве.”⁵ У чланку под називом „Историцизам” залагао се за историјски приступ еволуцији људског друштва.⁶ Сматрао је да нове државне и правне установе нису настале одједном него су се код сваког народа вјековном праксом постепено образовале. „Национално право се састоји првенствено од правних обичаја, чији је првобитни настанак припадао старини од памтивека. Дакле, обрађивање националног права није могуће да изађе на крај без историјског истраживања.”⁷ Свој историцизам, који је био наглашено идеалистички, развијао је под утицајем Лајбница, Монтескјеа, Савињџа и Хегела. Како истиче Ђорђе Тасић, пред крај живота он је отишао још даље и у схватању историје приближио се Хегелу. Његова филозофија права је слично као и код Хегела облик историјског мишљења. Ипак, за разлику од Хегела, он обичај није сматрао за самосталну врсту социјалних норми. Према схватању Тарановског, историјска школа је довела до идеје еволуције права, тој идеји дала спиритуалистички карактер, признала да је право производ искључиво националног развитака те окарактерисала процес правног развитака као постепен и миран процес који се одвија „помоћу унутрашњих сила народног духа, које дејствују у тишини”. Тарановски је истицао да је идеја органског развитака права коју је развила историјска школа постала трајна тековина научног права. У својим историјским студијама, али и у *Енциклопедији права*, он је у великој мјери примјењивао тај приступ.

Његово главно дјело у коме је изложио опште учење о држави и праву *Енциклопедија права* објављено је у Београду 1923. године као уџбеник за истоимени предмет.⁸ Као основа му је послужило руско издање истоименог уџбеника из 1917. године, с тим што је српско издање за око 100 страница обимније. Он је српско издање допунио најновијом литературом, укључујући и ону на српском језику. То дјело је било дуго запостављено, да би се поново појавило 2003. године у издању Правног факултета у Београду. Изгледа као да о томе дјелу постоји завјера ћутања јер, ако изузмемо Чедомира Марко-

4 Т. Тарановски (2003²), 346.

5 *Ibid.*, 345.

6 Теодор Тарановски, „Историцизам”, *Летопис Матице Српске* 318, 3/1928, 241–250.

7 Т. Тарановски (2003²), 318.

8 Љубица Кандић, „Програми предавања Енциклопедије права”, *Анали Правног факултета у Београду* 49, 1–4/2001, 577–590.

вића и Ђорђа Тасића и у новије вријеме Данила Басту, а посебно новосадског професора Милијана Поповића, о њему је веома мало писано.⁹ Како истиче Баста, он је оставио видног трага у нашој правној филозофији, „трага који је, нажалост, остао занемарен и на који се пажња није скренула у потребној мери”.¹⁰ Одређене контроверзе је изазвао сам назив дјела јер је у то вријеме уобичајан назив за ту правну дисциплину био општа теорија државе и права. У ранијем периоду се назив енциклопедија права користио двојако, за једну врсту механичке синтезе свих позитивноправних дисциплина и за дјела која садрже опште учење о држави и праву. Повремено, истина доста ријетко, тај назив се користио и као синоним за филозофију права. Мада је сам изјавио да је то учинио у знак протеста против реформе правног образовања у Њемачкој, гдје је *енциклопедија права* замијењена предметом *увод у право* и гдје се студиј сводио на изучавање позитивног права, на то је сигурно имала утицаја и традиција универзитета на којима се формирао, на којима се, скоро без изузетка, опште учење о држави и праву, са елементима филозофије права, изучавало у оквиру предмета који се називао *енциклопедија права*. Према његовом схватању услед тога, „нема никаквог разлога ни да се укине стари назив Енциклопедија права, који је настао још у XVIII веку, поткрепљен вековном традицијом универзитетског предавања и научне књижевности”.¹¹

Приликом израде тог дјела, Тарановски је користио, прије свега, догматички метод, али и упоредноправни, историјски и социолошки. Он је посебно наглашавао упоредноправни метод јер је уочавао једнообразност развитка права код различитих народа и различитих заједница. У том смислу он је истицао да је неопходно „да посматрамо све правне системе који су приступачни истраживању, да их међусобно упоређујемо, да издвојимо једнообразни ток њиховог историјског развитка и да на тај начин схватимо извесну законитост правне еволуције”.¹² То дјело представља синтезу његовог стваралаштва у области теорије и филозофије права и даје резултате европске, а посебно руске науке до тог периода. У анализи појединих теоријских питања или појединих правних института он је пружао њихову детаљну историјску генезу. „Историја права, с једне стране, служи за историјско тумачење постојећих правних норми, с друге стране, има самосталан и шири задатак, који се састоји у

9 На Правном факултету у Нишу Сузана Медар је 2007. године одбранила докторску дисертацију на тему „Геодор Тарановски као правни теоретичар и правни филозоф”. Нажалост, дисертација није објављена тако да је приликом израде овог чланка аутор није користио.

10 Данило Баста, *Преображај идеје права*, Београд 2012, 62.

11 Т. Тарановски (2003³), 36. На страни 70 истог дела Тарановски наводи да је дошло до промијењеног положаја предмета енциклопедија права у систему предавања на немачким правним факултетима. Та промјена је била изазвана, прије свега, очекиваним увођењем новог Немачког грађанског законика, који је ступио на снагу 1. јануара 1900. године. Пошто је предстојао огроман рад на догматској обради новог закона, на Ејзенахској конференцији немачких правника 1896. године одлучено је да се прошире предавања из грађанског права на рачун предавања из теоријских дисциплина. Тако је пространи течај енциклопедије права замијењен кратким „уводом у правну науку” (*Einführung in die Rechtswissenschaft*), односно „уводом у право” (*Einführung in die Recht*).

12 *Ibid.*, 353.

узрочном познавању правног развитака.”¹³ Исти приступ је примијенио и за праве теорије. Како уочава Тасић, „нарочито је симпатично и научно важно, што је апстрактну проблематику везао за историјску позадину и откривао иза теорија њихово порекло, идејно и социјално”.¹⁴ Познато је да свака теорија права, укључујући и оне које тврде супротно, мора имати филозофске основе. Примјера ради, Љубомир Тадић је у својој докторској дисертацији *Филозофске основе љавне теорије Ханса Келзена* доказао да чак и чиста теорија права Ханса Келзена није потпуно очишћена од социолошко-психолошке, политичке и филозофске садржине и да има филозофске основе. Ту се прије свега односи на Кантово наслеђе, посебно баденску школу неокантизма, марбуршку школу, посебно филозофију Хермана Коена и феноменолошку филозофију Едмунда Хусерла.¹⁵ М. Поповић у својој студији о Тарановском доказује да су: „Идејни извори Енциклопедије права Тарановског (су) филозофија вредности Винделбанда и Рикарта и аксиолошка филозофија права Емила Ласка и Густава Радбруха. Основне неокантовске идеје Тарановски је преузео од Рикарта, а на филозофскоправном плану од Ласка.”¹⁶ Мада је утицај Емила Ласка неспоран, свако ко је читао *Енциклопедију љавна* зна да се она не може свести на „сабиралиште тамо-амо лутајућих општих правних појмова и учења, један општи, најопштији део целокупне правне науке израђен индукцијом и апстракцијом”.¹⁷ Мада се сам Тарановски изричито позива на поменуте ауторе и школе, његов главни идејни извор је правна историја различитих народа, прије свега словенских, којом се цијели радни вијек бавио. Опште учење о држави и праву углавном су излагали цивилисти, да би се постепено издвојила посебна категорија правних теоретичара и филозофа права. То је можда први примјер да је једну цјеловиту теорију и филозофију државе и права изложио један правни историчар.

Тарановски је у својој *Енциклопедији љавна* изложио опште учење о праву и опште учење о држави, али и своју филозофију права, тако да она садржински представља теорију државе и права и филозофију права. Тарановски је позитивистички одредио предмет енциклопедије права као „опште учење о праву, тј. проналажење оних начелних правничких идеја које прожимају све специјалне правничке струке и добијају у њима подроби развитака према особинама њихових појединих објеката и према гледишту са којег се објект обрађује”.¹⁸ Структуру уџбеника чине два дијела, опште учење о праву и опште учење о држави. Према схватању Тарановског, опште учење о праву обухвата: одређивање појма права, објашњење узајамног односа права и морала, подјелу права на поједине врсте, облике образовања права, објашњење

13 *Ibid.*, 361.

14 Ђорђе Тасић, „О Енциклопедији права Тарановског – Две три речи у његов спомен”, *Архив за љавне и друшћивене науке* XXXVIII, 1/1936, 1.

15 Дисертација је објављена у књизи: Љубомир Тадић, *Филозофија љавна*, Београд 2006.

16 М. Поповић (2000), 146.

17 Љ. Тадић (2006), 129.

18 Т. Тарановски (2003²), 34.

процеса остваривања правних прописа у људским поступцима и преглед начина историјског изучавања права. Опште учење о држави обухвата: одређивање основних елемената државног живота, објашњење функција и одређивање органа државне власти те питање узајамног односа државе и права. Мада филозофски дио није посебно издвојио, он практично прожима цијелу његову књигу, посебно дио у коме је изложио однос права и морала и доктрине природног права и историјске школе права. Историјски приступ Тарановског прожима цијелу студију, али је посебно карактеристичан за поглавље у којем излаже о историјском развоју научног права и енциклопедије права. У том дијелу он на педесетак страница излаже о развоју правне науке од римске јуриспруденције па до савремене правне науке. Историјски приступ карактерише и поглавља која се односе на развој природног права и историјске школе права као и дијелове студије у којима је излагао о развоју одређених правних установа. Како истиче Баста, „богата (каткат до засићености) подацима, чињеницама и детаљима, документарно и литерарно поткријељена, Енциклопедија права Тарановског одаје да ју је написао правни историчар”. Ипак, Баста наглашава да је „историја код њега оквир и подлога теорије односно филозофије права, а не њена неприкосновена истина и једина сврха”.¹⁹

У одређењу појма права Тарановски, руководећи се достигнућима формалне логике, полази од најближег рода (*genus proximum*) и особних разлика (*differentia specifica*) у које спадају дотичне појаве. Сматрао је да право спада у посебну врсту социјалних норми и разликовао је позитивно и природно право. Позитивно право чини скуп правних норми које важе у границама организоване заједнице и за односе између организованих заједница. Организована заједница, за Тарановског, осим државе, обухвата све форме организације људског друштва које су постојале прије настанка државе, али и оне које постоје паралелно са државом. Интересантно је да, према његовом мишљењу, постоје само двије врсте социјалних норми, морал и право. Остале друштвене норме као што су обичај и религијске норме спадају у моралне норме, док обичајно право спада у право. Полазећи од свог вриједносног одређења, он указује на одређене специфичности обичајног права. Основ важења обичајног права за њега није само у томе што га санкционише држава. „Вредност обичајног права се не заснива на његовом признању од стране државне власти, него на спољашњем ауторитету једнообразног мишљења и понашања масе. Па и само признање државне власти претпоставља да правни обичај већ постоји, сходно чему постоји основа за његову обавезност.”²⁰ За разлику од права које нормира само спољне односе „морал истовремено нормира и спољне поступке и унутрашње расположење човека.”²¹ Истицао је да моралне норме имају троструку санкцију: религијску санкцију, санкцију јавног мишљења и унутрашњу санкцију индивидуалне савјести. Као наста-

19 Д. Баста (2012), 65.

20 Т. Тарановски (2003²), 111.

21 *Ibid.*, 100.

вљач неокантовске традиције, полазио је од трансценденталних идеја које су услов за изучавање емпиријског свијета, као и од одређених идеја без којих није могућ приступ било ком проблему у науци и филозофији. Познато је да без идеје законитости и узрочности није могућ експеримент нити било какво научно истраживање. У те идеје спадају и идеје на којима се темеље и којима теже поједине филозофске дисциплине, као што су идеја истине у гносеологији, добра у етици и праву и лијепог у естетици. Оне по својој природи имају нормативан карактер. Према мишљењу Тарановског, првенство међу њима према важности припада моралним вредностима. Под утицајем Радбруха, он се залагао за установљење телеолошке идеје права. „Поред природних наука које истражују појаве са гледишта механичке узрочности, наука о култури се не бави само узрочним објашњењем појава духовног живота него и њиховом оценом са гледишта моралних вредности које су циљ културног развитка. Према томе теорија права мора да установи телеолошку идеју права и да се истакне мерило за оцену вредности права”.²² Сматрао је да постојећи научни методи нису довољни за сазнање друштвених појава. „За завршено сазнање друштвених појава потребан је трансцендентални суд о моралним вредностима. Такав суд, пак мора да се ослони на нормативну етичку идеју.”²³ Тарановски је истицао посебан значај морала у еволуционом развоју друштва. „У еволуционом процесу друштвеног живота не смењују се само конкретне појаве, изазване узрочним везама, него изграђују апстрактне моралне вредности, које постају стална и непромењива културна тековина.”²⁴ Моралне вриједности се развијају, али и смјењују у еволуционом процесу. У једној фази развоја то су биле индивидуалне слободе, па се током развоја појавио нови образац културне моралне вриједности, начело друштвене солидарности, чији је задатак да превлада ограничења чистог индивидуализма.

Тарановски је градио своја правнотеоријска схватања досљедно примјењујући правила формалне логике. Право, заједно са моралом, спада у социјалне норме и испуњава нормативну функцију у друштву. Тарановски је истицао и принудну страну права која се манифестује у форми физичке принуде, у смислу његовог принудног остваривања од стране спољног субјекта, и психичке принуде, која се манифестује дејством претње правном санкцијом на вољу субјекта. Имајући у виду да право признаје права и дјечи и лудацима, према његовом схватању, оно не обезбјеђује интересе конкретног него апстрактног појединца. Под утицајем Јеринга, Тарановски је истицао да посебан значај за право има циљ. Основни циљ права је да уклони зло у друштву, односно да га предупреди. То се постиже успостављањем одговарајућег баланса између дужности и потраживања. „Право има за циљ да распоређивањем дужности и потраживања обезбеди заједничке и индивидуалне интересе. Утврђене дужности ограничавају спољашњу слободу лица. Допуштена

22 *Ibid.*, 75.

23 *Ibid.*, 73, 74.

24 *Ibid.*, 247.

потраживања осигуравају одређену сферу спољашње слободе, неопходне за подмирење индивидуалних интереса.”²⁵ Полазећи од суштински различитог схватања права у свакодневном говору, разликовао је право као скуп норми, односно правило које регулише наше свакодневне поступке од права као врсте потраживања. Сматрао је да се субјективна страна права испољава и у потраживању и у комбинацији потраживања са дужношћу. Тарановски је истицао да је функција норме двострука јер увијек садржи заповијест и дозволу. „Норме у облику заповести и у облику дозволе, не смеју да се противстављају једне другим као две посебне врсте, јер свака правна норма има двоструки императивно-атрибутивни карактер. Ма како законодавац формулише правну норму, главна функција норме остаје иста.”²⁶ Разликовао је формалне и материјалне изворе права. За разлику од марксистичке теорије права, Тарановски је и материјалне изворе права схватао идеалистички. Под извором права у материјалном смислу он је разумио субјективну правну свијест која се ствара под утицајем различитих друштвених интереса, моралних идеја и религиозних веровања. „Сви ти фактори одређују садржину субјективне правне свести, укључујући ту ону променљиву и према времену и месту посебну друштвену комбинацију (постојећих субјективних представа о праву) која се јавља у позитивном праву. На тај начин сви фактори друштвеног развитка представљају у исто време факторе који производе право или изворе права у материјалном смислу.”²⁷ Насупрот тада преовлађујућим схватањима у правној науци, Тарановски је сматрао да државна власт није једини извор права. „Право се ствара не само државном влашћу него и мимо државне власти, као што о томе сведочи обичајно право, које се развија, постоји и вреди мимо државног признања.”²⁸ Говорећи о формалним изворима, посебно је наглашавао ауторитете који стварају право: божански ауторитет, државни ауторитет и ауторитет приватних лица. У формалне изворе права спадају: законски текстови, обичајно право, уговори те пракса државних установа, а посебно судска праксе. Приликом анализе формалних извора он је дао њихову историјску генезу у контексту њиховог значаја у појединим фазама историјског развитка, посебно значаја појединих ауторитета који су у том периоду преовлађујуће утицали на стварање права.

Према мишљењу Тарановског, људска мисао је позитивном праву супротстављала идеално право које је резултат природних својстава људског духа, а „чији се ауторитет заснива искључиво на његовој унутрашњој правичности, одређеном захтевима савести и разума”.²⁹ За њега је сама идеја правичности природноправна идеја. Супротстављање идеалног права реалном праву произилази из критичког односа према постојећем правном поретку и тежње за успостављањем савршеног идеала правде, а непромењива и вечна идеја природног права састоји се из идеје природне правичности. Ради илустрације,

25 *Ibid.*, 129.

26 *Ibid.*, 157.

27 *Ibid.*, 192.

28 *Ibid.*, 73.

29 *Ibid.*, 226.

Тарановски је изложио детаљан преглед доктрина природног права од старе Грчке па до савременог периода. Занимљиво је да је идеју природног права пронашао чак и код апостола Павла, који је у Посланици Римљанима признао да, осим Божјег закона, постоји закон зацртан у људским срцима, односно природни закон, који је од рођења својствен човјеку, по ком могу да живе незнабошци који нису примили ријеч Божју. Ипак, његово схватање природног права је у суштини рационалистичко. Он је сматрао да природно право произилази из самог разума и да је оно рационално, односно разумно право. „Идеја природног права не противречи широко схваћеној позитивистичкој науци, појављујући се као неопходна допуна. С једне стране, природно право као појава друштвеног живота испуњено је неком емпиријском садржином, подлежући узрочном (каузалном) изучавању и објашњавању. С друге стране, природно право као норма установљена разумом од апсолутног теоријског (ноуменалног) значаја, у друштвене науке уноси циљ (телеолошки елемент) према коме се врши оцена друштвених појава.”³⁰ У вези са остварењем природног права код њега се примјећује извјестан скептицизам. У том контексту, он је истицао примјер Француске револуције која представља „победу и тријумф школе природног права”. Али управо на искуствима Француске револуције он је указао на потенцијалне опасности реализације идеје природног права под утицајем одговарајућег идеолошког погледа на свијет. „Пораз и криза школе, чак почели су од тренутка кад се са прогласа великих начела прешло на њихово остваривање. А њихово остваривање је показало да су нове друштвене формације, створене према рационалистичком рецепту, несталне и, штавише, често неправне.”³¹ На другој страни, он је критиковао безобзирно негирање метафизичке идеје природног права које „представља крајњу једностраност, дакле, и заблуду историјске и позитивно правне теорије”.³² Из тога произилази да се он залагао за постепено, еволутивно остварење идеје природног права. Сматрао је природно право једним критеријумом за оцјену позитивног права, али и за попуњавање правних празнина и стварање права. „Историја сведочи да су природно правне конструкције утицале на развитак позитивног права и да је идеја самог природног права непроменљиво улазила у састав правне свести свих времена и свих народа.”³³

Са филозофскоправног становишта посебно је занимљив дио који се односи на узајамни однос права и морала. Опште је мишљење да је то најоригиналнији дио његове студије. Како примјећује Тасић, он је остао типичан руски писац и одбацио свако оштро одвајање права и морала. Баста истиче да његова разматрања о односу права и морала у великој мјери „носе печат његове самосвојности и ауторске особености”.³⁴ Према схватању Тарановског, учење о различитости права и морала посљедица је начелног негирања нормативног карактера права. Због тога је критиковао теорије које одричу нормативни ка-

30 *Ibid.*, 247.

31 *Ibid.*, 239.

32 *Ibid.*, 246.

33 *Ibid.*, 233

34 Д. Баста (2012), 65.

рактер праву и своде га на фактички начин понашања државе и њених органа. Он је разматрао и теорије о етичком минимуму у праву. У том смислу, Тарановском је блиско Јелинеково схватање да је право егзистенцијални минимум етичких норми које се испољавају у древним правилима првобитног морала, као што је, на примјер, Десет Божјих заповјести у Старом завјету. У том контексту је прихватао органску везу између морала и права коју карактеришу заједнички настанак и заједнички циљ. И један и други нормативни систем регулишу друштвена питања и имају циљ „да обезбеде постојање друштва и помогну његовом развоју”. Право и морал постижу исти социјални задатак различитим путем. Морал у друштву дејствује прописивањем једностранних дужности, док право, осим дужности, установљава и потраживања. Уочио је различит однос према моралу правних дужности и правних потраживања. „Правне дужности не могу да противрече моралу у погледу своје типичне садржине, нити конкретног остваривања. Другачије ствар стоји када је реч о правним потраживањима. Њихово конкретно остваривање може се разлићи са моралним захтевима.”³⁵ Као илустрацију те ситуације наводи примјер потраживања богатог повјериоца према сиромашном дужнику. Сходно свом телеолошком приступу, Тарановски указује и на ситуацију када прописи позитивног права противрече моралу који је званично признат и прихваћен и од самог законодавца. То може да буде резултат грешке или моралног пада законодавца, али и постојања старих правних одредаба које су одавно превазиђене. На крају закључује да је веза морала и права није једносмијерна него узајамна: „Наслањајући се на морал, право у исто време помаже моралном васпитању друштва. Обезбеђујући објективно остваривање извесног добра, допуштајући чак и принудно остваривање дужности, право тиме дисциплинује друштво и навикава човекову вољу на испуњавање дужности.”³⁶

★ ★ ★

Српска теорија права и филозофија права још увијек нису дале коначну оцјену Теодора Тарановског као правног филозофа и његове *Енциклопедије људских права*. Чедомир Марковић је у свом приказу то дјело оцијенио као „код нас прво оригинално дјело те врсте”, којим је обogaћена наша правна књижевност и које би „пре назвао општом теоријом или реалном филозофијом права”.³⁷ Ђорђе Тасић је сматрао да је *Енциклопедија људских права* филозофија права. Ипак је нагласио да је Тарановски „остао много пута више историчар, који нам је дубоко и сретно откривао идејно порекло правних теорија и гледишта него филозоф – правник систематичар који ће да реши проблеме и до краја их изведе”.³⁸ Радомир Лукић је *Енциклопедију људских права* оцијенио као „изузетно

35 Т. Тарановски (2003²), 147.

36 *Ibid.*, 150.

37 Чедомир Марковић, „Теодор Тарановски, Енциклопедија права”, *Архив за људске и друштвене науке* XXIII/ 1926, 463.

38 Ђ. Тасић (1936), 2.

солидно дело које је ширило видике заинтересованим”,³⁹ а Милијан Поповић га је оцијенио као истовремено и научно и филозофско дјело, једно од најбољих дјела те врсте објављених на српском језику. „Енциклопедија права и је слојевито и филозофско дело, синтеза емпиричке теорије права и филозофије права неокантовског смера, баденске оријентације и неких других филозофских праваца, а пре свега фихтеанства и хегелијанизма.”⁴⁰ Према мишљењу Јелене Даниловић, посебна вриједност и оригиналност Тарановског је у томе „што је свако питање из енциклопедије права поставио на историјској основи и што је доследно наводио постојеће разлике у научним мишљењима, не изостављајући ни своја опредељења”.⁴¹ Данило Баста истиче: „Тарановски је оличење и врстан представник оног типа правног историчара који не заборавља да себи постави питање и положи рачуна о филозофским основама своје науке, који другим речима историју (права) не одваја од филозофије историје.”⁴² Говорећи о оригиналности *Енциклопедије права* поставља се, прије свега, начелно питање у којој мјери идеје, саме по себи, могу бити оригиналне. Оне као такве представљају интелектуалну баштину човјечанства. Тарановског је красило интелектуално поштење у смислу да је у својим филозофским и теоријским радовима прво детаљно излагао одређене идеје и доктрине, а након тога давао критички осврт, са нагласком на оно што је у њима прихватљиво. Зато је код њега релативно лако утврдити ко је преовлађујуће утицао на његово схватање права и других нормативних појава. У сваком случају, оригиналан је начин на који је изложио одређене идеје. Његова филозофија права је прије свега филозофија историје права и у томе је у суштинском смислу њена оригиналност. Због тога је код њега историцизам заједно са трансценденталним идеализмом филозофски поглед на право али и на свијет у цјелини. Он је као и неки други великани правне мисли у тренуцима интелектуалне зрелости настојао да избјегне бављење ефемерним стварима и да кроз контуре једног система филозофије права да одговоре на вјечна питања која поставља филозофија историје и филозофија права. Како је, говорећи о француским филозофима права примијетио Божидар Марковић, они „опрезно прелазе из области позитивног права у општу теорију права, а из ове, у правну филозофију, у општу филозофију, и у социологију”.⁴³ Евидентно је овакав приступ имао и Тарановски приликом „изградње” своје теорије и филозофије права. Његово дјело, а посебно његов историцизам, указује на то да би, да није прерано умро, поред филозофије права можда написао и филозофију историје. Остаје задатак будућих генерација правника да дају коначну оцјену о Теодору Тарановском као правном филозофу.

39 Радомир Лукић, „Теорија права на Правном факултету између два рата”, *Научно наслеђе Правног факултета у Београду 1841–1941*, Београд 1994, 48.

40 М. Поповић (2000), 119.

41 Ј. Даниловић, Допринос Теодора Тарановског српској правној историји, 12.

42 Д. Баста (2012), 64.

43 Божидар Марковић, *О праведном праву*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013, 286.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Данило Баста, *Преображај идеје права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2012.
- Јелена Даниловић, „Изучавање наше правне историје између два рата: Феодор Васиљевић Тарановски”, предговор репринт издању књиге Теодора Тарановског *Енциклопедија права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2003, 5–24.
- Љубица Кандић, „Програми предавања Енциклопедије права”, *Анали Правној факултету* у Београду XLIX, /2001, 577–590.
- Радомир Лукић, „Теорија права на Правном факултету између два рата”, *Научно наслеђе Правној факултету у Београду 1841–1941*, Правни факултет у Београду, Реферати са симпозијума одржаног 9. и 10. априла 1992, Београд 1994, 43–48.
- Божидар Марковић, *О праведном праву*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013.
- Чедомир Марковић, „Теодор Тарановски – Енциклопедија права”, *Архив за правне и друштвене науке* XII, друго коло, књига VI (XXIII), 1923, 463–467.
- Милијан Поповић, *Филозофија права код Срба*, Службени гласник, Београд 2000.
- Евгеније Спекторски, „Личност и живот професора Теодора Тарановског”, *Архив за правне и друштвене науке* XXVI, друго коло, књига XXXII (XLIX), 1936, 217–228.
- Теодор Тарановски, Задатак и метода историје права, *Архив за правне и друштвене науке* XI, друго коло, књига III (XX), 1921, 1–16.
- Теодор Тарановски, „Историцизам”, *Летопис Матице Српске* 318, 3/1928, 241–250.
- Теодор Тарановски, *Увод у историју словенских права*, Издавачка књижница Геца Кон, Београд 1923 (друго прерађено и допуњено издање, Београд 1933).
- Теодор Тарановски, „Стручни правни моменти у историји права”, *Архив за правне и друштвене науке* XX, друго коло, књига XX (XXXVII), 1930, 249–263.
- Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави*, Службени лист СРЈ, Београд 1996².
- Теодор Тарановски, *Енциклопедија права*, Правни факултет у Београду, Београд 2003².
- Ђорђе Тасић, „О Енциклопедији права Тарановског – Две три речи у његов спомен”, *Архив за правне и друштвене науке* XXVI, друго коло, књига XXXII (L), 1936, 1–5.
- Љубомир Тадић, *Филозофија права*, Службени гласник, Београд 2006.
- Срђан Шаркић, „Неколико напомена о законодавној улози државе у средњем веку”, *Научно наслеђе Правној факултету у Београду 1841–1941*, Реферати са симпозијума одржаног 9. и 10. априла 1992, Правни факултет у Београду, Београд 1994, 348–355.

Їован Шарац

профессор Университета «Юнион – Никола Тесла» в Белграде –
Факультета информационных технологий и инженерии

ТЕОДОР ТАРАНОВСКИЙ КАК ФИЛОСОФ ПРАВА

Теодор Тарановский был человеком широкой культуры, глубоким знатоком истории, теории и философии права. Его главный труд в этой области — «Энциклопедия права» — представляет собой синтез общей теории государства и права и философии права. Тарановский не был узким домашником: во всех сферах своих исследований он стремился выявить более глубокие теоретические и философские основания правовой действительности. Подобно другим выдающимся мыслителям в области правовой науки, в период интеллектуальной зрелости он избегал поверхностных тем, стремясь посредством собственной системы дать ответы на вечные вопросы, которые ставил философия права. Учёный полагал, что научных методов недостаточно для всестороннего познания социальных явлений и что их истинное понимание требует трансцендентального суждения о моральных ценностях. Тарановский подчёркивал, что человеческая мысль проитивойствяляет позитивному праву идеальное право — продукт естественных свойств человеческого духа, авторитет которой основан исключительно на внутренней справедливости. Он также указывал на органическую связь между моралью и правом, проявляющуюся в их общем происхождении и общей цели. Все вопросы философии и теории права Тарановский рассматривал в историческом контексте. Поэтому его философия права является прежде всего философией истории права, что и составляет её подлинную оригинальность.

Ключевые слова: Теодор Тарановский. – История права. – Энциклопедия права. – Философия права.

Иван Андреевич Иванников*

ФЕДОР ВАСИЛЬЕВИЧ ТАРАНОВСКИЙ: ИСТОРИК, ТЕОРЕТИК И ФИЛОСОФ ПРАВА (К 150-ЛЕТИЮ УЧЁНОГО)

Научное наследие российско-сербского историка, теоретика и философа права Федора Васильевича Тарановского (1875-1936) в настоящее время может принадлежать сразу нескольким государствам. Его труды почти неизвестны современным российским юристам, так как многие были изданы в Российской империи и не переизданы, а опубликованные в Югославии ещё не изданы в России. Цель статьи – осветить некоторые аспекты творческого наследия, в том числе мало изученные философско-правовые взгляды Ф. В. Тарановского, раскрыть взгляды ученого о соотношении энциклопедии права и философии права на основе работ, написанных им до октябрьской революции 1917 года в Российской империи, осветить научную деятельность в Белградском университете. В статье основательно проанализирована работа Ф. В. Тарановского «Новый опыт построения философии права в русской литературе» (1915), которая является одним из первых российских исследований, которое посвящено проблематике философии права в Российской империи начала XX века. Ф. В. Тарановский не разделял объект и предмет философии права, что свойственно современному этапу развития этой науки, в которой развито учение о соотношении философии права и теории государства и права.

Сделаны выводы о связи русской философии права с европейской философско-правовой мыслью, в первую очередь немецкой, со школой естественного права, показано место философии права мыслителя в истории философии права в России. Отмечено, что Ф. В. Тарановский был сторонником развития

* Профессор Сочинского филиала Всероссийского государственного университета юстиции (РПА Минюста России), Сочи, Российская Федерация, доктор юридических наук, доктор политических наук, профессор, freiheit2061@gmail.com

Части данного исследования уже опубликованы в статье Иван Андреевич Иванников, «Философско-правовые и политические взгляды Ф. В. Тарановского (к 150-летию юбилею со дня рождения учёного)», *Legal Bulletin* 3(10)/2025, 25–32.

энциклопедии права, которая включала бы в свой состав историю юриспруденции, философию права и общее учение о государстве и праве.

Ключевые слова: Ф. В. Тарановский. – История юридической науки. – Историческая школа права. – Психологическая школа права. – Теория права. – Философия права. – Энциклопедия права.

1. ВСТУПЛЕНИЕ

Федор Васильевич Тарановский (город Плоньск, Российская империя 1875– 23. 01. 1936, Белград, Югославия) родился в Плоньске, рядом с Варшавой, в русско-польской семье. Его отец был из рода священников, окончил духовную семинарию, но потом работал на государственной службе, а мать (в девичестве Ридзиковская) была из семьи обедневших польских шляхтичей.¹ В 1891 году Ф. В. Тарановский окончил в Варшаве русскую гимназию и в 1896 году Юридический факультет Варшавского университета. В университете уделял внимание истории южнославянского права, которое преподавали Ф. И. Леонтович и Ф. Ф. Зигель. После окончания университета был оставлен для приготовления к профессорскому званию. С 1900 года стал работать доцентом на кафедре энциклопедии права и политических наук Варшавского университета. В 1902-1903 годах в библиотеках Германии и Франции собирал материалы для магистерской диссертации, которую защитил в 1905 году на Юридическом факультете Санкт-Петербургского императорского университета. С самого начала своей научной деятельности Ф. В. Тарановский, кроме истории права, истории юридической науки, методологии юридического исследования, занимался теорией и философией права. Об этом свидетельствуют его диссертации: магистерская – «Юридический метод в государственной науке. Очерк развития его в Германии» (1905) и докторская – «Догматика положительного права во Франции при старом порядке» (1911), которые он защитил на Юридическом факультете Императорского Санкт-Петербургского университета, а также один из лучших на 1917 год «Учебник энциклопедии права». В марте 1920 года эвакуировался из Крыма в Королевство Сербов, Хорватов и Словенцев, где поселился в пригороде Земун, а затем в Белграде, где в апреле того же года был избран профессором Юридического факультета Белградского университета, на котором работал до своей смерти в 1936 году.² С 1930 по 1936 годы Ф. В. Тарановский был председателем Русского научного института в Белграде. Среди сербских учёных был известен как специалист по истории права средневековой Сербии.

1 Игор Борисович Усенко, «Тарановський Федір Васильович», Сергій Іванович Максимов (ред.), *Велика українська юридична енциклопедія у 20-ти томах – т. 2: Філософія права*, Нац. акад. прав. наук України / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого / «Право», Харків 2017, 844.

2 Драгомир Бонцић, *Руски емигранти професори Београдској универзитету*, Архипелаг / Институт за савремену историју, Београд 2023, 332.

2. ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ В ЕВРОПЕ

«Учебник энциклопедии права» Ф. В. Тарановского – это результат многолетнего труда ученого, в котором отразились его философские, исторические и политические взгляды и который может вполне быть ценным источником по истории юридической науки. В развитии истории юридической науки Европы Ф. В. Тарановский выделил несколько периодов. В параграфе 2, «Очерк исторического развития научного правоведения и энциклопедии права», Ф. В. Тарановский отметил, что научное правоведение европейской культуры ведёт своё начало от римской юриспруденции. Римское право в его понимании – это блестящий и непревзойдённый образец юридического мышления. Римское право повлияло на становление и развитие католического права Средних веков (каноническое), которое первоначально развивалось богословами.³

С XI века и до середины XIII века в Европе господствовали глоссаторы, которые составили много глосс (толкований), а потом до XVI века комментаторы (римского гражданского права). Они возникли в Италии, но распространили своё влияние по всей Европе. В XIII веке появляются первые разработки по уголовному праву. Но преподаваться оно стало в университетах в XVI веке.⁴

В XVI веке под влиянием культуры Возрождения в Италии, а потом во всей Европе, сложилась новая юридическая дисциплина – история права, созданная французской школой юристов.⁵

Особенностью средневекового мышления был догматизм, который принимает «...истину, данную извне, и сводит свою деятельность разума к усвоению этой истины, выведению из неё частных положений и подведению под неё новых явлений».⁶ Главными источниками были священное писание и философия Аристотеля. В Германии под влиянием реформации университеты были более свободными и здесь догматизм стал уступать место рационализму.

В XVII в. произошла реформа юриспруденции, вызвавшая обращение к догматике. Запросы догматики породили историю права, которая стала одной из важнейших дисциплин в системе юридического образования. Возникшая в этот период школа естественного права преследовала две задачи – практическую и теоретическую. Практическая сводилась «к радикальной реформе существующих правовых и общественных отношений на началах разума» или, как у консерваторов – к доказательству разумности и неизменности существующего строя; а «теоретическая задача была у неё одна: вывести систему права из отвлечённых начал разума, подобно тому, как выводит свои форму-

3 Федор Васильевич Тарановский, *Учебник энциклопедии права*, тип. К. Маттисена, Юрьев 1917, 12.

4 *Ibid.*, 14.

5 *Ibid.*, 21.

6 *Ibid.*, 16.

лы математика, установить неизменный закон общественного тяготения, подобно тому, как был установлен закон тяготения всемирного».⁷

Развитие торговли способствовало появлению новых знаний в области гражданского права, из которого отпочковались семейное и имущественное право. Рост государственного аппарата способствовал развитию административного, судебного и финансового права.

Развитие международных отношений и естественного права способствовало формированию международного права – публичного и частного. Религиозные организации создавали свои нормы – церковное или каноническое право. Разработка нового права и критика действующего способствовали становлению догматических взглядов на право. «Политическая точка зрения действует в правоведении наряду с догматической и исторической»; специализация правоведения по отраслям права происходила с учётом «догматической, исторической и политической точек зрения».⁸ В XVII веке появилась первая книга по энциклопедии права – работа Гуниуса 1638 года, «Энциклопедия юридических универсалий», которая имела пропедевтическую цель вводного курса в изучение правоведения.

В XVIII веке Иоан Стефан Пюттер в 1757 году написал в первом издании «Эскиз», а в 1767 году вышло второе издание «Опыт юридической энциклопедии». В 1792 году был издан «Учебник юридической энциклопедии» Густава Гуго, который в 1835 году был издан в 8-й раз, что свидетельствовало о росте позитивизма. В конце XVIII века в энциклопедической литературе существовало два направления: философское, рационалистическое и историческое эмпирическое.⁹ Юридическая энциклопедия стала включать не только учение о праве, но и государстве.

Первые попытки создать общее учение о праве, по Н. М. Коркунову, предпринимал немецкий юрист Фальк, который в 1821 году издал «Юридическую энциклопедию». Ф. В. Тарановский отмечал, что «дело не в названии, а в понимании задачи и предмета обобщающей дисциплины в правоведении».¹⁰ В XIX веке историческая школа права вытесняет естественное право. Позитивизм использовал в философии два приёма – наблюдение и рассуждение.¹¹ В XIX веке в Германии появилась самая известная теория права – *исторической школы права*, которая способствовала росту правового позитивизма и вытеснению теории естественного права.

Ф. В. Тарановский в развитии исторической школы права признавал две стадии развития права: народное правосознание и кодифицированное. Народное правосознание отражается в правовых обычаях, которые являются древнейшим регулятором общественных отношений, и представляет собой

7 Федор Васильевич Тарановский, «Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права», *Журнал Министерства юстиции* 1907 (март), 156.

8 Ф. В. Тарановский (1917), 5.

9 *Ibid.*, 30.

10 *Ibid.*, 10.

11 *Ibid.*, 30.

инстинктивную, подсознательную форму правового творчества социальных групп.¹² Кодифицированное правосознание – более высокая стадия – кодифицированное право. Знания о праве формируются в сознании профессиональных юристов, которые становятся представителями народа в правотворческой деятельности. «Догматическая юриспруденция опирается... на принципы легальности.»¹³

Первый удар по исторической школе права, считал Тарановский, нанесла философия Гегеля, у которого движением истории является не народный дух, а мировая душа, всечеловеческий дух. Философия Гегеля «породила германофильство, а германофильство – славянофильство».¹⁴

Преподавание энциклопедии права в Германии было реформировано по решению Эйденахской конференции юристов 1896 года, на которой было решено заменить большой курс энциклопедии права на краткое введение в специальность.¹⁵ В начале XX века немецкие юристы продолжали писать много новых книг, а французы мало издавали. Английская литература отличалась от континентальной европейской с учетом потребностей судебной и иной государственной практики, но в целом следовала догматическому направлению.

3. СТАНОВЛЕНИЕ ЭНЦИКЛОПЕДИИ ПРАВА В РОССИИ

О серьёзной философско-правовой литературе в России до 1830 года Ф. В. Тарановский не пишет. Хотя были изданы некоторые учебники. Первой работой по энциклопедии права в России Ф. В. Тарановский назвал труд Павла Дегай «Пособие и правила изучения российских законов или материалы к энциклопедии, методологии и истории литературы российского права» (1831).¹⁶ П. Дегай высоко оценил работу представителя эмпирического направления второй половины XVII столетия И. Пюттера, но пошел дальше, отразив в своём труде идеи естественного права Христиана Вольфа.

В XIX веке в университетском образовании Российской империи возник вопрос о месте в нём философии права. До 1835 года на юридических факультетах преподавали философию права, которая представляла собой метафизическое учение об абсолютных началах права и опиралась на изучение положительного, исторического материала. Университетским уставом 1835 года были учреждены кафедры энциклопедии законоведения и философию права заменила энциклопедия законоведения. С изданием в Киеве первой части в 1839 и второй части в 1840 году учебника К. А. Неволлина (1806-1855) по энциклопедии законоведения в истории российской теории и философии права начался идеалистический период.

12 Ф. В. Тарановский (1907), 152.

13 *Ibid.*, 169.

14 *Ibid.*, 162.

15 Ф. В. Тарановский (1917), 47.

16 *Ibid.*, 52.

С 1863 года с принятием нового университетского устава, энциклопедия законоведения была заменена энциклопедией права. В этот период и начинается подъём российской юриспруденции. Этапом в развитие учения о праве были работы М. Н. Капустина «Теория права, (или) Юридическая догматика» (1868), «Лекции по общей теории права» (1888) Н. М. Коркунова, «Очерки юридической энциклопедии» (1889) Н. К. Ренненкампа.

В 1888 году были опубликованы «Лекции по общей теории права» Н. М. Коркунова (1853-1904), которые впервые содержали систематическое изложение учения о праве и государстве. В 1903 году «Лекции» Н. М. Коркунова были переведены на французский язык и изданы во Франции, а в России в 1909 году труд был переиздан в девятый раз. «Лекции...» Н.М. Коркунова, в оценке Ф. В. Тарановского составили «эпоху в развитии энциклопедии права в России...»,¹⁷ так как были единственным на тот период трудом, в котором излагалась законченная позитивная система общего учения о праве и государстве в духе позитивной философии и методологии и на 1917 год были лучшим в европейской литературе учебным руководством по позитивной теории права. «Лекции...» Н. М. Коркунова были переходом «...от идеалистической теории права к позитивной».¹⁸

В 1915 году были изданы «Очерки по теории права» П. Г. Виноградова, включающие лекции, которые он читал в Оксфордском университете, и познакомили российскую юридическую общественность с теорией права в том виде, как она сложилась в Англии.

В 1917 году была издана работа Ф. В. Тарановского «Учебник энциклопедии права», который содержал краткое учение об истории юридической науки в странах Европы и России, а также учение о праве и государстве. В маленьком «Предисловии» к учебнику по энциклопедии права 12 января 1917 года Ф. В. Тарановский определил место своего труда в системе российских трудов по философии права. Он писал, что его преподавательская деятельность много лет была «...связана с двумя кафедрами – истории русского права и энциклопедии права».¹⁹ В учебнике изложена история энциклопедии права, которая тесно связана с философией. Ф. В. Тарановский отмечает, что «Энциклопедия права» К. А. Неволлина и «Философия права» Б. Н. Чичерина «принадлежат уже прошлому», а «Очерки по теории права П. Г. Виноградова написаны в стиле английской юриспруденции. До этого издавались работы авторов, которые были «специалистами по догматической юриспруденции и по политике права». Поэтому написание учебника по общему учению о праве и государстве историком права оправдано.

В своей работе Ф. В. Тарановский убедительно показал, что на определенном этапе истории юридической науки и практики объективно сложилась необходимость создать такую дисциплину, которая давала бы целостное представление о праве и государстве. Связать в одно целое все эти направления

17 Ibid., 54.

18 Ibid., 56.

19 Ibid., 1.

была призвана энциклопедия права. Возникла эта дисциплина в Германии. В России некоторые учёные отождествляли энциклопедию права и общую теорию права, что во многом было оправдано.

«Предметом энциклопедии права является общее учение о праве, т.е. раскрытие тех основных идей правоведения, которые проникают все специальные юридические дисциплины и получают в них подробное развитие применительно к особенностям их частного объекта и той точки зрения, с которой он рассматривался».²⁰

По структуре энциклопедия права включает общее учение о праве (понятие и природа права, соотношение его с нравственностью и другие) и общее учение о государстве. Поскольку право неразрывно связано с государством, то в курс энциклопедии права включается общее учение о государстве, которое ограничивается правом.

В 1923 году было опубликовано второе издание учебника «Энциклопедия права» Ф. В. Тарановского в Берлине. В предисловии ко второму изданию автор отметил, что марксистское отрицание государства и права привело к трагедии в Советской России, и поэтому он его не рассматривает. За годы революции в России изданы учебники Н. Н. Алексева «Общее учение о праве» (Симферополь, 1919), К. А. Кузнецова «теория права» (Выпуск 1, Одесса, 1918), Д. Н. Хлебникова «Введение в общее учение о праве» (Екатеринадар, 1919). Ф. В. Тарановский высоко оценил работу Н. Н. Алексева. Ему особенно понравилось то, что Н. Н. Алексеев считает право не субстанциональным элементом в государстве, а случайным. Власть же представлена «...как вполне самостоятельное организующее начало общественной жизни».²¹

Работа Г. Ф. Шершеневича «Общая теория права» примыкает к позитивистским концепциям права Н. М. Коркунова.²²

4. УЧЕНИЕ О СООТНОШЕНИИ ФИЛОСОФИИ ПРАВА И ЭНЦИКЛОПЕДИИ ПРАВА

Однако термин «философия права» появился в XVIII веке. В специальной литературе нет единого мнения о том, кто впервые ввёл в научный оборот термин «философия права» – Готфрид Лейбниц (1746–1816) или Густав Гуго (1764–1844).²³ Л. С. Чижков отмечает, что Г. Лейбниц «...рассматривал право как некий минимум нравственности, необходимый в обществе. У него получалось, что с помощью права можно укреплять нравственность в людях – ход

20 Ibid., 7.

21 Федор Васильевич Тарановский, *Энциклопедия права. Издание второе, исправленное и дополненное*, Книгоиздательство «Слово», Берлин 1923, 53.

22 Ф. В. Тарановский (1917), 56.

23 См.: «Право и национальные традиции. Материалы 'круглого стола'. Участники: А.А. Гусейнов, В.С. Стёпин, А.В. Смирнов, Г.А. Гаджиев, Н.С. Бондарь, Э.Ю. Соловьёв, В.М. Межуев, П.Д. Баренбойм, В.В. Лапаева, С.Л. Чижков», *Вопросы философии*, 12/2016, 33; Владик Сумбатович Нерсисянц, *Философия права*, Норма, Москва 1997, 11.

мыслей прямо противоположный кантовскому».²⁴ В. С. Нерсисянц писал, что термин «философия права» предложил немецкий юрист Густов Гуго – основатель исторической школы права – в своей работе «Учебник естественного права как философии позитивного права» (1798).²⁵ Популярным термин «философия права» стал после опубликования в 1820 году работы Г. Гегелем (1770–1831), который считал, что «философская наука о праве имеет своим предметом идею права – понятие права и его осуществление».²⁶ У Гегеля было определение предмета и определялось место философии права как составной части философии.

Основатель российской психологической теории права Л. И. Петражицкий под философией права понимал «...общее учение о праве, как с теоретической, так и с политической точки зрения, другими словами, науку, содержащую в себе: 1) теорию, 2) политику права. Согласно с этим первую часть настоящего труда составит теория, вторую – политика права».²⁷

И. В. Михайловский отмечал, что «философия права не есть наука чисто юридическая. Она представляет собой посредствующее звено между философией и правоведением; в ней есть и элемент чисто юридический (то, что называют общей теорией права), и элемент философский».²⁸ По И. В. Михайловскому, философия права есть наука философско-юридическая, а в юриспруденции – «...синтез всех существующих направлений нашей науки».²⁹ А это уже нечто большее, чем анализ только теории права.

Ф. В. Тарановский отмечал, что «энциклопедию права противопоставляют нередко философии права». В его понимании, задача философии права состоит в том, чтобы создать метафизическое (сверхопытное) учение о праве или её роль сводится к теории познания, исследованию «...особенностей теории познания правовых явлений».³⁰ Если она создаёт метафизическое учение о праве, то в этом она совпадает с правовой догматикой, а в ней «...нет достаточного основания противопоставлять философию права энциклопедии, понимаемой в смысле общего учения о праве». Разница между философией права и общим учением о праве лишь в методах исследования. Поэтому, по мысли Ф. В. Тарановского, нет оснований «...выделять философию права как самостоятельную дисциплину по признаку сочетания в ней эмпирического с метафизическим...».³¹ Если свести философию права к теории познания, то это будет не юридическая дисциплина, а часть философской.

24 «Право и национальные традиции», 33; В. С. Нерсисянц, 33.

25 *Ibid.*, 11.

26 Георг Вильгельм Фридрих Гегель, *Философия права*, Академия наук СССР / Издательство «Мысль», Москва 1990, 59.

27 Лев Иосифович Петражицкий, *Очерки философии права. Вып. 1. Основы психологической теории права. Обзор и критика современных воззрений на существо права*, типография Ю. Н. Эрлих, Санкт-Петербург 1900, 1.

28 Иосиф Викентьевич Михайловский, *Очерки философии права. Том I*, В. М. Посохин, Томск 1914, 33.

29 *Ibid.*, 35.

30 Ф. В. Тарановский (1923), 14.

31 Ф. В. Тарановский (1917), 10.

По мнению Ф.В. Тарановского, не важно, как будет называться дисциплина, а главное «...в понимании задачи и предмета обобщающей дисциплины в правоведении».³² Противопоставлять философию права энциклопедии права нет никаких оснований, так как различие их только в методах исследования. Философия права имеет задачу построить метафизическое (сверхопытное) учение о праве – гносеологию или теорию познания. Однако построить чисто метафизическое учение о праве без сочетания с метафизическим учением невозможно. В тоже время, по мнению Ф. В. Тарановского, «...нет достаточно-го основания выделять философию права как самостоятельную дисциплину по признаку сочетания в ней эмпирического учения с метафизическим...».³³ Если свести философию права только к теории познания права, то это будет часть гносеологии (общей философии) как вспомогательной для правоведения дисциплины, но «такой философии права в действительности и нет в литературе».³⁴ Внесение гносеологических вопросов в энциклопедию права (общее учение о праве) не мешает «...сохранению единства и названия энциклопедии права, освященного многовековой научной традицией».³⁵ Однако в современных условиях это оказалось не так. Совершенно иначе думал Г. Ф. Шершеневич. Он выделял в истории философии права три периода (древний, средневековый и новый). В Новый период личность борется за свою свободу (религиозную, политическую и экономическую).³⁶ Современная философия права по Г. Ф. Шершеневичу состоит из трёх частей: общей теории права, истории философии права и политики права.³⁷ В его понимании появление философии права делает ненужной энциклопедию права. Несостоятельность этой дисциплины заключается в том, что она не имеет «...ни своего объекта, ни метода, т.е. того, что определяет самостоятельность науки».³⁸

Объектом философии права является не только право. Право есть объект и теории права. Поэтому правильнее считать, что объектом философии права является теория права. Можно согласиться с датским ученым, представителем правового позитивизма Альфом Россом (1899–1979), который полагал: «Объектом философии права является не право, а правоведение.»³⁹

В начале XX в. русские юристы, занимавшиеся философией права, исследовали этот вопрос. О связи философии права с энциклопедией права и общей теорией права писал И. В. Михайловский. Различие этих дисциплин

32 Ibid.

33 Ibid.

34 Ibid.

35 Ibid.

36 См. Иван Андреевич Иванников, «Философия права Г. Ф. Шершеневича», Дамир Хамитович Валеев et al. (ред.), *Научные воззрения профессора Г.Ф. Шершеневича в современных условиях конвергенции частного и публичного права. К 150-летию со дня рождения. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, Казань, 1–2 марта 2013 года*, Статут, Москва 2014а, 849–852.

37 Габриэль Феликсович Шершеневич, *Общая теория права*. Вып. 1, Издание Бр. Башмаковых, Москва 1910, 24.

38 Ibid., 60.

39 Цит. по: Stephan Kirste, *Einführung in die Rechtsphilosophie*, WBG, Darmstadt 2010, 19.

он видел в задачах и методах исследования. И. В. Михайловский отмечал, что энциклопедия права – это дисциплина, которая знакомит с элементарными понятиями юриспруденции и «не имеет права называться наукой», не имеет своего предмета. Теория же права приводит в гармонию и систематизирует материал положительного права. Философия права познает сущность права и его значение в обществе.⁴⁰ Вопрос о связи философии права с теорией права является самым существенным. Немецкий юрист, который исследует проблемы философии права в наше время, С. Кирсте, выделил три области философии права: теорию правоведения, теорию права и этику права. В его понимании «...философия права есть научная теория права, поскольку она ориентируется на мышление о праве и тем самым пытается построить соответствующую теорию». Правоведческое мышление занято двумя вопросами: что есть право и верно ли оно. «Оба этих вопроса представляют собой проблемы, которые не могут быть рассмотрены теорией науки. Поэтому теория правоведения является частичной дисциплиной философии права, но не идентичной с ней».⁴¹ Как когда-то Л. И. Петражицкий, С. Кирсте считает теорию права предметно ограниченной частью философии права. В отличие от теории права, философия права решает вопрос «о верном или неверном, справедливом или несправедливом, целесообразном или нецелесообразном праве».⁴²

Практическая функция философии права заключается в том, что она является руководством к действию по изменению реальной государственно-правовой действительности. Философия права формирует критическое восприятие действительности, существующих политических и правовых отношений, государственной власти, права и правовых теорий. При изучении философии права усваиваются правовые ценности, формируются политико-правовые идеалы, повышается уровень правосознания и правовой культуры, возникает желание установить справедливость на основе правовой законности, уважительного отношения к законам страны, к правовым ценностям.⁴³

Философию права нельзя заменить сравнительным правом и юридической теологией. Она поможет понять мир права и ориентироваться в перманентно меняющейся политической жизни, правовых ценностях. Философия права – это чтение и понимание текстов о прошлом, настоящем и будущем праве, конструирование новых идеальных политико-правовых моделей. Можно констатировать: философия права – это философско-правовая наука, объектом изучения которой является правоведение (юриспруденция), а предметом изучения – вопросы генезиса и сущности права, соотношения права с властью, свободой, справедливостью, критика существующих теорий права, соотношение права с моралью и иными социальными нормами. Учебная

40 См.: И. В. Михайловский, 4.

41 S. Kirste, 19.

42 *Ibid.*, 20.

43 См.: Иван Андреевич Иванников, *Теория и философия права*, Юрлитинформ, Москва 2018а, 9–10; Иван Андреевич Иванников, «Место философии права в системе юридических наук», *Журнал российской права* 4/2018б, 35–42.

дисциплина «Философия права» представляет собой определенную совокупность знаний о науке философии права, которые в определенном объеме при помощи дидактики доводятся до сведения обучаемых. Наука философии права охватывает всю палитру проблем философии права, а философия права как учебная дисциплина лишь ту их часть, которая необходима для подготовки высокообразованных юристов.⁴⁴

Свои выводы он подтвердил и во втором берлинском издании «Энциклопедии права», где отмечает, что философия права есть часть гносеологии (общей философии). Философия права – «это вспомогательная для правоведения дисциплина, но не часть правоведения. Такой философии права в действительности и нет в литературе».⁴⁵ Он категорически высказывается за сохранение названия «энциклопедия права, освящённого многовековой научной традицией».⁴⁶

Однако в современных условиях это оказалось не так. В XXI веке принято считать, что объект и предмет философии права и теории права существенно отличаются.

5. АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ ПРАВА

В конце XIX века в Германии и России популярность приобрела психологическая школа права. Ф. В. Тарановский не считал психологическую теорию права собственно теорией, а относил её к гносеологии и методологии юридической науки. В 1917 году он подробно излагает взгляды Л. И. Петражицкого. Психологическая теория права представляет собою новое слово, которое вносит Л. И. Петражицкий в научное правоведение.

Тарановский видел заслугу Л. И. Петражицкого в том, что он изложил учение о праве и государстве без «...юридического догматизма, чего не удалось окончательно достигнуть...Коркунову». Ф. В. Тарановский придерживался идей Л. И. Петражицкого по плюралистическому восприятию права и указал, что Л. И. Петражицким выделено 15 видов права: книжное (в священных книгах, сборниках обычного права, научных трактатах), договорное, односторонних обещаний, прецедентное, юридических поговорок и пословиц и другие. В тоже время, по мнению Ф. В. Тарановского, не совсем прав и Петражицкий, потому что «теория права не может быть ...построена на одном лишь наблюдении индивидуальной психики...».⁴⁷ Если философия права даёт критерии идеала права, то задача политики права заключается «в приспособлении идеала к конкретным условиям среды, времени и места».⁴⁸

44 См.: И. А. Иванников (2018а), 9–10.; И. А. Иванников (2018б), 42.

45 Ф. В. Тарановский (1923), 14.

46 *Ibid.*

47 Ф. В. Тарановский (1917), 55.

48 Ф. В. Тарановский, *Новый опыт построения философии права в русской литературе*, тип. К. Маттисена, Юрьев 1915, 13.

Политика права существует с древнейших времён: «первый законодатель был уже первым политиком права».⁴⁹ Научные проблемы политики права были поставлены школой естественного права «на началах математического рационализма».⁵⁰ В силу сложности текста, по оценке Ф. В. Тарановского, работа Л. И. Петражицкого ценна для специалистов, но не пригодна в качестве учебного пособия для начинающих.

6. НАУЧНАЯ КРИТИКА ОППОНЕНТА УЧЕНИЯ Л. И. ПЕТРАЖИЦКОГО

Ф. В. Тарановский во многом был согласен с учением Л. И. Петражицкого и высоко ценил его теорию, а поэтому его возмутила критика идей Л. В. Петражицкого в работе И. В. Михайловского. Он обрушивается с критикой и на Н. Я. Новомберского, который написал рецензию на «Очерки философии права» И. В. Михайловского в которой назвал их «выдающимся произведением». Ф. В. Тарановский отметил, что «выдающееся произведение то, в котором «выполнение соответствует замыслу, если и не вполне, то все же в значительной степени».⁵¹ Ф. В. Тарановскому этот вывод показался «довольно таки неожиданным».⁵² Во-первых, рецензия поверхностна и «рецензент ничем не аргументирует и даже не показывает читателю, чем именно характеризуется «самостоятельность собственных построений автора» сравнительно с постановкой вопроса в старой школе и в новейшем возрождении естественного права».⁵³ По мнению Тарановского, В. И. Михайловский определяет философию права «в духе метафизики и нравственного идеализма на религиозной основе».⁵⁴ Отрицание Михайловским политики права Ф. В. Тарановский считал неправильным. В частности, он писал: «История, догматика и политика права представляют собой три основных вида научного правоведения, которые никак нельзя игнорировать. Прогресс научной юриспруденции заключается в дифференцировании этих трёх её видов в особые научные дисциплины».⁵⁵ Погрешности Ф. В. Тарановский находит в критике Михайловским теории интереса Р. Иеринга, когда он утверждает, что неправильно, если «интересы всего государства должны отступать перед правом одного человека».⁵⁶ По мнению Тарановского, у Р. Иеринга государственная власть должна быть ограничена правом, а интересы личности и государства сочетаться.

49 Ф. В. Тарановский (1907), 163.

50 *Ibid.*, 164.

51 Ф. В. Тарановский (1915), 5.

52 *Ibid.*, 6.

53 *Ibid.*, 6–7.

54 *Ibid.*, 12.

55 *Ibid.*, 12–13.

56 И. В. Михайловский, 123.

Хорошо знакомый с трудами Б. Н. Чичерина, В. С. Соловьёва, Л. И. Петражицкого, А. Шопенгауэра и других ученых, Ф. В. Тарановский критикует Н. В. Михайловского за заимствование идей у этих авторов без ссылки на их труды, за высокомерие.

Работа И. В. Михайловского не является выдающейся, так как цель не достигнута. «Через все книгу тянется почти непрерывная цепь противоречий, которая лишает систему автора не только необходимой законченности, но и логической последовательности.»⁵⁷

И. В. Михайловский отрицательно относился к психологической теории права. Ф. В. Тарановский указал на ряд противоречий и существенных недостатков в работе И. В. Михайловского. По мысли Ф. В. Тарановского, Михайловский своей целью поставил построение синтетической теории права, но автор поставленной цели не достиг. В вышедшем через два года «Учебнике энциклопедии права» Ф. В. Тарановский напишет, что И. В. Михайловский называл себя учеником Б. Н. Чичерина и сочувствовал неогегельянству, но не оказался последователем этих учений, а строил свою теорию права в духе нравственного идеализма, основанного на религии, и под сильным влиянием на него философского учения Владимира Соловьёва.⁵⁸

«Наличность неточностей, ошибок и общая недостаточность объективности в научных суждениях умаляют значение «Очерков» в качестве учебного пособия.»⁵⁹ В то же время, работа Ф. В. Тарановского «Новый опыт построения философии права в русской литературе» (1915), – одна из первых российских работ, посвящённых проблематике российской философии права начала XX века.

В текстах работ Ф. В. Тарановского нет отклонений от темы. Каждое предложение написано по существу, конкретно, и его можно цитировать

7. УЧЕНИЕ О ПРАВОВОМ ГОСУДАРСТВЕ

И. Б. Усенко отметил, что Ф. В. Тарановского «...по праву можно считать одним из основоположников российского (в смысле общеимперского) конституционализма, а так же одним из основателей отечественной концепции правового государства».⁶⁰ Вывод этот был сделан на основе идей Ф. В. Тарановского о том, что конституционализм возможен при участии народа в осуществлении государственной власти, при осуществлении государственной власти в правовой форме. Становление правового государства должно начинаться с установления законного правления, верховенства закона, а затем признания «...субъективных прав публичных подданных...».⁶¹ Право и нравственность возникают в обществе и развиваются вместе с ним.

57 Ф. В. Тарановский (1915), 7.

58 Ф. В. Тарановский (1917), 57.

59 *Ibid.*

60 И. Б. Усенко, 848.

61 *Ibid.*, 849.

Опираясь на нравственность право «...содействует нравственному воспитанию общества».⁶²

С объективной стороны право есть норма, а с субъективной стороны есть отношение.⁶³ Государственный суверенитет не должен быть принципиальным антитезисом права.⁶⁴ Право должно ограничивать не только поведение индивидов и их объединений, но и государственную власть. Государство становится ограниченным правом лишь на определённом этапе своего исторического развития. Ограничение государственной власти правом возникает постепенно и зависит от «...роста общественного самосознания».⁶⁵

«Культурное развитие общества выдвигает принцип абсолютной ценности человеческой личности, признание которого совместимо только с закономерным повиновением индивида государственной власти и с обязательной правомерностью в проявлениях последней».⁶⁶

8. ВЫВОДЫ

Работа Ф. В. Тарановского «Новый опыт построения философии права в русской литературе» (1915) – одна из первых российских работ, посвящённых проблематике российской философии права начала XX века.

Ф. В. Тарановский провел периодизацию юридической науки разделив её на идеалистический, рациональный и позитивистский период. Со времён К. А. Неволлина «...идеалистическая традиция не прерывалась в российском правоведении».⁶⁷ Этому не помешал позитивизм, хотя и обессилил. Если право позволяет совершать безнравственные поступки, то оно аморально, несправедливо, преступно.

Обращение к работам Ф. В. Тарановского дореволюционного периода показывает, что он был не только наиболее глубоким российским философом права, но и философствующим историком права, сторонником психологической теории права, представителем школы классического либерального консерватизма, прежде всего в том, что он не только философ и юрист (что в римском праве, как известно, одно и то же).

Ф. В. Тарановский не обращался к проблеме «русской идеи», поиску политического и правового идеала для российского общества.

Российская философия права до октября 1917 года в целом имела антиутилитаристский характера, а в период становления развивалась в тесной

62 Ф. В. Тарановский (1917), 128.

63 *Ibid.*, 180.

64 *Ibid.*, 517.

65 *Ibid.*, 518.

66 Ф. В. Тарановский (1923), 425.

67 Ф. В. Тарановский (1915), 3.

взаимосвязи с европейской философско-правовой мыслью, в первую очередь с идеями естественного права.⁶⁸

Ф. В. Тарановский показал, что философское изучение правовых идей не касается вопросов их исторического происхождения, поскольку возникают проблемы критики политико-правовых доктрин, необходим философский метод, чётко ограничивал задачи философского изучения от задач любого другого метода, дал критическую оценку логических достоинств и сравнительный анализ теорий. Философский способ исследования заключается в догматичности, в показе свойств разных доктрин. Русская философия права в работах Ф. В. Тарановского представлена как специфическое явление, в котором выделяются различные течения и школы.

Подводя итог исследования философско-правовых идей Ф. В. Тарановского, можно сделать вывод, что его эмиграция из России снизила научный потенциал в стране, но повысил его в Белградском университете. Россия потеряла, а Сербия приобрела хорошего историка и философа права. Его учениками были люди самых разных научных и политических убеждений. Каждый из них был личностью, оставившей в славянской юридической науке заметный след. Среди его учеников были Александр Соловьёв и Владимир Мошин.

И. А. Ильин отмечал, что самым тяжёлым и опасным «...наследием революции в России состоит в утрате истинно академического уровня».⁶⁹ Но И. А. Ильин верил, что «...Россия восстановит свой академический дух и уровень».⁷⁰ Ещё ранее Ф. В. Тарановский написал в предисловии ко второму изданию «Энциклопедии права», что дореволюционное право «...с восстановлением государственного и правового порядка в России будет отправлять дальнейшее эволюционное развитие нашего отечества... Верим и уповаем, что приведёт Господь увидеть 'народ освобождённый и рабство падшее?'»⁷¹

БИБЛИОГРАФИЯ

- «Право и национальные традиции. Материалы 'круглого стола'. Участники: А.А. Гусейнов, В.С. Стёпин, А.В. Смирнов, Г.А. Гаджиев, Н.С. Бондарь, Э.Ю. Соловьёв, В.М. Межуев, П.Д. Баренбойм, В.В. Лапаева, С.Л. Чижков», *Вопросы философии*, 12/2016, 5-40.
- Драгомир Бондић, *Руски емигранти професори Београдској универзитету*, Архипелаг / Институт за савремену историју, Београд 2023.
- Георг Вильгельм Фридрих Гегель, *Философия права*, Академия наук СССР / Издательство «Мысль», Москва 1990.

68 Иван Андреевич Иванников, *История философии права в России: периодизация, основные направления, идеалы и особенности*; Издательство Южного федерального университета, Ростов-на-Дону 20146, 204.

69 Иван Александрович Ильин, «Борьба за академию», *Собрание сочинений, том 3*, Русская книга, Москва 1993, 462.

70 *Ibid.*

71 Ф. В. Тарановский (1923), 6.

- Иван Андреевич Иванников, «Философия права Г. Ф. Шершеневича», Дамир Хамитович Валеев *et al.* (ред.), *Научные воззрения профессора Г.Ф. Шершеневича в современных условиях конвергенции частной и публичной права. К 150-летию со дня рождения. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, Казань, 1-2 марта 2013 года*, Статут, Москва 2014а, 849-852.
- Иван Андреевич Иванников, *История философии права в России: периодизация, основные направления, идеалы и особенности*; Издательство Южного федерального университета, Ростов-на-Дону 2014б.
- Иван Андреевич Иванников, *Теория и философия права*, Юрлитинформ, Москва 2018а.
- Иван Андреевич Иванников, «Место философии права в системе юридических наук», *Журнал российской права* 4/2018б, 35-42.
- Иван Андреевич Иванников, «Философско-правовые и политические взгляды Ф. В. Тарановского (к 150-летию юбилею со дня рождения учёного)», *Legal Bulletin* 3(10)/2025, 25-32.
- Иван Александрович Ильин, «Борьба за академию», *Собрание сочинений, том 3*, Русская книга, Москва 1993, 462– 469.
- Stephan Kirste, *Einführung in die Rechtsphilosophie*, WBG, Darmstadt 2010.
- Иосиф Викентьевич Михайловский, *Очерки философии права. Том I*, В.М. Посохин, Томск 1914.
- Владик Сумбатович Нерсисянц, *Философия права*, Норма, Москва 1997.
- Лев Иосифович Петражицкий, *Очерки философии права. Вып. 1. Основы психологической теории права. Обзор и критика современных воззрений на существо права*, типография Ю. Н. Эрлих, Санкт-Петербург 1900.
- Федор Васильевич Тарановский, «Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права», *Журнал Министерства юстиции* 1907 (март), 151-170.
- Ф. В. Тарановский, *Новый опыт построения философии права в русской литературе*, тип. К. Маттисена, Юрьев 1915.
- Федор Васильевич Тарановский, *Учебник энциклопедии права*, тип. К. Маттисена, Юрьев 1917.
- Федор Васильевич Тарановский, *Энциклопедия права. Издание второе, исправленное и дополненное*, Книгоиздательство «Слово», Берлин 1923.
- Ігор Борисович Усенко, «Тарановський Федір Васильович», Сергій Іванович Максимов (ред.), *Велика українська юридична енциклопедія у 20-ти томах – т. 2: Філософія права*, Нац. акад. прав. наук України / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого / «Право», Харків 2017, 844-850.
- Габриэль Феликсович Шершеневич, *Общая теория права. Вып. 1*, Издание Бр. Башмаковых, Москва 1910.

Ivan Andreevich Ivannikov

Doctor of Law, Doctor of Political Science, Professor

Sochi branch of the All-Russian State University of Justice

FYODOR VASILYEVICH TARANOVSKY: HISTORIAN, THEORIST AND PHILOSOPHER OF LAW (ON THE SCHOLAR'S 150TH ANNIVERSARY)

Summary

The scientific heritage of the Russian-Serbian historian, theorist and philosopher of law Fyodor Vasilyevich Taranovsky (1875-1936) may currently belong to several states at once. His works are almost unknown to modern Russian lawyers, since many were published in the Russian Empire and not reprinted, and those published in Yugoslavia have not yet been published in Russia. The purpose of the article is to highlight some aspects of the creative heritage, including the little-studied philosophical and legal views of F. V. Taranovsky, to reveal the views of the scholar on the relationship between the encyclopaedia of law and the philosophy of law based on the works written by him before the October Revolution of 1917 in the Russian Empire, to highlight scientific activities at the University of Belgrade.

Conclusions are made about the connection between Russian philosophy of law and European philosophical and legal thought, primarily German, with the school of natural law, and the place of the thinker's philosophy of law in the history of the philosophy of law in Russia is shown.

Key words: *F. V. Taranovsky. – History of jurisprudence. – Historical school of law. – Psychological school of law. – Legal theory. – Philosophy of law. – Encyclopaedia of law.*

Вячеслав Е. Кондуров*

Ф. В. ТАРАНОВСКИЙ И ПРОБЛЕМА ОБНОВЛЕНИЯ ДОГМАТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА

В статье рассматривается проблема утраты актуальности догматического метода в современном государственном (конституционном) праве. В качестве ключа к обновлению и реабилитации догматики предлагается обратиться к наследию русско-сербского правоведа Ф. В. Тарановского. Критическое замечание последней о родстве юридического метода со средневековой схоластикой и теологией вскрывает концептуальное ядро догматики – ее основание на предельном понятийном реализме. Это наблюдение позволяет переосмыслить классическую догматику государственного права не как формальное комментирование, а как деятельность по выработке и систематизации основополагающих правовых понятий. Именно на этом основании, с учетом особенностей современной конституционной права и должно стоять обновление государственного-правовой догматики. С учетом специфики ключевых конституционно-правовых понятий, для развития юридического метода необходимо объединение двух подходов: концептуальной истории (для выявления устойчивого смыслового ядра) и социологии правовых понятий в духе политической теории (для анализа их изменчивой ценностной периферии). Такой синтез, оставаясь в рамках свойственной догматической юриспруденции понятийного реализма, позволяет создать противовес фактически неограниченному усмотрению конституционных судов, ограничить произвол для политических спекуляций и защитить концептуальную целостность национальной правовой системы от внешних семантических влияний.

Ключевые слова: Ф. В. Тарановский. – Догматика государственного права. – Догматика конституционного права. – Политическая теология.

* Автор – кандидат юридических наук, доцент кафедры конституционного права СПбГУ.

1. ВВЕДЕНИЕ.

В современном мире догматика права, в особенности государственного права, не выглядит актуальным и необходимым для юристов методом. Строго говоря, во многом именно в государственном (конституционном) праве догматика оказалась практически в изгнании. Отчасти это связано с известным мифом о формализме юридического метода, оторванности его от жизни. К тому же, значение чисто догматической разработки системы государственно-го права в условиях непредсказуемой во многом деятельности конституционных (и аналогичных им) судов выглядит делом бессмысленным, становясь объектом разве что кабинетного, чисто научного интереса. По этой причине мало кого заботит и природа самого догматического метода, его философские истоки и концептуальный аппарат.

Между тем отсутствие именно для государственного права с его обилием общих и оценочных понятий отсутствие разработанной догматической системы становится негативным фактором, открывая путь внешне рациональному, но, по существу, неограниченному усмотрению органов конституционного контроля. В последние годы ряд русскоязычных авторов по крайней мере положили начало столь необходимому постижению и обновлению догматики конституционного права.¹

Между тем, некоторые важные для такого обновления элементы можно обнаружить и в прошлом, в особенности в трудах русско-сербского правоведа Ф. В. Тарановского. Данный текст ставит целью, оттолкнувшись от наследия этого выдающегося историка права, проследить генезис и сущность догматики государственного права как деятельности по выработке и систематизации основополагающих правовых понятий, а также проанализировать специфику работы с этими понятиями в условиях современности, отмеченного влиянием на государственное право практики ценностного конституционного правосудия.

2. Ф. В. ТАРАНОВСКИЙ О ДОГМАТИКЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА: ЮРИДИЧЕСКИЙ МЕТОД И ТЕОЛОГИЯ

Обращение к Ф. В. Тарановскому в контексте во многом теоретико-практической проблемы догматики публичного права может показаться неоправданным. Пожалуй, не будет преувеличением сказать, что для сербского читателя (а во многом и для русского) Ф. В. Тарановский является в первую очередь и в особенности историком славянского права. Даже беглый взгляд

1 Сергей А. Белов, «В поисках новой догмы конституционного права», *Журнал конституционного правосудия*, 4/2023, 16–24; Сергей А. Белов, Елена В. Тимошина, «Догматика публичного права: о 'вечном' в юриспруденции?» *Правоведение* 68(4)/2024, 437–443; Вячеслав Е. Кондуоров, «Политика и догматика конституционного права» *Правоведение* 68(4)/2024, 516–535 и др.

на публикации, сделанные Ф. А. Тарановским в период его жизни в Сербии дает понять такое суждение вполне справедливо.² Оправдано это и с биографической точки зрения. Интерес Ф. В. Тарановского к истории именно славянского права проснулся еще в бытность его студентом юридического факультета Императорского Варшавского университета, где слушал лекции Ф. И. Леонтовича и Ф. Ф. Зигеля, также занимавшихся историей славянских народов. Впрочем, не менее верно и то, что исторические интересы Ф. В. Тарановского выходили далеко за пределы именно славянского права.³ Достаточно вспомнить его фундаментальные работы по истории генезиса юридического метода в Германии⁴ и догматику публичного права во Франции старого режима.⁵ Хотя обе эти работы в целом являются историческими, но посвящены скорее истории науки, да и не включают исследование славянских стран.

Профессиональный путь Ф. В. Тарановского до революции также свидетельствует о нем скорее именно как об историке. По завершению обучения в 1896 году он был оставлен в Императорском Варшавском университете для подготовки к магистерскому экзамену именно при кафедре истории русского права. На нее же он вернулся в 1903 году после недолгого (с 1899 года) пребывания в должности доцента на кафедре энциклопедии правовых и политических наук и т.д.

Не был Ф. В. Тарановский и методологическим сторонником юридического догматизма (или юридического метода). Напротив, даже в тех трудах, предметом которых становился исторический анализ юридического метода, Ф. В. Тарановский подчеркнуто дистанцировался от основных его постулатов. Надо сказать, что в ряде своих трудов, пусть и не напрямую, Ф. В. Тарановский комплементарно отзывался о той революции, которую совершил Огюст Конт и философский позитивизм.⁶ В этом отношении, пусть и внешне парадоксально, Ф. В. Тарановский стоял на позициях философского позитивизма, противостоящего, как он справедливо отмечает, юридическому методу. Близок к социологизму и исторический метод Ф. В. Тарановского: «...методы, направления и отдельные дисциплины слагаются не в силу диалектической

2 Если наш обзор верен, то первая работа Ф. В. Тарановского, выпущенная в журнале «Архив за правне и друштво науке», касалась проблемы метода истории права (Феодор Тарановски, «Задатак и метода историје права», *Архив за правне и друштво науке* 3(20)/1921, 1–16). Впоследствии же работы носили не столько методологический, сколько сугубо исторический характер (см., напр., Феодор Тарановски, «Историја словенских права у польској књижевности (Поводом нових польских расправа из југословенског права)», *Архив за правне и друштво науке* 2(21)/1922, 447–465).

3 Владимир Томсинов, *История русского права: сборник научных трудов Фёдора В. Тарановского*, Зерцало-М, Москва 2016, IX.

4 Федор Тарановский, *Юридический метод в государственной науке. Очерк развития его в Германии*, Типография Варшавского учебного округа, Варшава 1904.

5 Федор Тарановский, *Догматика положительного государственного права во Франции при старом порядке*, Типография К. Маттисена, Юрьев 1911.

6 Федор Тарановский, *Сравнительное правоведение в конце XIX века*, Типография Варшавского учебного округа, Варшава 1902, 1–2.

последовательности априорного мышления, но под влиянием конкретных условий и потребностей общественной среды».⁷ Возможно, что симпатии эти к чистому эмпиризму философского позитивизма связаны частично именно с исторической направленностью трудов Ф. В. Тарановского. В конце концов, именно к практике судов, к социальным условиям и возводит он формирование метода догматики публичного права.

Отделял он себя от догматического взгляда, а где-то даже полемизировал с ним, и в трудах вполне теоретических. Так, в предисловии к «Учебнику энциклопедии права» он оправдывает сам выход данной работы тем, что «все современные русские курсы и руководства по энциклопедии и общей теории права вышли из под пера лиц, которые в области эмпирического правоведения являются специалистами по догматической юриспруденции и по политике права»,⁸ тем самым противопоставляя свой учебник таким подходам. Впрочем, справедливости ради, следует сказать, что Ф. В. Тарановский был противником скорее превалирования догматики над всеми прочими подходами, чем противником ее как таковой.

Так или иначе, юридическая догматика, в особенности государственного права, составляла непреходящий интерес, а потому он не мог избежать вполне теоретических и значимых суждений относительно ее природы.

Опуская обширные замечания Ф. В. Тарановского о происхождении юридического метода, мы бы хотели обратить внимание на чрезвычайно ценное замечание, которое ученый, практически походя, делает в одной из своих работ. Ф. В. Тарановский, касаясь заблуждения о родстве философского позитивизма и юридического метода указывает следующее:

«Притязание юридической теории государства на научную позитивность вызывает весьма крупные сомнения. [...] Та положительность, о которой нам говорят представители юридической школы государствоведов, не имеет ничего общего с научным позитивизмом; это – положительность догматиков, которые не движутся к истине по трудному пути исследования, но отправляются от нее, как от извне данного начала, и употребляют свои умственные силы только на ее истолкование. Для более рельефной характеристики догматической положительной юридической школы государствоведов мы могли бы привести обильные и интересные *параллели и аналогии из средних веков*, этой классической эпохи догматического мировоззрения. [...] скажем лишь, что о позитивизме современного нам юридического учения о государстве можно говорить разве лишь в том смысле, в каком Шеллинг на одной из ступеней своего развития говорил о *положительной философии ойкновения*. Приведенное сравнение разъясняет надлежащим образом сущность дела и напоминает нам к тому же о *научном родстве юриспруденции с богословием*, на что,

7 Ф. Тарановский (1911), IV.

8 Федор Тарановский, *Учебник энциклопедии права*, К. Маттисен, Юрьев 1917, [1].

как известно, обратил в свое время внимание еще Лейбниц ...»⁹ (выделение курсивом – авт.).

Из этого отрывка следует несколько значимых обстоятельств. Во-первых, Ф. В. Тарановский указывает на ту особенность юриспруденции, которую много лет спустя возьмет на вооружение политическая теология Карла Шмитта – родство с теологией.¹⁰ Во-вторых, он недвусмысленно указывает, что исторические корни этого метода лежат в эпохе Средних веков¹¹ то есть, вероятно, в трудах глоссаторов и комментаторов.¹² Наконец, что более всего значимо, ученый совершенно справедливо «схватывает» ключевую особенность юридического метода, а именно – предельный понятийный реализм,¹³ родственный схоластическому. Оттолкнувшись от данных предпосылок, попробуем обратиться к природе догматического метода в государственном праве.

3. ДОГМАТИКА ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА

Имея ввиду отмеченную особенность юридического метода, обратимся теперь чуть более подробно к его существу. Действительно, как верно указывал Ф. В. Тарановский, истоки догматической юриспруденции восходят к Средним векам, к эпохе глоссаторов, но в своем классическом виде она сформировалась в XIX веке. Ее задачей было научное изучение действующего права (*de lege lata*). Целью же было создание четко структурированной и внутренне согласованной системы правовых предписаний, пригодной для познания и обучения.

Следует отметить, что догматика публичного права с самого начала не сводилась к простому комментированию законов. Например, основоположник К. Ф. фон Гербер видел свою задачу в «ревизии основных понятий» государственного права.¹⁴ В своих трудах он не просто цитировал конституционные акты, а выводил и прояснял сущность ключевых юридических категорий, таких как понятие государственного органа. Более того, как правило, он сперва начинал с общего понятия и лишь впоследствии переходил к действующему германскому праву.

9 Федор Тарановский, Историческое происхождение юридической школы немецких государствоведов, *Вестник права* 10/1905, 4–5.

10 Carl Schmitt, *Ex Captivitate Salus. Erfahrungen der Zeit 1945/47*, Duncker & Humblot, Berlin 2015, 70; Carl Schmitt, *Politische Theologie II. Die Legende von der Erledigung jeder Politischen Theologie*, Duncker & Humblot, Berlin 2008.

11 Федор Тарановский, «Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права», *Журнал Министертства юстиции* 1907 (март), 153.

12 Елена Тимошина, Вячеслав Кондуров, «В поисках утраченного смысла: толкование права в ситуации 'смерти Законодателя'», *Вопросы философии* 10/2022, 30–35.

13 Евгений Спекторский, «Номинализм и реализм в общественных науках», *Юридический вестник* 9(1)/1915, 1–40.

14 Carl Friedrich von Gerber, *Grundzüge eines Systems des deutschen Staatsrechts*, Tauchnitz, Leipzig 1865, VIII.

Так же и другой классик германской догматики, П. Лабанд, делал акцент на концептуальном анализе. Он подчеркивал, что научная обработка права требует прежде всего определения понятийных характеристик и установления концептуальных различий. Лишь на этой основе возможен анализ правовой природы конкретных институтов.¹⁵ Даже Георг Еллинек, чей метод вызывал споры, рассматривал юридический подход не как простое комментирование, а как метод установления и развития принципов государственного права. Таким образом, догматика с самого начала своего теоретического расцвета носила концептуальный характер и была направлена на выявление природы институтов через прояснение и систематизацию правовых понятий. Следовательно, догматика публичного права – это в первую очередь выработка, анализ и систематизация основополагающих правовых понятий, рассмотрение конституционного права как целостной системы взаимосвязанных концептов и положений.

4. ДОГМАТИКА ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОСТИ

Конечно, современная конституционно-правовая догматика не может механически воспроизводить подходы, выработанные в условиях XIX века. В конце концов, изменился сам предмет правового регулирования. Появление в конституциях положений об основных правах, а также становление института конституционного правосудия привело к тому, что ключевую роль в толковании правовых понятий стали играть конституционные суды.¹⁶ Это поставило классическую догматику, ориентированную на систематизацию понятий, в зависимость от конституционно-правовой политики, осуществляемой судами высокого правосудия.

Анализируя действующие конституционно-правовые акты, можно прийти к выводу о том, что конституционно-правовые понятия можно разделить на два типа. Первый – «оперативные» (например, «компетенция», «полномочие»), которые относительно нейтральны и описывают структуру власти. Второй тип – «полемические» понятия (например, «правовое государство», «разделение властей»), содержание которых исторически сформировалось в ходе политической борьбы и остается открытым, отсылая в той или иной степени к ценностям и социальному контексту.

Работа с «полемическими» понятиями в рамках догматики возможна и необходима, но требует особого подхода. Их адекватное прояснение предполагает учет их сложной структуры. С одной стороны, у них, несомненно, есть семантическое ядро, искажение которого может и должно считаться юриди-

15 Paul Laband, *Deutsches Reichsstaatsrecht*, Band 1, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1907, 14–19.

16 Ernst Forsthoff, «Die Umbildung des Verfassungsgesetzes», Hans Barion, Ernst Forsthoff, Werner Weber (Hrsg.), *Festschrift für Carl Schmitt: Zum 70. Geburtstag dargebracht von Freunden und Schülern*, Duncker & Humblot, Berlin 1994, 36–41.

чески ошибочным. С другой стороны, обладают они в силу специфики своего становления и известной социокультурной окраской – семантической периферией. Для выявления смыслового ядра понятия нам необходима история, а точнее концептуальная история, история понятий, которая способна продемонстрировать тот семантический элемент, который оказался незатронутым в ходе развития общественных отношений и теоретической мысли. Для анализа же современных представлений о его содержании, понимания социокультурного контекста, изменчивой периферии – социология юридических понятий в смысле политической теологии, соответствия между метафизической и государственно-правовой картинами мира в рамках конкретного правового порядка.

Игнорирование сложной структуры таких понятий (устойчивого смыслового ядра и изменчивой периферии) делает их легким объектом для политических манипуляций и риторических спекуляций. Кроме того, методологически такой анализ остается в рамках догматики, поскольку изучает саму концептуальную структуру правовой реальности, а не внешние социальные факты. Более того, в основе социологии правовых понятий лежит все тот же схоластический реализм, давший начало и составивший, по верному замечанию Ф. В. Тарановского, ядро юридического метода.¹⁷

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Никакой отказ и игнорирование юридической догматики в контексте конституционного права не будет плодотворным. не отказ от догматики, а ее необходимое обновление и усложнение с учетом ключевых тезисов политической теологии. Это тот путь, который открывает для нас наследие Ф. В. Тарановского, пусть и походя, но указавшего на естественное родство юриспруденции и схоластики. Такой развитие юридического метода позволяет нам сохранить его основание – концептуализм, дополнив при этом инструментарием, адекватным динамичной природе современного конституционализма. Методологически оснащенная догматическая система выступает необходимым интеллектуальным противовесом произвольному усмотрению в сфере конституционного правосудия. Она обеспечивает рациональный каркас для интерпретации, ограничивает пространство для политических спекуляций и способствует поддержанию концептуальной целостности правопорядка. Одновременно, она защищает порядок от чуждых, внешних влияний на него со стороны иных правовых систем, стремящихся подменить семантическое ядро того или иного понятия своим видением смысловой периферии.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Сергей А. Белов, «В поисках новой догмы конституционного права», *Журнал конституционного правосудия* 4/2023, 16–24.

¹⁷ Ф. Тарановский (1905), 5.

- Сергей А. Белов, Елена В. Тимошина, «Догматика публичного права: о 'вечном' в юриспруденции?», *Правоведение* 68(4)/2024, 437–443.
- Carl Friedrich von Gerber, *Grundzüge eines Systems des deutschen Staatsrechts*, Tauchnitz, Leipzig 1865
- Вячеслав Е. Кондуров, «Политика и догматика конституционного права», *Правоведение* 68(4)/2024, 516–535.
- Paul Laband, *Deutsches Reichsstaatsrecht, Band 1*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1907.
- Евгений Спекторский, «Номинализм и реализм в общественных науках», *Юридический вестник* 9(1)/1915, 1–40.
- Carl Schmitt, *Politische Theologie II. Die Legende von der Erledigung jeder Politischen Theologie*, Duncker & Humblot, Berlin 2008.
- Carl Schmitt, *Ex Captivitate Salus. Erfahrungen der Zeit 1945/47*, Duncker & Humblot, Berlin 2015.
- Федор Тарановский, *Сравнительное правоведение в конце XIX века*, Типография Варшавского учебного округа, Варшава 1902.
- Федор Тарановский, *Юридический метод в государственной науке. Очерк развития его в Германии*, Типография Варшавского учебного округа, Варшава 1904.
- Федор Тарановский, Историческое происхождение юридической школы немецких государствоведов, *Вестник права* 10/1905, 1–10.
- Федор Тарановский, «Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права», *Журнал Министрства юстиции* 1907 (март), 151–170.
- Федор Тарановский, *Доимайка положительною государственною права во Франции при царем коряке*, Типография К. Маттисена, Юрьев 1911.
- Федор Тарановский, *Учебник энциклопедии права*, К. Маттисен, Юрьев 1917.
- Феодор Тарановски, «Задатак и метода историје права», *Архив за правне и друшћевне науке* 3(20)/1921, 1–16
- Феодор Тарановски, «Историја словенских права у польској књижевности (Поводом нових польских расправа из југословенског права)», *Архив за правне и друшћевне науке* 2(21)/1922, 447–465.
- Елена Тимошина, Вячеслав Кондуров, «В поисках утраченного смысла: толкование права в ситуации 'смерти Законодателя'», *Вопросы философии* 10/2022, 29–43.
- Владимир Томсинов, *История русской права: сборник научных трудов Фёдора В. Тарановского*, Зерцало-М, Москва 2016.
- Ernst Forsthoff, «Die Umbildung des Verfassungsgesetzes», Hans Barion, Ernst Forsthoff, Werner Weber (Hrsg.), *Festschrift für Carl Schmitt: Zum 70. Geburtstag dargebracht von Freunden und Schülern*, Duncker & Humblot, Berlin 1994, 35–62.

Vyacheslav E. Kondurov
PhD in Law, Associate Professor
Constitutional Law Department, SPSU

F. V. TARANOVSKY AND THE PROBLEM OF RENEWING STATE LAW DOGMATICS

Summary

The article examines the problem of the declining relevance of the dogmatic method in modern state (constitutional) law. The heritage of the Russian-Serbian legal scholar F. V. Taranovsky is proposed as a key to the renewal and rehabilitation of legal dogmatics. His critical remark on the kinship of the juristic method with medieval scholasticism and theology reveals the conceptual core of dogmatics (radical conceptual realism). Consequently, classical state law dogmatics can be seen as a conceptual enterprise – the development and systematization of fundamental legal concepts – rather than a formal exercise in commentary. It is precisely on this foundation, considering the features of modern constitutional law, which the renewal of state law dogmatics should proceed.

Given the specific nature of key constitutional and legal concepts, advancing the juristic method requires the combination of two approaches: conceptual history (to identify the stable semantic core) and the sociology of legal concepts in the spirit of political theology (to analyze their changing axiological periphery). This synthesis, while remaining within the framework of the conceptual realism inherent in dogmatic jurisprudence, makes it possible to create a counterbalance to the practically unlimited discretion of constitutional courts, to limit the scope for political speculation, and to protect the conceptual integrity of the national legal order from external semantic influences.

Key words: *F. V. Taranovsky. – Dogmatics of State Law. – Dogmatics of Constitutional Law. – Political Theology.*

ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ
И САВРЕМЕНИЦИ

Ласло Хека*

СЛОВЕНСКО ПРАВО И МАЂАРСКА ПРАВНА ИСТОРИЈА – ОД ДОПРИНОСА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ ДО ДАНАС**

Мађарска историографија, с једне стране, бележи снажан међусобни утицај Словена на мађарску правну и политичку историју, док, с друге стране, у појединим периодима историје помиње своје словенске комшије на северу и југу границе, као пошеницијалну ојасносћ за ојсћанак мађарске нације и државе. Посебно су се ојасним смаћрали руски утицај, њансловенска и јујословенска (илирска) идеја.

У некадашњој Краљевини Угарској су скоро половину сћановнишћва чинили немађарски народи, међу којима су били бројни Словени (Срби, Словаци, Украјинци, Русини). Они су били љројивници мађарске националне државе од Карџајџа до Јадрана, ојворено су се сукобили са љешићанском владом и војском 1848. године, шћо је довело до догајних размирица. Након склајања Аустро-угарске и Хрвајско-угарске најодбе, љишћање словенских народа љосћало је унутрашња сћвар будимљешићанске владе. Њихову жељу за љеришћоријалном аућономијом нису исћунили ни најодбени закони, а још мање закон о народносћима. Тако је до слома Аустроугарске монархије ојсћајало међусобно нејоверење. Међућим, љоменући народносни закон је дозвољавао коришћење маћерњеј језика и нејовање националној иденћишћејџа и кулћуре. Зајћо је словенски иденћишћеј очуван и развијан у школској насћави, у оквирума народно-црквене аућономије, али и у научном живоћу.

Након слома Двојне монархије, у Мађарској је обновљено изучавање не само историје словенских народа нејо и словенској љрава, шћо љраје и данас.

* Ванредни професор у пензији, Институт за компаративно право и теорију права Правног факултета Универзитета у Сегедину, Мађарска, 6721 Szeged, Bocskai út 10–12, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8561-2628>, e-mail: heka@juris.u-szeged.hu.

** Рад је настао у оквиру пројекта НКФИ-1, 150753, под називом „Правосудни системи југословенских држава у светлу захтева Европске уније” (NKFI-1, 150753 számú, „A délszláv államok igazságszolgáltatási rendszerei az Európi Unió követelmények tükrében” című pályázat).

Последњих година је оно досишло и на правне факултете као насловни предмет, те је и тако и широј научној јавности име Теодора Тарановског, као корифеја српске и словенске правне историје, постало општепознато.

Кључне речи: *Словенски народи у Угарској. – Народно-црквена аутономија. – Пансловенски и југословенски покрети у Угарској. – Словенско право у насловним програмима мађарских универзитета.*

1. УВОД

У оквиру правне компаратистике истражујемо правне системе и поједине правне институције, односно правне норме различитих држава и народа. Ради свеобухватне анализе, треба упознати и правну традицију неког народа и данас важећу легислативу да бисмо утврдили да ли су норме дотичног правног система примењиве и у неком другом праву. Посебно наглашавамо утврђивање међусобних сличности и разлика посматраних правних система те утицај једног права на друго. Да бисмо разумели наше древне институције и њихов развој, треба да их анализирамо у контексту правних система суседних народа који се налазе на сличном правном, економском и културном нивоу.

Истражујући утицај Теодора Тарановског на мађарски правни систем, полазимо од проучавања словенске правне историје у Угарској у XIX и XX веку, које је у суштини заживело тек уочи Другог светског рата. Тада су Ференц Екхарт и Антал Мурарик упознали мађарску научну јавност са тим да развој мађарског права треба сматрати не само саставним делом правне историје средње Европе него да је оно у великој мери преузело елементе из права словенских народа. Тај период је кратко трајао јер се након рата наглашавало социјалистичко право. Тако је у ствари до озбиљног истраживања правних система словенских народа дошло након пада комунизма, када су објављени научни радови и уџбеници и када је настава словенског права постала део образовног система. Карел Кадлец, Теодор Тарановски и још неки истакнути правни историчари словенског права постали су познати и мађарским студентима. Зато је велики део рада посвећен том периоду. На крају рада анализирамо институцију млађег краља као могући (вероватни) утицај мађарског права на српско, делом зато што је то један од ретких елемената који је мађарско право дало српском, а делом и због тога што је и у мађарској научној јавности та чињеница мање позната. Професор Тарановски је тврдио да је институција млађег краља преузета из мађарске правне традиције.

2. СЛОВЕНИ У УГАРСКОЈ

У Краљевини Угарској Словени су чинили врло велик део становништва, па им је држава морала осигурати и адекватно образовање.

Након што је настава на Универзитету у Пешти поново покренута у септембру 1849. године, предавања из славистике могла су се слушати на Филозофском факултету под насловом *Lingua et literatura slavica*. Дакле, почеци наставе славистике у Пешти поклапају се са покретањем изучавања тог питања у Бечу јер је и Фран Миклошич у главном граду Монархије 1849. године основао Катедру за славистику. На Будимпештанском универзитету је 1894. основана самостална Катедра за хрватски језик, која је постојала до 1938. године. Први професор на тој катедри био је славни Сомборац Еде Маргалић (Ede Margalits). Тај рођени Загребчанин је 1879. именован за професора мађарског и грчког језика (говорио је осам језика) у сомборској Државној гимназији, а 1886. године је, већ као доктор наука, именован за директора те гимназије. Након што је премештен у Будимпешту за директора Хрватско-славонског интерната, а затим и професора на Катедри за хрватски језик те државног надзорника (касније владиног комесара) Српске гимназије у Новом Саду и Српске учитељске школе у Сомбору, односно свих српских школа у јужној Угарској, Маргалић се трајно преселио у Сомбор. Ту је остао да живи и након слома Монархије. Као научник, много је радио на преводу класика хрватске и српске књижевности (посебно песама о Марку Краљевићу и српске епске поезије о Косовском боју). Објавио је на мађарском језику реперторијум хрватске историје у два тома (*Horvát történelmi repertorium*, I–II, Будимпешта 1900, 1902), а потом и реперторијум српске историје (*Szerb történelmi repertorium*, I, Будимпешта 1918). У њима је дао приказе више стотина књижевних и правно-политичких радова, посебно оних који се тичу Мађарскеу. Изабран је за почасног члана Матице српске.

Сем изучавања јужнословенских питања, с обзиром на бројност словачке народности на универзитетима (посебно на Филозофском факултету и Учитељској школи), важно место је припало учењу тог језика, док је за време комунизма примат међу словенским језицима преузео руски.

Његови научни радови су, осим проучавања словенских језика и књижевности, обухватили и историјске и културолошке теме, полазећи од свести о томе да су, уз Немце, управо Словени извршили највећи утицај на мађарску нацију и државу. Међутим, истраживање словенског права може се пратити тек од XX века.

3. МАЂАРИ И СЛОВЕНСКО ПРАВО

Важност проучавања словенског права препознао је академик Ференц Екхарт (Ferenc Eckhart), који је од 1929. до 1957. године био шеф Катедре за правну историју на Будимпештанском универзитету. Он је одржавао научне контакте са чешким, словачким и пољским научницима те је младог Антала Мурарика 1935. године послао у Беч и Праг да изучава словенску књижевност и правну историју.¹ Мурарик је већ као студент добио стипендију

1 I. Stipta, „Kísérlet a jogtörténeti szlavisztika hazai meghonosítására: Murarik Antal”, *FORVM Acta Juridica et Politica* VII. 2. Szeged 2017, 69–82.

од Министарства културе, па је објављивао бројне радове у стручним публикацијама. После студија је као саветник Врховног суда (Kúria) наставио истраживања по упутствима професора Екхарта. На Немачком универзитету у Прагу лично је упознао Ханса Келзена (Hans Kelsen), који му је много помогао у вези са научним методама обраде резултата истраживања. Наиме, Мурарик је првенствено био заинтересован за филозофију права (као и Тарановски), а тек секундарно за историју права, коју је вредновао у склопу компаративне анализе. Међутим, на подстицај професора Екхарта, Антал Мурарик је, као изврстан познавалац словенских језика, спровео и компаративну анализу бројних правних текстова те је постао највећи мађарски познавалац словенског права. Праву каријеру није успео да изгради јер је умро врло млад, 1939. године. Оспоравао је тврдње словенских праних историчара да не постоји мађарска правна историја него се она у суштини заснива на рецепцији словенског и германског права. Ту тврдњу је заступао и познати чешки правни историчар Карел Кадлец, професор словенског права у Прагу. Њему је као међународно признатом експерту Мађарски национални музеј дао на коришћење један примерак *Трипартиција* Иштвана Вербеција (Werbőczy István Hármaskönyve)², који је 1574. године Ивануш Пергошић, нотар Жупанијског суда у Вараждину („*sedis hujus comitatus judiciariae et Varasdiensis civitatis notarius*”), превео на хрватски (тада: словински) језик под насловом *Tripartitum Opus Juris Consuetudinarii Incliti Regni Hungariae*.³ Тај спецификум мађарске правне историје, који се сматра једним од темеља неписаног мађарског устава, на хрватском језику је штампан 1574. године у штампарији грофа Зринског у Неделишћу. Пергошићев превод је важан због латинског израза хомагијум (*homagium*, што значи „крвни новац” или људска награда), који је он превео у облику „вражда”, па се тако одомаћио и у Хрватској. Почетком XX века остало је само пет примерака тог дела, од којих је један добио на коришћење професор Кадлец, те га је обрадио и поново објавио 1902. године на чешком, а 1909. године на српском језику.⁴ Закључио је да *Трипартиција* садржи бројне елементе преузете из словенског права, што га је додатно убедило у то да словенско право има огроман утицај на мађарски правни систем.⁵ О значају *Трипартиција* сведочи и чињеница да је две године касније на подстицај

2 *Werbőczy István Hármaskönyve* (Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen), Magyar Tudományos Akadémia. Harmadik kiadás, Budapest 1894.

3 I. Pergošić, *Decretum 1574. Hrvatski kajkavski editio princeps*, Matica hrvatska, Zrinski, Čakovec 2003. Тадашња Краљевина Славонија простирала се на подручју Загребачке, Вараждинске и Крижевачке жупаније, где је коришћен kajkavski дијалект. Тек од XVIII века се под Славонијом подразумевају Пожешка, Вировитичка и Сремска жупанија. Краљевина Угарска је до Хрватско-угарске нагодбе из 1868. године ту територију сматрала својим подручјем, тек је нагодбом признала да оно припада краљевинама Хрватској и Славонији.

4 K. Kadlec, „Stefana Verbecija Tripartitum (Tripartitum Opus Juris Consuetudinarii Regni Hungariae)”, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, Prvo odeljenje, Beograd 1909.

5 K. Kadlec, „Werbőczyovo Tripartitum a soukromé právo uherské i chorvatské šlechtý v něm obsažené”, *Rozpravy České Akademie česare Františka Josefa*, Roč. X. Tř. 1. Čís. 3. V, Praze 1902.

Миливоја Мауровића на Загребачком правном (правословном) факултету почела настава словенског права у оквиру предмета хрватска правна историја. Професор Мауровић је сматрао да национална правна историја треба да буде приказана у словенском контексту, тако да се компаративном методом сажмају хрватског права излажу у односу на друга словенска права и да на тај начин доведу до препознавања целине словенског права и његовог разликовања од правних традиција несловенских народа.⁶ У Краљевини Југославији је на територији Хрватске, Славоније, Бачке, Баната, Барање и Међимурја коришћено приватно право *Трипартиита*, а као предмет је предаван на Правном факултету у Загребу од 1927. до 1945. године. Професор тог предмета Михајло Лановић је 1929. године објавио и истоимени удџбеник.⁷

Кадлецово мишљење о мађарској правној историји делио је и пожунски (братиславски) професор Рудолф Раушер (Rauscher), који је у свом делу „Белешке о циљевима словенске правне историје“⁸ заступао став свог чешког колеге да се о заједничком словенском праву може говорити до 10. века.⁹ Раушер се у уводу свог дела осврнуо на Тарановског наводећи: „Тек после Првог светског рата развија се ново интересовање за истраживање словенске правне историје, а са њим и за њен програм, достигнућа и циљеве. Покретач те акције био је проф. Тарановски у Београду, који је 1923. написао увод у словенску правну историју.“ Раушер је навео да се у поменутом делу београдски професор више показао као правни филозоф него словенски правни историчар. „Иако је Тарановски дао овде филозофска и правна размишљања о правној историји уопште, ипак је извршио репродукцију појединих програмских погледа словенских аутора, пре свега Мађејовског, коме је посветио најсвеобухватнију анализу.“ Раушер је у наставку истакао да је Теодор Тарановски у новом делу „Славјанство как предмет историко-јуридичког учења“ објављеном 1929. године посветио пажњу програмском испитивању словенске правне историје. На основу дебате коју је изазвао тај чланак, он је у другом издању дела додао свој увод у ново поглавље о задацима и циљевима словенске правне историје. У том раду Тарановски је поновио да словенска правна историја треба да се врати методологији Мађејовског, то јест да треба расправљати о словенском праву до X века као о целини и користити упоредне методе када се истражује правна историја словенских народа. Позив на повратак Мађејовском, Раушер је оценио као противљење методологији која се користи у истраживању правне историје у средњој Европи и у Чехословачкој Републици. Према његовом мишљењу, задатак правне историје у средњој Европи (чије основе су положене на тамошњим факултетима) није да истражује право Источних

6 D. Čepulo, „Hrvatska pravna povijest i nastava pravne povijesti na Pravnom fakultetu u Zagrebu od 1776. do danas“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63, 5–6/2013, 897.

7 M. Lanović, *Privatno pravo Tripartita*, Zagreb 1929.

8 R. Rauscher, *Několik úvah o programu a cílech slovanských právních dějin současně kritika díla Theodora Saturníka „O právu soukromém u Slovanů v dobách starších“*, Nákladem Právnické fakulty University Komenského v Bratislavě, 1934.

9 K. Kadlec, *Introduction a l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples Slaves*, Collection des manuels publié par l'Institut d'Etudes Slaves, III, Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris 1933.

и Јужних Словена него пре свега да проучава националну правну историју, посебно правну историју западнословенских народа. Поставио је, стога, питање: да ли средњеевропска правна историја треба да испитује савремена кретања у јавном праву уставне државе и развој приватног права кроз рецепцију римског права. То за њега то и није било упитно, па је следом тога закључио да онима који не прихватају то мишљење остаје убеђење да је њихов задатак идентичан са оним како га је описао Теодор Тарановски. У наставку Раушер је закључио да је Тарановски у новом издању *Увода у историју словенског права* објављеном 1933. године додао ново завршно поглавље о задацима упоредне словенске правне историје. У њему је указао на њен троструки задатак: да репродукује оригинално словенско право у словенским правним старинама и да опише њен развој и историју, да расветли проблеме правне историје појединачних словенских права, који у националној правној историји нису довољно истражени и схваћени те да се упоредбом појединачних националних права словенских народа допринесе развоју правне науке.¹⁰ На ту Раушекову анализу реаговао је и Мурарик, који је у Прагу изучавао словенско право (тамошњи ментор му је био познати књижевник Антон Страка) и објавио је неколико запажених расправа.¹¹ У свом осврту написаном за један од најстаријих мађарских научних часописа *Századok* (уредник је био Ференц Екхарт), који од 1867. године издавало Мађарско историјско друштво, Мурарику је посебно засметало ти што је Раушер оспоравао постојање мађарске правне историје. Међутим, стао је и у одбрану Теодора Тарановског. Мурарик је истакао да су словенски правни историчари прославили стогодишњицу првог штампања дела пољског научника Вацлава Мађејовског, које се сматрало првим покушајем формирања словенске правне историје.¹² Мурарик се сложио са тврдњама тог пољског научника, али није оспоравао ни научну вредност Раушеоровог погледа на сврху постојања словенске правне историје, њеном *raison d'être*-у и новим путевима словенске правне историографије. Братиславски професор је прихватио тадашњу перцепцију о природи мађарског правног система и о непостојању независног права, како га је тумачила европска наука. Превладало је мишљење да је мађарско право само компилација римског, канонског и германског права. Према Раушеоровом ставу, мађарски правни систем је показивао специфичан мађарски карактер само у начину на који је интегрисао стране правне елементе.¹³

Мурарик је закључио да би, уколико се прихвати теорија о постојању јединственог словенског права за све словенске народе, онда по аналогiji требало прихватити и постојање мађарског те влашког права, јер су они, утопљени међу словенске народе, рецепцијом преузели многе институције словенског права. Мурарик је „београдског професора” Тарановског назвао „најзначајнијим јужнословенским правним историчарем” и истакао да Раушер није у

10 Rauscher, 10.

11 I. Gál, „Anton Straka, József Attila csehszlovák diplomata-barátja”. *Filológiai Közlöny* X. évf. 1–2. sz., Budapest 1964, 109.

12 W. Maciejowsky, *Historia prawodawstwa owianskich*, Warszawa 1834.

13 E. Heyman, *Das ungarische Privatrecht und der Rechtsausgleich mit Ungarn*, Tübingen 1917, 16.

праву када тврди да су његови списи пуни политике. „Ова оцена делује веома строго, јер ако је емигрантски руски професор Тарановски, који је у међувремену преминуо, са собом у Београд донео и пансловенске традиције Санкт Петербурга, те у духу великог руског романтичног националног сна, није пропустио да их путем своје београдске катедре шири српској научној јавности”. То Мурарик није сматрао политиком јер српска јавност „себе ионако доживљава духовним наследником саме царске Русије”. Истакао је да је, упркос свему наведеном, Тарановски „оснивач модерне српске правне историје”,¹⁴ додајући да је он „можда и једини српски правни историчар, јер су се Јагић и два Јиречека само узгред бавили правном историјом, па тако и српском правном историјом”.¹⁵

Осврћући се на Раушерове ставове о мађарској правној историји, Мурарик је поновио да постоји свесловенско право. Према његовом схватању, правне породице нису укоренење у заједничком друштву или једној домовини већ у сличним животним условима. Стога се чинило сасвим вероватним, чак и извесним, да је заједничко свесловенско право заиста постојало у њиховој прапостојбини.¹⁶ У истраживању тих прасловенских правних институција морају се користити резултати лингвистике, који још увек нису довољно цењени у правној историји. Он је на основу назива појединих правних институција закључио да је реч о старословенском праву.¹⁷ Зато је рекао да у том контексту треба судити о словенском и мађарском праву и о питању њиховог међусобног утицаја. За њега није било спорно то што су исто тако и мађарско право и правни обичаји утицали на словенску правну традицију, зато што сличност животних услова производи сличне правне институције. Животни услови и интереси који из тог произилазе врше много већи утицај него пука географска близина или чак контакт између два народа. Будући да мењање правних институција није засновано само на површинским ефектима, погрешно је посматрати мађарски правни систем као пуко копирање словенског правног живота. Задатак је науке да истражи те двосмерне утицаје.

После Другог светског рата, на правним факултетима је предавано совјетско социјалистичко право, које је падом комунизма укинато.¹⁸ У време транзиције, словенски правни системи су обрађивани у оквиру словенске правне традиције. Професор Иштван Штипта је у својим радовима посветио значајнију пажњу словенском праву. Осим указивања на значај Антала Мурарика, професор Штипта је дао и прилог изучавању словенског, посебно словачког

14 A. Murarik, „Szláv és magyar jogtörténet. Rauscher Rudolf 'Nékolik úvah o programu a cílech slovanských právních dějin' (Pozsony 1934.) c. művének bírálata. Klny. a Századok 1937. január-márciusi számából”, *Egyetemi Ny.*, Budapest 1937, 88.

15 C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien: Studien zur Kulturgeschichte des 13–15. Jahrhunderts*, 4. Teil, Alfred Hölder, Wien 1919, 75.

16 I. Stipta, *A magyar jogtörténet–tudomány kétszáz éve*, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged 2015, 146.

17 I. Stipta (2017), 73.

18 T. Antal, *Hundred Years of Public Law Hungary (1890–1990): Studies on the modern Hungarian constitution and legal history*, Agapé Kiadó, Novi Sad 2012.

права.¹⁹ Осим тога, у прегледу историјата мађарске правне историје дао је осврт и на словенско право, у којем је истакао да је Теодор Тарановски био зачетник модерне српске правне историје.²⁰

4. СЕГЕДИНСКА ШКОЛА СЛОВЕНСКОГ ПРАВА

На Правном факултету у Сегедину 2005. године покренут је факултативни предмет под називом право словенских народа, који се бавио истраживањем најранијих закона и правних норми словенских народа. Уз њега се одвијала и настава права словенских држава, у склопу које су разматрани важећи уставни словенских земаља: Русије, Белорусије, Украјине, Пољске, Чешке, Словачке, Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, БЈР Македоније и Црне Горе. Оба предмета су изучавана на основу компаративне анализе правних система тих земаља, у контексту правног развоја од обичајног права словенских народа до формирања националних правних система. Истраживане су следеће теме: порекло и развој права словенских народа, настава словенског права на факултетима, заједничке правне институције: дружина, задруга, заједничка (колективна) одговорност, вражда (врожда, врожба, врож), старешински суд, свод, заклетва, поротници, порота у доказном поступку.

Посебна пажња је била посвећена првим словенским законима: Руска Правда, Закон судњии људем, Пјотрковски (*Piotrkowski*) статут (*ius polonicum*), Законик чешког кнеза Бретислава (*ius bohemicum*), хрватски Винодолски законик и Пољички статут, српски Законик цара Душана, те Васојевићки законик у дванаест тачака. Оба уџбеника је написао аутор ових редова, а објављени су на Универзитету у Сегедину 2006. и 2008. године. Као релевантна литература се у уџбеницима наводи чак пет књига Теодора Тарановског. У скрипти за предмет право словенских народа у вези са владаревом војном пратњом (дружиницима) наводи се: „Теодор Тарановски велики стручни ауторитет на пољу истраживања словенског права помиње да Законик цара Душана садржи српски обичај који подсећа на дружинике, јер су после смрти ратника, његов коњ и оружје враћени цару.”²¹ У вези са тим поменимо да се од XIII века из владарева оружане пратње издижу бојари, који су познати и у руском праву као и у бугарском, док се код Срба усталио назив „велможа”. Тај назив се касније проширио на цео виши слој друштва. Помињан је и у контексту кривичних дела. Наиме, убиства, крађе и туче је од давнина кажњавала државна власт,

19 I. Stipta, *Dejiny súdnej moci v Uhorsku do roku 1918*, Spoločná edícia Katedry štátu a práva Univerzity Pavla Jozefa Šafarika a Katedry právnych dejín Univerzity v Miskolci 1. Ladislav Szeles – Nica, Košice 2004.

20 Упор. З. С. Мирковић, *Српска правна историја*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017.

21 Т. Тарановски, *Историја српског права*, Том 1, Београд 1935; Т. Тарановски, *Душанов законик и Душаново царство*, Нови Сад 1926; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави I–IV том*, Београд 1931; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској Србији*, Београд 1996.

али за та кривична дела није постојао словенски назив. У словенском праву је Руска Правда била први закон у којем је за незаконите радње коришћен јединствен назив. Под појмом „обида” подразумевали су се злочини. Тај назив се у српским изворима појавио у XIII веку, иако су Срби користили и друге називе (длг, зло, кривина и др.), а Законом цара Душана уведен је термин сагрешеније. Проф. Тарановски је превео Кадлецову књигу о стародавном словенском праву, у којој се објашњава да је кривични поступак обично покретао тужилац, али је био познат и такозвани заклич, који се дешавао када би власник (тужилац) украдене ствари на тргу јавно објавио крађу своје покретности и најавио да креће потрага за лоповом. Крадљивцу је обично даван рок од три дана да врати ствар. Ако то не би урадио, онда се поседник украдене ствари сматрао лоповом, ако није могао да докаже законски основ за свој посед. Поменути руска правна институција била је слична „крику” код Чеха и Словака, односно „клику” у Винодолском законуку и „вапају” у Пољичком статуту, као правним изворима средњовековног хрватског права.²² Закључно бисмо могли истаћи да поменути уџбеници објављени у Сегедину прихватају и потврђују став да је професор Тарановски, својим делом *Историја српског права у Неманићкој држави*, написао најбољу синтезу раног периода српског права.²³ То је мишљење и млађе генерације српских правних историчара.²⁴

5. ПРОФЕСОР СРЂАН ШАРКИЋ КАО ПРОМОТЕР СРПСКЕ ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ И ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ У МАЂАРСКОЈ

У XXI веку је професор Срђан Шаркић у три своја рада објављена на мађарском језику у стручном часопису *Jogtörténeti Szemle* указао на велики значај Теодора Тарановског за развој српске правне историје. У раду под насловом „Правна историја Србије и Југославије од 19. века до данас” навео је да је први професор историје права у Србији био Никола Крстић из Ваца (Vác), који је филозофију и правне науке свршио у Пешти, а затим је 1853. године преко новосадске гимназије стигао до професора Лицеја у Београду.²⁵ После његовог одласка није успео покушај да се Валтазар Богишић доведе за професора тада већ Велике школе – Академије у Београду, па је зато 1887. професор словенског права постао Драгиша Мијушковић. После његове смрти катедра је остала непопуњена, све док 1920. у Београд није стигао професор Теодор Тарановски. Проф. Шаркић период преузимања катедре од Тарановског сматра златним добом српске правне историје. Тада је након Октобарске револуције једна група руских интелектуалаца, сјајних научника, дошла у Краљевину

22 L. Heka, *A szlav nepek joga*, Polay Elemer Alapitvány, Szeged 2006.

23 Т. Тарановски, *Увод у историју словенских права*, Београд 1923, 365–368.

24 Ђ. Степић, „Срђан Шаркић, History of Serbian Mediaeval Law, Brill, Leiden 2023, 616”, *Vesnik pravne istorije/Herald of Legal History* V, 2/2024, 210, фн 2.

25 S. Šarkić, „Szerbia és Jugoszlávia jogtörténetiájának története a 19. századtól napjainkig”, *Jogtörténeti Szemle*, 1. sz, 2009, 27–32.

Срба, Хрвата и Словенаца. Међу њима су били и професори права, који су се населили у Београду, Суботици и Љубљани и запослили на тамошњим правним факултетима. Најистакнутији међу њима били су Теодор Тарановски и Александар Соловјев, који су извршили највећи утицај на српску правну историју. У то време тај наставни предмет још није био систематизован – то се догодило тек 12. децембра 1931. када је краљ Александар Општом уредбом Универзитета стандардизовао све универзитетске програме у Краљевини Југославије. Уредбом је предвиђено да се катедре за правну историју формирају јединствено на свим факултетима под називом „Национална правна историја с обзиром на историју словенских права” и да обухватају три сличне теме: националну, словенску и универзалну правну историју. Проф. Тарановски је предавао словенску правну историју, али је показивао све веће интересовање за српску правну традицију. Уџбеник под насловом *Увод у историју словенских љрава* написао је 1923. године, а друго, допуњено издање изашло је десет година касније. У вези српске правне историје врло важна је његова књига *Историја српској љрава у Немањинској држави* (Београд 1931–1936; реиздање 1996) у четири тома (*Устљавна историја, Историја кривичној љрава, Историја љривајиној љрава, Историја суда и љосљуйка*). До данас се сматра најбољим радом о средњовековном српском праву и извршила је велики утицај на правне историчаре. Тарановски је преминуо годину дана након објављивања тог дела, па је то његова последња књига.

У популаризовању српске правне историје проф. Шаркић је у истом часопису објавио и рад под насловом „Положај племства у средњовековном српском праву”, у коме је опет указао на велики допринос Теодора Тарановског српској правној науци. Навео је како је већ поменути професор Никола Крстић први користио израз „црквена и световна властела” за посебну групу племства. У свом раду о Законику цара Стефана Душана, Крстић је написао да извори директно не потврђују такву квалификацију, али се она може извести из њих. Према Крстићевом мишљењу, критеријум за припадност племству је да дотична особа има привилегије, па је, следствено томе, и више свештенство уврстио у властелу, иако му је било познато да је термин властела означавао само световне господаре.²⁶ Теодор Тарановски је сматрао да се појам властела односи искључиво на секуларно племство јер су се Црква и свештенство разликовали од лаика у једном битном сегменту: они су власништво над земљом примали од владара као припадници црквене организације, а не као појединци.²⁷ Проф. Тарановски је знао да неки (ретки) извори користе термин властела и у значењу црквених званичника, али и световних господара, што потврђује пример краља Милутина, који је повељом доделио земљу Св. Богородици Ртачкој (око 1319. године). У том документу стоји: „и ту бише с кралевством ми властеле”. Тарановски је сматрао да се у том тексту радило

26 S. Šarkić, „A nemesség helyzete a középkori szerb jogban”, *Jogtörténeti Szemle*, 4. sz., 2006, 13–32.

27 T. Тарановски (1931), I, 12.

о изузетку, које није могао да промени главно правило. То се не би десило ни када би се пронашао и други контрапример.²⁸ Теодор Тарановски се помиње и у вези са стегоношом (велики властелин стегоноша), за кога је Стојан Новаковић написао да то није био само обичан барјактар него високи војни званичник.²⁹ Проф. Крстић, који је рођен у Мађарској и ту стекао правно образовање, упоређивао је стегоношу са мађарским командантом бандеријума (*barones banderiat*), војсковођом који је ишао у рат под својом заставом на челу свог бандеријума.³⁰ Професор Тарановски је уочио паралелу између стегоноше и „великог господара са заставом” (*хорјуџа*), који се у Литванском статуту из 1529. године назива „пани хоруговније” (*pani horugovnije*), а који је у боју предводио своје војнике, међу којима су били и припадници ситног племства.³¹ Ту тврдњу професор Шаркић не сматра доказаном јер недостају извори који би потврђивали да су и српске стегоноше предводиле своје војне јединице. У вези са питањем пронијара и пронијаревића из члана 106. Душановог законика постоји дилема да ли је пронијаревић, као син феудалног господара, имао свој феуд (*џроноја*). Не улазећи у питање феудализма у Србији, можемо уместо „феуда” користити израз „властелинство”. Проф. Шаркић у својој расправи о положају средњовековног српског племства објављеној у поменутом мађарском научном часопису, заступа мишљење да је пронијаревић био властелинов син, али нема доказа да је имао своје сопствено земљиште. „Ако није имао своје властелинство, пронијаревић је осиромашео и могао је постати господарев слуга.”³² С тим у вези, проф. Тарановски је искључио могућност да је пронијаревић имао своје властелинство јер се онда не би тако звао, него пронијар. Александар Соловјев додаје да је пронијарево властелинство могао да наследи само његов најстарији син, док су остали синови били пронијаревићи, који углавном нису желели да раде као себри, па су радије ступали у службу велике властеле, надајући се да ће стећи пронију истичући се у борби.³³

6. REX IUNIOR КАО СПЕЦИФИЧНОСТ МАЂАРСКОГ И СРПСКОГ ПРАВНОГ СИСТЕМА

Упоредјујући мађарски и српски правни систем, уочавамо велику сличност у институцији „млађег краља” (*ifjabb király*), коју су Срби вероватно преузели из мађарске правне традиције. Пошто у средњовековној српској држави није било решено питање наслеђивања престола, постојала су два фундамен-

28 *Ibid.*, 12.

29 С. Новаковић, *Сјара српска војска*, Београд 1893, 39, 57, 65.

30 Н. Крстић, „Разматрања о Душановом законик у”, *Гласник ДСС VI/1854*, 112–121, овде 115–116.

31 Т. Тарановски (1931), 14.

32 S. Šarkić (2006), 17–18.

33 А. Соловјев, *Законик цара Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 263.

тална утицаја из суседних земаља. Из Византије је дошао принцип сениората, а из Мађарске (Угарске) институција „млађег краља” (*rex iunior*). Први правни историчар који се бавио тим проблемом био је Никола Крстић, који је у свом трактату о старом српском праву изнео да иако у Србији није постојао закон о наслеђивању престола, ипак је, сходно обичајном праву, син наслеђивао оца.³⁴ Анализом овлашћења мађарских и српских престолонаследника, Крстић је констатовао да су и будући српски владари, пре ступања на престо, вршили власт у одређеним регионима, да су издавали и повеље, али је власт била концентрисана у владаревим рукама: само он је потписивао међународне уговоре, ковао новац, водио спољну и унутрашњу политику.³⁵

Данас се и српска правна историја слаже да је та институција преузета из мађарског права, али се поставља легитимно питање да ли је до тога дошло спонтано или је то решење било наметнуто. Слажемо се са ставом да је увођење титуле младог краља највероватније последица српско-мађарских сукоба, који су окончани поразом краља Уроша I и његовим заточењем. Тада му је мађарски краљ Бела IV (који га је заробио) поставио као услов да успостави савладарство између Уроша и његовог сина Драгутина, зета мађарског краља. Из тог времена датира први писани извор о „младом краљу” (из 1271. године, само неколико година после Драгутинове женидбе Белином ћерком). Тај обичај је сачуван до владавине Стефана Душана, који је свог сина јединца озваничио за престолонаследника док је још био дечак (вероватно пре десете године живота).

За разлику од тог преовлађујућег мишљења, постоји део научника који мисле да је реч о византијском наслеђу јер је установа младог краља прерасла у савладарство као облик вршења власти. Међутим, Милош Благојевић наводи да заједничка владавина цара Уроша и краља Вукашина није била копија ни угарских ни византијских установа него облик владавине са одликама које су произашле из специфичности самог Српског царства.³⁶ Без обзира на то које гледиште прихватамо, ипак је неоспорно да је Стефан Душан, након крунисања за цара у априлу 1346. године, заменио дотадашњу титулу младог краља свом сину Урошу насловом краља, па је, дакле, први владар на простору данашње Србије носио титулу цара, док је његов савладар имао титулу краља. Урош је добио права каква су уживали мађарски млађи краљеви: да кује новац, управља знатно већом територијом (раније је власт младог краља била ограничена на подручје једне области) те да се потписује као краљ свих Срба. После Душанове смрти, цар Урош је за савладара поставио Вукашина Мрњавчевића, који је уживао краљевски наслов и био је готово равноправан цару. Пошто Урош није имао деце, Вукашин се прогласио престолонаследником, а свом сину Марку дао је наслов младог краља.

34 Н. Крстић, „Разматрања о старим српским правима II”, *Glasnik Srbske slovesnosti* VII/1855, 22–85.

35 М. Ивковић, „Установа 'младог краља' у средњовековној Србији”, *Историјски гласник* 3–4/1957, 59–80.

36 М. Благојевић, „Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша”, *Зборник радова Византолошког института* 21/1982, 183–212.

У расправи о наслову младог краља познати чешки историчар Константин Јиречек (Konstantin Jireček) у свом капиталном делу *Историја Срба* заступао је став да се борба између домаћег принципа сениората и византијске институције савладарства водила још од 1200. године, али је додао да је и код Срба, као и код Мађара, наследник престола често добијао титулу млађег краља.³⁷ За разлику од Јиречека, који је установу савладарства код Срба сматрао византијским моделом, Теодор Тарановски није оспоравао да је то био утицај мађарског права. Трвдио је да је савладар одиграо веома важну улогу у учвршћивању принципа првородства код Срба.³⁸ И Карел Кадлец је у својој великој упоредној студији права истакао да је установа младог краља у српском праву одомаћена по узору на мађарски модел, за разлику од савладара преузетог из византијског права.³⁹

Срђан Шаркић као занимљивост напомиње да први помен институције младог краља не потиче из неког српског документа него из мађарског. У мировном уговору између угарског краља Стефана V и чешког краља Отокара II, закљученом 3. јула 1271. године, на мађарској страни се као краљеви вазали помињу Бела Ростислављевић (мачвански и босански кнез, унук краља Беле IV и нећак Стефана V), затим бугарски престолонаследник Јаков Светослав, српски краљ Урош I те Стефан Драгутић, који је „наш зет, млађи краљ Србије” (*Bélám, ducem de Machow ei de Bosnia, fratrem nostrum; Urossium, regem Servie, et Stephanum filium eius, iuniorum regem Servie, generum nostrum; Swetizlaum imperatorem Bulgarorum*).⁴⁰

Наиме, Бела IV и Урош I били су у пријатељским односима, па су се, на пример 1260. године, Срби борили на страни угарског краља у рату против чешког краља Отокара Пшемисла (Ottokara Přemysla) II. Добар однос је ојачан браком између Урошевог старијег сина Стефана Драгутина и принцезе Катарине, ћерке каснијег мађарског краља Стефана V. Очекивало се да ће Драгутић, као старији краљев син и зет угарског краља, наследити српски престо. Међутим, то је постало је упитно након што је византијски цар Михаило Палеолог VIII обелоданио политику српско-византијског зближавања. Тај савез је требало да се постигне браком Милутина (млађег Урошевог сина) са Аном, ћерком Михајла VIII, па је зато Милутић као Михајлов зет требало да постаје српски престолонаследник. Тиме је Урошев старији син потиснут у други план. Брак на крају ипак није закључен. Крајем 1267. или почетком 1268. године краљ Урош је раскинуо савез са Белом IV и покренуо напад на Мачванску бановину, којом је тада управљао краљев унук Бела Ростислављевић. Урош је заузео велики део Баната, а затим је Бела IV послао војну помоћ свом унуку, што је у пролеће 1268. године довело до Урошевог пораза. Краљ је заробљен

37 К. Јиречек, *Историја Срба*, II том, Београд 1978, 10–11.

38 Т. Тарановски (1931), 163.

39 К. Kadlec (1933), 96.

40 S. Šarkić, „Rex iunior – egy magyar intézmény a középkori szerb jogban...”, *Jogtörténeti Szemle*, 1. sz., 2008, 40. https://epa.oszk.hu/04100/04139/00028/pdf/EPA04139_jogtorteneti_szemle_2008_01.pdf

заједно са својим велможама. Претпоставља се да је један од услова мировног споразума био да Урош већ за живота подели престо и краљевство са својим сином Драгутином, управо онако како је то учинио Бела IV са својим прворођенцем Стефаном V, кога је окунио за млађег краља. Та дешавања су могла да буду разлог што се у поменутом документу из 1271. године Стефан Драгутин помиње као „*iuniozem regem Servie*”. Према мишљењу професора Шаркића, краља Уроша су спољнополитичке прилике нагнале не само на то да прихвати примогенитуру и да трон препусти проворођенцу него и на то да уведе нови облик савладарства. Из чињенице да је српски краљ практички био натеран да подели власт са сином, Шаркић поставља логично питање: да ли је Драгутин као угарски вазал и млади краљ Србије имао исти правни статус и овлашћења, односно ауторитет какав је уживао млађи краљ Угарске? Мислимо да то није случај, што потврђује и сам назив институције. У Мађарској је он био „млађи краљ”, дакле, постојала су два краља са готово истим овлашћењима на територијама којима су владали (у случају млађег краља, то су Хрватска и Далмација, Славонија, Босна, Ердељ), иако је формалноправно владар целе државе био *rex senior*.⁴¹ У Србији је његов наслов гласио млади краљ. Мађарски *rex iuniori*, као крунисани наследници престола, стекли су право да управљају појединим деловима земље, најчешће у Хрватској и Далмацији или Славонији, односно Босни. Према устаљеној пракси, *rex iunior* је имао пуну (краљевску) власт над својом територијом, што је укључивало право да одржава своју војску, да доноси законе, издаје повеље, кује новац и додељује земљу и титуле. Таква овлашћења су могла да изазову сукобе између оца и сина – *rex seniora* и *rex iuniora* (на пример Андрије II и његовог сина Беле IV, те између Беле IV и његовог сина Стефана V) који су у ствари били суверени владари као и њихови очеви.⁴² Дакле, то је био систем поделе власти који је био привременог карактера, млађи краљ је на једној мањој територији учио да суверено влада, а након очеве смрти новом (другом) крунидбом легално је преузимао власт у целом краљевству. Тиме се избегавало да услед рата дође до територијалног цепања и поделе државе. То се ипак догодило 1262. године када су заратили Бела IV и његов син Стефан V (окруњен 1246. године). До њиховог мирења дошло је посредовањем Беле (Béla), канцелара острогонског надбискупа, и Стефана (István), канцелара калочког надбискупа, па су тако два краља потписала документ познат под називом Пожунски мир (пре 5. децембра 1262. године, највероватније током јесени). Тим документом је институционализована установа млађег краљевства. Њиме је источни део државе припао Стефану, који је преузео званичну титулу „млађи краљ Угарске” (*iunior rex Hungariae*), док је западни део Угарске остао у рукама „старијег краља” (*rex senior*). Стефан је добио и титулу „господара Кумана” (*dominus Cumanorum*). Мировним уговором

41 A. Zsoldos, „István ifjabb király és Erdély (Adatok az 1264–1265. évi belháború kezdetének meghatározásához)”, *Erdélyi Múzeum* 67, 2005, 3–4. <https://epa.oszk.hu/00900/00979/00307/pdf/003.pdf>, приступљено 2. маја 2025.

42 A. Zsoldos, *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálja az 1260-as években*, Budapest 2007, 24–25

су тачно одређене и међусобне границе. Уговор је још три пута допуњаван, углавном у Стефанову корист. Последњу допуну је 22. јуна 1266. потврдио и папа Коломан IV.

Према томе, млађи краљеви су могли ратовати и склапати мир, одржавати сопствени двор и имати одвојену организацију двора и судски апарат. За разлику од краљевских принчева (*dux*), који су били само савладари и помоћници краља, институција *rex iuniora* довела је до потпуне поделе краљевске власти. Територија којом је он владао у повељама означана је као посебно краљевство (*regnum*), чему очигледно сведочи пример Славоније. Пошто су старији и млађи краљеви били потпуно независни на својим територијама, они су гарантовали међусобно немешање у унутрашње ствари, да неће отимати и преузимати поданике једни другима, конфисковати им имовину, да неће склапати савезе са страним владарима, него ће се међусобно помагати у случају рата те да ће у случају сукоба између поданика двојице краљева формирати међусобну комисију ради решавања кризе.

Установа млађег краљевства слабила је централну краљевску власт и омогућавала јачање племства, које је не само добијало престижне титуле на два трона него је уз престижне титуле стицало и нове земљишне поседе.

Српски извори не пружају доказе да је краљ Урош свом сину дао било коју територију над којом би Драгутин могао самостално да врши своју власт, а још мање доказа постоји за тврдњу да је српски млади краљ поседовао овлашћења каква је имао мађарски *rex iunior*. Драгутин је заиста захтевао од оца да му одреди део земље „где би живео одвојено”, али је Урош то одбио, па је на Гатачком пољу дошло до оружаног сукоба.

На Драгутиновој страни су ратовали мађарски и кумански војници, што показује да је на српског краља сигурно утицао угарски краљевски двор. Вероватним се чини да су се Урош и Бела IV договорили о некаквом начину поделе власти између српског краља и његовог сина, сходно деоби власти према принципу мађарског млађег краљевства, али да Урош то није желео да спроведе. На основу тога, професор Шаркић логично расуђује да је преузимање институције *rex iuniora* било резултат притиска и да није оживотворено на начин који је био уобичајен у мађарском правном систему. Та институција није била израз српске правне традиције него тадашњих спољнополитичких околности.⁴³ Он јесте извориште имао у мађарском систему наслеђивања, али је у делокругу овлашћења и другим елементима попримио специфично српски карактер. Развој установе младог краљевства као искључиво српске институције, уведене у земљи вољом владара и уз сагласност господара, може се пратити тек од времена краља Милутина и његовог сина Стефана Дечанског, али се његов правни статус у Србији ипак знатно разликовао од положаја који је имао у Угарској.⁴⁴

43 Андрија II у повељи из 1220. себе назива „Dei gracia Hungarie, Croacie, Dalmacie, Rame, Servie Lodomerieque illustrissimi regis Andree filius, rex”. Вид. I. Szentpétery, I. Borsa (szerk.), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I–II, Budapest 1923–1987, 219.

44 S. Šarkić, 42.

7. ЗАКЉУЧАК

Мађарска правна историја прихвата да постоји неоспоран утицај словенског права на националну правну традицију. С друге стране, у српској историографији је углавном прихваћено стајалиште да је установа младог краља (у мађарској правној историји „млађег краља”) преузета из мађарске правне традиције.

Вероватно је да су политички разлози (пансловенска, југословенска идеја, сламање мађарског устанка из 1848/49. уз помоћ руске војске, односно Тријанонски мировни споразум) у значајној мери утицали на то да се словенско право истраживало само спорадично. На мађарским правним факултетима је, сем неких покушаја у XIX веку, тек последњих двадесетак година почело презентовање тог сегмента проучавања правне историје. Тако је правним историчарима постало познато и име Теодора Тарановског јер је он као аутор неизоставан у истраживању словенског, а посебно српског права.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Antal Tamás, *Hundred Years of Public Law Hungary (1890-1990): Studies on the modern Hungarian constitution and legal history*, Agapé Kiadó, Novi Sad 2012.
- Милош Благојевић, „Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша”, *Зборник радова Византиолошког инстџиџуџа* 21/1982, 183–212.
- Dalibor Čepulo, „Hrvatska pravna povijest i nastava pravne povijesti na Pravnom fakultetu u Zagrebu od 1776. do danas”, *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu* 5–6/2013, 885–920.
- István Gál, „Anton Straka, József Attila csehszlovák diplomata-barátja”, *Filológiai Közlöny* 1–2/1964, X. évf., Budapest.
- Laszlo Heka, *A szlav nepek joga*, Polay Elemer Alapitvany, Szeged 2006.
- Ernst Heyman, *Das ungarische Privatrecht und der Rechtsausgleich mit Ungarn*, Tübingen 1917.
- Милка Ивковић, „Установа 'младог краља' у средњовековној Србији”, *Истџориџски ила-сник* 3–4/1957, 59–80.
- Constantin Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien: Studien zur Kulturgeschichte des 13–15. Jahrhunderts*, 4. Teil, Alfred Hölder, Wien 1919.
- Константин Јиречек, *Истџориџа Срба*, II том, Београд 1978.
- Karel Kadlec, „Stefana Verbecija Tripartitum. (Tripartitum Opus Juris Consuetudinarii Regni Hungariae)”, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, Prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku, Knjiga V, Srpska kraljevska akademija Beograd, štampano u štampariji Češke Politike u Pragu 1909.
- Karel Kadlec, *Verböczyovo Tripartitum a soukromé právo uherské i chorvatské šlechty v něm obsažené*, Rozpravy České Akademie čisare Františka Josefa, Roč. X. Tř. 1. Čis. 3. V, Praze 1902.
- Karel Kadlec, *Introduction a l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples Slaves*, Collection des manuels publié par l'Institut d'Etudes Slaves, III, Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris 1933.
- Никола Крстић, „Разматраџија о Душановом законикџу”, *Гласник ДСС* 6/1854, 112–121.

- Никола Крстић, „Разматранија о старим српским правима II”, *Glasnik Srbske slovesnosii* 7/1855, 22–85.
- Mihajlo Lanović, *Privatno pravo Tripartita*, Zagreb 1929.
- Wacław Maciejowsky, *Historya prawodawst s owianskich*, Warszawa 1834.
- Зоран С. Мирковић, *Српска правна историја*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017.
- Antal Murarik, „Szláv és magyar jogtörténet. Rauscher Rudolf 'Několik úvah o programu a cílech slovanských právních dějin' (Pozsony 1934.) c. művének bírálata”, *Különlenyomat a Századok* 1937. január-márciusi számából, *Egyetemi Nyomda*, Budapest 1937.
- Стојан Новаковић, *Слѡара српска војска*, Београд 1893.
- Ivan(uš) Pergošić, *Decretum 1574. Hrvatski kajkavski editio princepst*, ur. Zvonimir Bartolić, Tomo Blažeka, Matica hrvatska, Zrinski, Čakovec 2003.
- Rudolf Rauscher, *Několik úvah o programu a cílech slovanských právních dějin současně kritika díla Theodora Saturníka „O právu soukromém u Slovanů v dobách starších”*, Nákladem Právnické fakulty University Komenského v Bratislavě, 1934.
- Rudolf Rauscher: *Několik úvah o programu a cílech slovanských právních dějin: současně kritika díla prof. Dr. Theodora Saturníka / Some reflections on the program and objectives of Slavic legal history: while criticism of the work of prof. Dr. Theodore Saturník*, приступљено 20. маја 2025.
- Александар Соловјев, *Законик цара Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980.
- István Stipta, *Dejiny súdnej moci v Uhorsku do roku 1918*, Spoločna edícia Katedry štátu a práva Univerzity Pavla Jozefa Šafarika a Katedry právnych dejín Univerzity v Miskolci 1. Ladislav Szeles – Nica, Košice 2004.
- István Stipta, „Kísérlet a jogtörténeti szlavisztika hazai meghonosítására: Murarik Antal”, *FORVM Acta Juridica et Politica* VII, 2/2017, 69–82, Szeged.
- István Stipta, *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*, A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 57 (Sorozatszerkesztő: Balogh Elemér), Pólay Elemér Alapítvány, Szeged 2015.
- Ђорђе Степић, „Срђан Шаркић, History of Serbian Mediaeval Law, Brill, Leiden 2023, 616”, *Vesnik pravne istorije/Herald of Legal History* V, 2/2024.
- Imre Szentpétery, Borsa Iván (szerk.), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I–II, Budapest 1923–1987.
- Srđan Šarkić, „Szerbia és Jugoszlávia joghistóriájának története a 19. századtól napjainkig”, *Jogtörténeti Szemle* 1/2009, 27–32. https://epa.oszk.hu/04100/04139/00032/pdf/EPA04139_jogtorteneti_szemle_2009_01_27-32.pdf, приступљено 12. јануара 2022.
- Srđan Šarkić, „A nemesség helyzete a középkori szerb jogban”, *Jogtörténeti Szemle* 4/2006, 13–32. https://real-j.mtak.hu/16523/8/EPA04139_jogtorteneti_szemle_2006_04.pdf
- Srđan Šarkić, „Rex iunior – egy magyar intézmény a középkori szerb jogban...”, *Jogtörténeti Szemle* 1/2008. https://epa.oszk.hu/04100/04139/00028/pdf/EPA04139_jogtorteneti_szemle_2008_01.pdf
- Теодор Тарановски, *Увод у историју словенских права*, Београд 1923.
- Теодор Тарановски, *Душанов законик и Душаново царство*, Нови Сад 1926.
- Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави I–IV том*, Београд 1931–1935.
- Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској Србији*, Београд 1996.

Attila Zsoldos, „István ifjabb király és Erdély (Adatok az 1264–1265. évi belháború kezdetének meghatározásához)”, *Erdélyi Múzeum* 67, 3–4/2005. <https://epa.oszk.hu/00900/00979/00307/pdf/003.pdf>, приступљено 2. маја 2025.

Attila Zsoldos, *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*, História Könyvtár, Budapest 2007.

Werbőczy István *Hármaskönyve. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen*, Magyar Tudományos Akadémia, Harmadik kiadás, Budapest 1894.

László Heka

Retired Associate Professor,

Institute of Comparative Law and Legal Theory

University of Szeged Faculty of Law

SLAVIC LAW AND HUNGARIAN LEGAL HISTORY – FROM THE CONTRIBUTIONS OF TEODOR TARANOVSKY TO THE PRESENT

Summary

Hungarian legal history accepts that there is an undeniable influence of Slavic law on the national legal tradition. On the other hand, in Serbian historiography, the generally accepted view is that the institution of the young king (in Hungarian legal history, the "younger king") was taken over from the Hungarian legal tradition.

Probably, political reasons (the Pan-Slavic, Yugoslav idea, the crushing of the Hungarian uprising of 1848/49 with the help of the Russian army, i.e. the Trianon Peace Treaty) significantly influenced the fact that Slavic law was studied only sporadically. Apart from some attempts in the 19th century, Hungarian law faculties have only begun to present this segment of the study of legal history in the last twenty years. Thus, the name of Teodor Taranovski became known to legal historians, because as an author he is indispensable in terms of research into Slavic and especially Serbian law.

Key words: *Slavic peoples in Hungary. – Pan-Slavic and Yugoslav movement in the Kingdom of Hungary. – Slavic law in the curricula of Hungarian universities. – Teodor Taranovski as the founder of Serbian legal history.*

Piotr Szymaniec*

TEODOR TARANOVSKY AND POLISH LEGAL HISTORIANS

*The first part of the article is devoted to the analysis of the connections between the Russian-Serbian scholar Teodor Taranovsky and Polish lawyers. Taranovsky was well-known among Polish historians of law in the interwar period. He maintained special contacts with the Lviv professor Przemysław Dąbkowski. It was at Dąbkowski's invitation that Taranovsky wrote and published in Polish a larger work, *Historja ustroju państwowego* ('History of the State System'), which was intended as the first part of the monograph *Historja prawa rosyjskiego* ('History of Russian law'). The second part of the article concerns the reception of Taranovsky's views – and especially his idea of "the return to Maciejowski" – by Polish legal historians.*

Key words: *Teodor Taranovsky, Polish legal historians, Wacław Aleksander Maciejowski.*

1. INTRODUCTION

Born in Płońsk, not far from Warsaw, Teodor Taranovsky (1875–1936) was well-known in the circles of Polish historians of law in the interwar period. The first part of the article concerns Taranovsky's connections with Polish legal historians of the interwar period, including both scholars of his generation and younger ones who in some way drew on his work. Because Taranovsky's mother was Polish and he received much of his education in Poland, he was very familiar with Polish culture and history, which undoubtedly facilitated his contacts with Polish scholars. Moreover, Taranovsky shared a similar cultural background to the younger Russian-Serbian legal historian Alexander Soloviev (1890–1971), who was born in Kalisz, educated in Warsaw, and, already a renowned legal historian in Yugoslavia, visited the University of Lviv (1936–1939) and published there.¹ The second part of the

* Dr. habil. in law, professor at the Angelus Silesius University of Applied Sciences in Wałbrzych (Poland); ORCID: 0000-0002-5415-9215; pszymaniec@ans.edu.pl; p.szymaniec123@gmail.com.

1 Cf. P. Szymaniec, "The Polish research on the Serbian legal history before Soloviev", in: S. C. Мирковић, Нина Кршљанин (eds.), *125 година од рођења Александра Васиљевића Соловјева*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2016, 245–259.

article will present the reception of Taranovsky's concepts in Polish legal history in the second half of the 20th century. I will show that Taranovsky's research approach did not find many followers among Polish legal historians.

2. TARANOVSKY AND POLISH LEGAL HISTORIANS

Teodor Taranovsky maintained special contacts with the Lviv professor Przemysław Dąbkowski (1877–1950), who edited the journal *"Pamiętnik Historyczno-Prawny"*. Dąbkowski dealt mainly with the history of Polish and German law in the Middle Ages, with particular emphasis on private law. In this respect, it is worth mentioning Dąbkowski's works in particular: *Rękojemstwo w polskim prawie średniowiecznym* ('Surety in Medieval Polish Law,' 1906, habilitation thesis) and *Prawo zastawu w zwierciadłach saskim, szwabskim i niemieckim* ('Pledge Law in Saxon, Swabian and German Mirrors,' 1913). His oeuvre mainly includes works on old private law. The scholar's opus magnum is the two-volume monograph *Prawo prywatne polskie* ('Polish private law,' 1910–1911). On the one hand, Dąbkowski declared that research on the history of Polish law should be cleansed of the influence of Roman law, but on the other hand, in his most important work, he adopted the division of content known from the *Institutions* of Emperor Justinian – into parts devoted to persons, things and legal relations.² Dąbkowski also published a textbook on the history of law in Western Europe (1929). By the end of the 1920s, Dąbkowski's achievements numbered over 230 different works. His international standing is evidenced by the fact that in 1933, he received an honorary doctorate from the University of Bratislava. After World War II, Dąbkowski remained in Lviv and died there.

It was at Dąbkowski's invitation that Taranovsky wrote a larger work, *Historja ustroju państwowego* ('History of the state system'), which was intended as part of the monograph *Historja prawa rosyjskiego* ('History of Russian law') and was published as a separate issue of the *"Pamiętnik Historyczno-Prawny"* ('Historico-Legal Diary') in 1928 (Lviv 1928, pp. 152).³ In this work, Taranovsky divided the history of Russian law into four periods: the first encompassed the development of petty principalities and lasted from 862 to the mid-13th century. The next period, which the scholar called the "patrimonial-feudal" period, was characterized by regional fragmentation and subordination to the Tatars. The third period was the time of the "monarchical estate state" (16th and 17th centuries), and the last, which Taranovsky called "the period of absolute bureaucratic monarchy," lasted through the 18th and 19th centuries. The second, unpublished part of the mono-

2 J. Matuszewski, "Przemysław Dąbkowski na to nie zasłużył. O książce Romana Nowackiego pt. *Przemysław Dąbkowski (1877–1950). Profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza, Opole 2002*, ss. 320", *Czasopismo Prawno-Historyczne* vol. LVII, 1/2005, 387. Cf. L. Pauli, "W setną rocznicę urodzin Przemysława Dąbkowskiego", *Czasopismo Prawno-Historyczne* vol. XXX, 2/1978, 187–201.

3 T. Taranowski, *Historja prawa rosyjskiego. Część 1. Historja ustroju państwowego*, Redakcja „Pamiętnika Historyczno-Prawnego”, Lwów (Lviv) 1928, pp. 152.

graph was intended to cover the history of Russian judicial law. This book is still cited by Polish legal historians.

Taranovsky also published reviews of the latest monographs and larger articles on the history of law of the Southern Slavs in the "Pamiętnik Historyczno-Prawny". Earlier, in 1921, Taranovsky's article on Ignacy Benedykt Rakowiecki (1783–1839) was published in Kraków.⁴ Rakowiecki prepared and published in 1820 a translation of the oldest collection of laws of Kievan Rus – "Ruska Pravda", and was also the first to present postulates for a comparative study of the law of ancient Slavs. Rakowiecki agreed with the view prevailing at that time that the original political system of the Slavs was democratic ("gminowładztwo"). He repeated the view of Johann Gottfried Herder about the peaceful nature of Slavic tribes. He also claimed that the Slavs had written laws.⁵ It is worth noting that Rakowiecki believed that the history of Slavic law was to be part of a broader discipline, which he called "the universal history of legislation and the progress of human reason".

Already in Yugoslavia, Taranovsky wrote two works on the history of Polish law in the 17th century. After Taranovsky's death, Wojciech Hejnosz (1895–1976) – then an associate professor at the University of Lviv and, after the war, a professor at the Nicolaus Copernicus University in Toruń – published a memoir about this scholar, which he titled significantly: „Ś.p. prof. Teodor Taranowski a Polska” ('The Late Prof. Teodor Taranowski and Poland').⁶ In this memoir, Hejnosz emphasized

4 T. Taranowski, "Z powodu setnej rocznicy dzieła I. B. Rakowieckiego, jako pierwszej pracy na polu historii porównawczej prawodawstw słowiańskich (1820–1920)" ("On the occasion of the hundredth anniversary of the work of I. B. Rakowiecki, as the first work in the field of comparative history of Slavic legislation (1820–1920)", *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne* vol. XIX, 5–6/1921, 173–184.

5 It is worth quoting a fragment: "Considering closely the civil status of the ancient Slavs, contrary to the claims of some Writers who were not friendly to them, we find indisputable evidence that our ancestors from time immemorial had laws written in their own language, as well as holy books obeying the commandments of their gods; regulations for their supplications, facilitating all activities at national assemblies during Sejms and Vetos held in Continents and Castles" ("Zastanawiając się ściśle nad cywilnym dawnym Słowian stanem, wbrew twierdzeniu niektórych mniéy przyjaznych im Pisarzy, znajdujemy niezaprzeczone dowody, iż przodkowie nasi od niepamiętnych czasów mieli w swym języku pisane prawa, oraz księgi święte obeymujące przykazania swych bogów; przepisy błagania onych, ułatwiania wszelkich czynności na zgromadzeniach narodowych w czasie Seymów i Wetów w Kontynach i Grodach odbywanych"): I.B. Rakowiecki, *O stanie cywilnym dawnym Słowian. Rzecz czytana na publiczném posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk dnia 3 Maia 1820 roku*, Warszawa 1820, 14. Cf. also: A.F. Grabski, "Metoda porównawcza w badaniach historyczno-prawnych Ignacego Benedykta Rakowieckiego", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-Społeczne* 8/1958, 67–78. Commenting on this view, it should be stated that Rakowiecki relied largely on the so-called Queen's Court Manuscript (*Rukopis královédvorský*), which later turned out to be a hoax perpetrated by the Czech "nation awakener" Václav Hanka (1791–1861). The authenticity of this manuscript was questioned as early as the late 1850s. Cf. A. Spyra, "The Legal Dispute between Václav Hanka and David Kuh in the Light of Actions Taken by the Austrian Police Against the Revivalists of the Czech Nation", *Folia Historica Cracoviensia*, Vol. 25, 1/2019, 131–149.

6 W. Hejnosz, *Ś.p. prof. Teodor Taranowski a Polska. Nowsze poglądy na genezę poddaństwa w Rosji. Osobne odbicie z „Przewodnika Historyczno-Prawnego”, rocznik V, Lwów (Lviv) 1937.*

Taranovsky's connections with the Polish scientific community and, more broadly, with Polish culture. He pointed out that Taranovsky referred in his works to the achievements of Polish scholars – the aforementioned Rakowiecki, the outstanding Lviv historian of law, Oswald Balzer (1858–1933), and especially Wacław Aleksander Maciejowski (1792–1883). Hejnosz quite plausibly called Taranovsky not only a defender but also a "follower" of Maciejowski.⁷

Maciejowski was a scholar of considerable international fame. His *opus magnum*, *Historia ustawodawstw słowiańskich* ('The History of Slavic legislations', first edition in four volumes – from 1832 to 1835; second edition in six volumes – 1856–1865) was intended to give the picture of the comparative history of all-Slavic laws. In 1858, he became a corresponding member of Društvo Srbske Slovesnosti in Belgrade. In Maciejowski's works, the Slavophilism is very visible, and this Slavophilism gradually evolved into a Pan-Slavist view, for which he was criticized by some Polish scholars.⁸ Maciejowski presented the position that the laws of all Slavic nations were in fact of "one character". Maciejowski saw his research task in revealing this unity. He sometimes treated Slavdom as one nationality. In his view, these laws could be divided into two main groups: the laws of the "pre-Carpathian" Slavs and the laws of "post-Carpathian" Slavs.⁹ Maciejowski studied in Göttingen with the co-creators of the German historical school, Gustav Hugo (1764–1844) and Karl Friedrich Eichhorn (1781–1854). Later, he was influenced by Eduard Gans (1797–1839), with whom he stayed in contact, and he began to move away from methodological assumptions of the historical school. Under the influence of Gans he started thinking about works of a synthetic and legal-comparative character. Since Gans was indisputably one of the most brilliant disciples of Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Theodore Taranovsky, who wrote much about Maciejowski¹⁰ strongly emphasized the position that Maciejowski was influenced by G.W.F. Hegel's philosophy. Historian of ideas Ryszard Walicki accepted the interpretation emphasizing the influence of Hegelianism on Maciejowski and emphasized the Hegelian category of "Zeitgeist" ("the spirit of the time") as the key concept to understanding Maciejowski's position.¹¹ This view was challenged by an eminent legal historian Juliusz Bardach (1914–2010), who saw Hegel's influence on Maciejowski as only superficial.¹²

7 *Ibid.*, 4.

8 It is worth emphasizing that in the 1870s, Maciejowski distanced himself from the Panslavist position. Cf. J. Bardach, *Wacław Aleksander Maciejowski i jego współcześni*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, 248.

9 W.A. Maciejowski, "Uwagi", in: A. Kucharski, *Najdawniejsze pomniki prawodawstwa słowiańskiego*, Warszawa 1838, 477–478; W.A. Maciejowski, *Historia prawodawstw słowiańskich*, Vol. I, Drukarnia Rządowa, Warszawa 1856, Vol. I, 2–4.

10 In Taranovsky's book *Uvod u istoriju slovenskikh prava* (2nd edition. Beograd 1933) Maciejowski's achievements were presented in a separate chapter.

11 R. Walicki, "Wacław Maciejowski i Zorian Dołęga Chodakowski. Studium z dziejów słowianofilstwa polskiego", *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* vol. 13/1967, 297.

12 Bardach, (1971), 302. Cf. J. Kapuścik, W. A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie”: między bibliografią a historią literatury, "Książka i Wiedza", Warszawa 1985, 35–39, 169–178.

Among Polish legal historians of the interwar period there were two who were concerned with the legal history of South Slavs. These scholars were Władysław Namysłowski (1889–1957) and Stanisław Borowski (1903–1945). In the final period of the Austro-Hungarian Monarchy Namysłowski who was educated in Kraków served as a judge and deputy prosecutor in Bosnia and Herzegovina. After Poland regained independence, he worked in the consular service and between 1919 and 1922 he was posted in Belgrade. Namysłowski dealt with numerous issues in his scholarly work, such as consular law, communication law, general international law and the history of law. His output encompasses 120 published works. However, South Slavs' legal history occupied a special place in Namysłowski's *œuvre*.¹³ In 1936 he obtained his habilitation in the legal history at the Faculty of Law of the University in Lwów. After World War II Namysłowski served as a professor at the universities in Toruń and Poznań.¹⁴ Namysłowski, when exploring the history of southern Slavs' law, developed the so-called chronological-dynamic method, emphasizing the development of legal institutions against the background of the changes of political institutions.¹⁵ Namysłowski based his analysis on the comparative method and searched for the common features of the laws of the Slav peoples or nations. Namysłowski was certainly familiar with Taranovsky's works, but interestingly, they had little influence on his own work. He also quoted Taranovsky not very often. Taranovsky, on the other hand, frequently reviewed Namysłowski's works and disputed many of their findings. In his discussion of Namysłowski's work, "An Outline of Serbian Property Law in the Middle Ages" (Lviv, 1926), Taranovsky stated that while Namysłowski did not directly address Taranovsky's critical remarks, he did take many of them into account and did not repeat the errors that had appeared in his earlier works. However, he continued to criticize Namysłowski for completely ignoring the sources on old Rus' law (Taranovsky considered them as comparative material) and for completely failing to utilize Russian-language literature, even that which pertained to ancient Serbian law.¹⁶ Taranovsky made a similar objection to Namysłowski's work *Serbskie prawo sądowe w wiekach średnich* ("Serbian judicial law in the Middle Ages", 1926), although he assessed the work itself quite positively, praising Namysłowski's approach to the evolution of Serbian medieval judicial law.¹⁷

13 Among his works, the following one was of special importance: "Wege der Rezeption des byzantinischen Recht im Mittelalterlichen Serbien", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Band II, Heft 2/1926, 139–152. Taranovsky, usually critical of Namysłowski's work, assessed this article positively. Cf. T. Taranowski, "Historja prawa południowo-słowiańskiego (najnowsze publikacje)", *Pamiętnik Historyczno-Prawny*, vol. III, 5/1927, 355–357.

14 W. Szyszkowski, Z. Zdrójkowski, "Namysłowski Władysław Wiktor", in *Polski Słownik Biograficzny. Volume XVIII. Morsztyn Zbigniew – Niemirycz Teodor*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, 510–511.

15 *Ibid.*, 511. Cf. W. Namysłowski, *Serbskie prawo sądowe w wiekach średnich*, Redakcja "Pamiętnika Historyczno-Prawnego", Lwów 1926, 3.

16 Taranowski, (1927), 349–354. Cf. W. Namysłowski, "Zarys serbskiego prawa majątkowego w wiekach średnich", *Pamiętnik Historyczno-Prawny* vol. 1, 2/1925, 19–67.

17 Taranowski, (1927), 357–361.

Borowski, in turn, was deeply influenced both by the work and person of Taranovsky. He graduated from law studies at the Warsaw University in 1925. Then he went on a scholarship to Prague where he studied with Karel Kadlec (1865–1928)¹⁸ and Jan Kapras (1880–1947). In his PhD dissertation, prepared in 1926 under the supervision of Józef Rafacz (1890–1944),¹⁹ he dealt with medieval Polish judicial law. The scholars who most influenced Borowski's methodological attitude were Rafacz, Władysław Smoleński (1851–1926; who was specializing mainly in social history of the modern period) and Marcei Handelsman (1882–1945; a scholar with very broad horizons, in whose research a special place was occupied by the issues of medieval criminal law and the political history of the late 18th and 19th centuries). Borowski took from Karel Kadlec the historical-comparative method based on philological analysis. Under the influence of Kadlec, Borowski dealt also with issues of the impact of Slavic law on the Hungarian and Romanian laws.²⁰ In 1929–1930 Borowski was on scholarships in Belgrade, Zagreb and Sofia.²¹ In the preface to his work, *Średniowieczny sąd senjorów miasta Gradcu koło Zagrzebia (Studjum z dziejów chorwackiego prawa miejskiego)* ("The Medieval Court of the Seniors of Gradac near Zagreb (A Study of the History of Croatian Municipal Law)"), Borowski, citing a number of works by Teodor Taranovsky as an example of the correct approach to the history of South Slavic law,²² noted that: "Wacław Aleksander Maciejowski's attempt has irrefutably demonstrated the necessity of undertaking comparative research on the history of Slavic legislation. However, achieving this goal will not be possible until prior studies of the legislation of the individual countries that make up the Slavic lands are conducted. This research method has long been recognized by Polish, Russian, and Czech scholarship. This path is also currently followed by the historical and legal literature of the South Slavs."²³ In the

18 Kadlec focused on the philological method in his works. Cf. O. Balzer, *Pamięci Mażuranića i Kadleca. Odbitka z „Ruchu Słowiańskiego”*. Zesz[yt] 5, Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów 1929, 6–12.

19 Rafacz specializes in the history of Polish judicial law. His output encompasses two areas of research: early Polish judicial law and the legal status and situation of peasants in Polish lands. During the interwar period, Rafacz served several times as dean and vice-dean of the Faculty of Law at the University of Warsaw. During World War II, Polish higher education was not permitted to operate openly. From 1941 – when the previous dean, economist and lawyer Roman Rybarski, was arrested by Germans – Rafacz served as dean of the Faculty of Law at the secretly operating University of Warsaw. It is worth noting that, in recognition of his academic achievements, after the outbreak of war, Rafacz received passports for himself and his family from the Yugoslav embassy. However, he declined the opportunity to travel to Yugoslavia. He perished during the Warsaw Uprising in August 1944. Cf. S. Grodziski, J. Malec, "Józef Rafacz 1890–1944", in P. Salwa, A.K. Wróblewski (eds.), *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945. M–Ż*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, 158–167.

20 Z. Zdrójkowski, "Stanisław Borowski. Historyk prawodawstw Słowiańskich (1903–1945) (Materiały biograficzne)", *Czasopismo Prawno-Historyczne* vol. V/1953, 249, 251–252.

21 In Sofia he met such scholars as N. P. Blagoiev, Vladislav Alexiev and Stefan Bobčev.

22 He mentioned, e.g., the following paper: Taranowski, (1927), 325–408.

23 S. Borowski, *Średniowieczny sąd senjorów miasta Gradcu koło Zagrzebia (studium z dziejów chorwackiego prawa miejskiego)*, Seminarium Dawnego Polskiego Prawa Sądowego i Historji Ustroju Dawnej Polski Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1932, 3.

preface, the author also pointed to the importance of the substantive assistance provided by his mentor, Professor Rafacz, as well as the help of representatives of the Yugoslav academia, whom he encountered during his scholarship in Belgrade and Zagreb in the academic year 1929/1930. He particularly emphasized the influence of Taranovsky.²⁴ Borowski also translated the code (*zakonik*) of Tsar Stefan Dušan from 1349 and 1354.²⁵

After returning to Poland, he prepared habilitation thesis *Ściganie przestępstw z urzędu w średniowiecznym prawie polskim* ('Prosecution *ex officio* in medieval Polish law', 1934).²⁶ In 1935, he came once again to Yugoslavia to take part in the Seventh Congress of Yugoslavian Lawyers during which he delivered a lecture in the Serbian language. His next visits to Yugoslavia took place in 1937 and 1938. In September 1939, he was to be appointed professor of the chair of Slavic laws. However, the outbreak of World War II prevented him from starting his lectures. The experiences during World War II caused his nervous breakdown, and he died prematurely just after the end of the war, on July 21, 1945.²⁷ In the last years of his life, Borowski worked on the biography of Wacław Aleksander Maciejowski, but he completed only a list of sources on Maciejowski.²⁸

Borowski saw two main objectives of the studies on Slavic laws. The first objective was to show the evolution of the law of a particular Slavic nation in a proper light. The second was to reveal the initial ancient Slavic law, which was a common "root" of the laws of individual Slavic nations.²⁹ It must be said that the reconstruction of the initial Slavic law was also the aim that prof. Oswald Balzer (1858–1933) of the University of Lwów, the unquestioned doyen of Polish legal historians, put before the scholars dealing with the legal history of Slavs.³⁰ Balzer pointed out that it can be achieved by using two methods of research: the comparative method and the method of backward reasoning.³¹ In Borowski's eyes, Montenegro was the

24 Apart from him, Borowski also mentioned professors: Alexander Soloviev, S. Stanojević, M. Šišić, M. Kostrenčić, J. Benešić, D. Popović, as well as doc. D. Radojčić and Radmila Petrović-Radojčić (who died in 1932). Cf. Borowski, (1932), 4.

25 S. Borowski, *Materiały do ćwiczeń seminaryjnych z historii prawodawstw słowiańskich. I. Statuty cara Stefana Duszana z lat 1349 i 1354*, Seminarium Dawnego Polskiego Prawa Sądowego i Historji Ustroju Dawnej Polski Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1935, pp. 84. The author acknowledged the assistance of Alexander Soloviev in the work on this edition.

26 Zdrójkowski, (1953), 249.

27 *Ibid.*, 249–251.

28 Cf. S. Borowski, *Maciejowskiana. Materiały do biografii Wacława Aleksandra Maciejowskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wrocław 1959, pp. 109. Cf. W. Hejnosz, "Maciejowskiana" zebrane przez śp. Stanisława Borowskiego", *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego* 5/1950, 124–125.

29 Zdrójkowski, (1953), 252.

30 Oswald Balzer, an eminent professor at the University in Lwów, was undoubtedly one of the foremost Polish legal scholars and historians of that period.

31 O. Balzer, "Historia porównawcza praw słowiańskich. Główne kierunki rozwoju nauki i jej istotne zadanie", in: O. Balzer (ed.), *Studia nad historią prawa polskiego*, Vol. I, Drukarnia Wł. Łozińskiego, Lwów 1900, 362–364. On Balzer, cf. R. Nowacki, *Oswald Balzer (1858–1933)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 1998, 61 ff.

only South-Slavic country that had not been occupied by Turkey. Therefore, he expected to find many relics of the ancient Slavic law in Montenegrin law.³² Searching for these relics, Borowski dealt with Montenegrin codifications of 1798 and 1833 (which, however, were not implemented). The Polish scholar also studied the Code prepared by Valtazar Bogišić (in force from 1888) and the impact of customary law on the concepts of Bogišić.³³ Borowski's premature death prevented him from completing his research on the original law of the southern Slavs.

3. RECEPTION OF TARANOVSKY'S WORK AMONG POLISH LEGAL HISTORIANS

Taranovsky put forward the postulate of a "return to Maciejowski", i.e. a return to the episodic approach postulated much earlier by Maciejowski and consisting in an attempt to reconstruct the old law of the entire Slavic lands (before the adoption of Christianity). This postulate was accepted in principle by Jan Adamus (1896–1962), a student of Dąbkowski, and after World War II, a professor at the University of Łódź. Adamus published important works on medieval and early modern Lithuanian law, and after World War II, he dealt with the issues of the Piast state in Polish lands. He questioned the concept of the monarchy of the first Piast rulers as a patrimonial state presented by Oswald Balzer, and at the same time, the absolute nature of this monarchy.³⁴ It must be acknowledged that Adamus's legacy is now somewhat forgotten. Interestingly, Adamus rejected Maciejowski's research approach and many of his detailed findings: "This scholar combined extensive knowledge with risky and poorly substantiated hypotheses driven by preconceived prejudices". He added, however: "This, of course, does not exclude Maciejowski's contribution to Slavic historical and legal research; a call has even been recently put forward (by T. Taranovsky) to return to Maciejowski in these studies".³⁵

32 Cf. Zdrójkowski, (1953), 252–253. At the beginning of the twentieth century Oswald Balzer commented critically – and probably rightly – on the views that the relics of the initial Slavic law survived to the greatest extent in the law of a certain Slavic nation: "And if ... frequently met already with claims that some national laws (e.g. according to Maciejowski Polish law, according to Ivanishev [Mycola Dmitrovich Ivanishev, 1811–1874] Czech law, according to some Russian scholars – the Ruthenian law) maintained, among the all Slavic laws, the original pre-Slavic shapes in its purest form, we see how precocious are those claims and how long it will take before they will be justified in a scientific manner": Balzer, (1900), 364–365.

33 Teodor Taranovsky wrote that Bogišić's aim was to stabilize and preserve in the slightly changed shape the folk law of Montenegro and therefore he prepared a codification; cf. T. Taranovsky, "Valtazar Bogišić (1834–1908), Povodom stogodišnjice njegovog rođenja in memoriam," *Arhiv za pravne i društvene nauke*, no. 6/ 1936, 453; quoted in: N. Kršljanin, "On the scientific elaboration of the history of Slavic law' – now and then", *Annals FLB – Belgrade Law Review* vol. LIX, 3/2011, 251.

34 Cf. J. Matuszewski, "Jana Adamusa droga ku naukowemu niebytowi", *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, vol. XVII/ 2014, 271–286.

35 J. Adamus, "Polska tradycja prawna. Próba rozważań milleniovych", *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* vol. XII/ 2009, 1. This article was written in the early 1960s, but was published almost half a century after the author's sudden death.

Juliusz Bardach, who was undoubtedly one of the most outstanding Polish historians of law after World War I, presented a detailed analysis of Taranovsky's views in 1963, and he criticized these views quite sharply.³⁶ Bardach was one of the most versatile Polish historians of law. In the 1950s, he was influenced by Marxism, from which he later departed. He was involved, among other things, in the study of old Lithuanian law.³⁷ From the point of view of the subject taken up here, it is also significant that he wrote a monograph on Waław Aleksander Niemojowski (1971).³⁸ Bardach's textbooks on the history of the Polish state and law are still used in law faculties in Poland.

Bardach called Taranovsky's approach "neo-romantic" and considered it to be in many respects similar to the views of Oswald Balzer and Karel Kadlec. Kadlec believed that the judicial law of the Slavic peoples was characterized by a far-reaching similarity both in the first period of the functioning of Slavic law, until the 10th century, and later. This meant that its institutions could be easily compared in terms of statistics. Balzer believed, somewhat differently, that there was one original, although not very well-formed Slavic law, from which the laws of individual Slavic nations later emerged.³⁹ Balzer claimed that this general Slavic law existed *per analogiam* to the general Slavic language. Therefore, Balzer wanted to reach the "proto-Slavic core" of the legal institutions of the Slavs.⁴⁰ Stanisław Kutrzeba (1876–1946) adopted Balzer's approach. However, he believed that comparative studies could only concern those institutions whose common Slavic origins could be proven. Taranovsky, in turn, believed that it was necessary to present a single, comprehensive picture of the original Slavic law up to the 10th century, and such a picture would be the starting point for research on the development of the law of individual Slavic nations. Taranovsky identified three aims for the comparative history of Slavic law. The first was to reconstruct the oldest Slavic law and understand its development and transformations. The second aim pertains to the study of the legal history of individual Slavic nations, because, as Taranovsky believed, the legal institutions of individual Slavic peoples cannot always be properly explained without reference to the law of other Slavic peoples. Third, Taranovsky viewed the comparative study of Slavic law as an end in itself. Arguing with Balzer, Taranovsky believed that comparative studies of the legal institutions of already formed Slavic nations were necessary. The argument for such an approach was the still persistent similarity of Slavic languages. Taranovsky opposed separate studies of the history of the laws of the Western

36 Cf. J. Bardach, "Historia praw słowiańskich. Przedmiot i metody badawcze", *Kwartalnik Historyczny* vol. LXX, 2/1963, 255–285.

37 On Bardach, cf. E. Dubas-Urwanowicz, "Juliusz Bardach (3 XI 1914–26 I 2010)", *Białostockie Teki Historyczne* vol. 8/2010, 299–301; H. Olszewski, "Wspomnienie o Juliuszu Bardachu (1914–2010)", *Nauka* 1/2010, 159–163.

38 Cf. Bardach, (1971). This monograph has been already quoted in this paper.

39 Bardach, (1963), 264.

40 *Ibid.*, 264–266.

Slavs, Eastern Slavs and Southern Slavs (this position was, in his opinion, expressed by the journal "Slavia Occidentalis" published in Poznań).⁴¹ As Bardach points out, Rudolf Rauscher (1896–1941), who was a professor at the University of Bratislava, argued with Taranovsky, claiming that it is possible to study the history of law in Central Europe, because the legal systems of some Slavic countries were becoming similar to the neighbouring non-Slavic countries.⁴² After World War II, there was a certain return to the concept of studying Slavic law. Ultimately, Bardach formulated the following conclusion: "Research into the field of general Slavic law has not yielded any significant results so far. Both Balzer, Kutrzeba and Taranovsky limited themselves to methodological issues and formulating programs. Kadlec's attempt to give a picture of Proto-Slavic law before the 10th century was limited ... to the Western Slavs, i.e. the area where mutual connections are particularly strong (...)"⁴³ Thus, Bardach believed that the reconstruction of early general Slavic law was an impossible task. It should be emphasized that after Bardach, none of the major Polish legal historians took a more detailed interest in Taranovsky's work.

4. CONCLUSION

Teodor Taranovsky maintained very active contacts with Polish legal historians, especially with the Lviv professor Przemysław Dąbkowski. At Dąbkowski's invitation, in 1928, he published a longer work in Polish on the history of the Russian state system, intended as the first part of a monograph on the history of Russian law. Stanisław Borowski, a Warsaw legal historian who died prematurely and focused on Polish medieval law and the legal history of South Slavs, considered Taranovsky one of his most important teachers. He also criticized many of the findings contained in the works of Władysław Namysłowski. After World War II, one of the most important legal historians of the period, Juliusz Bardach, rejected Taranovsky's program of comparative research on the legal history of Slavic peoples and nations. Bardach considered it impossible to reconstruct the original law of all Slavs. Subsequently, comparative research on the history of Slavic law was not popular among Polish legal historians. The current organization of academia in Poland does not favor such research, as it is time-consuming and does not yield immediate results. Legal historians (and lawyers in general) are required to publish primarily in English and in prestigious international publications. Today, Taranovsky, if he is mentioned at all, is remembered for his 1928 work on the history of Russian statehood.

41 *Ibid.*, 267–268.

42 *Ibid.*, 268–269.

43 *Ibid.*, 279.

BIBLIOGRAPHY

- J. Adamus, "Polska tradycja prawna. Próba rozważań milleniowych", *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* vol. XII/ 2009, 11–42.
- O. Balzer, "Historia porównawcza praw słowiańskich. Główne kierunki rozwoju nauki i jej istotne zadanie", in: O. Balzer (ed.), *Studia nad historią prawa polskiego*, Vol. I, Drukarnia Wł. Łozińskiego, Lwów 1900, 327–388.
- O. Balzer, *Pamięci Mażuranića i Kadleca. Odbitka z „Ruchu Słowiańskiego”*. Zesz[yt] 5, Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów (Lviv) 1929.
- J. Bardach, "Historia praw słowiańskich. Przedmiot i metody badawcze", *Kwartalnik Historyczny* vol. LXX, 2/1963, 255–285.
- J. Bardach, *Wacław Aleksander Maciejowski i jego współcześni*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- S. Borowski, *Maciejowskiana. Materiały do biografii Wacława Aleksandra Maciejowskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wrocław 1959, pp. 109.
- S. Borowski, *Materiały do ćwiczeń seminaryjnych z historii prawodawstw słowiańskich. I. Statuty cara Stefana Duszana z lat 1349 i 1354*, Seminarium Dawnego Polskiego Prawa Sądowego i Historji Ustroju Dawnej Polski Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1935, pp. 84.
- S. Borowski, *Średniowieczny sąd senjorów miasta Gradcu koło Zagrzebia (studium z dziejów chorwackiego prawa miejskiego)*, Seminarium Dawnego Polskiego Prawa Sądowego i Historji Ustroju Dawnej Polski Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1932.
- E. Dubas-Urwanowicz, "Juliusz Bardach (3 XI 1914–26 I 2010)", *Białostockie Teki Historyczne* vol. 8/2010, 299–301.
- A. F. Grabski, "Metoda porównawcza w badaniach historyczno-prawnych Ignacego Benedykta Rakowieckiego", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-Społeczne* 8/1958, 67–78.
- S. Grodziski, J. Malec, "Józef Rafacz 1890–1944," in P. Salwa, A.K. Wróblewski (eds.), *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945. M–Ż*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, 158–167.
- W. Hejnosz, "Maciejowskiana' zebrane przez śp. Stanisława Borowskiego", *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego* 5/1950, 124–125.
- W. Hejnosz, *Ś.p. prof. Teodor Taranowski a Polska. Nowsze poglądy na genezę poddaństwa w Rosji. Osobne odbicie z „Przewodnika Historyczno-Prawnego”, rocznik V*, Lwów (Lviv) 1937.
- J. Kapuścik, W. A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie”: między bibliografią a historią literatury, "Książka i Wiedza", Warszawa 1985.
- N. Kršljanin, "On the scientific elaboration of the history of Slavic law' – now and then", *Annals FLB – Belgrade Law Review* vol. LIX, 3/2011, 249–271.
- W. A. Maciejowski, *Historia prawodawstw słowiańskich*, Vol. I, Drukarnia Rządowa, Warszawa 1856, Vol. I.
- W. A. Maciejowski, "Uwagi", in: A. Kucharski, *Najdawniejsze pomniki prawodawstwa słowiańskiego*, Warszawa 1838, 477–492.
- J. Matuszewski, "Jana Adamusa droga ku naukowemu niebytowi", *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, vol. XVIII/ 2014, 271–286.

- J. Matuszewski, "Przemysław Dąbkowski na to nie zasłużył. O książce Romana Nowackiego pt. Przemysław Dąbkowski (1877–1950). Profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza, Opole 2002, ss. 320", *Czasopismo Prawno-Historyczne* vol. LVII, 1/2005, 379–400.
- W. Namysłowski, *Serbskie prawo sądowe w wiekach średnich*, Redakcja "Pamiętnika Historyczno-Prawnego", Lwów 1926.
- W. Namysłowski, "Wege der Rezeption des byzantinischen Recht im Mittelalterlichen Serbien", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven* Band II, Heft 2/1926, 139–152.
- W. Namysłowski, "Zarys serbskiego prawa majątkowego w wiekach średnich", *Pamiętnik Historyczno-Prawny* vol. 1, 2/1925, 19–67.
- R. Nowacki, *Oswald Balzer (1858–1933)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 1998.
- H. Olszewski, "Wspomnienie o Juliuszu Bardachu (1914–2010)", *Nauka* 1/2010, 159–163.
- L. Pauli, "W setną rocznicę urodzin Przemysława Dąbkowskiego", *Czasopismo Prawno-Historyczne* vol. XXX, 2/1978, 187–201.
- I. B. Rakowiecki, *O stanie cywilnym dawnych Słowian. Rzecz czytana na publiczném posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk dnia 3 Maia 1820 roku*, Warszawa 1820.
- A. Spyra, "The Legal Dispute between Václav Hanka and David Kuh in the Light of Actions Taken by the Austrian Police Against the Revivalists of the Czech Nation", *Folia Historica Cracoviensia*, Vol. 25, 1/2019, 131–149.
- P. Szymaniec, "The Polish research on the Serbian legal history before Soloviev", in: C. Мирковић, Н. Кршљанин (eds.), *125 година од рођења Александра Васиљевића Сољовева*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2016, 245–259.
- W. Szyszkowski, Zdrójkowski Z., "Namysłowski Władysław Wiktor", in *Polski Słownik Biograficzny. Volume XVIII. Morsztyn Zbigniew – Niemirycz Teodor*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, 510–511.
- T. Taranowski, *Historja prawa rosyjskiego. Część 1. Historja ustroju państwowego*, Redakcja „Pamiętnika Historyczno-Prawnego”, Lwów (Lviv) 1928, pp. 152.
- T. Taranowski, "Z powodu setnej rocznicy dzieła I. B. Rakowieckiego, jako pierwszej pracy na polu historii porównawczej prawodawstw słowiańskich (1820–1920)" ("On the occasion of the hundredth anniversary of the work of I. B. Rakowiecki, as the first work in the field of comparative history of Slavic legislation (1820–1920)"), *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne* vol. XIX, 5–6/1921, 173–184.
- R. Walicki, "Wacław Maciejowski i Zorian Dołęga Chodakowski. Studium z dziejów słowianofilstwa polskiego", *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* vol. 13/1967, 272–301.
- Z. Zdrójkowski, "Stanisław Borowski. Historyk prawodawstw Słowiańskich (1903–1945) (Materiały biograficzne)", *Czasopismo Prawno-Historyczne* vol. V/1953, 247–258.

Пјотр Шимањиц
професор Универзитета примењених наука
„Ангелус Силезијус”
у Валбжиху (Пољска)

ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ И ПОЉСКИ ИСТОРИЧАРИ ПРАВА

Сажетак

*Први део чланка посвећен је анализи веза између руско-српској научника Теодора Тарановској и пољских правника. Тарановски је био добро познат међу пољским правним историчарима у међурајном периоду. Одржавао је посебне контакте са лавовским професором Пшемиславом Домбковским. Управо на позив Домбковској Тарановски је написао и објавио на пољском језику обимнији рад *Historja ustroju państwa* („Историја државној уређења”), који је био замишљен као први део монографије *Historja prawa polskiego* („Историја руској права”). Други део чланка односи се на пријем ставова Тарановској – а посебно његове идеје „пољска Махејовском” – код пољских правних историчара.*

Кључне речи: Теодор Тарановски. – Пољски историчари права. – Вацлав Александар Махејовски.

Тамара Илић*

ПРОФ. ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ И ВИЗАНТОЛОГИЈА

У библиографији шtamпaној у Годишњаку Српске краљевске академије број 44 за 1935. годину забележена је већина приказа, белешки и некролоја које је професор Теодор Тарановски посветио византологима и њиховим делима. О везама Тарановској са византолошким светом сведоче и поклоњени сејараши, размењена писма и друи видови међународне сарадње. У раду се описују послови и пријатељски односи које је Т. Тарановски остваривао са византологима Георгијем Осиповићем, Маријом Александровном Андрејевом, Алдом Албертинијем и Василијем Златарским. Увид у те везе упућује да је кретање Тарановској у византолошким круговима, које се догодило уочи Друи међународној византолошкој конференцији (Београд, 1927), оставило снажан утисак и на његово дело.

Кључне речи: *Теодор Тарановски. – Византологија. – Георгије Осиповић. – Друи међународни конгрес византолоја (Београд 1927). – Семинар Кондаков. – Руски научни институти.*

Т. Тарановски је средњовековним српским правом почео интензивно да се бави после доласка у Београд 1920. године. У његовом проучавању, као и у студијама правних система других словенских народа који су били део „византијског комонвелта“, познавање политичке, друштвене и правне историје Византијског царства било је од велике помоћи и потребе. У блиском и константном контакту са византологијом, Тарановски је имао прилику да сам потврди или оповргне закључке које су изнедриле и научна, њему савремена византологија, и некритичка изучавања Византијског царства, која су у мањој или већој мери обележила претходна столећа.

* Византолошки институт САНУ, научни сарадник, tamaramat5@gmail.com, tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs.

Епоха у којој је Тарановски живео и радио још увек је била под упливом негативних историографских стереотипа априорног рационализма XVIII века, који је у средњем веку видео „царство мрака, а чији је најмрачнији део сачињавала Византија”.¹ Исти вредносни суд носила је Хегелова и Контова деоба европске цивилизације на запад и исток,² према којој држава Ромеја није ни на који начин допринела еволутивном току светске историје јер у њој није било ничег другог до „безумља верских страсти, злочина власти и постепеног распадања државе”.³ Као и у делима француских просветитеља Монтескјеа и Волтера, и у делу познатог енглеског историчара Едварда Гибона (Edward Gibbon), *Опадање и проласак Римског царства* (*The Decline and Fall of the Roman Empire*), објављеном у периоду 1766–1788. године, у Византији је виђе-на само дегенерација велелепног Римског царства.

Описана појава, која се уобичајено назива *византизам* или *византинизам*, допринела је да различите друштвене и правне прилике Византијског царства буду погрешно схваћене или остану неистражене. Познајући историјски контекст *византинизма*, Тарановски је истакао да се једино на основу научне византологије може потпуно упознати европска правна историја.⁴ Византијске студије, које је у другој половини XVII века у Француској започео Шарл Дифрен Диканж (Charles du Fresne du Cange), које је зауставио рационализам, доживеле су препород тек у другој половини XIX века. Научна, модерна византологија развила се у Русији, у истраживањима Василија Григорјевича Васиљевског (Василий Григорьевич Васиљевский, 1838–1899), Фјодора Ивановича Успенског (Феодоръ Иванович Успенскій, 1845–1928) и других истраживача, а затим и у Немачкој, где је деловао Карл Крумбахер (Karl Krumbacher, 1856–1909). Након тога, византологија је постала самостална и призната научна дисциплина и у Француској, Енглеској и другим западноевропским земљама, у којима су основане прве катедре за византологију.⁵

Како је Тарановски гласовито истакао, „слободна од предрасуда и заснована на строго критичкој научној методи, модерна византологија знатно је обогатила наша фактичка сазнања о Византији и до темеља променила погледе на њену улогу у светској историји”.⁶ Међу крунским достигнућима модерне византологије, које је побројао, посебно место припада исправном схватању

1 Т. Тарановски, „Исток и запад у историји Словена”, *Летопис Мајице српске* 335, 3/1933 (1933a), 180.

2 Вид. Тарановски (1933a), 177–187.

3 Тарановски (1933a), 178.

4 Т. Тарановски, „Исток и запад у политичкој еволуцији Европе”, *Архив за правне и друштвене науке (АПДН)* 43/1933 (1933b), 441; Т. Тарановски, „Неки нови прилози за историју словенских права. XXX. Византинизам и византиско право у данашњој пољској књижевности”, *АПДН* 47/1935, 75–76.

5 О томе Тарановски пише у Тарановски (1933a), 180–181.

6 Тарановски (1933a), 181.

односа државе и цркве у Византији.⁷ „Компликована симбиоза државе и цркве”, која је постојала уместо „озлоглашеног цезаропапизма”,⁸ видљива је у зрелом средњем веку западноевропских држава, а нарочито у Француској, коју је Тарановски посебно проучавао. У том смислу, за Тарановског је потпуно излишна и превазиђена подела словенског света на исток и запад према томе одакле су међу њих долазили политички, културни и верски утицаји – зато што историја истока није отуђена од историје запада.⁹

У *Архиву за правне и друштвене науке* 1933. године¹⁰ Тарановски је коментарисао дело реномираног холандског историчара Јохана Хојзинге (Johan Huizinga), *Le déclin du moyen age*, које се од 1975. године објављује под насловом *L'Automne du Moyen-Âge*. Та класична монографија о средњем веку објављена је у холандском оригиналу 1919. године, а 1932. године је постала доступна и у француском преводу, који је Тарановски користио.¹¹ Модерна византологија већ је узела маха као научна дисциплина у време настанка те студије, посебно радом на међународним састанцима византолога, који су се после Великог рата одржавали периодично сваке треће или четврте године. Ипак, како Тарановски примећује, уважени аутор користи термин *byzantinisme* да означи приземност средњовековних људи у схватању универзалних животних појава, попут рођења, ступања у брак и смрти.¹²

Недовољно познавање свих аспеката историје Византије у светској науци, а нарочито западној, утицало је и на стање у домаћој науци. Долазак Георгија Александровича Острогорског (Георгий Александрович Острогорский, 1902–1976) у Београд 1933. године, у том смислу, био је преломни догађај за византологију на нашим просторима. Руски научник је по доласку у Београд преузео Катедру за византологију, а 1948. године је основао и Византолошки институт. Методологија која се у византолошким студијама неговала под окриљем Острогорског, у оквиру тзв. београдске византолошке школе, задобила је посебно цењено место у светској византологији.

Професор Тарановски је пратио рад свог скоро тридесет година млађег колеге и пре његовог доласка у Србију. Иако ми није познат моменат упознавања двојице сународника, извесно је да су се срели на Међународном конгресу византолога који се одржавао у Београду, којем су обојица присуствовали.¹³ Конгрес је уместо планиране 1926. одржан 1927. године. Тарановски је крајем 1925. године указом краља Александра I Карађорђевића примљен у

7 Ibid.

8 Ibid.

9 Тарановски (1933а), 182.

10 Т. Тарановски, „Истрајност у предрасудама о Византији”, *АПДН* 44/1933 (1933с), 342; уп. Т. Тарановски (1935), 76.

11 Тарановски (1933с), 342.

12 Johan Huizinga, *Le déclin du Moyen-Age*, Payot, Paris 1932, 38.

13 *Deuxième Congrès international des études byzantines*, eds. D. Atanasijević, F. Granić, Belgrade 1927, 205–206.

поданство Краљевине СХС.¹⁴ Добијање држављанства претходило је његовом избору за редовног професора на Правном факултету, који је окончан почетком 1927. године,¹⁵ пре одржавања београдског конгреса.

Његов сународник Острогорски је, с друге стране, у то време тек озбиљније почињао своју академску каријеру. Острогорски је на Универзитету у Хајделбергу, након студија филозофије и социологије, докторирао на тему која је у вези са правним и економским положајем византијског сељаштва у сеоској општини X века. Његово истраживање је било засновано на објављеном, али до тада слабо истраженом извору, названом *Тракџаџи о ойорезивању* (*Traktat über die Steuererhebung*), који је Острогорски описао и датовао. За разлику од дотадашњих истраживача историје Византије, пре свега Васиљевског и Успенског, Острогорски сеоску општину у Византији није сматрао за словенски „увоз”. Такође, није је препознао ни у Земљорадничком закону (Νόμος γεωργικός), пропису којим су уређивани земљишни односи слободних сељака, који је у то време обично датован у крај VII века, односно, у последње године прве владавине цара Јустинијана II. Острогорски се није слагао ни са изузетним ставовима Бориса Амфијановича Панченка (Борис Амфианович Панченко, 1872–1920), који је, истражујући Земљораднички закон, настојао да докаже да сеоска општина, као пореска јединица, у Византији уопште није постојала.¹⁶

Проучавајући *Тракџаџи о ойорезивању*, за који је претпоставио да је донет у време цара Константина VII Порфирогенита (913–959), Острогорски је закључио да је сеоска општина била скуп ситних поседника, који су живели у једном селу и заједно чинили једну пореску општину, уписану у катастар и оптерећену пореском свотом за коју су међусобно јемчили. Такав порески систем, како је он показао, није дошао од Словена већ се развио из алиленгиона (ἀλληλέγγυον), који се у изворима IX и X века појављује да значи заједничку пореску обавезу у сеоским срединама.¹⁷ Сродан порески систем под називом *еџболе* (ἐπιβολή) појавио се још у хеленистичком времену.¹⁸

Тарановски је био добро упознат са дотадашњим научним доприносима о византијском Земљорадничком закону, али, још важније, са најновијим истраживањима Г. Острогорског о тој теми. Научна византологија са краја тридесетих година XX века је, на основу аргумената *a contrario*, пружила део одговора о првобитној словенској општини, претходно погрешно препознатој у византијским изворима.

Неколико сепарата, које је аутор Тарановски поклонио Острогорском, сачувани су у Легату Георгија Острогорског у просторијама Византолошког

14 Биографије: Д-р Теодор Тарановски, прави члан, *Годишњак* 44, 1935, Српска краљевска академија, Београд 1936, 210.

15 *Ibid.*

16 Борис А. Панченко, *Кресџџанская собџивенностџ в Визанџиџи*, Софија 1904.

17 Вид. *Oxford dictionary of Byzantium*, vol. 1, 69 (Andrew J. Cappel).

18 Cf. *Oxford dictionary of Byzantium*, vol. 1, 709 (Nicolas Oikonomides).

института САНУ. Посвете на сепаратима су датоване у период након одржавања Конгреса у Београду.¹⁹ Управо из године Конгреса потиче белешка коју је Тарановски написао и објавио, а која показује да је он био добро упознат са приказаним истраживањима Георгија Острогорског о византијској сеоској општини.²⁰

Након што је 1927. године објављено истраживање из његове докторске тезе,²¹ тада двадесетосмогодишњи Острогорски је 1928. године, као приват-доцент, почео да држи предавања на Универзитету у Вроцлаву. Остао је сачуван допис у којем је Тарановски представио приступну беседу са курса историје Византије, која је придобила његову пажњу јер је укључивала „историју Словенства”.²² Значајно место у курсу остављено је раздвајању две економске и правне појаве – стратиотског поседа и проније. Обе су биле везане и за српске територије, нарочито оне које су ушле у састав српске државе након ромејског освајања. Стратиотски посед, који се јављао од краја VII до X века – хронолошки раније у односу на пронију – означава земљишни посед који је даван војнику уместо новца, као накнада за наследну војну службу.²³ С друге стране, пронија се појавила у касновизантијском периоду у којем су се према одређеним лицима преусмеравали јавни приходи прикупљени са различитих поседа, уз друге повластице, углавном зарад војне службе.²⁴ Данас су добро изучене и познате разлике између та два вида условног власништва. Међутим, у српској историографији с краја XIX и у првој половини XX века није било јасно значење два појма нити се међу њима правила разлика, а српске историчаре је посебно збуњивало то што се у византијским изворима пронијари понекад називају стратиотима. Тако, ауторитативни Стојан Новаковић није добро разумео разлику међу њима у делу *Штара српска војска*, док је у чланку „Баштина и бољар” пронијара поистоветио са војником. Тарановски је, наводећи Новаковићеве омашке у поменутој белешци, сматрао да су и у његово време још увек постојале грешке у разумевању српских пронија.

Тарановски је 1929. године нарочито похвалио рад Рускиње Марије Александровне Андрејеве (1900 – после 1949), историчара – византолога рођене у Санкт Петербургу, која је и сама емигрирала из родне земље.²⁵ Она

19 Вид. Прилог 1 и Прилог 2.

20 Т. Тарановски, „Неки нови прилози за историју словенских права. 2. Питање о прасловенској аграрној општини и о задрузи”, *АПДН* 31/1927, 505–508; вид. и Т. Тарановски, „Нови течај из историје Византије у вези са историјом словенства”, *АПДН* 36/1929 (1929а), 488–489.

21 Georg Ostrogorsky, „Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert“, *Die Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20/1927, 1–108.

22 Т. Тарановски (1929), 488–489.

23 Вид. *Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1966 (Eric McGeer).

24 Вид. *Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 1734 (Mark C. Bartusis).

25 О Андреевой, укоратко, вид. Пётр Николаевич Савицкий, „Справка об Институте”, *Мир Кондакова. Публикации. Спайшы. Кашалое выстаўки*, сост. И. Л. Кызласова, Москва 2004,

је од 1922. године студирала на Карловом универзитету у Прагу, где је постала ученица историчара уметности Никодима Кондакова (1844–1925). На тај начин је Андрејева, од самог почетка његове научне активности, била сарадник Семинара за византологију и археологију, у којем су се након смрти чувеног Кондакова окупили његови ученици (*Seminarium Kondakovianum*, Семинар Кондаков).²⁶ Андрејева је касније била и сарадник Словенског института у Прагу, чији је рад Тарановски такође пратио,²⁷ као и библиотекар Словенске библиотеке.

Андрејева је 1927. године дошла у Београд са колегама из Семинара Кондаков, који су били део чешке делегације на Другом међународном византолошком конгресу.²⁸ У Зборнику апстраката који је произашао са Конгреса забележено је да је Андрејева била присутна, али не као излагач већ као члан Конгреса.²⁹ Тарановски је такође био присутан,³⁰ премда није одржао реферат који је пријавио.³¹ Нема сумње да је Други византолошки конгрес било место на којем је Тарановски остварио контакте са бројним научницима византолозима, укључујући и поменутог Георгија Острогорског, који је учествовао са рефератом.³²

У студији коју је Тарановски 1929. године приказао и похвалио³³ Андрејева се бавила Никејским царством.³⁴ Реч је о публикацији докторске дисертације одбрањене на Карловом универзитету. Никејско царство је била једна од истраживачких тема те научнице у Семинару Кондаков до 1931. године, од када више није запослена у тој установи. Тридесетих година XX века Андрејева се бавила и славистичким темама.³⁵ У приказу по-

213. О животу Марије Андрејеве постоје различити, супротстављени подаци у литератури. Сматрам да су најпоузданији биографски подаци назначени у опису легата Марије Андрејеве у фонду Словенске библиотеке (Национална библиотека Чешке Републике). Овом приликом се посебно захваљујем господину Лукашу Бабки (*Lukáš Babka*), директору Словенске библиотеке, који ме је упутио на архивску грађу о Марији Андрејевој у тој установи, и помоћнику директора господину Михаилу Шули (*Michal Šula*), који је направио дигиталну копију докумената објављених у овом раду као Прилог 3 и Прилог 4.

26 Реч је о семинару руских емиграната, основаном 1925. године након смрти Никодима Кондакова (1844–1925), историчара византијске и средњовековне српске уметности, по којем носи назив. Почетком тридесетих година семинар је организован као институт. О Институту Кондаков након пресељења у Београд, вид. М. Миловановић, „Н. П. Кондаков и Институт Кондаков за византологију и археологију у Београду (1938–1941)”, *Зборник радова Византолошког института* 61/2024. О сарадницима Института, вид. Савицкий, „Справка об Институте”, 212–218.

27 Вид. Т. Тарановски, „Словенски Институт у Прагу”, *АПДН* 36/1929, 244.

28 *Deuxième Congrès international des études byzantines*, 202; *Полиџика*, 10. април 1927.

29 *Deuxième Congrès international des études byzantines*, 202; cf. 204.

30 *Deuxième Congrès international des études byzantines*, 204.

31 *Ibid.*, 188 („Communications non faites”).

32 *Deuxième Congrès international des études byzantines*, XVI.

33 Т. Тарановски, „Нови рад из културне историје Византије, *АПДН* 35/1929 (1929b), 235.

34 Марија А. Андреева, *Очерки по култури византијског двора в XIII в.*, Прага 1927.

35 Аутор прилога припрема рад о животу и раду М. А. Андрејеве за *Глас САНУ* 20 (Споменица академика Десанке Ковачевић Којић).

менуте монографије, Тарановски је објаснио читаоцу како Андрејева пише о византијском, а не никејском двору, пошто Никејско царство исправно сматра „међувременом топографијом”.³⁶ Никејско царство и његов дворски церемонијал у приказу су истакнути као врло значајни за средњовековну Србију, чиме Тарановски открива разлоге своје заинтересованости за студију Андрејева. Наиме, након посете Св. Саве Никеји 1219. године отпочео је период „интензивног прихватања византијске културе, и рецепције византијског права у средњовековној Србији”.³⁷ Из тог разлога се Тарановски интересовао за сталешку диференцијацију службеника на Никејском двору, развитак пронијарског система и „дух просвећеног апсолутизма којим су никејски владари били прожети”.³⁸ Међутим, добро познавање средњег века које је одликовало Тарановског омогућило му је да препозна и друге значајне елементе у студији Андрејева. То се односи на зближавање „истока” и „запада”, које се догодило у Никејском царству, а које се у праву огледало у усвајању до тада византијском праву страних доказних поступака, Божијег суда усијаним гвожђем и судског двобоја.³⁹ Такав конгломерат западне и источне културе видљив је у извесној мери и у средњовековној Србији, што је Тарановски закључно истакао у белешци о монографији Марије Андрејева.⁴⁰

У једном писму које је Т. Тарановски послао Андрејевој у децембру 1930. године⁴¹ налази се податак о томе да су се научници поново срели у Београду, у Руском научном институту.⁴² Тарановски је био један од оснивача Института, а у време када је позвао Андрејеву да одржи предавање, био је и председник те установе. Институт је као научни центар руске емиграције у Београду активно организовао предавања, семинаре и курсеве сународника насељених у Југославији и оних из иностранства. Првобитно се налазио у Јакшићевој улици, у згради Српске краљевске академије.⁴³ Позив који је добила од Тарановског, а који је послат уз сагласност професора Богословског факултета у Београду А. П. Доброклонског (Александр Павлович Доброклонский), председника Одељења друштвених и историјских наука

36 Тарановски (1929b), 235.

37 Тарановски (1929b), 235.

38 *Ibid.*

39 *Ibid.*

40 *Ibid.*

41 Вид. Прилог 3 (T-AND-40-sheet 1, Легат Марије А. Андрејева, Словенска библиотека, Праг).

42 Руски научни институт основан је 1928. године у Београду, као стални научни центар ради развитка слободне руске научне мисли. О делатности Руског научног института вид. Е. В. Спекторскій, „Десятилетіе Русскаго научнаго института въ Бѣлградѣ”, *Десятилетіе Русскаго научногo инститyтy въ Бѣлградѣ: 1928–1938*, Бѣлградъ 1938, 16–24; М. Јовановић, „Руски научни инститyтy у Београду 1928–1941”, *Годишњак за друштвену историју* 2–3/2004, 37–41.

43 Спекторскій (1938), 7.

Института,⁴⁴ најавио је значајну привилегију за младу научницу. Наиме, М. А. Андрејева била је једна од укупно 12 младих истраживача који су у прве четири године рада Руског научног института били стипендирани из његових средстава.⁴⁵ Стипендија је подразумевала боравак у Београду, са бесплатним смештајем у Дому руских емиграната.⁴⁶ Списак одржаних активности у Институту за првих шест година његове делатности, који је саставио Тарановски, открива да је Андрејева за време боравка у Београду одржала два предавања на Институту, оба почетком 1931. године.⁴⁷ Треба поменути да је, током председничког мандата Тарановског, у Институту 1930. године, осим Андрејеве, и Георгије Острогорски одржао неколико предавања и курс о историји византијског иконоборства.⁴⁸

Име Алда Албертонија, професора на факултетима у Урбину и Ферари, било је познато 1929. године у византолошким круговима. Реч је о научнику у чијем су се опусу налазиле правна историја античког света, папирологија и византологија. У некрологу који је поводом његове преране смрти саставио Т. Тарановски⁴⁹ посебно је хваљена историја византијског права на тлу Италије коју је Албертони објавио 1927. године, која је, према мишљењу аутора некролога, написана по угледу на пионирска дела Мортријуа и Лингентала. Везу са Албертонијем Тарановски је остварио и на основу другог Албертонијевог научног интересовања, а то је историја словенског права, коју је проучавао за учешће на Шестом међународном конгресу историјских наука, који је одржан у августу 1928. године у Ослу. У опширној студији,⁵⁰ објављеној постхумно, Албертони је узео у обзир различите средњовековне изворе, и словенске и других балканских народа. Рад сведочи о томе да је Албертони пратио истраживања Тарановског и других словенских историчара.

Из некролога Василију Златарском, осим тога да су се изузетно међусобно ценили у научном раду, сазнаје се и да су бугарски медијевиста и Теодор Тарановски били кућни пријатељи.⁵¹ Бугарски научник, који је у Петрограду био ученик чувеног историчара и византолога Василија Григорјевича Ва-

44 *Ibid.*, 15.

45 Спекторскій (1938), 11; Јовановић (2004), 41. Институт је финансирала Влада Краљевине СХС, односно Културна комисија „Државне комисије Краљевине СХС за руске избеглице“, која је у првим годинама рада Института издвајала позамашна средства (1929 – преко 268.000 динара; 1931 – преко 300.000 динара).

46 Вид. Прилог 3.

47 Ф. В. Тарановский, „Русский научный институтъ въ Бѣлградѣ за первыя шесть лѣтъ его дѣятельности (съ 1928/9 по 1933/4 акад. годъ включ.)“, *Десятилѣтїе Русскаго научною институту въ Бѣлградѣ: 1928–1938*, Бѣлградъ 1938, 209.

48 Ф. В. Тарановский (1938), 215, 224; Спекторскій (1938), 23; Јовановић (2004), 41.

49 Т. Тарановски, „Некролог: Алдо Албертони“, *АПДН* 36/1929, 335–336.

50 А. Albertoni, „Diritto byzantino, diritti balcanici, diritto italiano“, *Studi rumeni* IV, Roma 1929/1930, 1–40.

51 Т. Тарановски, „Некролог: Василь Н. Златарски“, *АПДН* 48/1935, 641–642.

сиљевског, науку је задужио разноврсним проучавањима средњовековне историје бугарске државе. До сусрета је дошло 1935. године када је Тарановски боравио у Софији, где је проучавао историју бугарског права за приказ послератне историографије средњовековног бугарског права који је припремао.⁵² Испоставило се да је тај приказ био последња белешка објављена под именом Т. Тарановског у *АПДН*.⁵³ Током боравка у Софији, Тарановски је посетио Златарског у његовом дому.⁵⁴ Бугарски професор, болестан и слаб, са Тарановским је поделио ентузијазам због завршетка трећег и последњег тома *Историје бугарске државе*, чији излазак из штампе, међутим, није дочекао.⁵⁵ Око месец дана након што је написао некролог Златарском у *АПДН*, Тарановски је изненада преминуо у Београду.

* * *

Важност византологије као научне дисциплине за прегалаштво Т. Тарановског очигледна је и позната. Као изузетно образован и свестран правник, специјализован између осталог и за правну историју, Тарановски је хватао нити модерне византологије, која је у његово време већ била у пуном замаху. Једно од жаришта те научне дисциплине био је Семинар Кондаков, који су основали руски емигранти 1925. године у Прагу. Није познато да ли је Тарановски имао прилике да посети Семинар, међутим, нема сумње да је у оквиру свог интересовања за византологију и славистику активно пратио рад његових чланова. С обзиром на то да је током лета 1931. и 1932. године истраживао у библиотекама Клементинума – Универзитетској и Словенској библиотеци у Прагу,⁵⁶ може се замислити да је тада посетио и Семинар.

Присуство Тарановског на Другом међународном византолошком конгресу у Београду потврђује да је он, осим кроз литературу, византологију пратио и кроз живу научну дебату. На том месту је успоставио или оживео контакте са два истраживача, сународника, чије су му истраживачке теме, с обзиром на научна интересовања, биле посебно интересантне: Георгијем Острогорским и Маријом Андрејевом. Искуства њихових истраживања уврстио је у своје погледе на аутентичност византијског пореског режима и природу немањићке државе. О односу Тарановског и Острогорског сведоче и потписани сепарати који су сачувани у Легату Георгија Острогорског у Византолошком институту САНУ; исти је случај и са поклоњеним сепаратом који је сачуван у Легату Ма-

52 У Архиву САНУ (Административна архива СКА 1935/869) може се наћи извештај Тарановског са тог боравка.

53 Т. Тарановски, „Неки нови прилози за историју словенских права. XXXIV. Послератна историографија средњовековног бугарског права”, *АПДН* 49/1936, 86–96.

54 Вид. „Говор Г. д-ра Александра Соловјева, некролог Теодор Тарановски”, *АПДН* 49/1936, 206.

55 *Ibid.*

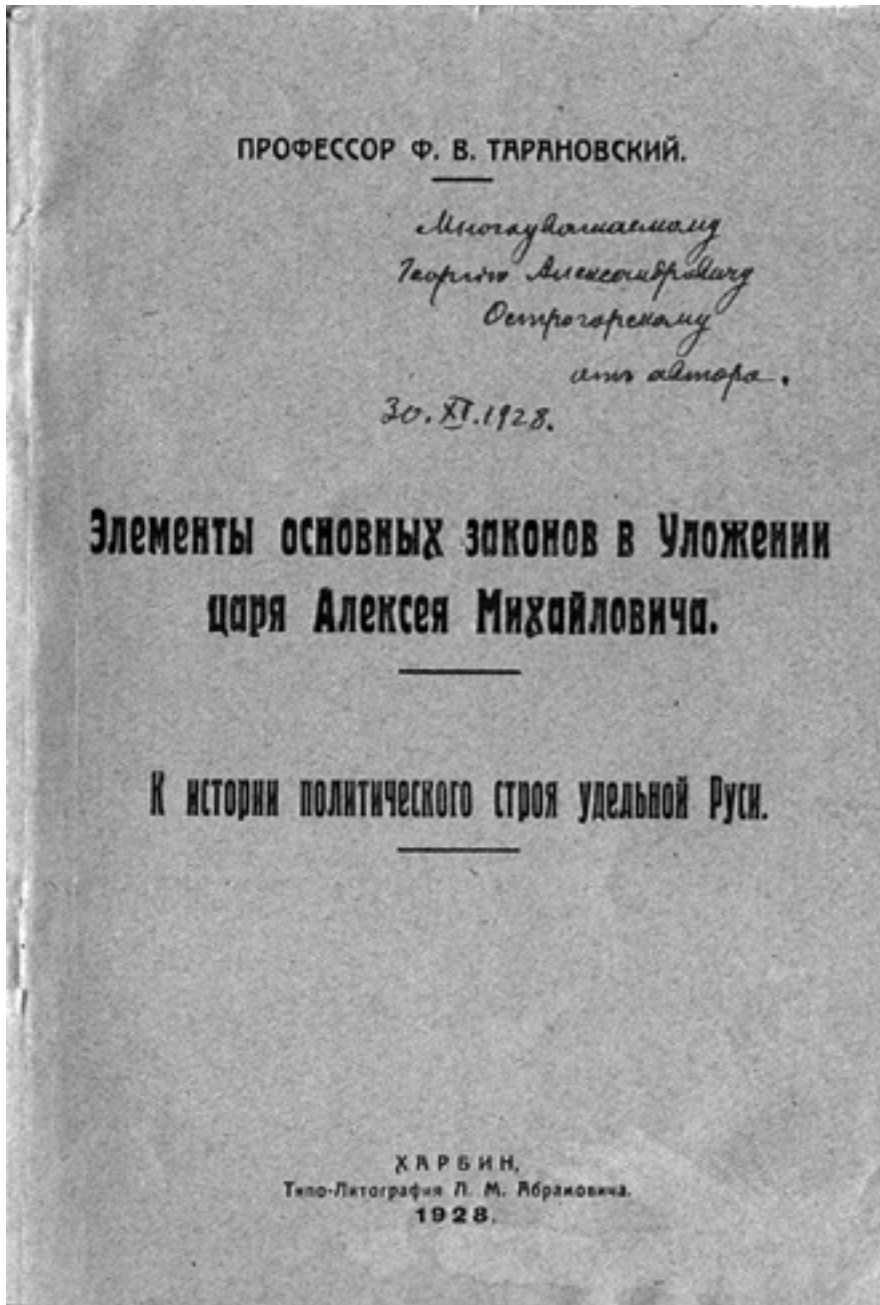
56 Вид. Административна архива, СКА 1932/831 (Архив САНУ, Извештај г. Тарановског, заведен 20. XII 1932).

рије Андрејеве у Словенској библиотеци.⁵⁷ Научну сарадњу и помоћ својим сународницима, како је видљиво у случају М. Андрејеве, Тарановски је пружао кроз делатности Руског научног института, на чијем челу се налазио од новембра 1930. године.

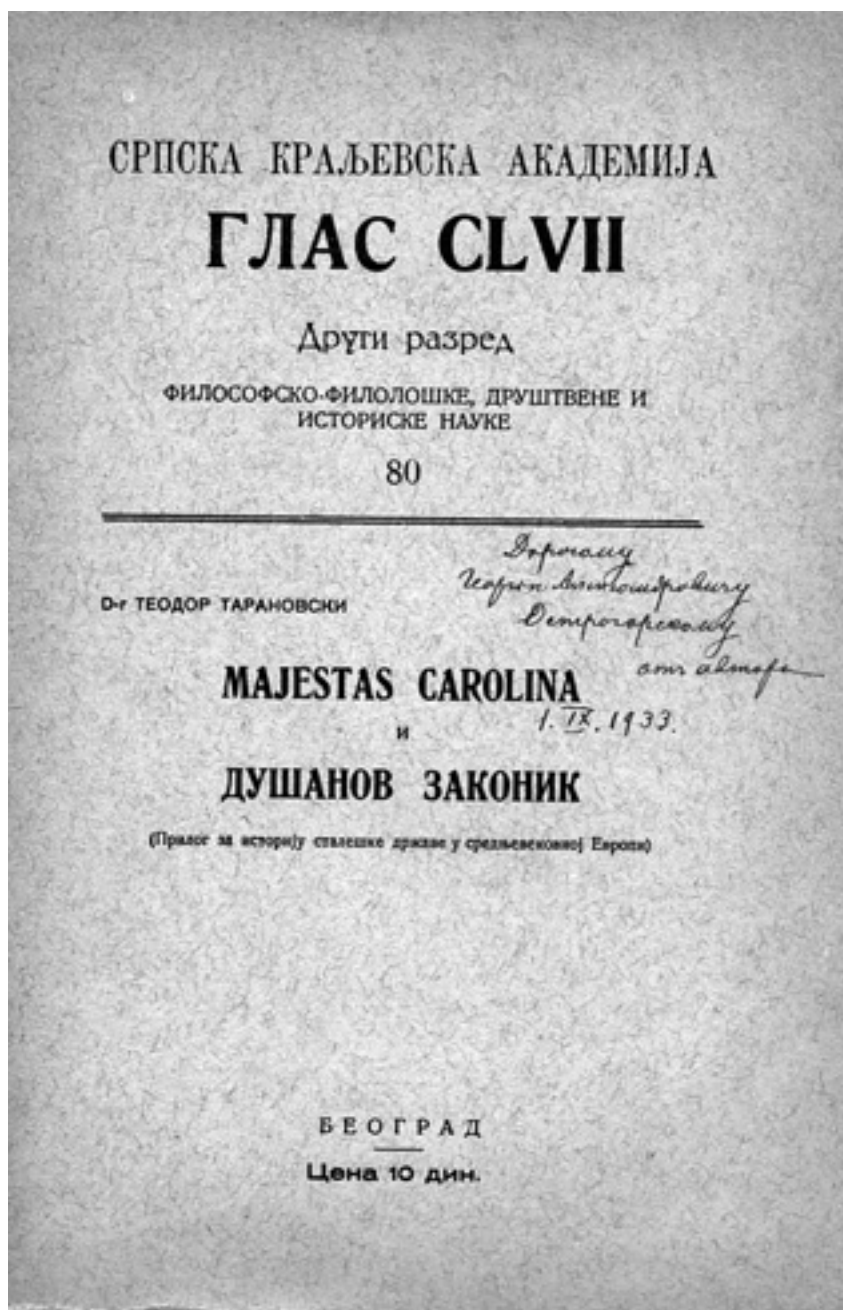
Великог медиевисту Васиља Златарског Тарановски је несумњиво срео више пута у каријери, о чему говори и присност приликом њиховог последњег сусрета у кући Златарског. Изузетно поштовање према научном делу Златарског, које је на првом месту обухватало рад на средњовековним бугарским изворима, видљиво је из некролога који је у децембру 1935. године, непосредно пред своју изненадну смрт, саставио Тарановски. Нема разлога за сумњу да би истраживање личне преписке В. Златарског такође донело нове податке о пријатељском и пословном односу двојице великана.

Остаје непознаница на који начин је Тарановски дошао у контакт са радом прерано преминулог истраживача Алда Албертонија. Могуће је да га је Италијан заинтересовао својим учешћем на далекосежном Шестом међународном конгресу историјских наука одржаном 1928. године у Ослу, на којем је изложио кључне елементе историје права балканских народа. Веза између двојице истраживача била је узајамна, што се види из посхумно објављене Албертонијевој студије, која је произашла из реферата са поменутог конгреса.

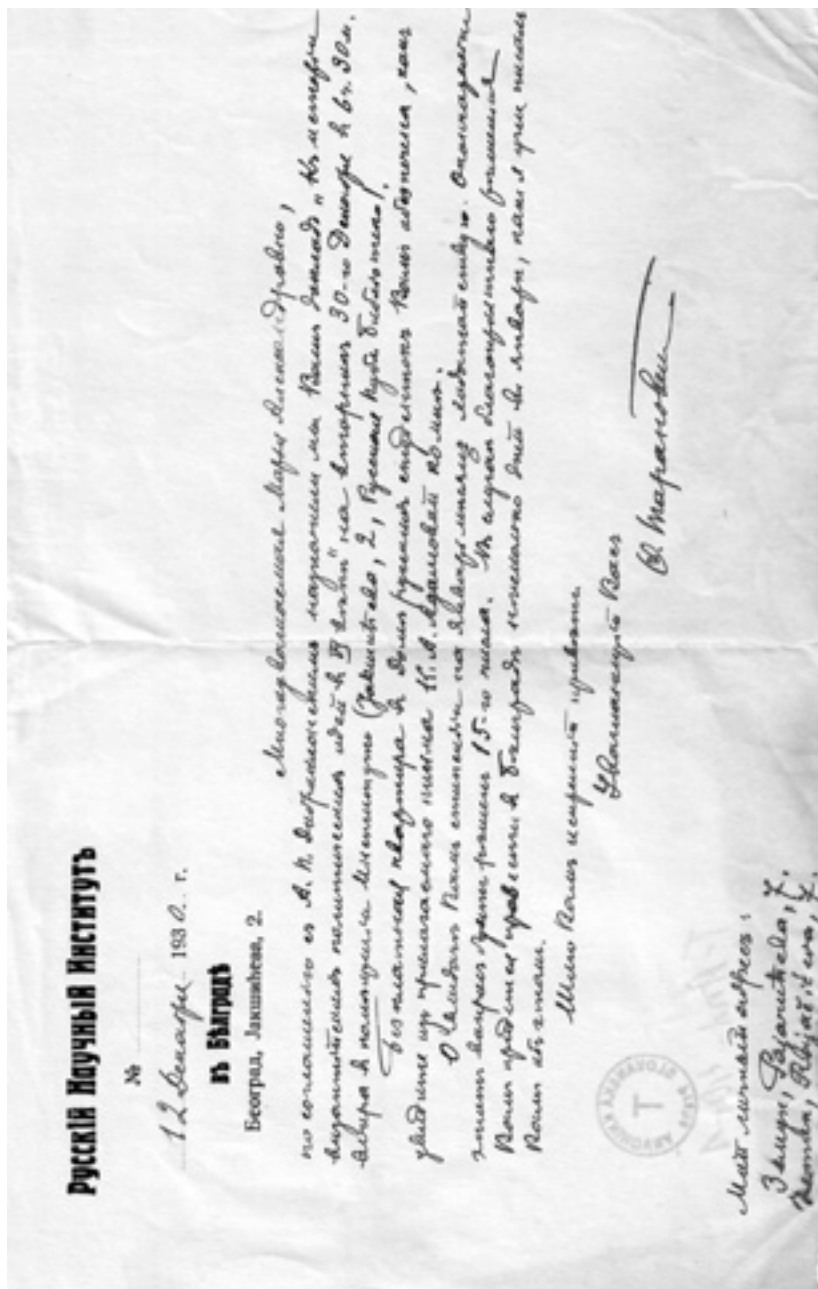
57 Прилог 4 (Т-AND-152, Легат Марије А. Андрејеве, Словенска библиотека, Праг). Реч је о чланку Т. Taranovski, „Pravo države na zakonodavstvo”, *Šišićev zbornik*, Zagreb 1929.

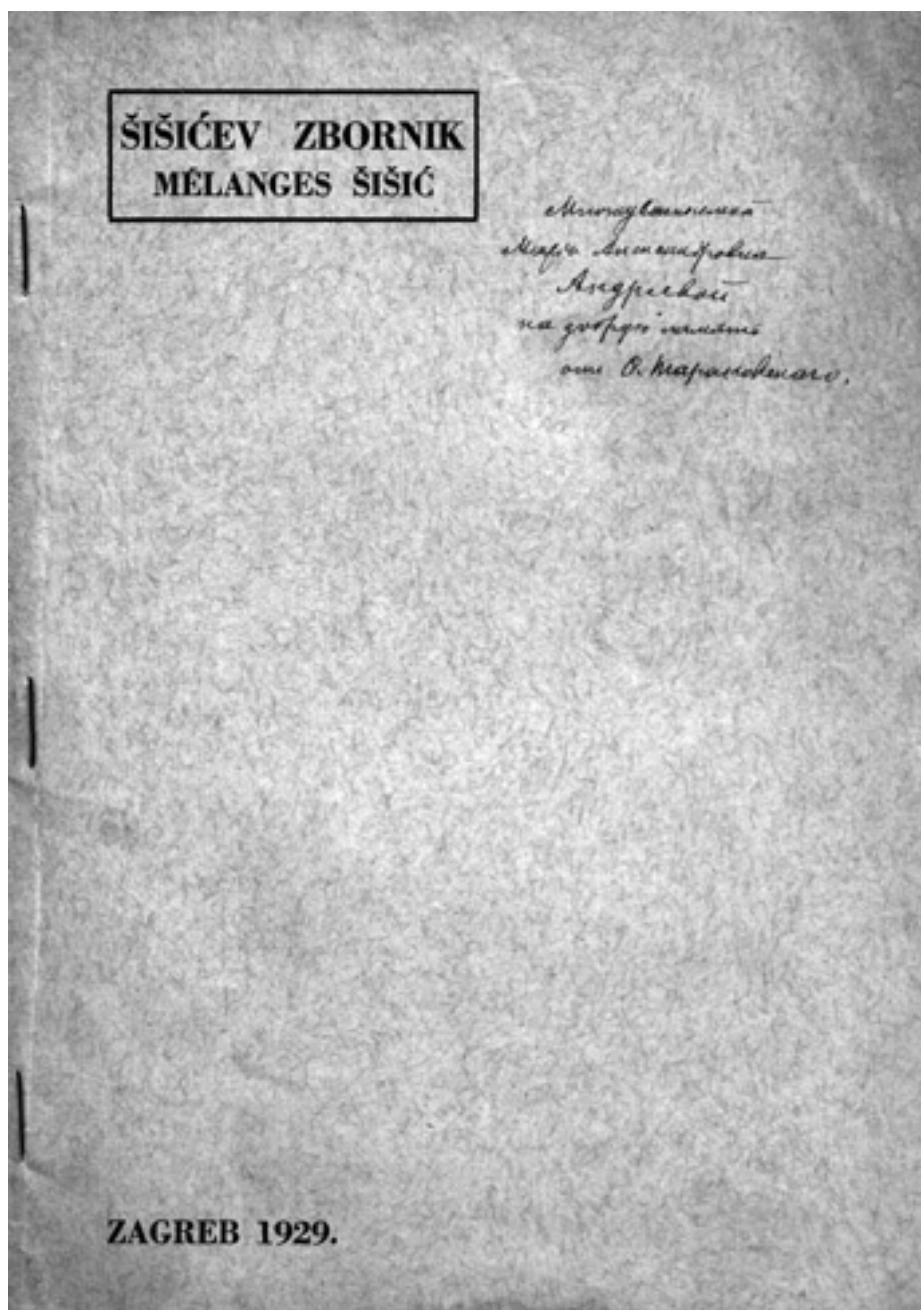
Прилої 1. Сейарайї са йосвейїом Т. Тарановскої
(Леїайї Георїїја Остїроїорскої, Визанїїолошки инстїтїїїїїїїї САНУ)

Прилој 2. Сејарати са њосвећом Т. Тарановској
(Лејати Георија Осијројорској, Визанџолошки инсџиџиуџ САНУ)

Прилоі 3. Писмо Т. Тарановскої М. А. Андрејевої од 12. децембра 1930. іодине
(Словенска библиотјека, Праї)

Прилої 4. Сейарайї са йосвейїом Т. Тарановскої
(Леїайї Марије А. Андрејеве, Словенска библиоїтека, Праї)

- T. Тарановски, „Исток и запад у политичкој еволуцији Европе”, *Архив за љравне и друшћивене науке* 43/1933 (1933b), 441–442.
- T. Тарановски, „Истрајност у предрасудама о Византији”, *Архив за љравне и друшћивене науке* 44/1933 (1933c), 342.
- T. Тарановски, „Неки нови прилози за историју словенских права. 2. Питање о прасловенској аграрној општини и о задрузи”, *Архив за љравне и друшћивене науке* 31/1927, 500–508.
- T. Тарановски, „Неки нови прилози за историју словенских права. XXX. Византинизам и византиско право у данашњој пољској књижевности”, *Архив за љравне и друшћивене науке* 47/1935, 75–79.
- T. Тарановски, „Неки нови прилози за историју словенских права. XXXIV. Послератна историографија средњовековног бугарског права”, *Архив за љравне и друшћивене науке* 49/1936, 86–96.
- T. Тарановски, „Некролог: Алдо Албертони”, *Архив за љравне и друшћивене науке* 36/1929, 335–336.
- T. Тарановски, „Некролог: Васиљ Н. Златарски” *Архив за љравне и друшћивене науке* 48/1935, 641–642.
- T. Тарановски, „Нови течај из историје Византије у вези са историјом словенства”, *Архив за љравне и друшћивене науке* 36/1929 (1929a), 488–489.
- T. Тарановски, „Нови рад из културне историје Византије”, *Архив за љравне и друшћивене науке* 35/1929 (1929b), 235.
- T. Тарановски, „Словенски Институт у Прагу”, *Архив за љравне и друшћивене науке* 36/1929, 244.

Tamara Ilić, PhD
Research Associate
Institute for Byzantine Studies, SASA

PROF. THEODOR TARANOVSKY AND BYZANTINE STUDIES

Summary

The significance of Byzantine studies as a scholarly discipline for the intellectual endeavors of T. Taranovsky is both evident and well attested. As an exceptionally erudite and versatile jurist, specializing inter alia in legal history, Taranovsky was able to grasp the developments of modern Byzantology, which by his time was already flourishing. One of the principal centers of that discipline was the Seminar Kondakov, founded by Russian émigrés in 1925 in Prague. Although it remains unknown whether Taranovsky ever had the opportunity to attend the Seminar, there is no doubt that, within the framework of his interest in both Byzantine and Slavic studies, he closely followed the work of its members. Given that during the summers of 1931 and 1932 he conducted research in the libraries of the Clementinum—namely the University Library and the Slavic Library in Prague—it is plausible to assume that he may have visited the Seminar on that occasion.

Taranovsky's participation in the Second International Congress of Byzantine Studies in Belgrade (1927) confirms that he engaged with Byzantology not only through literature but also through active scholarly debate. At this congress he established, or renewed, contacts with two compatriot scholars whose research topics, in view of his own scholarly interests, were of particular significance to him: Georg Ostrogorsky and Maria A. Andreeva. The results of their research informed his reflections on the authenticity of the Byzantine fiscal system and the nature of the Nemanjić state. The relationship between Taranovsky and Ostrogorsky is further evidenced by signed offprints preserved in the G. Ostrogorsky collection at the Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts; a similar case is attested by a dedicated offprint preserved in the special collection at the Slavonic Library (National Library of the Czech Republic) – materials from personal inheritance of Maria A. Andreeva. Taranovsky also extended scholarly cooperation and assistance to his compatriots, as is particularly evident in the case of M. Andreeva, through the activities of the Russian Scientific Institute, which he directed from November 1930.

The eminent medievalist Vasil Zlatarski Taranovsky undoubtedly encountered on several occasions throughout his career, as attested by the familiarity evident during their final meeting at Zlatarski's residence. His profound esteem for Zlatarski's scholarly oeuvre—devoted primarily to the study of medieval Bulgarian sources—is clearly manifested in the obituary of Vasil Zlatarski composed by Taranovsky in December 1935, shortly before his own sudden death. There is no reason to doubt that an examination of Zlatarski's personal correspondence would likewise yield new insights into the scholarly and personal relationship between these two distinguished figures.

It remains uncertain how Taranovsky first came into contact with the work of the prematurely deceased scholar Aldo Albertoni. It is possible that Albertoni attracted his interest through his participation in the far-reaching Sixth International Congress of Historical Sciences, held in 1928 in Oslo, where he presented the key elements of the legal history of the Balkan peoples. The connection between the two scholars was reciprocal, as is evident from Albertoni's posthumously published study, which was based on his paper delivered at the aforementioned congress

Keywords: Teodor Taranovski. – Byzantology. – Georgije Ostrogorski. – Second International Congress of Byzantologists (Belgrade, 1927). – Kondakov Seminar. – Russian Scientific Institute.

Vladimir Simić*

DVE DRŽAVE – JEDNA NA ĆIRILICI,
DRUGA NA LATINICI
– prilog proučavanju naučne delatnosti ruske bele emigracije
u Kraljevini SHS/Jugoslaviji –

Dve države se odnose na dve knjige pod nazivom Država. Jedna je knjiga ruskog profesora prava u Ljubljani Evgenija Spektorskog, koji ju je napisao dok je bio u Beogradu, a objavljena je na srpskom ćirilicom pismu. Druga je na slovenačkom i napisao ju je njegov kolega profesor u Ljubljani Leonid Pitamic.

Obe knjige su odličan primer erudicije. Među njima ima više sličnosti nego razlika. Obe sadrže mnogo referenci na istoriju država kada je u pitanju razvoj države i razvoj pojma države. Razlike su uglavnom u načinu na koji autori razvijaju svoju naraciju i kako razrađuju određene pojmove i, naravno, ponekad različito ističu određenu činjenicu. Generalno, Spektorski je naglašavao raznolikost državnih fenomena, dok je Pitamic bio više zainteresovan za glavna pravila kojima se definiše država.

Ključne reči: Spektorski. – Pitamic. – Država.

1. UVOD

U uvodu bih želeo da skrenem pažnju na dve stvari: 1) moje izlaganje će imati direktan lični ton koji nije uobičajen u radovima ove vrste i 2) samo će se delimično doticati života i rada Teodora Taranovskog, kome je posvećen ovaj zbornik.

Koje su to dve države, koje sam pomenuo u naslovu moga rada? Prvo je samo malo starija *Država* Leonida Pitamica koja je objavljena 1927. godine, kao prva knjiga znanstvene knjižnice izdavača.¹ Napisana je na latinici i na slovenačkom jeziku. Druga je *Država i njen život*, koju je Evgenije Spektorski objavio u Beogradu 1933. godine na ćirilici.² Izdanje te knjige posledica je jednog veoma lepog gesta

* Redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Ljubljani u penziji.

1 L. Pitamic, *Država*, Družba sv. Mohorja, Celje 1927.

2 E. V. Spektorski, *Država i njen život*, Srpska književna zadruga, Beograd 1933.

Slobodana Jovanovića koji je Spektorskog nagovorio da na srpskom objavi rad o državi.³ On je mogao priuštiti taj gospodski gest jer je i sam bio autor knjige o državi. Ovu je Pitamic na kraju svoje knjige naveo kao jedini noviji sistemski opšti pregled iz Jugoslavije i pohvalio knjigu kao lepu i odličnu.⁴

Zašto spominjem pismo na kojem su knjige objavljene? Mislim da to utiče na njihovo značenje i poznavanje u sadašnje vreme. Da je *Država* Spektorskog otšampana na latinici, bila bi uticajnija na latiničnom delu ovog prostora. *Mutatis mutandis*, to vredi i za Pitamičevu *Državu*. Naravno, neki možda poznaju Pitamičevu knjigu na engleskom, a mnoge ideje i iz njegovih radova na nemačkom. Pitamic i Spektorski su bili više godina kolege na Pravnom fakultetu u Ljubljani.

Što se tiče Taranovskog, opšte je poznato da je bio i pravni mislilac i pravni istoričar. Radovi o državi su često teorijske prirode, ali se stalno vraćaju istoriji, odakle crpe mnogo podataka o promenljivoj prirodi države. Možda je država čak i najznačajnija tvorevina ljudskog duha. Njeni koreni idu daleko u prošlost, a antička misao o državi je zapanjujućeg kvaliteta. To potvrđuje i Vajthedova tvrdnja da je celokupna srednjovekovna i novodobna socijalnofilozofska misao samo fusnota ka radovima prvih filozofa antike.⁵ Treba imati u vidu da ponekad zaključci teoretičara države i prava idealizuju stanje u starom veku te da istoričari na prošlost ponekad gledaju očima svoga vremena, pa njihovi radovi ponekad otkrivaju više o vremenu kada su oni pisali nego o vremenu o kojem su pisali.

2. NAUČNICI IZ RUSKE BELE EMIGRACIJE U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

Od početka je moja veza sa osnovnom temom ovog zbornika bio doprinos ruskih naučnika razvitku pravne misli i nauke u Jugoslaviji. To je spoj nesrećnih i srećnih okolnosti. Početak je nesreća za mnoge visokokvalifikovane stručnjake koji nastavljaju svoj naučni rad u tuđini, u novim sredinama, koje su slabo znali, a naišli su i na problem sa novim jezicima. Da ne spominjem problem traženja novih stanova, a i to da su čupali i korene svojih porodica. Srećna stvar je da su sredine koje su ih primile uveliko profitirale zahvaljujući njihovim naučnim kvalitetima, pa su se tako obogatile. Mnogi slučajevi su veoma slični primerima Nemaca koji su bežali pred nacistima, pa podigli nivo nauke u Americi. U radovima o istoriji Pravnog fakulteta u Ljubljani naglašava se doprinos i uticaj ruskih naučnika na razvitak tada još novog fakulteta.⁶

Pod sintagmom ruski naučnici koji su došli na Zapad kriju se ljudi različitog etničkog porekla. Treba imati u vidu da su neki bili iz zapadnih delova Ruskog carstva, gde su Rusi bili manjina, a da se o njihovom etničkom poreklu nisu ni

3 Spektorski, Predgovor.

4 Pitamic, 480.

5 Alfred Whitehead, citirano po sećanju, Mortimer Adler, *Reforming Education: The Opening of the American Mind*, Macmillan, 1998, 72.

6 G. Kušej, „Ob 50-letnici slovenske pravne fakultete (1920–1970)”, *Zbornik znanstvenih razprav*, Ljubljana 1970, 1–18.

postavljala pitanja (kao što smo mi bili Jugosloveni, dok je ta država postojala). To sam pitanje sebi postavio kad sam čitao ukrajinske izvore u kojima se Spektorski navodi kao Jevhen Spektorski. Mogu pretpostaviti da su se posle rušenja Sovjetskog Saveza i tamo dešavala svojatanja ljudi, o čijim etničkim pripadnostima se sudilo iz vizure novog, a ne njihovog vremena, kada su živeli i stvarali. Ta žalosna pojava predstavlja jednu vrstu nasilja nad prošlošću.

Iz podataka o karijeri mnogih naučnika koji su pobjegli iz Rusije vidi se da su studije i karijeru započeli u Varšavi, pa napredovali u Ukrajini, najviše u Kijevu, a neki su stigli čak do Moskve. Ako nisu bili Rusi, to bi bio dokaz da su i u Rusiji umni i sposobni mogli da napreduju bez obzira na etničko poreklo.

O ruskim naučnicima koji su ostali u Beogradu znamo najviše. Prvo bi trebalo spomenuti velikog Ostrogorskog koji nije bio pravni istoričar, ali se bavio mnogim pravnim temama i mnoge teme istorijski razjasnio. Onda su tu još jubilant Taranovski i Solovjev. Tačno je da je krem ruske inteligencije ostao u Beogradu i Srbiji, ali bi bilo nepravедno ne spomenuti i druge koje su otišli u druge krajeve, recimo Spektorskog i Bilimovića. O Solovjevu samo da spomenem još jedan divan kolegijalni gest. U uvodu u knjigu o Dušanovom zakoniku napisao je da on nije pravnik pa se valja za pravne kvalifikacije osvrnuti i na knjigu o Dušanovom zakoniku slovenačkog pravnog istoričara Metoda Dolenca.⁷

3. LJUBLJANA

U Ljubljani su nastavili karijere Bilimović, Jasinski, Maklecov i Spektorski.

Bilimović je postavio temelje ekonomske nauke na ljubljanskom Pravnom fakultetu. Mnogo ga je cenio njegov naslednik Aleksander Bajt, koji je neko vreme bio najuticajniji jugoslovenski ekonomist. Uspomena na Bilimovića je u Sloveniji skoro nestala jer je on na kraju rata napustio zemlju i ponovo započeo karijeru u Americi.

Jasinski nije ostavio dublji trag jer se nakon kraćeg boravka u Sloveniji preselio u Niš i tamo uskoro umro. Njegov programski rad o potrebama razvoja slovenačke pravnoistorijske nauke skoro je nepoznat, premda mnoge stvari još stoje.

Maklecov se bavio krivičnim pravom i ostavio je dublji trag. On je jedini ostao u Sloveniji jer se oženio Slovenkom i tu pustio korene.

Spektorski je, po mom uverenju, najznačajniji u toj grupi. U Sloveniji je ostavio dubok trag jer je njegova knjiga *Zgodovina socialne filozofije* prevedena na slovenački.⁸ Izdala ju je ugledna Slovenska matica, a preveo već tada veoma cenjeni liberalni kulturni radnik Josip Vidmar. Spektorski se za prevod i izdavanje knjige Slovencima zahvalio spominjanjem rada ovdašnjeg autora Pelzhofera. U pitanju je pisac obimnih radova o politici, koji danas više nije prisutan u pravnoj misli. Pravni fakultet javno izlaže njegove obimne knjige u biblioteci fakulteta, ali

7 A. Solovjev, Uvod, *Istorija slovenskih prava: Zakonodavstvo Stefana Dušana*, Službeni list SRJ, Beograd 1998.

8 E. Spektorski, *Zgodovina socialne filozofije*, Slovenska matica, Ljubljana 1934.

nemam saznanja o tome da ga ih iko čita. Možda će biti interesantan istoričarima kao izvor za XVIII vek.

Spektorski je na kraju Drugog svetskog rata napustio zemlju i počeo novu karijeru u pravoslavnom seminaru Univerziteta Kolumbija. Iako nije bio više lično prisutan, njegova *Istorija socijalne filozofije* je ostala priznata, ali više korišćena nego citirana. Svako je znao da je reč o odličnoj knjizi manje poželjnog autora. Mada Spektorski nije ostao potpuno zaboravljen i prećutan, ipak je dugo bio u nezasluzenoj senci.

Pitamićeva sudbina je bila umnogome slična sudbini Spektorskog. On nije napustio zemlju, ali najugledniji pravni teoretičar iz Slovenije je postao neko o kome se zna, ali se ne spominje po zaslugi i kvalitetu njegovih radova i ne priznaje se njegova veličina. Mislim da je odmah do Kelzena po značaju, kao i po broju svojih saradnika i pripadnika kruga u kojem se u Beču diskutovalo o teoriji prava. Možda je u inostranstvu manje spominjan jer je napustio Kelzenov koncept čiste norme i približio se prirodnopravnim principima o pravednom pravu.

U Sloveniji je nakon rata degradiran, verovatno zbog toga što je bio predsednik one zemaljske vlade za Sloveniju koja je bila na vlasti kad su žandari pucali i ubili više železničara-štrajkača, koji su demonstrirali i kretali se u pravcu centra grada. Taj nasilni akt je zapamćen kao Streli na Zaloški (Pucnjevi na Zaloškoj), kao jedan najtežih antikomunističkih incidenata pre zabrane partije.

Pitamicu je uvek bilo priznato da je bio matičar Pravnog fakulteta u Ljubljani. Interesantna je činjenica da su prvi pripremni radovi obavljeni 1920. godine na Mirovnoj konferenciji u Parizu, jer su matičari bili članovi jugoslovenske delegacije.

Njegovu rehabilitaciju je započeo Marijan Pavčnik, koji je i objavio izbor najvažnijih njegovih radova na nemačkom jeziku.⁹ Njegovo pristupno predavanje „Pravo i revolucija” življe je nego ikad, ali nisam siguran da je toliko čitano koliko je citirano. No treba biti optimist pa verovati da je ozbiljno razmišljanje o glavnoj poruci „A gde ćemo naći pravednost ako je nema u nama?” važnije od čitanja.¹⁰

DVE DRŽAVE

Knjige su izašle u kratkom razmaku i pisane su sa različitim namerama. Pitamic je znao da takve knjige na slovenačkom jeziku nema pa se trudio da izloži opšti pojam države, glavne ideje o nastanku moderne države, njeno uređenje i pravne odnose.

Namera Spektorskog je naizgled skromnija, a u stvari teža jer je želeo da predstavi državu bez suvoparnog mudrijašenja i stranačke pristrasnosti.

Na prvi pogled, razlika u obimu knjiga je velika. Broj stranica Pitamićeve *Države* je duplo veći, ali su i slova i razmaci veći. Čini mi se da razlika u broju reči ili slova nije velika, ali je to pitanje za veštačku inteligenciju i njena pomagala. U

9 M. Pavčnik, „Na robovih čiste teorije prava”, u: Leonid Pitamic, *Na robovih čiste teorije prava/ An den Grenzen der Reinen Rechtslehre*, ur. M. Pavčnik, Ljubljana 2005.

10 Pitamic, *Pravo in revolucija*, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-HYKWHA3P>

intelektualnom životu su najuticajnija ili veoma opširna ili veoma kratka pisanja. Opširna dela su važna jer ih malo ko čita u celini pa zbog toga i ne sme da ih kritikuje i tako slava ne gine. Međutim, kratka svako čita, prema njima su svi kritičniji, ali je važnije da se rad čita.

O sistemu oba dela nema smisla mnogo diskutovati jer obojica pišu o istim stvarima premda ne naglašaju jednako iste stvari i ne pišu o njima u istom obimu i u istom redosledu. To ne upućuje na neke bitne razlike u sadržaju i shvatanju prirode države.

Pitamic počinje poglavljem o suštini države, a Spektorski sa pojmom države. Pojam države je kod Pitamica prva tačka prvog poglavlja, ali započinje definicijom države na drugi način nego Spektorski.¹¹ Pitamic počinje onim što je definicijama zajedničko – da je država neko pravno udruženje ili pravna organizacija vlasti.¹² Tu usku definiciju onda širi objašnjavanjem teorija koje različito naglašavaju elemente državnosti i stavljaju naglasak na jednu vrhovnu normu ili jednu vrhovnu vlast kao bitan element države.¹³ Sledi tačka o državnoj teritoriji kao bitnom delu pojma države, što se kod Spektorskog nalazi tek u poglavlju o elementima države.¹⁴ Skrenuo bih pažnju na to da uporednopravni metod odlikuje oba autora.

Kada se govori o onome što povezuje građane u jedno telo, vredno je hvaliti ono što je u vezi sa pojmom države Spektorski napisao o kulturi: „Takva je suština kultura... Zato, ko ceni kulturu i njena blaga, taj ne može da ostane ravnodušan prema državi. Taj traži slobodu, poredak i napredak u državi i preko nje.”¹⁵

Pitamica više interesuju norme jer polazi od stanovišta da je država politička zajednica iznad koje ne stoji neka viša vlast, pa tako ni norma. Spektorski u to ne ulazi, ali priličan značaj poklanja promenljivosti države, pa piše direktno o državi i njenom životu.

Tako je pojam suverenosti kod Pitamica u poglavlju o suštini države. U istorijskom pregledu opet naglašava važnost najviše norme u državi za njeno postajanje, ali isto tako dolazi i do zaključka da su i suverene države neposredno podložne međunarodnom pravu. Nekoliko stranica pre toga Pitamic je razmišljao o efektivnosti prava kao o elementu državne vlasti i spomenuo i međunarodno pravo kojem takva efektivnost ponekad nedostaje. On naglašava važnost načela *Pacta sunt servanda*. Tako on jednakost država vidi u pravu na sklapanje ugovora, ali upozorava da se to ne odražava uvek i u sadržaju ugovora.¹⁶

Spektorski manje piše o suverenosti i u poglavlju o elementima države uglavnom navodi druge autore, ali mi je interesantna unutrašnja samostalnost kao nezavisnost vlasti od njenih podanika, kojima ona zapoveda.¹⁷ Skoro bi se pomislilo da je to ono zajedničko u shvatanju suverenosti, koje primećujemo u svakodnevnoj praksi

11 Spektorski, 6.

12 Pitamic, 1.

13 *Ibid.*, 13.

14 Spektorski, 53.

15 *Ibid.*

16 Pitamic, 42.

17 Spektorski, 71.

savremenih država. U vezi sa pitanjem suverenosti, Spektorski se približava Pitamicu citirajući Krabeja koji proglašava suverenost ne vlasti nego prava i zakona.¹⁸

Deo o državnim oblicima Pitamic počinje despotijom kao oblikom države sa jedinstvenim najvišim pravno vezanim organom vlasti, što je karakteristično i za apsolutnu vlast i u monarhiji u i republici. Na suprotnoj strani su države sa više najviših organa: staleška monarhija i staleška republika. U modernoj državi proces podele se nastavlja sa sistemom podele vlasti.

Apsolutnoj monarhiji Pitamic priznaje dobru organizaciju ureda i, kao zaostavštinu, nekoliko dobrih kodifikacija prava, ali naglašava i sudbonosnu opasnost, koja se pokazala u izostanku nezavisnosti sudova i suđenja.¹⁹

Poglavlje o državnim oblicima je kod Spektorskog bitno kraće jer je neke stvari napisao na drugim mestima. Ali u tom poglavlju su razmotreni pojmovi ustava i ustavne države, što je Pitamic smestio u posebno poglavlje o državnim normama, koje ima više tehnički značaj i mnogo liči na ono što se danas predaje kao uvod u pravo.

Nešto je, međutim, zajedničko obema knjigama. Kao poseban oblik države navodi se Sovjetski Savez. Razumljivo je da oba autora pokazuju veliki interes za taj savez kao nešto novo, a Spektorski je još odatle i pobegao. Pitamic piše o savezu prilično umereno i ne pokazuje neki naročiti otpor. Istini za volju, obe knjige su objavljene pre najgorih staljinističkih otklona i zločina, ali bi za osudu bili dovoljni i zločini učinjeni u vreme Lenjinove vladavine.

Kada pominje Sovjetski Savez, Pitamica interesuje sastav te države. Uglavnom suvo nabraja organe vlasti i njihove nadležnosti bez nekog suda. Jedino je moguće primetiti da uočava da izvršni organi preuzimaju nadležnosti zakonodavca.²⁰ Interesantno je da kad Pitamic govori o priključivanju pojedinih teritorija Sovjetskom Savezu, to skoro potpuno odgovara listi kriznih žarišta nakon raspada Sovjetskog Saveza.

Posle Sovjetskog Saveza sledi tačka o Britanskoj imperiji. Njegov zaključak je da Britanska imperija nema sličnosti ni sa jednom drugom političkom organizacijom ni u prošlosti ni i sadašnjosti.²¹ Plašim se da ja vidim neke sličnosti pod utiskom sadašnjih ruskih imperijalnih ratova, što je, priznajem, veoma nenaučno. Spektorski je stroži i razvoj britanskog imperijalizma završava opaskom da je reč o tome da Velika Britanija nastoji da preraste u Veću Britaniju.²² Možda je ta strogost izazvana konfliktom imperijalne Rusije sa Britanskom imperijom na više mesta.

Nešto posebno primećujem kod Spektorskog. On piše nepristrasno o ustavu i različitim ustavnim uređenjima u prošlosti i u raznim zemljama. Nešto novo se rađa na području ustavnosti posle Prvog svetskog rata. U novim ustavima su značajne težnje za demokratijom, socijalnim pravima i pacifizmom.²³ Novosti se ne provode

18 *Ibid.*, 72.

19 Pitamic, 72.

20 *Ibid.*, 157–163.

21 *Ibid.*, 174.

22 Spektorski, 211.

23 *Ibid.*, 93.

bez problema. Pre svega, slabi sila države, što je glavni znak krize.²⁴ Neki odgovori na krizu su diktatura, fašizam i na kraju Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Spektorski postepeno osuđuje stanje u tom savezu. Njegova osuda je najgora na samom kraju prikaza: „Prave se pokušaji da se potpuno suzbiju lična sloboda i preduzimljivost...”²⁵ Nije ni čudo što je bežao na kraju Građanskog rata u Rusiji.

Što se ustava tiče, valja primetiti da Spektorski u jednoj tački spominje darovani ustav. To je oktroisani ustav. Taj je ustav darovan u tom smislu što vladar dobrovoljno ograničava sopstvenu vlast.²⁶ Spektorski piše u duhu Von Hallerovih ideja da vladar nema nikakvih obaveza prema podanicima, pa je priznavanje njihovih političkih prava njegova dobra volja.²⁷ Kod nas se oktroisani ustav smatra nametnutim ustavom. Takav ustav jeste nametnut, ali je nametnut vladaru, koji bi radije vladao bez ustava.

Obe knjige se završavaju poglavljima o odnosu države i crkve kao dva sistema koja stvaraju pravila o ljudskom ponašanju na istoj teritoriji. Oba priznaju važnost crkve i njenu nezavisnost od države u vidu nemešanja u crkvene dogme i pravila, kanone. Važna uloga crkve u tadašnjim državama im se čini prihvatljivom pa čak i normalnom. Pitamic piše o različitim odnosima države i crkve, pa crkva može imati status jednog društva, ali i povlašćen status.²⁸ Kao primer posebnog odnosa države i crkve navodi konkordat, koji je međunarodni ugovor i na koji se primenjuju pravila međunarodnog prava.

Spektorski je izričito skeptičan po pitanju odvajanja crkve i države.²⁹ Pitamic o tome ne piše, ali pitanje crkve svrstava u poglavlje o odnosu države i nedržavnih organizacija, premda najviše piše baš o crkvi.³⁰ Interesantno je da je za Spektorskog pravi cezaropapizam proizvod zapadnog apsolutizma, a kao primer navodi protestantske države.³¹ Ne ulazeći u normativnu ocenu tog pitanja, čini mi se iz konkretnih primera da odnos državnog poglavara i Pravoslavne crkve isto toliko odgovara pojmu cezaropapizma.

Oba autora poklanjanju veliku pažnju i državi u međudržavnim odnosima i novim međunarodnim organizacijama. Spektorski to poglavje započinje kulturnim vezama i ostaje samo na tlu istorije. On ne ulazi u to da je raspad mnogonacionalnih država nakon Prvog svetskog rata otvorio problem naroda kao kulturnih zajednica podeljenih na više političkih jedinica. Verovatno mu je bilo još prerano da iznese bilo kakav sud o tome. Obojica su primetila kao veliku novost nastanak nove međunarodne organizacije Društva naroda.

24 *Ibid.*, 95.

25 *Ibid.*, 98.

26 *Ibid.*, 77.

27 K. Van Haller, *Restauration der Staatswissenschaft*, Winterthur 1817–1834. To delo u šest knjiga dalo je ime i razdoblju restauracije nakon pada Napoleonovog carstva.

28 Pitamic, 460.

29 Spektorski, 193.

30 Pitamic, 459.

31 Spektorski, 191.

Naročito me je zanimalo kako autori koriste istoriju i tu nisam našao nekih važnih razlika. No tradicija istorijskih pogleda je uticala na obim ponekih detalja. Naravno, Austrougarska je važnija Pitamicu, a meni je ostao u sećanju onaj momenat kada Pitamic objašnjava zašto nije mogla da opstane³² jer je nakon Ustava iz 1974. godine moja prva misao bila da onda ne može opstati ni Jugoslavija. Sigurno je u pravu kad raspad povezuje sa razvojem parlamentarizma. Dodao bih da Pitamic delovima federalne države nije priznao pravo na otcepljenje, ali Jugoslavija tada nije bila savezna država. Zbog toga kod Pitamica ne možemo tražiti neke argumente o pravu na otcepljenje u saveznoj Jugoslaviji.

Važnije je da oba autora stalno i obimno navode primere iz istorije, i to veoma kvalitetne. Nisam ni pokušao naći neke nedostatke nakon novih istraživanja o državi jer bih mogao pasti u zamku presuđivanja na osnovu vlastitih sudova i predrasuda. Samo primećujem da se danas piše znatno drugačije, pre svega o feudalnoj vlasti.

Naglašavam da Pitamičeva knjiga sadrži nešto više materije koja se na fakultetima predaje na predmetu uvod u pravo i da nisam spomenuo mnoge vredne sadržaje obe knjige. Sasvim sam odustao od navođenja materije u kojoj se autori slažu i međusobno i sa ostalim autorima. Kočilo me je i znanje da o mnogim stvarima presuđujem na osnovu svojih ubeđenja, a još više na osnovu nekih aktuelnih događaja. Namerno sam izostavio pisanje o izborima i parlamentu. Ipak sam neke teme uključio u tekst. *Mea maxima culpa!*

Oba autora u više navrata spominju demokratiju. Moj je utisak da su obojica prilično uzdržana u ocenama. Ali ne mogu prstom pokazati neki izraziti primer. Možda to najviše pokazuje Pitamičev citat Aristotela: „Čini se da demokratiji više odgovara imenovanje činovnika žrebom, a aristokratiji putem izbora.”³³ Ali da podsetim da je demokrata Aristofan pisao o atinskoj skupštini ili sudovima i opet ostao demokrata.

Oba autora ponekad spominju i Jugoslaviju. Pitamic to radi malo češće, a zajedničko im je da Jugoslaviju spominju kao zemlju koja po uređenju nije odstupala mnogo od drugih država. Pitamičeva knjiga je objavljena još pre kraljeve diktature i drugog ustava pa se nije mogao osvrnuti na specifičan značaj jugoslavenskih finansijskih zakona iz tog doba. On je, naime, finansijskom zakonu posvetio priličnu pažnju.³⁴ Kritiku uređenja u Jugoslaviji možema naslutiti kad Pitamic piše o zastari krivičnih dela poslanika počinjenih za vreme njihovog parlamentarnog imuniteta, jer bi vreme imuniteta trebalo odbiti, što u Jugoslaviji nije bio slučaj.³⁵

Ovo su moje konačne impresije o tim dvema knjigama. Delo Spektorskog je življe. Tom utisku sigurno doprinosi činjenica da je knjiga podeljena na mnoštvo tačaka napisanih na samo jednoj stranici, a onih od više od dve stranice skoro i nema. Pitamičevo delo više liči na monolit. Premda obojica gledaju sa visine, Spektorski ispada kao enciklopedist, a Pitamic kao nemački pedant. U kratkom pregledu glavnih dela kod Pitamica je nemačkih autora čak manje od Francuza

32 Pitamic, 137.

33 Aristotel, *Politika*, IV, 9; Pitamic, 73.

34 Pitamic, 253–262.

35 *Ibid.*, 371.

ili drugih, ali je tu važan i uticaj celokupnog pogleda na pravo. Taj pogled je kod Pitamica austrijski. Spektorski ne citira literaturu, ali često spominje autore pa se vidi od koga je učio, koga je sledio i koliko je koga cenio.

Ostaje nam da žalimo što u analizu od početka nije uključena i spomenuta knjiga Slobodana Jovanovića kao *tertium comparationis*.

Istorijski gledano, i Spektorski i Pitamic su pobednici. Knjige ostaju relevantne i nisu dosadne. Spektorski je izbegao mudrijašenje, a Pitamic je napisao knjigu koja ostaje neprevaziđena u Sloveniji. Njegov jezik je danas starinski i možda će već idućoj generaciji predstavljati problem za čitanje. U jednom ipak ostaje moderan, a to je da više nego ostali u radovima ovakve prirode piše o pravu žena da naslede vladarsku čast u monarhijama.

BIBLIOGRAFIJA

- G. Kušej, „Ob 50-letnici slovenske pravne fakultete (1920–1970)”, *Zbornik znanstvenih razprav*, Ljubljana 1970, 1–18.
- K. Van Haller, *Restauration der Staatswissenschaft*, Winterthur 1817–1834.
- M. Pavčnik, „Na robovih čiste teorije prava”, u: Leonid Pitamic, *Na robovih čiste teorije prava/An den Grenzen der Reinen Rechtslehre*, ur. M. Pavčnik, Ljubljana 2005.
- L. Pitamic, „Pravo in revolucija”, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-HYKWA3P>
- L. Pitamic, *Država*, Družba sv. Mohorja, Celje 1927.
- A. Solovjev, Uvod, *Istorija slovenskih prava: Zakonodavstvo Stefana Dušana*, Službeni list SRJ, Beograd 1998.
- E. Spektorski, *Zgodovina socialne filozofije*, Slovenska matica, Ljubljana 1934.
- E. V. Spektorski, *Država i njen život*, Srpska književna zadruga, Beograd 1933.
- Alfred Whitehead, citirano po sećanju, Mortimer Adler, *Reforming Education: The Opening of the American Mind*, Macmillan, 1998, 72.

Vladimir Simič
Retired full professor
University of Ljubljana Faculty of Law

TWO STATES – ONE IN CYRILLIC,
THE OTHER IN LATIN SCRIPT
– A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE SCIENTIFIC
ACTIVITY OF THE RUSSIAN WHITE EMIGRATION IN THE
KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA –

Summary

Two states refers to two books titled The State. One is the book by a Russian professor of law in Ljubljana Evgenij Selektorski, who wrote the book while in Belgrade and was published in Serbian Cyrillic. The other was in Slovene and was written by his fellow professor in Ljubljana Leonid Pitamic.

Both books are excellent case of erudition. There are more similarities than differences in the books. Both contain many references to history of states as far as development of state and development of the notion of state is concerned. The differences are mainly in the way the authors develop their narrative and how they elaborate certain notions and of course sometimes, they stress a certain fact differently. In general, Spektorski stresses the diversity of state phenomena, while Pitamic is more interested in principal rule that defines the state.

Key words: Spektorski. – Pitamic. – State.

Мария Владимировна Корогодина*

ВЛАДИМИР НИКОЛАЕВИЧ БЕНЕШЕВИЧ (1874–1938) И ИЗУЧЕНИЕ ЗАКОНОПРАВИЛА СВЯТОГО САВВЫ В 1930-Х ГГ.

В. Н. Бенешевич (1874–1938), русский византист и историк церковного права, был современником Ф. В. Тарановского и одновременно с ним учился на Юридическом факультете Санкт-Петербургского университета. В последние годы своей жизни В. Н. Бенешевич обратился к истории формирования славянских сборников правил с толкованиями, в том числе сербского сборника с полными толкованиями Иоанна Зонары, Законоправила святого Саввы и русской редакции Кормчей книги. Планы В. Н. Бенешевича отразились в переписке с Св. Станоевичем, В. Златарским, Г. Осиповским, который в 1934 г. пригласил В. Н. Бенешевича эмигрировать в Сербию и преподавать в Белградском университете. В переписке В. Н. Бенешевич обсуждал историю формирования сборников по церковному праву в Сербии, Болгарии и на Руси. Наблюдения ученого отразились также в неоконченной работе «Миражи в истории Древней Руси и южных славян», работе над которой положил конец рассылал В. Н. Бенешевича в 1938 г.

Ключевые слова: В. Н. Бенешевич. – Каноническое право. – История науки.

Владимир Николаевич Бенешевич – византист, историк церковного права, современник Ф. В. Тарановского. Бенешевич был на год старше Тарановского, они в одно время готовили магистерские и докторские диссертации на Юридическом факультете Петербургского университета и, вероятно, были знакомы. Однако судьба ученых сложилась по-разному: после революции Ф. В. Тарановский эмигрировал в Сербию, а В. Н. Бенешевич остался в Советской России.

* Доктор исторических наук, заведующая Научно-исследовательским отделом рукописей Библиотеки Российской академии наук, Санкт-Петербург. Адрес: mvkorogod@gmail.com

В. Н. Бенешевич родился в семье судебного пристава 9 августа 1874 г. в городе Друя Виленской губернии Российской империи.¹ Семья жила в Вильно – там родился брат Дмитрий, бывший тремя годами младше Владимира и выбравший профессию горного инженера. Окончив гимназию, оба брата отправились в Петербург. Наставником В. Н. Бенешевича на Юридическом факультете Петербургского университета стал Михаил Иванович Горчаков – протоиерей, ученый, благодаря которому церковное право вышло за пределы богословия и было включено в России в разряд юридических дисциплин. После окончания в 1897 г. Петербургского университета Бенешевич был командирован в Германию для продолжения обучения. Три года он слушал курсы в Гейдельбергском, Лейпцигском и Берлинском университетах, и тогда же начал работать с греческими рукописями в европейских библиотеках. Это определило дальнейший стиль работы Бенешевича, опиравшегося на рукописный материал и не мыслившего исследование без изучения всей полноты рукописной традиции византийского наследия.

В наибольшей степени В. Н. Бенешевича интересовало каноническое право. В качестве темы магистерской диссертации был выбран канонический сборник XIV титулов – свод по церковному праву, имевший ключевое значение как для византийской, так и для славянских церквей. Диссертация была издана и защищена в 1905 г.,² а в виде приложения Бенешевич выпустил отдельный том с описаниями важнейших греческих списков исследуемого текста, посвятив его А. И. Пападопуло-Керамевсу – ученому греку, хранителю греческих рукописей петербургской Публичной библиотеки.

Одновременно В. Н. Бенешевич приступил к подготовке критического издания древнейшего славянского перевода синтагмы XIV титулов, положив в его основу старшие древнерусские списки и обнаруженную им греческую рукопись, близкую к славянскому переводу XI в. Первый том издания, с параллельным текстом на греческом и славянском языках, вышел в 1906–1907 гг.,³ однако выход второго тома задержался. Уже в этом труде молодого ученого прослеживаются характерные для Бенешевича черты: четкость и продуманность всего замысла еще до начала его реализации, подготовка исследований и изданий в нескольких томах, не все из которых удавалось реализовывать.

Понимая невозможность исследовать византийское право, находясь исключительно в России, В. Н. Бенешевич до начала Первой мировой войны почти ежегодно отправлялся в Европу и на Ближний Восток для изучения

1 Л. Б. Вольфцун, Е. М. Шварц, "Бенешевич Владимир Николаевич", *Сотрудники РНБ – деятели науки и культуры. Биографический словарь*, т. 2: 1918–1930, Санкт-Петербург 1999, 96–100; И. П. Медведев, *Судьба ученого: Владимир Николаевич Бенешевич. Сборник статей*, Москва 2020.

2 В. Н. Бенешевич, *Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII века до 883 г. К древнейшей истории источников права греко-восточной церкви*, Санкт-Петербург 1905.

3 В. Н. Бенешевич, *Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований*, т. 1, Санкт-Петербург 1906.

греческих рукописей, хранившихся в монастырях, и для работы в европейских библиотеках. В 1902 г. Бенешевич был командирован Академией наук в Грецию для исследования рукописей на Афоне, о. Патмос, в Афинах. После поездки он в 1903 г. передал в Библиотеку Академии наук семь греческих рукописей, привезенных из экспедиции. Первое описание дара Бенешевича было подготовлено академиком П. В. Никитиным.⁴ Сделанные во время экспедиции наблюдения легли в основу каталога афонских рукописей, изданного В. Н. Бенешевичем в 1904 г.⁵

Ученый собирал сведения и делал фотографии рукописей по всему миру, но важнейшее значение имела работа по подготовке к изданию каталога синаяских рукописей епископа Порфирия (Успенского) в 1907–1911 гг. Для этого Бенешевич самостоятельно описал все находящиеся на Синае греческие рукописи – более двух тысяч кодексов и фрагментов. Каталог Порфирия Успенского с дополнениями и исправлениями был издан в 1911 г.,⁶ однако в него вошла лишь малая толика рукописных книг синаяского монастыря. Бенешевич подготовил материал для второго тома, в который должны были войти рукописи, неизвестные Порфирию Успенскому, но названные в кратком каталоге немецкого византиниста В. Гардтгаузена,⁷ а также для третьего тома, который должен был включить почти тысячу рукописей, до той поры никому не известных. Лишь этот третий том был издан Бенешевичем в 1917 г.⁸ Второй том, подготовку которого Бенешевич пытался возобновить в 1920-е гг. вместе с гарвардскими учеными, так и остался неизданным.⁹ Работа с синаяскими рукописями легла в основу исследования и альбома о памятниках Синая. Заранее продумав весь план издания, Бенешевич в 1912 г. сначала издал второй, палеографический, выпуск альбома, в котором привел сведения о рукописях Синая.¹⁰ Первый выпуск, в котором были описаны мозаики, фрески и иконы синаяского монастыря, подготовленный совместно с Н. П. Кондаковым, увидел свет лишь в 1925 г.¹¹ Труды принесли Бенешевичу признание: в 1912 г. он был избран почетным доктором права Афинско-

4 П. В. Никитин, "Описание греческих рукописей, привезенных из Греции и принесенных в дар Академической библиотеке В. Н. Бенешевичем", *Известия Им. Академии наук, сер. 5*, 18/1903, Протоколы заседаний Общего собрания Академии наук, 1 марта 1903 г., XIII–XVII.

5 В. Н. Бенешевич, *Сведения о греческих рукописях канонического содержания в библиотеках монастырей Ватикана и Лавры св. Афанасия на Афоне*, Санкт-Петербург 1904.

6 В. Н. Бенешевич, *Описание греческих рукописей монастыря св. Екаперины на Синае, т. 1: Замечательные рукописи в библиотеке Синаяского монастыря и Синаеджуванийской погворья (в Капре)*, описанные архимандритом Порфирием Успенским, Санкт-Петербург 1911.

7 V. Gardthausen, *Catalogus Codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxonii 1886.

8 В. Н. Бенешевич, *Описание греческих рукописей монастыря св. Екаперины на Синае*, т. 3, вып. 1: Рукописи 1224–2150, Петроград 1917.

9 И. П. Медведев, 42–43.

10 В. Н. Бенешевич, *Памятники Синая археологические и палеографические*, вып. 2, Санкт-Петербург 1912.

11 В. Н. Бенешевич, *Памятники Синая археологические и палеографические*, вып. 1, Ленинград 1925.

го национального университета, в 1914 г. – член-корреспондентом Страсбургской Академии наук.

При удивительном разнообразии интересов – Бенешевич готовил издание Евангелия на грузинском языке по древнейшим спискам, занимался исследованиями по эпиграфике, Прологам и Минеям, литургике, иконографии в греческой, грузинской, армянской, сирийской традициях – главным для него оставалось изучение церковного права. В 1914 г. Бенешевич защитил докторскую диссертацию, посвященную Синагоге 50 титулов Иоанна Схоластика.¹² В это же время он задумал критическое издание греческого текста Синагоги 50 титулов – уже в 1912 г. его подготовка обсуждалась с немецким византинистом, Эдвардом Шварцем. Это издание было выпущено Бенешевичем спустя 25 лет и стало роковым в его судьбе.

Перед революцией Бенешевич напряженно трудится сразу над несколькими изданиями. Опережая работу издательств и типографий, Бенешевич готовил для типографии текст частями, предполагая, что в дальнейшем из нескольких выпусков соберется полный том. Однако в военное время многие публикации, обрывающиеся на середине фразы, остались незавершенными, в том числе начатое Бенешевичем издание Тактикона Никона Черногорца по греческим спискам.¹³

Первые послереволюционные годы разрушили весь прежний уклад жизни. В 1918 г. умер от дизентерии Никита, старший сын В. Н. Бенешевича, а в 1922 г. навсегда уехал в Варшаву его тесть, известный филолог-классик, академик Ф. Ф. Зелинский. Бенешевич безуспешно пытался переправить в Польшу личную библиотеку Зелинского, не подозревая, что именно эти попытки впоследствии станут точкой отсчета его «предательского шпионажа» в пользу польских агентов. Одновременно Бенешевич пытался разыскивать старых знакомых, исчезнувших после революции. Плодом этих разысканий стала публикация «Скорбной летописи» – списка ушедших из жизни с 1917 г. ученых-гуманитариев, насчитывающая 200 имен.¹⁴ В 1922 г. Бенешевич был арестован по «делу об изъятии церковных ценностей» (дело митр. Вениамина), но спустя несколько месяцев оправдан.

Тогда же В. Н. Бенешевич возобновил переписку с зарубежными друзьями, в том числе с В. Златарским,¹⁵ Г. А. Острогорским, А. В. Соловьевым и иными, что возродило у него надежду на то, что советская византистика останется частью мировой науки. От зарубежных друзей Бенешевич получал новейшие издания и копии рукописей, одновременно начав активно печататься в европейских изданиях. Значительная часть этих публикаций – хро-

12 В. Н. Бенешевич, *Синагоја в 50 титѹлов и друѹе юридическѹе сборники Иоанна Схоластѹи-ка. К древнейшей истѹории истѹочников ѹрава ѹреко-востѹочной церкви*, Петроград 1914.

13 В. Н. Бенешевич, *Такѹтикон Никона Черноѹорца. Греческий тѹекст ѹо рукописи № 441 Синайскоѹ монашѹыря св. Екаѹирины, выѹ. 1*, Петроград 1916.

14 В. Н. Бенешевич, "Скорбная летопись", *Русский истѹорический журнал* 7/1921, 229–261.

15 В. Н. Бенешевич, "Пѹсьма к В. Н. Златарскому", *Бѹлѹаро-руски научни врѹзки. XIX–XX век. Пѹсма и документиѹи* (съст. Л. Костандинова, В. Фролова, Б. Димитрова), София 1968, 17–25.

ники научной жизни в России с 1914 г., то есть с того времени, когда война встала между русскими и европейскими учеными. Бенешевич готовил обзоры научных проектов и конференций, вышедших и готовящихся изданий, писал о сформированных советским правительством научных учреждениях и их задачах. Количество зарубежных публикаций ученого резко возросло с 1923 г. – если до этого года Бенешевич опубликовал 83 работы, из них лишь 5 в зарубежных изданиях, то в 1923–1928 гг. ученым отдано в печать 30 публикаций, из них 19 в зарубежных изданиях.¹⁶ Безусловно, это связано не только с желанием Бенешевича восстановить связи между советской и европейской византистикой, но и с трудностями в публикации результатов своих исследований в СССР.

Именно в это время В. Н. Бенешевич работал над изучением особого сербского сборника с избранными полными правилами, имеющими толкования Иоанна Зонары.¹⁷ Бенешевич выявил три рукописи близкого состава,¹⁸ готовил издание этого собрания, изучал его язык и состав, сопоставляя известные ему списки. Бенешевич считал, что текст представляет собой сербский перевод XIII в., и полагал, что выборка правил была сделана уже на греческом языке, хотя ему не удалось обнаружить близкого по составу греческого списка. Ученый предполагал, что этот перевод мог стать известным в России благодаря митр. Киприану, получив название «Киприановой Кормчей». Исследование не было доведено до конца из-за трагических событий, прервавших работу ученого.

В 1927 г. Бенешевичу несказанно повезло – ему разрешили поездку в Париж для работы с греческими рукописями. Он объехал половину Европы: Варшаву, Вильнюс, Берлин, Париж, Ватикан, изучая рукописи, заводя знакомства, встречаясь с друзьями. Тогда же, в Париже, родился проект подготовить большое издание для *Patrologia Orientalis* – Бенешевич обсуждал планы с редактором серии Рене Граффэном (*René Graffin*). Речь шла о подготовке научного издания так называемой Печатной Кормчей, которая была издана в Москве в 1653 г. и в основе которой лежало Законоправило св. Саввы. Планировалось опубликовать не только славянский текст, но и греческий оригинал Законоправила, его перевод на латинский язык, исследование на французском языке, а также всеобъемлющие указатели.¹⁹ Учитывая неуместность подобного проекта в Советском Союзе, Бенешевич сомневался в возможности его реализовать, но позже неоднократно возвращался к нему при каждом обсуждении планов по изучению Саввинской Кормчей. Тогда же, в середине 1920-х гг., Бенешевич начал активно собирать сведения о сербских и русских списках

16 В. Н. Бенешевич, "Список опубликованных работ", *Древнеславянская Кормчая XIV шийшулов без толкований*, т. 2 (ред. Я. Н. Шапов), София 1987, 258–262.

17 Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 192. Оп. 1. Д. 34.

18 ГИМ, Син. 307, Хлуд. 118 и БАН, Яцимирский 47. Е. В. Белякова выявила еще один список того же состава: Львов, АСП 55. См.: Е. В. Белякова, "О сербском переводе правил с толкованиями Иоанна Зонары", *Црквене сѣудје. Годишњак Ценѣра за црквене сѣудје* 6/2009, 235–242.

19 И. П. Медведев, 51.

Законоправила, делать первые наброски своих мыслей по поводу истории его возникновения.

В 1924 г. В. Н. Бенешевич был избран член-корреспондентом Академии наук СССР, в 1927 и 1929 гг. – член-корреспондентом Баварской и Прусской Академий наук. После возвращения из Европы, в 1928 г. Ф. И. Успенский выдвинул его кандидатуру на выборах в академики в Академию наук СССР. Однако в ноябре 1928 г. Бенешевич был обвинен в шпионаже в пользу Германии, Польши и Ватикана и в участии в контрреволюционной организации «Евразийцы», осужден на 3 года и сослан в Соловецкий лагерь. В основу обвинения легли публикации Бенешевича в немецких журналах в разделе «Хроника». В 1930 г. Бенешевич был возвращен в Ленинград и отдан под следствие по «академическому делу». Его обвинили в шпионаже и переговорах о церковной унии с Ватиканом в 1927 г., во время командировки, а также в намерении занять пост министра вероисповеданий после свержения советской власти «Всенародным союзом» во главе со С. Ф. Платоновым и Е. В. Тарле. Приговоренный к 5 годам, Бенешевич был сослан в Ухто-Печерский лагерь. Такой же срок получили его жена и брат Дмитрий. В ходе обысков материалы Бенешевича были разорены, а уже отпечатанный второй том издания «Древнеславянской Кормчей» уничтожен. Лишь в 1987 г., стараниями Я. Н. Шапова, книгу удалось издать по черновикам Бенешевича.²⁰

После освобождения в 1933 г. Бенешевич находился в отчаянии, не в силах найти работу и смириться с утратой своего архива, фотокопий и библиотеки во время обысков. Его на короткое время привлекли к описанию Кормчих книг для издания «Правды Русской», однако вскоре отстранили. Бенешевичу не удавалось опубликовать ни одного исследования в советских изданиях, и даже его благодетель В. Д. Бонч-Бруевич называл византистику «экзотической» наукой, с сомнением относясь к идее Бенешевича, что изучение византийского земледелия будет способствовать советскому строительству.

Несмотря на то, что в основу приговора были положены обвинения в шпионаже, опиравшиеся на его тесные научные контакты с зарубежными учеными и на публикации в зарубежных журналах, после возвращения Бенешевич первым делом возобновляет переписку с прежними знакомыми. Бенешевич понимал, что связь с зарубежными исследователями может привести к новым обвинениям, и писал об этом Бонч-Бруевичу в 1933 г.:

Вот завел сношения с приятелями в Германии, а тут вдруг пресловутый меморандум Гитлера на Лондонской конференции, и ничто не помешает какому-нибудь мистификатору увидеть во мне соучастника Гитлера, если я после меморандума не оборву сношений с германскими учеными.²¹

20 В.Н. Бенешевич (1987а), *Древнеславянская Кормчая XIV шийшулов без шолкований*, т. 2 (ред. Я. Н. Шапов), София 1987.

21 И.П. Медведев, 356.

В. Н. Бенешевич считал сотрудничество с европейскими учеными единственным способом сохранить византистику в СССР на мировом уровне и сознательно стремился вернуться к прежним договоренностям о публикациях, работая с удивительной скоростью и энергией.

Решающее значение для Бенешевича имела его мечта об издании ключевых греческих текстов по истории права. Бенешевич получил приглашение на IV конгресс византистов, который должен был состояться в 1934 г. в Софии. Понимая, что поехать в Софию ему не удастся, Бенешевич решил отправить на съезд текст доклада, в котором подробно изложил проект по подготовке многотомного издания памятников канонического права: «*Corpus scriptorum juris graeco-romani tam canonici quam civilis*». Идея издания большой серии в 14 томах зародилась у Бенешевича еще в 1919 г. – тогда ученый представил проект серии на рассмотрение в советскую Академию наук, но в послереволюционные годы эти планы не могли быть реализованы. Благодаря помощи Василя Златарского доклад Бенешевича был прочитан на конгрессе, решившем немедленно приступить к реализации проекта, издав, в первую очередь, Номоканон 14 титулов. Однако несмотря на усилия Бенешевича и немецкого византиста Франца Дёльгера (*Franz Dölger*), планы не удавалось реализовать. С помощью давнего друга, византиста Эдварда Шварца (*Eduard Schwartz*), Бенешевич приступил к подготовке критического издания греческого текста Синагоги 50 титулов, заявленного как первый том серии. Исследовательский аппарат и сопроводительные статьи в издании были написаны на латинском языке – существенную помощь в переводе оказал Ф. Ф. Зелинский. В поисках поддержки проекта по изданию канонических текстов на греческом языке, Бенешевич через Ф. Ф. Зелинского представил в 1936 г. новый доклад о серии изданий юридических памятников на V конгрессе византистов. Текст доклада был опубликован лишь в 1939 г. под именем Зелинского.²²

Об участии Бенешевича в IV конгрессе византистов ходатайствовал также Георгий Острогорский, еще один петербуржец-эмигрант, с которым Бенешевич состоял в переписке.²³ Острогорский был младше Бенешевича на 28 лет и относился к нему с большим пиететом. Переписка началась еще в 1927 г., но прервалась из-за ареста Бенешевича, возобновившись в 1933 г. – именно в тот период, когда Острогорский приехал в Сербию, получив приглашение на Философский факультет Белградского университета. Острогорский описывает сложности, с которыми он столкнулся в первые месяцы пребывания в Белграде:

22 Th. Zielinski, "Projet de la création d'un «Corpus scriptorum juris graeco-romani tam canonici quam civilis» (en abrégé CSJ)", *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma*, 20–26 sett. 1936, t. 1, Roma 1939, 735–740.

23 Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 192. Оп. 2. Д. 14. Ниже письма Г. Острогорского и В. Н. Бенешевича цитируются по этому делу. При публикации сокращения раскрываются.

Первое время всецело ушло на изучение сербского языка. Теперь уже несколько освоился и начал чтение лекций: чувствую себя здесь отлично.

В первом же письме после возвращения из ссылки Бенешевич спрашивает у Острогорского, кто в Сербии занимается изучением Кормчей и сообщает о своих планах подготовить издание Кормчей. Острогорский отвечает, что не знает в Белграде никого, кто в тот момент занимался бы Кормчей:

Вы спрашиваете, кто здесь у нас занимается Кормчей. В сущности, никто ею не занимается. Единственное исключение представляет мой друг А.В. Соловьев. У него есть небольшая статья, которую он Вам и пошлет. Но в сущности, повторяю, никто Кормчей не занимается.

Пойуїно Остроїорский выражаєїт уверенносїть, чїю если бы Бенешевич їодїюївовїл издание, Сербская Академия наук єїо бы ойубликовала:

Не предполагается и издание Кормчей, приписываемой св. Савве, в рамках издания его трудов, исполненных [В.] Ђоровићем. Поэтому здешняя Академия наук, конечно, с величайшей готовностью напечатала бы Ваше издание этой Кормчей. Точно так же она напечатала бы и Ваше исследование о сербской Кормчей, принесенной на Русь митрополитом Киприаном.

Речь идет об исследовании сербского сборника полных правил с толкованиями Иоанна Зонары, изучение которого было прервано арестом Бенешевича. Слова Острогорского – не просто жест вежливости со стороны младшего коллеги, стремившегося поддержать авторитетного ученого, чудом уцелевшего и оказавшегося в полной изоляции в Советской России. Острогорский, не откладывая, начинает хлопотать, и в следующих письмах подтверждает, что возможность опубликовать работу Бенешевича – вполне реальная:

Ст. Станојевић мне самым определенным образом сказал, что Академия бы непременно напечатала и Ваше издание Кормчей св. Саввы, и Ваше исследование о сербской Кормчей.

Планы Острогорского идут гораздо дальше подготовки издания – он мечтает о сотрудничестве с Бенешевичем, его переезде в Белград и получении профессорского места в университете. Надежда осуществить этот замысел появляется в 1934 г., когда уходит из жизни декан Юридического факультета Чедомиль Митрович, и появляется вакансия:

Вы, может быть, слышали, что умер здешний канонист Чедомиль Митровић. Неудивительно, но все же очень отрадно, что наилучшим и наиболее желательным кандидатом здесь считают Вас. Теперь декан Теологического факультета, проф. Димитриевић, поручил мне сообщить Вам об этом плане и запросить Вас, как бы Вы отнеслись к такому предложению.

Однако Бенешевич отказывается. Сохранился черновик его письма Острогорскому, который показывает, насколько сложно российскому ученому было объяснить свое решение:

При наличности свободного общения между странами я бы немедленно ответил согласием на предложение занять кафедру в Белграде, потому что в пользу этого наряду с прочими соображениями говорила бы и возможность энергично двинуть работу над Кормчей, столь занимающую меня много лет, и для южных славян представляющую собой интерес. Я не был бы отрезан от своей семьи и от возможности использовать находящиеся в Москве и Ленинграде ценнейшие материалы, не говоря уже о том, что все собственные материалы и книги были бы в полном моем распоряжении. А теперь я даже не могу ничего сказать от себя, потому что все стало трудным и сложным, а главное даже и не от меня зависящим. Я ведь только обязан следовать указаниям власти в интересах общей пользы, и к власти в первую голову надо обращаться официальным путем относительно меня.

Потом Бенешевич зачеркивает эти излишне откровенные слова, и пишет кратко:

Принять приглашение на кафедру в Белграде я не могу по целому ряду уважительных причин, о которых не стоит здесь распространяться.

Очевидно, Бенешевичу до боли жалко отказываться от приглашения, и он предлагает свой план:

Переход мой на кафедру – не осуществим, а возможно было бы только приехать мне на время для прочтения специального курса по истории Кормчей или вообще по истории южнославянских источников права, заимствованных из Византии, и для подготовки издания Саввинской Кормчей. Говорить об этом надо было бы Белградскому университету с советской властью в Москве через свое министерство и дипломатических представителей.

Ученый продолжает мечтать об изучении истории Кормчей св. Саввы, и по его мнению это можно сделать единственным способом – всесторонне исследовав все известные списки и обсудив результаты с теми, кто в них заинтересован:

Мне было бы дорого в интересах производимой мною работы по истории славянских Кормчих, в особенности так называемой Саввинской, завязать и поддерживать живую связь с ученым миром Белграда. Формы этого общения могут быть очень разнообразны; для меня очень важно было бы получить возможность изучить материалы Югославии и представить на суд уважаемых коллег хоть часть моей работы.

Но этот план не менее фантастичен, чем эмиграция, и переписка с Острогорским прерывается. Обсуждение планов издания Саввинской Кормчей

имело для Бенешевича огромное значение. Возможностям издания посвящено также его письмо Станое Станоевичу, датированное февралем 1937 г., незадолго до смерти сербского историка и за год до гибели самого Бенешевича:²⁴

Радуюсь, что издание Саввинской Кормчей поставлено на очередь Вашей Академией. <...> Для издания основным списком должен быть Загребский 1262 г., его следует сличить с сербским Сараевским и Рашским и с русским Рязанским 1284 г. Конечно, очень кстати было бы тут же иметь и картину того, что получилось в печатной Кормчей. <...> Параллельно славянскому тексту должен быть поставлен греческий, который при помощи здешних списков ГПБ, [Греч.] 123 и 208 и московских может быть устроен отлично. <...> Объем издания – три тома. В т. 1-2 будет только текст, которому было бы предпослано краткое предисловие об источниках издания; в т. 3 должны быть таблицы аналитические разного рода и словари славяно-греческий и греко-славянский. Какого рода словари? Если филологические, то размер их велик; если только собственных имен и терминов, то дело проще. Но как раз в интересах надлежащей постановки вопроса об авторстве св. Саввы нельзя было бы ограничиться словарем терминов.

В. Н. Бенешевич придавал такое большое значение подготовке издания, поскольку считал, что исследование Кормчей может быть проведено только на основе издания и отчасти – в ходе работы над ним, так что исследовать текст, не издав его, невозможно:

То, что до сих пор говорилось о Кормчей св. Саввы и об его участии в ее составлении или переводе, нельзя признать удачным или основательным. Перелом к лучшему наступит только тогда, когда у исследователей будет в руках издание текста, само являющееся результатом исследования вопроса об авторстве св. Саввы, но не навязывающее выводов.

Именно в этот период, в 1930-е гг., Бенешевич продолжает работать над изучением сборника с толкованиями Иоанна Зонары и задумывает крупную работу о рецепции византийского права у южных славян и на Руси. Наброски к ней сохранились под названием «Миражи в истории Древней Руси и южных славян».²⁵ Название отражает основную мысль Бенешевича: подвиг нескольких поколений славянских книжников по переводу объемных и крайне сложных терминологически канонических сборников далеко не означал, что чуждое славянским землям византийское право действительно вошло в жизнь славянских земель, было понято, усвоено и имело практическое применение.

24 И. П. Медведев, 50–53. Ниже письмо Бенешевича цитируется по этой публикации.

25 Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 192. Оп. 1. Д. 57. Ниже статья цитируется по этому делу. Отрывки из незавершенной работы опубликованы: Я. Н. Шапов, «Номоканон» Мефодия в Великой Моравии и на Руси», *Великая Моравия, ее историческое и культурное значение* (ред. Г. Э. Санчук, Й. Поулик), Москва 1985, 249–251.

Наиболее сложным для исследователя был вопрос о появлении славянской Кормчей 14 титулов с толкованиями. Обнаруживая в Кормчей толкования на сокращенные правила Алексея Аристина и толкования на полные правила Иоанна Зонары и не находя подобного сочетания в греческой традиции, Бенешевич считал, что сборники с толкованиями Аристина и Зонары были переведены отдельно:

Оба перевода отдельно друг от друга ни в полном, ни в сокращенном виде до нас не дошли. В первой четверти 13 века оба перевода были объединены в две редакции так называемой Толковой Кормчей; основная разница между этими редакциями заключается в том, что для одной из них использован и перевод Синтагмы 14 титулов III редакции. Архиепископ Сербский Савва (ум. в 1237 г.) принимал участие если не в составлении, то в распространении одной из этих редакций.

Бенешевич относил время перевода к концу XII в. и связывал с «восстановлением болгарского царства и самостоятельностью сербского». Далее, на основе этих двух переводов, по мысли Бенешевича, были сформированы две редакции Кормчей, объединившие толкования Аристина и Зонары. Одну из этих редакций Бенешевич называет Сербской и связывает с именем св. Саввы. При составлении второй редакции был использован древний перевод Синтагмы 14 титулов без толкований, поэтому Бенешевич считал, что вторая редакция была создана в Болгарии, но сохранилась исключительно в русских списках, старший из которых – новгородский 1280-1282 гг.²⁶

Таким образом, В. Н. Бенешевич отрицал возможность самостоятельной работы русских книжников (не только подготовки переводов, но и переработки существующих переводных текстов), полагая, что все известные канонические сборники являются результатом переводческой и редакторской работы южных славян, что идет вразрез с представлениями исследователей последних лет о формировании ключевых для русских земель редакций Кормчих книг²⁷. Возможно, причины кроются в том, что Бенешевич был, в первую очередь, византинистом, и даже в черновиках работ о славянских текстах он с наибольшим удовольствием и наиболее подробно пишет о греческих рукописях и редакциях. Ни одна его работа о славянских канонических сборниках не была закончена и подготовлена к публикации, вероятно, не только из-за полной невзгод судьбы ученого, но и из-за того, что он не был удовлетворен результатами.

После возвращения из лагерей в 1933 г., лишившись средств к существованию, здоровья, своего архива и библиотеки, Бенешевич находит спасение в

26 ГИМ. Син. 132.

27 Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978; М. В. Корогодина, *Кормчие книги XIV – первой половины XVII века*, в 2-х тт., Москва – Санкт-Петербург 2017; М. В. Корогодина, «Наследие Святого Саввы на Руси и история ранних списков Сербской редакции Кормчей книги», *Святий Савва и Доментијан, Зборник са Међународне научне конференције одржане 26 и 27 маја 2023 године у Нишу и Ситуденици* (ур. Д. Бојовић, Ј. Стошић), Ниш 2024, 213–223.

работе. Уже в 1934 г. он издал в Мюнхене исследование о первом греческом издании Апостольских канонов Филиппа Меланхтона, вышедшем в 1521 г., в которое ученик издателя под диктовку вписал пояснения на латинском языке.²⁸ В 1937 г. в Афинах вышла книга Бенешевича, посвященная истории изучения синайских рукописей с XVII в. до 1927 г., когда Бенешевич последний раз имел возможность работать с ними.²⁹ Одновременно выходят статьи Бенешевича в немецких журналах, но ни строчки не удалось ученому опубликовать в СССР. Единственная публикация на русском языке – переводы важнейших и мало исследованных к тому времени византийских юридических памятников – вышла после расстрела ученого без указания авторства Бенешевича.³⁰ Под чужим именем был опубликован и некролог Н. П. Лихачеву, крупнейшему исследователю славянских и византийских древностей, репрессированному и умершему в нищете в 1936 г. Бенешевич был единственным, кто рискнул написать слова в память о Н. П. Лихачеве, но публикация появилась за подписью редактора журнала «Byzantinische Zeitschrift», а не Бенешевича.³¹

Бурная деятельность ученого была прервана после выхода в Мюнхене в 1937 г. критического издания греческого текста Синагоги 50 титулов, о котором Бенешевич мечтал не одно десятилетие.³² Книга не была похожа на публикации советских ученых тех лет: издание на греческом языке церковно-правовых текстов, с сопроводительными статьями и исследовательским аппаратом на латинском языке. Издание, вначале принятое академическим руководством благосклонно, уже осенью 1937 г. подверглось суровому осуждению. Это было непонятно для Бенешевича, поскольку две другие книги, вышедшие на немецком и французском языках за границей в 1934 и 1937 гг., не вызвали нареканий. Сам он рассматривал издание «Синагоги» как достижение советской науки. Бенешевич был обвинен в сотрудничестве с фашистами, после показательного шельмования изгнан из Ленинградского университета, в газетах появились публикации, осуждающие поступок ученого и требующие сурового наказания. 27 ноября В. Н. Бенешевич был арестован и через два месяца, 27 января 1938 г., расстрелян. Еще до ареста ученого по тому же делу были арестованы его сыновья и брат, и их ждала та же участь – сыновья погибли еще до смерти отца, брат – спустя 2 месяца.

Последний подарок В.Н. Бенешевич получил за несколько дней ареста – из Германии пришла посылка от Эдварда Шварца, издателя «Синагоги 50 титу-

28 W. Beneszewicz, *Melanchthoniana. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des byzantinischen Rechts in Westeuropa 1521–1560*, München 1934.

29 V. Bénéchévitch, *Les manuscrits grec du Mont Sinai et le monde savant de l'Europe depuis de XVIIe siècle jusqu'à 1927*, Athènes 1937b.

30 [В.Н. Бенешевич], «Византия до крестовых походов: [Переводы исторических источников]», *Хрестоматія до історії середніх веков* (ред. Н. П. Грацианский, С. Д. Сказкин), Ленинград 1939.

31 F. D[ölger], «Lichačev N.», *Byzantinische Zeitschrift* 37(1)/1937, 284–285.

32 V. Beneshevich, *Joannis Scholastici Synagoga L. titulorum ceteraque ejusdem opera juridica*, t. 1, München 1937a.

лов», с его новой книгой и дарственной пометой: «Zur gefälligen Besprechung» («Для приятного обсуждения»).³³ Он же стал единственным, кто опубликовал слова сожаления в память о трагически погибшем друге.³⁴

Жестокость и бессмысленность судьбы Бенешевичей поражает: ни сыновья, ни брат не имели отношения к публикациям ученого-византиниста. Процесс В.Н. Бенешевича не стал показательным: после громких обличений в газетах о нем замолчали, и высшая мера наказания, которая должна была бы устроить и предостеречь других исследователей от попыток публиковать свои труды за границей, оставалась тайной долгие десятилетия. Объяснение этой жестокой загадке простое: заинтересовавшись зарубежным изданием, следователи вспомнили о семейных связях Бенешевичей с поляком Зелинским, о поездке ученого за границу в 1927 г., о его переписке с зарубежными друзьями и публикациях в иностранных журналах. Бенешевичи были расстреляны как «польские шпионы», попав в мясорубку «польской операции» НКВД, что на долгие десятилетия положило конец и исследованию греческих рукописей, и изучению церковного права в Советском Союзе.

БИБЛИОГРАФИЯ

Источники:

- Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 192. Оп. 1. Д. 34.
 Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 192. Оп. 1. Д. 57.
 Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 192. Оп. 2. Д. 14.
 В. Н. Бенешевич, "Письма к В. Н. Златарскому", *Българо-руски научни връзки. XIX–XX век. Писма и документи* (сост. Л. Костандинова, В. Фролова, Б. Димитрова), София 1968, 17–25.

Литература:

- Е. В. Белякова, "О сербском переводе правил с толкованиями Иоанна Зонары", *Црквене студије. Годишњак Центра за црквене студије* 6/2009, 235–242.
 В. Н. Бенешевич, *Сведения о греческих рукописях канонического содержания в библиотеках монастырей Ватопеда и Лавры св. Афанасия на Афоне*, Санкт-Петербург 1904.
 В. Н. Бенешевич, *Канонический сборник XIV тысячелетия со второй четверти VII века до 883 г. К древнейшей истории источников права восточной церкви*, Санкт-Петербург 1905.
 В. Н. Бенешевич, *Древнеславянская Кормчая XIV тысячелетия без толкований*, т. 1, Санкт-Петербург 1906.
 В. Н. Бенешевич, *Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае, т. 1: Замечательные рукописи в библиотеке Синайского монастыря и Синаежского*

33 E. Schwartz, *Über die Bischofslisten der Synoden von Chalkedon, Nicaea und Konstantinopel*, München 1937. Экземпляр хранится в библиотеке Санкт-Петербургской духовной академии.

34 E. Schwartz, *Gesammelte Schriften*, Bd. 1, Berlin 1938, IX–XI.

- ванийскою подворья (в Каире), описанные архимандритом Порфирием Успенским, Санкт-Петербург 1911.
- В. Н. Бенешевич, *Памятники Синая археологические и палеографические*, вып. 2, Санкт-Петербург 1912.
- В. Н. Бенешевич, *Синайца в 50 титлов и другие юридические сборники Иоанна Схоластика. К древнейшей истории источников права греко-восточной церкви*, Петроград 1914.
- В. Н. Бенешевич, *Тактикон Никона Черногорца. Греческий текст по рукописи № 441 Синайскою монастыря св. Екатерины*, вып. 1, Петроград 1916.
- В. Н. Бенешевич, *Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае*, т. 3, вып. 1: Рукописи 1224–2150, Петроград 1917.
- В. Н. Бенешевич, "Скорбная летопись", *Русский исторический журнал* 7/1921, 229–261.
- В. Н. Бенешевич, *Памятники Синая археологические и палеографические*, вып. 1, Ленинград 1925.
- W. Benesewicz, *Melanchthoniana. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des byzantinischen Rechts in Westeuropa 1521–1560*, München 1934.
- V. Beneschevich, *Joannis Scholastici Synagoga L titulorum ceteraque ejusdem opera juridica*, t. 1, München 1937a.
- V. Bénéchévitch, *Les manuscrits grec du Mont Sinai et le monde savant de l'Europe depuis de XVIIe siècle jusqu'à 1927*, Athènes 1937b.
- [В.Н. Бенешевич], "Византия до крестовых походов: [Переводы исторических источников]", *Христоматия по истории средних веков* (ред. Н. П. Грацианский, С. Д. Сказкин), Ленинград 1939.
- В. Н. Бенешевич, "Список опубликованных работ", *Древнеславянская Кормчая XIV титлов без толкований*, т. 2 (ред. Я. Н. Шапов), София 19876, 258–262.
- Л. Б. Вольфцун, Е. М. Шварц, "Бенешевич Владимир Николаевич", *Сотрудники РНБ – деятели науки и культуры. Биографический словарь*, т. 2: 1918–1930, Санкт-Петербург 1999, 96–100.
- V. Gardthausen, *Catalogus Codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxonii 1886.
- F. D[ölger], "Lichačev N.", *Byzantinische Zeitschrift* 37(1)/1937, 284–285.
- Th. Zielinski, "Projet de la création d'un «Corpus scriptorum juris graeco-romani tam canonici quam civilis» (en abrégé CSJ)", *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Roma, 20–26 sett. 1936, t. 1, Roma 1939, 735–740.
- М. В. Корогодина, *Кормчие книги XIV – первой половины XVII века*, в 2-х тт., Москва – Санкт-Петербург 2017.
- М. В. Корогодина, "Наследие Святого Саввы на Руси и история ранних списков Сербской редакции Кормчей книги", *Свети Сава и Доментијан, Зборник са Међународне научне конференције одржане 26 и 27 маја 2023 године у Нишу и Студеници* (ур. Д. Бојовић, Ј. Стошић), Ниш 2024, 213–223.
- И. П. Медведев, *Судьба ученою: Владимир Николаевич Бенешевич. Сборник статей*, Москва 2020.
- П. В. Никитин, "Описание греческих рукописей, привезенных из Греции и принесенных в дар Академической библиотеке В. Н. Бенешевичем", *Известия Им. Академии наук, сер. 5*, 18/1903, Протоколы заседаний Общего собрания Академии наук, 1 марта 1903 г., XIII–XVII.

E. Schwartz, *Über die Bischofslisten der Synoden von Chalkedon, Nicaea und Konstantinopel*, München 1937.

E. Schwartz, *Gesammelte Schriften*, Bd. 1, Berlin 1938.

Я. Н. Шапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978.

Я. Н. Шапов, "«Номоканон» Мефодия в Великой Моравии и на Руси", *Великая Моравия, ее историческое и культурное значение* (ред. Г. Э. Санчук, Й. Поулик), Москва 1985, 249–251.

Maria Vladimirovna Korogodina

Doctor of Historical Sciences, Head of the Research Department of Manuscripts Library of the Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg

VLADIMIR NIKOLAEVICH BENESHEVICH (1874–1938) AND THE STUDY OF THE NOMOCANON OF SAINT SAVA IN THE 1930S

Summary

V. N. Beneshevich (1874–1938), a Russian Byzantinist and historian of canon law, was a contemporary of F. V. Taranovsky and studied at the Saint Petersburg University Faculty of Law at the same time as him. In the final years of his life, V. N. Beneshevich turned to the history of the formation of Slavic collections of rules with commentaries, including the Serbian collection with the complete commentaries of John Zonaras, the Nomocanon of Saint Sava, and the Russian recension of the Kormchaia Book. Beneshevich's plans were reflected in his correspondence with St. Stanojević, V. Zlatarski, and G. Ostrogorsky, who in 1934 invited V. N. Beneshevich to emigrate to Serbia and teach at the University of Belgrade. In his correspondence, V. N. Beneshevich discussed the history of the formation of collections of ecclesiastical law in Serbia, Bulgaria, and Rus. The scholar's observations were also reflected in the unfinished work "Mirages in the History of Ancient Rus and the South Slavs," the work on which was brought to an end by the execution of V. N. Beneshevich in 1938.

Key words: V. N. Beneshevich. – Canon law. – History of scholarship.

ПРИЛОЗИ

Ф. В. ТАРАНОВСКИЙ

НѢСКОЛЬКО ИДИОГРАФИЧЕСКИХЪ ЧЕРТЪ СТАРАГО СЕРБСКАГО ПРАВА

Ratiocinatio est oratio ex ipsa re
probabile aliquid eliciens, quod ex-
positum et per se cognitum sua se
vi et ratione confirmet.

Cicero, De inventione, l. I, c.
XXXIV, 57.

I.

Идиографію, въ которой Риккертъ полагаетъ основную и существенную задачу историческаго изученія, должны принять и примѣнять и историки права. Единственный имѣющійся въ литературѣ трактатъ о философскихъ основахъ исторіи права, вышедшій изъ подъ талантливаго пера Лозаннскаго профессора Пьера де-Туртулона, учитываетъ и выдвигаетъ идиографическую проблему, ибо рекомендуетъ историкамъ права „au delà des méthodes générales... l'étude de l'individuel"¹⁾.

Идиографическій лозунгъ Риккерта не представляетъ собою новости по существу. Историографія всегда была идиографичною и быть иной не могла. Новымъ въ учении Риккерта является только гносеологическое обоснованіе идиографіи въ исторической наукѣ, — философское осознаніе и оправданіе то-

¹⁾ Pierre de Tourtoulon, Les principes philosophiques de l'histoire de droit, Lausanne-Paris (Librairie Payot et Cie), 1908-1919, p. 70: „Il faut poursuivre l'étude de l'individuel non en deça, mais au delà des méthodes générales". — О трактатѣ Туртулона см. мою замѣтку въ сербскомъ журналѣ (органѣ Юридическаго факультета Вѣлградскаго университета): *Архив за правне и друштvene nauke*, 1921 г., книга II (XIX), стр. 307-311. См. также мой вступѣ „Задатак и метода исторіе права" въ томъ же сербскомъ журналѣ, книга III (XX), 1921 г., с. 1-16 и въ моей книгѣ: „Увод у историју словенскихъ права", Београд, 1923 г., с. 32-44; срви. тамъ-же стр. 51-60.

го, что творилось историками всѣхъ временъ подсознательно и интуитивно. И такое оправданіе явилось въ качествѣ неизбежной и необходимой реакціи противъ того единодержавія соціологіи, которое мертвящей рукой давило и губило отдѣльныя исторически данныя общественныя науки, въ ихъ числѣ и исторію. Риккертъ разграничилъ гносеологическія сферы и раздѣлилъ методологическіе приемы соціологізма и историзма. Туртулонъ учелъ это для исторіи права и въ порядкѣ синтеза поставилъ изученіе индивидуальнаго, т. е. идиографію, какъ заданье, подлежащее рѣшенію не до и, слѣдовательно, не внѣ, а послѣ и, слѣдовательно, сверхъ обобщающаго изученія.

И философское воспріятіе идиографіи явилось задолго до Риккерта, именно, — въ томъ пониманіи и построеніи всемірной исторіи, которая сто лѣтъ тому назадъ были даны въ объективномъ идеализмѣ нѣмецкой философіи, преимущественно у Гегеля. Уже тогда въ обобщающей схемѣ законмѣрнаго всемірноисторическаго развитія нашло себѣ мѣсто и изученіе индивидуальнаго. Это изученіе было необходимой, органической частью всей концепціи въ качествѣ методологическаго средства для отбора тѣхъ народовъ съ всемірноисторическимъ значеніемъ (*welthistorische Völker*), которые преемственно и діалектически послѣдовательно выявляли въ особнхъ и особенныхъ процессахъ своей исторіи раскрытіе мірового духа (*Weltgeist*) на различныхъ ступеняхъ всемірноисторическаго развитія.

Въ сферѣ вліянія философіи исторіи Гегеля родилась сравнительная исторія славянскихъ правъ въ монументальномъ трудѣ незабвеннаго В. А. Мацѣвскаго¹⁾. Новоявленная дисциплина въ методологическомъ отношеніи покоилась на сочетаніи сравнительнаго обобщенія съ идиографическимъ учетомъ индивидуальныхъ особенностей. Такое сочетаніе было и понятно, и естественно, ибо въ духѣ Гегелевой концепціи

¹⁾ Wacław Aleksander Maciejowski *Historja prawodawstw słowiańskich*, wydanie drugie, w Warszawie, t. I r. 1856, t. II r. 1858, t. III r. 1859, t. IV r. 1862, t. V r. 1865, t. VI r. 1859. — Ниже я цитирую всюду именно это второе изданіе, обозначая римскими цифрами томъ и арабскими §§ и страницы. — Для меня важна окончательная формулировка взглядовъ Мацѣвскаго, и потому я беру второе изданіе и не отмѣчаю его отличія отъ перваго. Слѣдуетъ однако имѣть въ виду, что первые научные изслѣдователи стараго сербскаго права, именно чехъ Ф. Палацкій и сербъ Н. Кретицъ, взгляды которыхъ ниже приводятся по отдѣльнымъ вопросамъ, воспринимались на первомъ изданіи Мацѣвскаго, которое они читали и цитировали въ нѣмецкомъ его переводѣ.

всемирной исторіи сравнительное изученіе у Мацѣвскаго полагало своей задачей не проведеніе средняго разрѣза въ эмпирическомъ бытіи, а установленіе точекъ высшаго достиженія въ процессѣ осуществленія всемирноисторической, и спеціально въ трудѣ Мацѣвскаго племенной славянской идеи. И такая задача является впрямь и дѣйствительно историографической, ибо средній разрѣзъ, это вѣдь только абстрактная мысленная схема, а тѣ точки достиженій, между которыми проходитъ линія разрѣза, конкретны и реальны, а вѣдь изученіемъ конкретного и реального и занимается историческая наука.

Возвращаясь къ первоуроднымъ научнымъ завѣтамъ исторіи славянскихъ правъ, мы желаемъ въ ихъ духѣ попытаться установить нѣкоторыя идиографическія черты въ исторіи сербскаго права. И эту нашу попытку мы не только начнемъ съ пересмотра того, что въ этомъ отношеніи дано Мацѣвскимъ, но и постараемся провести всю ее въ преимущественномъ сочетаніи съ его данными.

II.

1. Первая особенность стараго сербскаго права отмѣчается у Мацѣвскаго тѣмъ, какое мѣсто среди другихъ славянскихъ народовъ отводится ему въ послѣдовательномъ историческомъ выявленіи правовой идеи, заложенной въ племенномъ духѣ славянства. Въ этомъ отношеніи сербское право ставится непосредственно вслѣдъ за русскимъ. Оба они вмѣстѣ съ польскимъ правомъ даютъ ключъ къ уразумѣнію тайниковъ славянскаго права (I, § 55, с. 55). Но польское право выступаетъ въ этой роли только со второй половины XIV вѣка, а для болѣе ранняго періода имѣютъ рѣшающее значеніе русское и сербское право, ибо въ нихъ запечатлѣлась и сохранилась древнеславянская правовая старина. Вниманіе свое при этомъ Мацѣвскій сосредоточиваетъ на Законникѣ царя Стефана Душана и приписываетъ важное для познанія древнеславянскаго права значеніе содержащимся въ Законникѣ нормамъ обычнаго права, — родового, или, въ сущности говоря, задружнаго, и общиннаго, со всѣми ихъ производными проявленіями; что же касается находящихся въ Законникѣ соборныхъ постановленій и царскихъ указовъ, то они для познанія духа славянскаго права имѣютъ мало, и строго говоря, не имѣютъ никакого значенія, такъ какъ въ нихъ выступаетъ смѣшеніе свѣ-

та и мрака, старины и новизны, вследствие чего Законник Душана долженъ быть поставленъ ниже остальныхъ славянскихъ статутовъ (I, § 302, с. 304). Чѣмъ вызвано это помраченіе славянской первоосновы и вплетеніе въ нее началъ гетерогенныхъ? Этому вопроса въ цѣломъ Мацѣвскій не ставитъ, но чуждую славянскому духу чрезвычайную суровость уголовныхъ наказаній въ Законникѣ объясняетъ, устанавливая въ ней слѣды долго длившагося „азиатскаго основаннаго на феодализмѣ варварства“, которое занесли и привили сербамъ болгаре, долгое время обладавшіе сербскими землями (I, § 302 с. 304). За вычетомъ этихъ „слѣдовъ азиатскаго варварства“ и налета новизны, введенной царемъ Стефаномъ Душаномъ (I, § 302 с. 304), остается задружно-общинный бытъ, каковой и полагается Мацѣвскимъ въ основу особенностей славянскаго духа въ древнѣйшемъ правѣ¹⁾.

Вторую особенность стараго сербскаго права Мацѣвскій усматриваетъ въ томъ своеобразномъ сочетаніи элементовъ „двойственнаго, народнаго и шляхетскаго направленія“ (*dwojaki, ludowy i szlachecki klerunek*, — I, § 155, с. 146), которое въ немъ проявилось. Въ отличіе отъ русскаго наименѣе шляхетскаго права и преимущественно шляхетскихъ тенденцій права чешскаго и польскаго, сербское право характеризуется Мацѣвскимъ какъ „полу-шляхетское, полу-народное“ (*pol-szlacheckie, pol-ludowe serbskie prawa*, I, § 156, с. 146). Ближайшимъ образомъ такая характеристика не поясняется и не аргументируется. Мало того, въ дальнѣйшемъ чрезъ добавленіе нѣкоторыхъ дополнительныхъ подробностей она если не опровергается, то во всякомъ случаѣ осложняется кажущимся какъ-бы самопротиворѣчіемъ автора. Дѣло въ томъ, что у всѣхъ славянскихъ народовъ повсюду и всегда, какъ это тщательно отмѣчаетъ Мацѣвскій, наряду съ шляхетскимъ земствомъ сохранялось и земство народное (пресловутое *pstre*

¹⁾ О задружномъ укладѣ общественнаго быта славянъ см. I, § 429, с. 445; II, § 1, с. 1; III, § 8, с. 7; III, § 33, с. 38-39; III, § 59, с. 64; III, § 307, с. 362-363. — Самаго слова „задруга“ у Мацѣвскаго нѣтъ. Этотъ искусственный научно-книжный терминъ, введенный въ сербскомъ гражданскомъ уложеніи 1844 г. и воспринятый литературой 50-хъ годовъ, вошелъ въ употребленіе, какъ видимъ, послѣ перваго изданія труда Мацѣвскаго и получилъ права гражданства одновременно съ выходомъ втораго изданія; см. Karel Kačlár, *Rodinný nedíl čili zadruga v právu slovanském*, v Praze, 1893, с. 12-13; V. Kristonić, *Hrvatsko pravo kućnih zadruga*, *Historijskdogmatički nacrt*, u Zagrebu, 1925, с. 8.

sto, — II, § 57, с. 75; II, § 125, с. 155; II, § 271, с. 320-321; III, § 111, с. 121); единственное исключение из этого общего правила составляет Сербия, в которой царь Стефанъ Душанъ въ ст. 69-ой своего Законника¹⁾ запретилъ „себрамъ“ собираться на вѣча (wiesować) или на сеймики (sejmikować) подѣ угрозой жестокаго наказанія (II, § 67, с. 87; I, § 302, с. 305).

Третью особенность стараго сербскаго права у Мацѣвскаго находимъ въ своеобразіи установившагося въ Сербіи, по мнѣнію Мацѣвскаго, феодализма, наложившемъ затѣмъ отпечатокъ на весь сербскій государственный строй. По ученію Мацѣвскаго славяне, подѣ вліяніемъ постигшихъ ихъ въ Европѣ завоеваній со стороны траковъ, скивовъ и др., забыли не только кастовое устройство своей прародинны Индіи, но и самый принципъ общественнаго неравенства (I, § 181, с. 174; §§ 417-418, с. 435-436; § 476, с. 485-487). Феодализмъ, поскольку онъ вполнѣдствіи установился у славянскихъ народовъ, представляетъ собою позднѣйшее новообразование германскаго происхожденія и вліянія (I, § 107, с. 109; §§ 452-453, с. 464-465), но на славянской почвѣ онъ все же принялъ своеобразную форму „братскаго вассалитета“ (matka ojczyzna i bracia-szlachta, — II, § 151, с. 181). Иначе обстояло дѣло у южныхъ славянъ. Болгаре принесли съ собою начала азіатскаго феодализма и привили ихъ сербамъ; этотъ азіатскій феодализмъ облекся затѣмъ „въ одѣяніе византийскаго, равнымъ образомъ онирающагося на феодализмъ дворцоваго устройства“ (w szatę bizanckiej, również na feudalizmie opartej dworskości), жилъ въ ея атмосферѣ и черпалъ изъ Царьграда все новыя и новыя силы (II, § 56, с. 73). Все это наложило на государственный строй старой Сербіи особый отпечатокъ.

2. Постараемся провѣрить правильность отмѣченныхъ у Мацѣвскаго особенностей стараго сербскаго права, прослѣдить ихъ дальнѣйшую судьбу въ историко — юридической литературѣ и учесть ихъ дѣйствительное значеніе съ точки зрѣнія современнаго состоянія соотвѣтственныхъ знаній.

Первая особенность была немедленно подхвачена Франтишкомъ Палацкимъ, который использовалъ сравнительное изученіе Законника царя Стефана Душана для выявленія славянскихъ первоосновъ въ старыхъ памятникахъ родного ему

¹⁾ Цитируя статьи Законника царя Стефана Душана, мы неизмѣнно слѣдуемъ нумераціи ихъ, установленной Стояномъ Новаковичемъ въ его второмъ изданіи Законника (1898 г.) и нинѣ общепринятой.

чешского права¹⁾, и воспринята послѣдующими изслѣдователями, которые продолжали разсматривать Законникъ Душана почти исключительно со стороны отраженного въ немъ праславянскаго задружно-общиннаго быта. Это повело къ преувеличеннымъ представленіямъ объ архаичности стараго сербскаго права. Черты сплошной архаичности Ф. И. Леонтовичъ распространилъ на все право старыхъ сербовъ и хорватовъ²⁾. Чрезмѣрной архаизацией страдаетъ и Ф. Ф. Зигель и не только въ своей старой монографіи о Законникѣ Стефана Душана³⁾, но и въ болѣе позднемъ отзывѣ своемъ объ извѣстномъ трудѣ Т. Д. Флоринскаго о „Памятникахъ законодательной дѣятельности Стефана Душана царя сербовъ и грековъ“⁴⁾. Традиціонное представленіе объ исключительной архаичности Законника Стефана Душана подчинило себѣ и Л. К. Геца и проявляется въ тѣхъ мѣстахъ его капитальнаго изслѣдованія о Русской Правдѣ, гдѣ онъ по поводу подвижнаго характера княжескихъ слугъ, вершившихъ судъ и расправу по приказу древнерусскаго князя, приводитъ „параллельныя мѣста“ изъ Законника царя Стефана Душана, не замѣчая, что въ нихъ идетъ рѣчь объ органахъ основаннаго на законѣ и организованнаго по инстанціямъ постоянного государственнаго судоустройства⁵⁾, или же когда авторъ ставитъ сербскаго кефалію на одну доску съ древнерусскимъ вирникомъ⁶⁾. Зигель сравнивалъ, правда, Законникъ царя Стефана Душана съ Василиками, но остановился при этомъ на первой книгѣ послѣднихъ и не привлекъ для сравненія вторую ихъ книгу на томъ основаніи, что въ ней развиваются нѣкоторыя общія правовыя начала, и потому она для сербскихъ юристовъ XIV вѣка была еще не совсемъ

¹⁾ František Palacký *Pravo staroslovanské aneb srovnání zákonů cara srbského Stefana Dušana s nejstaršími řady zemskými v Čechách*, 1837. Палацкій отправлялся отъ нѣмецкаго перевода перваго изданія труда Мацѣевскаго, каковой переводъ вышелъ въ 1835-1839 г. г. (вдохновившія Палацкаго I томъ — 1835 г.). Трудъ Палацкаго былъ переведенъ на русскій языкъ Бодянскимъ. — *Ученія И. М. О. И. и Др. Р.*, 1846 г., и на сербскій языкъ Милошемъ Поповичемъ. — *Гласник друштва serbske slovesnosti*, свѣзка II, у Београду, 1849 г., стр. 84-155.

²⁾ Ф. И. Леонтовичъ *Древнее хорватско-далматское законодательство* (Записки Имп. Новороссійскаго Университета), Одесса, 1868 г.

³⁾ Ф. Ф. Зигель. *Законникъ Стефана Душана*, СПб., 1872 г.

⁴⁾ Записки Импер. Академіи Наукъ, LXIII, № 3, 1889 г.

⁵⁾ Leopold Karl Goetz, *Das Russische Recht*, II Band, 1911, s. 207-208.

⁶⁾ *Ibidem*, II Band, s. 171.

доступна¹⁾. Новѣйшій и въ методическомъ отношеніи первый изслѣдователь рецепціи византійскаго права въ Законникѣ царя Стефана Душана Никола Радойичъ находитъ такую мотивировку Зигеля „необычайно курьезной“ и затѣмъ какъ разъ именно во второй книгѣ Василикѣ обнаруживаетъ источникъ статей 105, 171 и 172-ой Законника²⁾, которыя, какъ извѣстно, содержатъ общія правовыя начала, ибо проводятъ принципъ законности, надѣляя судей правомъ испытанія закономѣрности даже царскихъ указовъ. Новѣйшій издатель и изслѣдователь Винодольскаго закона Маркъ Костренчичъ справедливо упрекаетъ Ф. И. Леонтовича въ томъ, что онъ во многихъ мѣстахъ Винодольскаго Закона видѣлъ праславянскіе обычаи тамъ, гдѣ ихъ не было³⁾. Этотъ упрекъ, правильный по отношенію къ Винодольскому закону, изданному при первой встрѣчѣ этой сельской общины (въ 1288 г.) съ княжескою властью государственнаго характера, тѣмъ болѣе умѣстенъ по отношенію къ Законнику Душана, этому государственному кодексу, на которомъ должно было строиться царство сербовъ и грековъ.

Конечно, старое сербское право отнюдь не было сплошнымъ архаическимъ примитивомъ, ибо на протяженіи двухъ вѣковъ своей документальной исторіи оно пережило процессъ многообразной и интенсивной эволюціи, пока не дошло до столь сложнаго правообразования, какъ Законникъ царя Стефана Душана, въ которомъ элементарная сѣдая старина сочеталась съ развитымъ централизованнымъ государственнымъ устройствомъ и весьма передовыми по тому времени новшествами⁴⁾. Если Мацѣевскій охарактеризовалъ эту сложность Законника какъ

¹⁾ Записки Имп. Академіи Наукъ, LXIII, № 3, стр. 24. Въ своихъ *Lectures of slavonic law* (1902 г.) Зигель не далъ опредѣленнаго отвѣта на вопросъ о соотношеніи между стариной и новиной въ Законникѣ царя Стефана Душана. См. чешское изданіе: Feodor Zigel, *Slovanské právo, z anglického přeložil Dr. Jindřich Malý, úvodem a doplnky opatřil Dr. Karel Kadlec, v Praze, s. n. (1912), s. 46-49.*

²⁾ Никола Радойичъ, Снага закона по Душанову Законнику, *Глас Српске Краљ. Академије, CX*, други разред 62, 1923 г., с. 134 и 100-139 см. Teodor Tağanowski, *Historja prawa południowo-słowiańskiego (najnowsze publikacje)*, Lwów, 1927, s. 16-19.

³⁾ Dr. Marko Kostrenčić, *Vinodolski Zakon, Rad Jugoslavenske Akademije knj.* 227., u Zagrebu, 1923, s. 140.

⁴⁾ Съ этой стороны Законникъ разсматривается въ моей работѣ: „Душановъ Законникъ и Душаново царство“, Нови Сад, 1926. Отзывъ о ней Николы Радойича см. *Летописе Матице Српске*, кн. 311, св. 1-2, 1927 г., с. 209.

смѣшеніе свѣта и мрака (I, § 302, с. 304), то это объясняется исключительно его романтическимъ увлеченіемъ славянской идеей „правды“ (I, § 115, с. 115), которую новшества въ его глазахъ затемняли и омрачали; вслѣдствіе этого Мацѣевскій относится отрицательно къ царю Стефану Душану, который, по его мнѣнію, „дѣлаетъ видъ, что за прогрессомъ, за цивилизаціей не только идетъ, но и бѣжитъ“ (I, § 302, с. 304).

То позидѣйшее отсутствіе государственныхъ началъ въ сербской жизни XIX вѣка, которое въ эпоху Милоша Обреновича поставило на очередь вопросъ о „созиданіи власти“,¹⁾ не было прямымъ продолженіемъ архаической примитивности, но явилось послѣдствіемъ болѣе поздняго регрессивнаго опрощенія. Это состояніе прекрасно характеризуетъ сербскій этнографъ и фольклористъ Тихомиръ Джорджевичъ, когда говоритъ: „подъ властью турокъ нашъ народъ сталъ возвращаться въ состояніе примитивности, въ то общественное состояніе, въ которомъ находился до основанія своихъ погибшихъ государствъ, и въ томъ его видѣ, въ какомъ оно еще могло жить въ его преданіяхъ и воспоминаніяхъ“²⁾. Такія регрессивныя опрощенія знаетъ всемірная исторія. Для примѣра приведемъ аналогичный процессъ, имѣвшій мѣсто въ Южной Руси во второй половинѣ XIII вѣка, когда татарское раззореніе смело съ нея болѣе сложныя государственныя формы и обнажило первобытный общинный укладъ. М. Грушевскій подчеркиваетъ въ этомъ процессѣ, по крайней мѣрѣ для широкаго круга читателей, моментъ разложенія и устраненія соціальной несправедливости³⁾. Съ научной точки зрѣнія правильнѣе просто констатировать здѣсь насильственный перерывъ въ развитіи и вынужденный поворотъ назадъ. Въ Южной Руси прерванный процессъ сталъ быстро возстановливаться. Государственныя традиціи преемственно воспринимались и продолжались кievскими и подольскими князьями литовской династіи, которые проявляли даже стремленіе къ политической самостоятельности Южной Руси; затѣмъ Южная Русь, будучи украин-

¹⁾ Выраженіе Слободана Іовановича, извѣстнаго государствовѣда и историка сербскаго государственнаго строительства въ XIX столѣтіи, см. Српска књижевна задруга, коло XXIX, бр. 193, 1926 г., с. IX.

²⁾ Др. Тихомир Джорджевичъ, Наш народни живот (Српска књиж. задруга, бр. 174), 1923 г., с. 9.

³⁾ М. Грушевскій, Ілюстрована історія України, § 38, ср. Р. Лашенко, Лекції по історії українського права, т. I, Прага, 1923 стр. 133-134, гдѣ отмѣчается выявленіе идеологій народно-селянской массы.

ной Литвы и Польши, вошла въ орбиту ихъ государственнаго строя. Въ Сербіи регрессивный процессъ общественнаго опрощенія былъ несравненно глубже и держался несоизмѣримо дольше вслѣдствіе отсутствія у турокъ политики о государственствѣ райи и вслѣдствіе многовѣковой продолжительности турецкаго владычества. Въ области частнаго права старина оказывается преемственной, ибо Душаново Царство ее удержало¹⁾, а затѣмъ народъ свято хранилъ ее подѣ властью турокъ и впослѣдствіи нѣсколько вѣковъ спустя отстоялъ ее въ своемъ обычномъ правѣ противъ западно-европейской рецепціи въ официальномъ гражданскомъ законодательствѣ XIX столѣтія²⁾.

3. Что касается второй выдвинутой у Мацѣвскаго особенности стараго сербскаго права, именно, — его „полу-шляхетскаго полу-народнаго направленія“, то, оставляя пока въ сторонѣ отмѣченное выше какъ-бы самопротиворѣчіе автора по этому вопросу, постараемся извлечь изъ его тезиса все, что можетъ имѣть значеніе при современномъ состояніи нашихъ историко-юридическихъ знаній въ соотвѣтственной области. Прежде всего остановимся на пресловутой ст. 69-ой Законника царя Стефана Душана, запрещающей „себрамъ“ собираться на соборы подѣ угрозой жестокаго членовредительнаго наказанія для зчинщиковъ и участниковъ незаконныхъ сборищъ³⁾. Статья эта въ послѣдующей литературѣ получила рядъ толкованій⁴⁾. Не вдаваясь въ подробный критическій разборъ всѣхъ ихъ, замѣтимъ, что мнѣніе Мацѣвскаго, будто ст. 69-ая исключала всякое „ludowe ziemstwo“, т. е. всякое крестьянское самоуправленіе не приемлемо. Несомнѣнно, что существовало

¹⁾ Въ частности въ Законникѣ удержанъ задружный укладъ для всѣхъ, въ томъ числѣ и для „властели“ (дворянства), см. мои неоднократныя замѣтки объ этомъ, — *Архивъ за правне и друштвене науке*, кн. XI (XXVII), 1925, с. 487 и кн. XIV (XXXI), 1927, с. 508, также *Historja prava poľudniowo-slowiańskiego etc.*, Lwów, 1927, в. 27-28.

²⁾ См. Dr. Theodor Saturnik, *Jihoslovanské pravo soukromé ve světle právních obyčejů*, v Praze, 1926, § 1.

³⁾ О самомъ текствѣ статьи и ея чтеніи см. мою *Historja prava poľudniowo-slowiańskiego etc.*, в. 58-60.

⁴⁾ Стојан Новаковичъ, *Село, Глас Српско Краљ. Академије*, XXIV, 1891 г., с. 110-111; его-же: *Законикъ Душана цара српскогъ*, 2-ое изд. 1898 г., с. 189; Душанъ Алимпичъ, *Управне власти у старој Српској Царевини*, 1921 г., с. 33-34, 96, 127-129; Драгиша Лапчевичъ, *Срби нису имали право на саборе*, *Просветникъ Гласникъ*, 1922 г., свеска 11 и 12, с. 749-751; Др. Тихомир Джорджевичъ, *Нашъ народни животъ*, 1923 г., с. 24.

самоуправление селъ, и какъ податныхъ общинъ,¹⁾ и какъ административно-судебныхъ территоріальныхъ единицъ, на которыя государство возлагало и уголовный розыскъ, и обезпеченіе общественной безопасности, санкціонируя ихъ круговой порукой и коллективной отвѣтственностью; это самоуправленіе выходило за предѣлы села, захватывало болѣе широкую „околицу“ и простиралось даже на цѣлую жупу, по крайней мѣрѣ въ нѣкоторыхъ отношеніяхъ.²⁾ Слѣдовательно, запретъ ст. 69-ой не касается крестьянскаго самоуправленія въ его признанныхъ территоріальныхъ предѣлахъ и вѣдомственныхъ границахъ, а имѣетъ въ виду нѣчто особое, именно, — устраненіе самовольныхъ крестьянскихъ сборищъ, которыя могли бы быть направлены противъ господствующаго сословія землевладельцевъ — дворянъ³⁾. Не взирая на неправильное истолкованіе статьи 69-ой и на подачу имъ повода къ предположенію о самопротиворѣчii автора, мы все же не можемъ оставить безъ вниманія мысль о „полу-шляхетскомъ“ направленіи сербскаго права: въ ней подчеркнуто различіе между сербскимъ правомъ и правомъ западныхъ славянъ, развивавшимся въ шляхет-

¹⁾ См. мою замѣтку въ *Архив за правне и друштvene nauke*, кн. XIV (XXXI), с. 507.

²⁾ См. *Законод. кара Стефаня Душана*: относительно села ст. 10, 74, 77, 92, 99, 111, 133, 135, 145, 149, 157, 159, 169, 199; относ. околицы, — 58, 100, 126, 144, 191; и отн. жупы — 60, 75, 127, 144-145, 149, 157, 190-191. О корняхъ этого самоуправления въ сравнительно-историческомъ освѣщеніи см. Heinrich Felix Schmidt, *Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen Völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedlung und ihrer staatlichen Organisation, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, N. F., II, Bd., 1926. S. 81-132.

³⁾ Правильно толкуетъ Const. Jireček, — eine eigenmächtige Versammlung von Nichtadeligen, eine Bauernverschwörung. — *Archiv für slavische Philologie*. XXII Band, 1900. S. 212-213. — Статью 69 ую Законника Душана можно сопоставить со ст. 57. Винодольскаго закона, въ которой запрещается и карается конфискаціей имущества участіе въ нелегальныхъ, безъ присутствія княжого человѣка, вѣчахъ. Въ то время какъ Винодольскій законъ полагаетъ составъ преступленія въ уклоненіи отъ государственнаго надзора княжеской власти, Законникъ Душана подчеркиваетъ и преслѣдуетъ сословно-классовую исключительность и опасность, что, быть можетъ, могло бы въ свою очередь быть сопоставлено съ запрещеніемъ Польскаго Статута (ст. 88) „кое лиге водити или парте“. Для уясненія причинъ, вызвавшихъ появленіе ст. 69-ой Законника Душана полезно имѣть въ памяти борьбу между universitas и communitas, обычную въ общинахъ и городахъ Адриатическаго побережья и острововъ, см. напр., Karel Kadlec, *Statut i reformacije otoka Brača*, u Zagrebu, 1926, а. VII.

скомъ направленіи. Здѣсь имѣется правильное, думается намъ, если не сознаніе, то ощущеніе особенностей сословно-государственного строя старой сербской монархіи. Эти особенности выступаютъ отчетливѣе и опредѣленнѣе въ связи съ обсужденіемъ третьей отмѣченной у Мацѣвскаго особенности стараго сербскаго права.

Эта третья особенность заключается, какъ мы уже знаемъ, въ наносномъ, но все же опредѣлившемъ характеръ сербскаго государственнаго строя „азиатскомъ феодализмѣ“, который загѣмъ былъ облеченъ въ оцѣнку византійскаго дворцоваго устройства, тоже опиравшагося на феодализмъ, и получалъ изъ Царьграда все новыя и новыя жизненныя силы (II, § 56, с. 73). Цвѣтистая рѣчь этой характеристики далека отъ опредѣленности и точности публично-правовыхъ конструкцій. И въ подробностяхъ относящагося сюда изложенія ни опредѣленности, ни точности тоже не находимъ. Напротивъ того, все является неопредѣленнымъ, расплывчатымъ и во многомъ даже запутаннымъ въ противорѣчіяхъ. Неопредѣленными, во всякомъ случаѣ крайне неточными, не говоря уже объ исторической неправильности, являются и феодализмъ¹⁾, и ленный строй ему противоположаемый (II, §§ 148-150, с. 178-180) и славянскій „братскій“ вассалитетъ (II, § 151), а чѣмъ отъ европейскаго феодализма со всеми его разновидностями отличается феодализмъ азиатскій, объ этомъ Мацѣвскій не говоритъ ни слова. Это, повидимому, должно было быть само собою понятно. Ясно, что, говоря объ „азиатскомъ феодализмѣ“, Мацѣвскій не исходилъ изъ точнаго историческаго понятія объ особой структурѣ соціально-политическаго строя, но попросту отправлялся отъ общераспространеннаго и почти обывательскаго представленія объ Азии, какъ олицетвореніи политическаго устройства, покоящагося на рабствѣ, во всякомъ случаѣ на

¹⁾ Единственное мѣсто, дающее возможность ориентироваться въ представленіяхъ Мацѣвскаго о феодализмѣ гласитъ: „Po tych (sc. po wynarodowionych Słowianach nadłabskich) obłąkiwała się przez feudalność reszta słowiańskiego szczerpu i zesłowiańszczonego ludów, którą w kształtach zewnętrznych wprowadzając do siebie Polacy, Czesi, Madziary, Serbowie i t. d. zarazili samolubstwem polityczne swe życie, pobłądziwszy głównie przez to, że ducha owej feudalności do warstw niższych społeczeństwa swojego wprowadzili, a od warstw wyższych oddalali go, nie chcąc ażeby panowie i szlachta stanęli przez to w takim stosunku do monarchy, w jakim do nich stanąć gminy musiał“ (I, § 107, с. 109).

принципиальномъ отрицаніи политической свободы¹⁾. Въ духѣ такого конвенціональнаго общаго представленія Мацѣевскій довольствуется тѣмъ, что отмѣчаетъ „азиатское основаніе на феодализмѣ варварство“ (I, § 302, с. 304) и вліяніе его видитъ въ томъ, что въ государствахъ, въ которыхъ былъ насажденъ азіатскій феодализмъ, не было „шляхетскаго земства“²⁾, т. е. соучастія высшаго привилегированнаго сословія въ государственной власти. Впрочемъ по отношенію къ Сербіи азіатскій феодализмъ не былъ ни безусловнымъ, ни единственнымъ и исключительнымъ факторомъ ея политическаго развитія. Изъ дальнѣйшаго изложенія оказывается, что у сербовъ существовали зачатки славянскаго „братскаго“ вассалитета (II, § 151, с. 181), которые въ Законникѣ царя Стефана Душана получили даже дальнѣйшее органическое развитіе въ впервые тамъ сдѣланномъ общемъ признаніи наследственности земель „вассаловъ“ (II, § 152, с. 182; см. II, § 154, с. 185). Очевидно, вслѣдствіе этого Мацѣевскій полагаетъ, что Сербія могла бы дойти до полнаго установленія шляхетскаго сословно государственнаго строя, еслибы царь Душанъ не запуталъ ея въ сѣтяхъ феодализма, неосмотрительно заимствованнаго имъ съ запада и введеннаго въ его государствѣ, или еслибы турки не положили преждевременнаго конца политической независимости сербовъ³⁾.

¹⁾ Интересно бы прослѣдить происхожденіе такого представленія объ Азій. Во время моихъ работъ по исторіи науки положительнаго государственнаго права въ Германіи и во Франціи при старомъ порядкѣ мнѣ попадались данныя и по этому вопросу. Выиски пропали, но по памяти у меня остается впечатлѣніе, что въ основѣ лежатъ описанія и писанія миссіонеровъ. Они изображали Азію какъ классическую страну политическаго рабства и эту картину закрѣпили увѣреніемъ о недвижности азиатскаго уклада жизни.

²⁾ Сравни II, § 56 текстъ (с. 73-75) и резюме его содержанія въ оглавленіи: w carstwach nie było szlacheckiego, lecz ludowe (pastre sto) ziemstwo (II, с. 354), причемъ надо имѣть въ виду, что II, § 56 говоритъ исключительно о Болгаріи и Сербіи, какъ государствахъ, которыя подверглись дѣйствию азиатскаго феодализма.

³⁾ „Gdy atoli, zwyczajną rzecz ludzkich kolej, zaczął się w Serbji nowy kształtować porządek rzeczy, gdy po zagarnięciu Raguzy nabierając coraz więcej ludowego żywiołu ziemszczyła Serbja na ten co Litwa z Polską zjednoczona sposób, więc by się łatwo była ziemięszczyła do reszty, gdyby jej nie był Car Duszan wpiątał w sidła feudalności, którą z zachodu niebacznie do swojego zaprowadził państwa, lub gdyby Turcy nie byli zbyt rychło położyli końca wolności Serbów“ (II, § 56, с. 75). Мацѣевскій между прочимъ приписываетъ Душану присоединеніе Дубровника (I, § 52, с. 53), чего вообще никогда не было. Не смотря на ошибку, Мацѣевскій чувствовалъ вліяніе Дубровника на политическое развитіе Сербіи.

Столь же неопредѣленнымъ, какъ и азіатскій феодализмъ, остается у Мацѣвскаго и византійское дворцовое устройство, тоже опирающееся на феодализмъ. Свойствъ и характера его Мацѣвскій ближайшимъ образомъ не поясняетъ. Очевидно, и здѣсь мы имѣемъ дѣло съ нѣкоторыми трафаретными представленіями о Византіи, главнымъ образомъ какъ о извѣстномъ антитезисѣ западноевропейской романо-германской государственности. Точно также неопредѣленнымъ, во всякомъ случаѣ не изученнымъ остается у Мацѣвскаго и тотъ путь, который привелъ къ облеченію насажденнаго въ Сербіи азіатскаго феодализма въ одѣянія византійскаго дворцоваго устройства. Единственное мѣсто въ трудѣ Мацѣвскаго, которое можно привлечь къ данному вопросу, гласитъ: „сербское духовенство обращало вниманіе правотворящей власти на св. писаніе, равно на правила св. отецъ, и вмѣстѣ съ русскимъ духовенствомъ подсовывало въ гражданское право церковно-свѣтскіе законы“ (I, § 147, с. 139 bis). Больше ни слова, и специально о рецепціи византійскаго права Мацѣвскій не говорить. Онъ останавливается, и то весьма поверхностно, на рецепціи римскаго права среди славянъ, но ограничиваетъ ея дѣйствіе только западными славянами, а среди юридическихъ памятниковъ южныхъ славянъ отмѣчаетъ слѣды рецепціи римскаго права только въ Винодольскомъ законѣ (I, §§ 149-152, с. 141-144; III, § 81, с. 91; III, § 99, с. 109). О греко-римскомъ правѣ Мацѣвскій даже не упоминаетъ, и только три года спустя послѣ завершения второго изданія „Исторіи славянскихъ правъ“ Мацѣвскаго заговорилъ о значеніи римско-византійскаго права для славянъ Ромуальдъ Губе¹⁾.

Мацѣвскій чересчуръ глубокомысленный и серьезный писатель, для того чтобы можно было его заподозрить въ недоманности тѣхъ или иныхъ его утвержденій и въ бросаніи ихъ на вѣтеръ. Поэтому и его утвержденіе о византійскихъ покровѣхъ сербскаго государственнаго строя должно имѣть извѣстный, продуманный и опредѣленный, смыслъ, и этотъ смыслъ долженъ быть извлеченъ изъ богатаго содержанія труда автора, изобилующаго фактами и насыщеннаго мыслями. Ключъ къ раскрытію искомаго смысла даетъ проводимое Ма-

¹⁾ Romuald Huber, O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantynskiego u narodów słowiańskich, Warszawa, 1868. Въ слѣдующемъ же (1869-мъ) году вышелъ въ Вѣнѣ хорватскій переводъ Miskatovića: O značenju prava rimskoga i rimsko-vizantinskoga kod slovjańskih naroda, u Beču, 1869.

246.

цѣвскимъ дѣленіе славянства на католическое и православное (I, §§ 54, 73, 86, 108, 315, 322). Это дѣленіе имѣло не одно лишь религіозное, но и политическое значеніе, ибо за различными вѣроисповѣданіями стояли и разныя цивилизаціи (I, § 322, с. 326)¹⁾, что и выразилось въ различіи государственнаго строя у славянъ-католиковъ и славянъ-православныхъ. „Byt towarzyskiej społeczności polegał w zachodniej Europie na przywilejach, z kąd znajomość ich rozchodziła się między Słowianami, ale nie jednakowym szła trybem. Wyznający rzymsko-katolicki obrządek znaleźli się w tem samem położeniu co zachodnio-europejskie państwa, czyli będąc złożone z ludów różnego stopnia oświaty i różnej narodowości, musiały się do przywilejów uciekać, by sobie ukonstytuować państwo z jednym u góry, a różnemi na dole rządami, i przez nie złąć z sobą różnorodne ludy w jednolity jakoby naród. Przeciwnie wyznający obrządek wschodnio katolicki, nie znaleźli się w tej potrzebie, z przyczyny jednakowego stopnia oświaty różnorodnych władzy swej ulegających ludów, i dla tego nie bardzo potrzebując przywilejów, nie ubiegali się za nimi“ (I, § 86, с. 86-87). Итакъ, славяне-католики основывали свое государственное устройство на системѣ привилегій; славяне православные не полагали привилегій въ основу своего государственнаго строительства. Источникъ, откуда образцы государственнаго устройства могли быть заимствованы, былъ для всѣхъ славянъ одинъ, — Западная Европа, и славяне католики пошли за этимъ образцомъ, а православные славяне — нѣтъ. Почему такъ вышло, это Мацѣвскій объясняетъ тѣмъ, что славяне-католики находились въ тѣхъ же, что и Западная Европа, условіяхъ образованія государствъ, — изъ этническихъ элементовъ различной степени просвѣщенія и различной національности, тогда какъ православные славяне жили въ другихъ условіяхъ, — разнородные этнические элементы, изъ которыхъ слагались ихъ государства, находились на одинаковой степени просвѣщенія. Приводимая причина Мацѣвскимъ не аргументируется, и вообще фактами

¹⁾ На это обращаетъ существенное вниманіе Ф. Ф. Зигель, — *Slovanské právo*, s. 13-14, — и въ послѣднее время Stanisław Kutrzeba, — *Le croisement des influences occidentales et orientales dans l'histoire des droits slaves* (Conférence des historiens des états de l'Europe orientale et du monde slave, Varsovie le 27-29 Juin 1927, section scientifique); см. также болѣе ранніе проф. Кутрзеба, — *Swolistość polskiej kultury i jej stosunek do Zachodu*, и *Spoleczno-państwowe idee Polski* (*Polska w kulturze powszechnej*, dzieło zbiorowe, część I, r. 1918, str. 1-31 i 52-74).

подтверждена быть не может; поэтому ее нельзя принять, и вмѣстѣ съ ней надлежитъ отвергнуть и исходное положеніе о единомъ культурномъ источникѣ, въ которомъ всѣ славянскіе народы находили образцы для своего государственнаго строительства. Такъ какъ самъ Мацѣвскій находитъ, что и относительно понятій о цивилизаціи славянство оказывается раздѣленнымъ на различныя вѣтви (I, § 322, с. 326), то, оставаясь конгенъальнымъ основнымъ послѣдкамъ Мацѣвскаго, гораздо правильнѣе и послѣдовательнѣе будетъ признать, что двумъ источникамъ просвѣщенія вѣрою соотвѣтствовали и два источника воспріятія цивилизаціи, именно, — романо-германскій и византійскій. Въ сферѣ вліянія перваго сложилась государственность, основанная на системѣ привилегій, въ сферѣ вліянія втораго — государственность, для которой привилегіи не были краеугольнымъ камнемъ. Что вѣроисповѣдныя и культурно-политическія различія здѣсь совпадаютъ, это перестанетъ намъ казаться явленіемъ случайнымъ, если припомнимъ нѣкоторыя особенности во внѣшней организаціи римско-католической церкви, именно, — избирательныя капитулаціи папъ и епископовъ, которыя и по формѣ и по содержанію послужили образцомъ для такихъ же капитулацій свѣтскихъ владѣтелей¹⁾; при этомъ слѣдуетъ имѣть въ виду, что избирательныя капитулаціи составили высшій и центральный пунктъ положенной въ основу государственнаго устройства системы привилегій. Мацѣвскій сосредоточиваетъ свое вниманіе на государственно-правовыхъ заимствованіяхъ изъ западноевропейскаго, романо-германскаго источника, а о другомъ теченіи питавшемся изъ византійскаго источника, говоритъ лишь вскользь и бѣгло. Въ качествѣ посредника по передачѣ славянству принциповъ западноевропейскаго политическаго уклада Мацѣвскій выводитъ Венгрію, откуда перешла въ Польшу „похоть къ полученію привилегій“ (*chuć uzyskiwania przywilejów*, — I, § 73, с. 69; срви. I, § 315, с. 318). Въ католическихъ славянскихъ государствахъ велась усиленная классовая борьба сословій изъ за политической власти; Русь и Сербія, угнетаемыя татарами и турками, не знали этой борьбы (I, § 108, с. 109), — этой чертой Мацѣвскій какъ бы дополняетъ характеристику двухъ различныхъ системъ государственнаго устройства. При

¹⁾ Dr. Rudolf Rauscher, *Volební kapitulace a korunovační reversy panovníků ve státech střední Evropy*, v Bratislavě, 1925, s. 59-63, 67-68, 74, 83, 99; см. мою рецензію въ журн. *Архив за право и друштвено науке*, кн. XI (XXVIII) 1925, с. 331.

чина дополнительнаго различія выводится изъ отѣнности внѣшнихъ обстоятельствъ, — отсутствія и наличности иностраннаго ига, но такому причинному объясненію нельзя придавать существеннаго значенія, ибо борьба за политическую власть является естественной принадлежностью государственнаго быта, вырастающаго на системѣ привилегій, а Русь и Сербія въ своей государственной жизни не слѣдовали этой самой системѣ. Для довершенія картины надлежитъ еще указать, что въ исторіи государственнаго устройства славянскихъ народовъ Мацѣевскій различаетъ два основныхъ образа правленія, именно, — „королевства“ и „царства“. Хотя „король“ и „царь“ только различные титулы носителей монархической власти (II, § 14, с. 18-20 i skorowidz treści t. II, str. 353; IV, §§ 47-48, с. 55-58), однако „королевства“ и „царства“ разнились между собою не только названіемъ, но и образомъ правленія: въ „королевствахъ“ правило „земство“, и именно „шляхетское земство“, въ „царствахъ“ правилъ государевъ „дворъ“ (II, §§ 56-59; IV, §§ 63 и 132). Такъ какъ „царствами“, исторію которыхъ Мацѣевскій изслѣдуетъ и учитываетъ, были Сербія и Московское Государство, то мы опять возвращаемся къ проведенному выше дѣленію славянскихъ государствъ на католическія и православыя и въ различеніи „королевствъ“ и „царствъ“ получаемъ дополнительное разъясненіе даннаго выше различія между государственнымъ устройствомъ, основаннымъ на системѣ привилегій, и государственнымъ устройствомъ, не полагающимъ привилегій во главу угла. Теперь мы узнаемъ, что характерной особенностью государственнаго устройства перваго вида является пребываніе правленія въ шляхетскомъ земствѣ, т. е. не только участіе, но и преобладаніе шляхты во власти, чѣмъ система привилегій доводится до высшихъ достиженій и завершается, а отличительной особенностью втораго вида является сосредоточеніе правленія въ государевомъ дворѣ съ изліаніемъ власти сверху внизъ. Въ этой заключительной характеристикѣ для насъ особенно важно встрѣтить „дворъ“, ибо это обстоятельство проливаетъ свѣтъ на ту византійскую „dworskość“, въ одѣяніе которой было, по словамъ Мацѣевского, облечено государственное устройство Сербіи; вмѣстѣ съ тѣмъ теперь очевидно, что эту византійскую „dworskość“ надлежитъ простереть и на Московское Царство, а тогда уже мы имѣемъ полное право признать, что государственное устройство православнаго славянства сложилось въ оферѣ въздѣйствія византійскихъ образцовъ и вліяній. Этотъ

восточноевропейскій, византийскій типъ славянской государственности оказывается въ изображеніи самого Мацѣвскаго устойчивымъ въ своей обособленности, ибо существеннѣйшій институтъ западноевропейскаго типа сословной государственности, — *pacca conventa*, — не проникъ въ Сербію вовсе, не взирая на неосмотрительное заимствованіе царемъ Стефаномъ Душаномъ нѣкоторыхъ чертъ западнаго феодализма, а на Москву повліялъ только въ слабой степени.¹⁾

Дойдя въ разборѣ соотвѣтственнаго ученія Мацѣвскаго до этого пункта, мы теперь только въ состояніи уяснить себѣ, что понималъ Мацѣвскій подъ „полу-шляхетскимъ полу народнымъ направленіемъ“ государственнаго устройства старой Сербіи (въ чемъ заключается вторая изъ выдвигаемыхъ у Мацѣвскаго особенностей стараго сербскаго права). Сербія не знала „шляхетскаго земства“, и въ ней не проявилось ни малѣйшаго признака того дуализма сословно-государственнаго строя, выраженіемъ котораго были *pacca conventa*. Поэтому направленіе сербскаго государственнаго строя не было шляхетскимъ. Но этотъ строй въ тоже время давалъ „властели“ такія гарантіи неприкосновенности ея землевладѣнія, корни которыхъ, по мнѣнію Мацѣвскаго, уходили въ глубь праславянскаго „вассалитета“,²⁾ что его нельзя было характеризовать какъ не шляхетскій, и пришлось признать его направленіе „полу-шляхетскимъ“. Въ сербскомъ царствѣ правленіе находилось не въ рукахъ шляхты, а въ рукахъ государева двора, по отношенію къ которому „властеля“ несла службу.³⁾ Такое не договорное, а служебное подчиненіе государю принижало сербскую шляхту и этимъ ео ipso поднимало положеніе „народа“ (*ludu*), ибо въ порядкѣ службы государю нивелировало въ из-

¹⁾ Изложивъ исторію возникновенія и упроченія избирательныхъ капитуляцій, или *pacca conventa* на западѣ, Мацѣвскій, говоритъ: „Miało to wpływ na słowiańskie ludy, a osobliwie na Czechy, Węgry i Polskę; na Moskwę mało, na Serbję wcale nie wpłynęło“ (IV, § 50, с. 61). О западныхъ заимствованияхъ царя Стефана Душана см. у насъ выше стр. 244, прим. 3-ое.

²⁾ См. у насъ выше стр. 244.

³⁾ Говоря о „владальцахъ“, чрезъ которыхъ въ Болгаріи и въ Сербіи правилъ государевъ дворъ, Мацѣвскій называетъ ихъ „zbioremъ gosławnychъ świeckiego i duchownego stanu szynów“ (II, § 56, с. 74), т. е. пользуется русскимъ терминомъ, особенность котораго сознаетъ, ибо въ другомъ мѣстѣ такъ его опредѣляетъ: „Nazywali Rusini służbę publiczną szynem“ (IV, § 85, с. 101). Слѣдовательно, для Сербіи Мацѣвскій ясно подчеркиваетъ служебный характеръ участія шляхты въ правленіи, противопоставляемый привилегированному правленію „шляхетскаго земства“.

вѣстномъ смыслѣ всѣхъ его подданныхъ. А потому, хотя Мацѣевскій считалъ, что царь Стефанъ Душанъ, запретивъ народное земство (*ludowe ziemstwo*), нанесъ народному дѣлу смертельный ударъ,¹⁾ тѣмъ не менѣе характеризовалъ направление сербской государственности какъ *kiegunek pól-ludowy*.

4. Мы долго остановились на мысляхъ Мацѣевского объ особенностяхъ стараго сербскаго права и не напрасно. Вопреки распространенному и чуть ли не общепринятому мнѣнію о полной неудачѣ замысла и труда Мацѣевского, согласно которому возвращаться къ этому труду не стоитъ, а потому и не слѣдуетъ, мы держимся прямо противоположнаго взгляда и часто къ Мацѣевскому возвращаемся²⁾. Не смотря на всѣ ошибки и разнаго рода фантастическія теоріи и на сравнительную скудость доступныхъ въ то время и использованныхъ Мацѣевскимъ источниковъ, его монументальный трудъ до сихъ поръ сохраняетъ свое значеніе, потому что онъ весь и насквозь пропитанъ мыслью, размышленіемъ. Мацѣевскій не только изучалъ и излагалъ, но и думалъ, думалъ много, напряженно и глубоко, что далеко не всегда умѣли дѣлать авторы позднѣйшихъ историко-юридическихъ изслѣдованій. Размышленія и думы Мацѣевского выковывались въ горнилѣ величайшей въ новое время философіи нѣмецкаго идеализма первой четверти XIX вѣка и потому отличаются глубиной, остротой, всесторонностью и прозорливостью, чего никакъ нельзя сказать про мысли, навѣваемые позитивизмомъ и экономическимъ материализмомъ, ибо первый изъ нихъ поверхностенъ, лишенъ остроты, одностороненъ и близорукъ, а второй представляетъ собою *misère de la philosophie*. Думая и размышляя, Мацѣевскій давалъ не только факты, которые тщательно собиралъ и основательно зналъ, но и конструкціи. Вслѣдствіе расширения фактическаго матеріала и обостренія научной критики многія изъ конструкцій Мацѣевского рухнули. Тѣмъ не менѣе каждая изъ нихъ до сихъ поръ вызываетъ на размышленіе и наводитъ на цѣнные заключенія по данному вопросу.

Произведя съ должнымъ пietetомъ и по всей мѣрѣ нашего разумѣнія разборъ ученія Мацѣевского объ особенностяхъ стараго сербскаго права и подводя итоги всему сказанно-

¹⁾ Быть можетъ, какъ разъ въ этомъ Мацѣевскій видѣлъ „сѣти феодализма“, въ которыхъ царь Стефанъ Душанъ запуталъ Сербію; см. у насъ выше стр. 244, прим. 3-ое и стр. 243 прим. 1-ое.

²⁾ См. мой *Уводъ у историју словенскихъ права*, Београд, 1923, део II, гл. III, с. 108-149.

му выше, мы можемъ признать, что Мацѣвскій установилъ двѣ такія дѣйствительныя особенности: 1) удержаніе въ сербскомъ правѣ задружнаго уклада вънаиболѣе развитомъ видѣ и 2) обоснованіе сербскаго государственнаго устройства, слагавшагося въ сферѣ вліянія византійской цивилизаціи, не на системѣ привилегій, лежавшей въ основѣ государственнаго устройства западныхъ славянъ, политическое развитіе которыхъ совершалось подъ вліяніемъ романо-германской цивилизаціи.

Первая изъ указанныхъ особенностей является несомнѣнной и обеспечиваетъ сербскому праву въ сравнительной исторіи славянскихъ правъ то самое мѣсто, которое отвелъ ему Мацѣвскій. Само собою разумѣется, что при этомъ должно быть оставлено старое опровергнутое широкимъ сравнительно-историческимъ изученіемъ утвержденіе о исключительно славянскомъ характерѣ задруги¹⁾. Тѣмъ болѣе должно быть отвергнуто романтическое возведеніе задруги на степень какой-то универсальной соціально-политической категоріи, которая будто бы опредѣляла не только семейно-хозяйственный укладъ, но и весь соціальный и политическій строй у славянъ²⁾. Последнее необходимо особенно подчеркнуть въ виду замѣчающагося за послѣднее время возрожденія подобной идеализаціи задруги³⁾.

¹⁾ Какъ оно было въ свое время оставлено Ф. И. Леонтичемъ см. его „Крестыанскій дворъ въ Литовско-Русскомъ Государствѣ“, *Журн. Мин. Нар. Просв.*, 1896 г. и отд. изд. 1896 г., и какъ объективно изслѣдовалъ и рѣшилъ вопросъ Karel Kadlec, *Rodinný nedil čili zadruga v právu slovanském*, в Прагѣ, 1898; *его-же: Rodinný nedil v světle dat srovnavač ich dějin právních*, *Čas. Mat. Mor.*, 1901. Новый возвратъ къ старому воззрѣнію на задругу какъ на выраженіе стремленія славянскаго духа къ коллективизму и даже къ коммунизму, отождествляемаго къ тому же съ христіанствомъ (sic!), находимъ въ статьѣ проф. Живоиыи Перича: *Jivojin Péritch, Opposition between communism and bourgeois democracy as typified in the serbian zadruga—family. Illinois Law Review*, vol. XVI, № 6, February, 1922.

²⁾ Такое возведеніе сдѣлалъ Ф. И. Леонтовичъ, Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Россіи, *Журн. Мин. Нар. Просв.*, 1874 г. Это не относится къ А. Е. Прѣснякову, который въ новѣйшее время примѣнялъ задружное начало къ объясненію порядка распределенія и наследованія княжескихъ столовъ въ древней Руси („Княжое право въ древней Руси“, СПб., 1907).

³⁾ Такъ Јевремъ Герасимовичъ (Старосербское право, Београд, 1925) находить въ средневѣковой Сербіи особый типъ „задружнаго государства“ (op. cit. p. 101), а V. Krišković (Hrvatsko pravo kućnih zadruga, historijsko-dogmatski nacrt, u Zagrebu, 1925) полагаетъ, что задруга воспитывала конституціонный духъ и опредѣляла собою всѣ области частнаго и публичнаго права, даже государственно-правовое взаимоотношеніе между Хорватіей и Венгріей (op. cit., p. 14, 67-69). Идею „задружнаго государства“ нѣкоторые политическіе круги въ Сербіи выдвигаютъ какъ лозунгъ для обновленія государства въ духѣ корпоративнаго устройства съ классовымъ представительствомъ; см. газету „Политика“, № 6772 отъ 3. III. 1927, стр. 2.

Вторая, извлечения изъ учения Мацѣвскаго, особенность стараго сербскаго права много важнѣе. Она формулирована у Мацѣвскаго главнымъ образомъ въ выраженіяхъ отрицательныхъ. Сербъ, какъ и остальное православное славянство, входившее въ сферу вліянія византійской цивилизаціи, не основывали своего государственнаго устройства на системѣ привилегій. На чемъ же они его основывали? Отвѣтъ дается уже не по поводу системы привилегій какъ общаго принципа, а по поводу „шляхетскаго земства“, какъ спеціальнаго института этой системы. Въ славянскихъ государствахъ, обрѣтавшихся въ сферѣ вліянія романо-германской цивилизаціи, правленіе находилось въ рукахъ „шляхетскихъ земствъ“; въ противоположность этому въ Сербіи правилъ государевъ „дворъ“ по образцу византійской „dworskości“. Что отсюда слѣдуетъ? Многое. Дуализму между правящими сословіями и монархомъ, характеризующему сословное государство западно-европейскаго образца, противопоставляется система политическаго единства сословнаго государства, единства, олицетворяемаго въ монархѣ и проводящагося въ идущей отъ государя іерархической организаціи правленія. Въ восточно-европейской системѣ не было „шляхетскаго земства“, но это не значитъ, что въ ней не было участія первенствующаго сословія во власти. Оно было, но проявлялось не въ порядкѣ конкурированія съ монархомъ по началу договора, а въ порядкѣ подчиненности государству по началу объективнаго status'a (какъ выражается Спенсеръ), что приводило не къ субъективнымъ политическимъ правамъ, а къ публично-правовымъ обязанностямъ участія во власти, къ своеобразной службѣ государству. Существовали и привилегіи, но не конститутивнаго въ отношеніи къ государству характера, а подчиненно — законнаго. Сословныя преимущества являлись рефлексомъ объективнаго государственнаго status'a и вытекавшихъ изъ него сословныхъ обязанностей. На какой же юридической основѣ покоился этотъ status? На объективномъ, стоявшемъ надъ сословіями законѣ, чаще и больше на обычаѣ, слѣдовательно, вообще на объективномъ правопорядкѣ, противопоставляемомъ системѣ субъективныхъ публичныхъ правъ, — *iurium ac libertatum* сословія либо одного первенствующаго сословія. Въ этомъ смыслѣ въ Московскомъ Государствѣ говорили о „неподвижномъ крѣпостномъ уставѣ“ службы всѣхъ сословіи великому государю. Таково было положеніе дѣла со стороны властвованія (*forma imperii*). Что жъ касается формы правленія, (*forma regiminis*), то тѣ субъективныя гарантіи,

которая въ западноевропейской системѣ сословной государственности давались въ *racia conventa*, замѣнялись въ восточно-европейской системѣ объективнымъ принципомъ законности правленія. Этотъ принципъ извѣстенъ Законнику царя Стефана Душана и проюдится въ немъ строго и послѣдовательно¹⁾. Въ Московскомъ Государствѣ, послѣ неудачъ съ „записями“ (избирательными капитуляціями) отдѣльныхъ царей и кандидатовъ въ цари²⁾, сдѣлана была попытка законнаго обезпеченія нѣкоторыхъ правъ личности и частной собственности въ Уложеніи царя Алексѣя Михайловича, — попытка сравнительно поздняя и по содержанію скромная, органически не связанная съ общей судебной и административной системой, такъ что отъ послѣдовательнаго и выдержаннаго принципа объективной законности правленія Московское Государство стояло далеко³⁾. И принципъ государственнаго единства съ іерархическимъ устройствомъ правленія, и начало законности были результатомъ византійскаго вліянія, которое вмѣсто идеи береженія сословныхъ вольностей приносило идею служенія общему благу⁴⁾. Если источникъ принципа политическаго единства и надсословности государства легко локализовался въ Византіи, то по поводу принципа законности правленія наследователи до самаго послѣдняго времени недоумѣвали, откуда могъ взяться въ Законникѣ царя Стефана Душана этотъ принципъ, особенно въ высшемъ своемъ проявленіи, заключающемся въ надѣленіи суда правомъ испытанія законности царскихъ указовъ (ст. 105, 171, 172 Законника). Недоумѣніе вызывалось вѣковыми предрассудками, издавна предвѣстимъ мнѣніемъ о византійскомъ деспотизмѣ, которое только въ послѣднее время стало уступать мѣсто объективному изученію, приведшему къ пересмотру традиціоннаго трафаретнаго представленія о характерѣ государственной власти въ Византіи⁵⁾. Опираясь на это новое теченіе въ византинистикѣ

¹⁾ Феодор Тарановски, *Начало законности у Законнику царя Стефана Душана*, *Смѣсница педесетогодишнице професорског. рада С. М. Лозанича*, Београд, 1922 г., с. 146 — 153.

²⁾ Ф. См. у насъ выше стр. 249 прим. 1-ой.

³⁾ Ф. В. Тарановскій, *Обезпеченіе правъ служилого землевладѣнія въ сословно-монархическомъ строѣ Московскаго Государства*, *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, tom II, 1925, str. 553 — 593.

⁴⁾ Феодор Тарановски, *Душанов Законик и Душаново Царство*, Нови Сад, 1926, с. 27 — 34.

⁵⁾ J. B. Bury, *The constitution of the later Roman Empire*, Cambridge, 1910

и преодолевъ застарѣлые предрасудки, Никола Радойичъ по поводу статей Законника царя Стефана Душана, твердо установивающихъ принципъ подзаконности суда и надѣляющихъ судей правомъ испытанія законности царскихъ указовъ, обратился къ византійскимъ законодательнымъ памятникамъ и нашелъ прямой источникъ заимствования для вышеупомянутыхъ статей¹⁾. Установивъ такимъ образомъ заимствование, Радойичъ однако же усомнился въ практической его примѣнимости на сербской почвѣ, вслѣдствіе чего призналъ соотвѣтственные статьи Законника только декларативными заявлениями, сдѣланными ради греческаго населенія новоприсоединенныхъ отъ Византіи областей, для которыхъ только статьи эти и могли имѣть практическое значеніе, если его вообще имѣли. Мы не можемъ согласиться съ этимъ мнѣніемъ Радойича и полагаемъ, что въ данномъ случаѣ имѣемъ дѣло не съ политическимъ шагомъ по отношенію къ новозавоеваннымъ греческимъ городамъ и землямъ, а съ послѣдовательнымъ, хотя и ускореннымъ по темпу, завершеніемъ того порядка объективной законности, который насаждался въ Сербіи подъ прямымъ и близкимъ вліяніемъ византійской цивилизаціи. Нужно вообще не упускать изъ виду, что въ видѣ общаго правила заимствуется только то что, понятно, доступно и примѣнимо для заимствующаго. Поэтому включеніе соотвѣтственныхъ статей въ Законникъ царя Стефана Душана само по себѣ свидѣтельствуетъ скорѣе въ пользу ихъ примѣнимости на сербской почвѣ. Въ законодательныхъ памятникахъ, а въ сборникахъ литературныхъ назидательнаго нравственно-политическаго характера ученіе о подзаконности власти проникаетъ въ страны, находившіяся въ сферѣ византійскаго культурнаго вліянія, довольно рано; такъ на Руси относящаяся еще къ домонгольскому періоду „Книга Пчела“ поучала, что тотъ есть властелинъ истинный, кто „мечъ законный надъ собою воздвизаетъ“²⁾; тѣмъ не менѣе принципъ законности не нашелъ себѣ мѣста не толь-

¹⁾ Никола Радойичъ, *Снага закона по Душанову Законнику*, Глас Српског Краля, Академије, СХ, 1923, с. 100—139. См. мои отзывы въ сербск. журн. *Архив за правне и друштvene nauke*, кн. XI (XXVIII), 1925, с. 68—71, и въ моей работѣ: *Historja prava połudn'owo-słowiańskiego* (najnowsze publikacje), т. 16—19.

²⁾ См. М. В. Шахматовъ, *Ученія русскихъ лѣтописей до-монгольскаго періода о государственной власти* (опытъ по исторіи древнерусскихъ политическихъ идей), литограф. изданіе, Прага, 1926, с. 550.

ко въ практикѣ, но и въ законодательствѣ Московскаго Государства. Думается намъ, что прямое занесеніе этого принципа въ Законникъ царя Стефана Душана не есть лишь оторванный отъ историческаго хода государственной жизни „случай“, вызванный политическимъ заигрываніемъ съ греками, а завершительный эпизодъ въ вполне реальномъ и послѣдовательномъ процессѣ государственнаго строительства по византійскому образцу.

Для уразумѣнія исторіи старой сербской государственности важно и прямо таки необходимо дойти до сознанія, что она развивалась по особому, — византійскому или восточно-европейскому типу. Противоположность двухъ типовъ сословной государственности, — западно-европейскаго, основаннаго на системѣ сословныхъ привилегій (*iura ac libertates*), и восточно-европейскаго, основаннаго на системѣ объективнаго законнаго *status'a*, — прекрасно выяснилась въ интересной и поучительной полемикѣ, которая имѣла мѣсто между Маркомъ Костренчичемъ и Николой Радойчичемъ¹⁾. М. Костренчичъ не убѣдился доводами Н. Радойчича относительно заимствованія статей Законника царя Стефана Душана о строгой подзаконности суда и надѣленіи судей правомъ испытанія законности царскихъ указовъ изъ Василикѣ, примкнулъ къ устарѣвшей традиціи о сплошномъ деспотизмѣ правленія въ Византіи, призналъ, что принципъ законности могъ быть заимствованъ только съ Запада и указалъ источникъ для соответственныхъ статей Законника въ эсхатоколъ Золотой Буллы венгерскаго короля Андрея II, въ которой, кстати сказать, еще Мацѣевскій (I, § 315, с. 318) видѣлъ первый пріемникъ западно-европейской системы привилегій и источникъ дальнѣйшаго распространенія ея среди славянъ. Радойчичъ тщательно сравнилъ сопоставляемые Костренчичемъ мѣста Золотой Буллы и Законника царя Стефана Душана и показалъ наглядно и убѣдительно, что между ними нѣтъ рѣшительно ничего общаго. Въ золотой Буллѣ признается за первенствующимъ привилегированнымъ сословіемъ *facultas resistendi et contradicendi* противъ государя и въ защиту сословныхъ правъ и вольно

¹⁾ Marko Kostrenčić, рецензія на работу Радойчича въ журн. *Naredna Storiya*, 7, 1924 god., с. 100-102; Никола Радойич, Судье и закон у средневѣковној Србији и Угарској, *Домолинъ Математическѣ*, кн. 305, свеска 1-2, 1925 г., стр. 53-68; см. мою *Historja prava poludniowosłowiańskiego* etc., с. 78.

стей, а въ Законникѣ устанавливается объективный принципъ законности правленія, стоящій надъ сословіями и надъ государемъ. Первенствующее привилегированное сословіе въ Сербіи не представляло собою самостоятельнаго политическаго фактора, конкурирующаго, договаривающагося и борющагося съ монархомъ; оно было „земскимъ и придворнымъ дворянствомъ, подобно тому какъ въ Византіи“. Такимъ образомъ сербское общество было, говоритъ Н. Радойичъ, не только географически, но и фактически переходомъ отъ западнаго къ византійскому. *Facultas resistendi et contradicendi*, предоставленная первенствующему привилегированному сословію, и общій принципъ подзаконности власти и правленія — это два разнородныхъ начала, развитіе которыхъ шло отдѣльными путями. Въ этомъ отношеніи Н. Радойичъ выдвигаетъ весьма характерное обстоятельство, именно то, что въ Венгріи принципъ законности правленія былъ провозглашенъ только въ процессѣ рецепціи римскаго права, именно въ знаменитыхъ законахъ короля Матвѣя Корвина 1471 года, притомъ въ выраженіяхъ сходныхъ, почти одинаковыхъ съ извѣстными статьями Законника царя Стефана Душана¹⁾. Сербія была сословнымъ государствомъ особаго типа съ отчетливыми элементами правового государства, какъ въ Византіи, — этими словами Н. Радойичъ заключаетъ свою правильную историко-юридическую констатацию.

5. Непринятіе въ расчетъ того, что сербское государственное устройство слагалось по особому типу сословной государственности, отличному отъ такого же западноевропейскаго типа, приводитъ къ смѣшиванію публичноправовыхъ инсти-

¹⁾ Въ связи съ этимъ не безинтересно отмѣтить, какъ въ Польшѣ, осуществившей сословно-монархическій дуализмъ и систему привилегій, гарантированную *articulo de non praestanda obediencia*, до ихъ логическаго конца вплоть до лозунга *Polska niezadaniem etoi* (*Polonia confusione regitur*), догматики ея положительнаго государственнаго права, спасая единство государства и устойчивость публичнаго правопорядка, выдвигали принципъ объективной законности въ видѣ верховенства закона, этого пресобраза современной идеи суверенитета права, призванной, катати сказать, охранять государство отъ произвола самодержавной демократіи. См. объ этомъ въ моихъ очеркахъ по исторіи науки положительнаго государственнаго права Речи Посполитой, которые печатаетъ Украинская Академія Наукъ, въ *Земиски Соціально-Икономически Диддизъ*, том. II-III (1926 г.), стр. 78-80; том. IV (1926 г.), стр. 15, 20-21, и томы V-VI (1927 г.) стр. 30. Названные очерки въ ближайшее время выйдутъ отдѣльнымъ изданіемъ на русскомъ языкѣ.

тутовъ различныхъ ступеней развитія и къ ошибочнымъ выводамъ. Примѣромъ можетъ служить изслѣдованіе М. Доленца, въ которомъ авторъ даетъ догматическую обработку содержащагося въ Законникѣ царя Стефана Душана положительнаго права и при этомъ сравниваетъ его съ правомъ германскимъ¹⁾. Германское право авторъ приводитъ въ той исторической конструкціи, которая дѣйствительна для исторіи нѣмецкаго права. Конструкція эта отправляется отъ Каролингской монархіи и переходитъ къ Священной Германской Имперіи, а затѣмъ къ отдѣльнымъ нѣмецкимъ „территоріямъ“, или „землямъ“. Въ ней намѣчается слѣдующій ходъ публичноправового развитія: централизованное государственное устройство въ Каролингской монархіи, постепенный, но непрестанный распадъ государственнаго единства и государственнаго порядка въ Германской Имперіи и послѣдовательныя новыя государственныя образованія въ „территоріяхъ“, или „земляхъ“. Душаново царство было единымъ централизованнымъ государствомъ съ непроизводною и мощною монархическою властью. Для него въ современномъ Душану нѣмецкомъ правѣ не было соотвѣтственной аналогіи или параллели: въ имперіи былъ распадъ государственнаго единства, а въ „территоріяхъ“ государственныя новообразованія далеко не доходили до той государственной централизаціи, которой было отмѣчено Душаново царство. Оставалась только Каролингская монархія, въ которой нашлось достаточно и единства, и централизаціи для того, чтобы съ нею можно было сопоставить царство Душана. М. Доленецъ это и сдѣлалъ и пришелъ къ заключенію, что „государство Душана въ отношеніи организаціи находилось нѣкоторымъ образомъ въ тѣхъ политическихъ условіяхъ, которыя господствовали за пять столѣтій до него въ Каролинскомъ государствѣ, конечно съ византійско-правовой оріентаціей. „Такимъ путемъ состояніе сербскаго государства было охарактеризовано какъ отсталое и даже примитивное. Между тѣмъ проведенная параллель между Каролингской монархіей и Душановымъ царствомъ поконится исключительно на внѣшнемъ признакѣ государственнаго единства и государственной централизаціи, а на внутреннее содержаніе государственнаго строя не можетъ

1) Dr. Metod Dolenc, Dušanov Zakonik. Primerjalni prikaz pravnih razmer po Dušanovem Zakoniku in po istodobnem germanskem pravu, a posebnim ozrtom na Slovence, v Ljubljani, 1925. См. мои рецензіи въ журн. *Архив за право и друштвене науке*, кн. XI, с. 157-166 и въ моей книжкѣ: *Historja prava południowo-słowiańskiego etc.*, s. 19-25.

быть распространена. Это, очевидно, призналъ самъ Доленецъ, когда для сербской „властелин“ не сталъ искать параллели въ Каролингской монархіи, но сравнилъ ее съ нѣмецкимъ дворянствомъ XIV вѣка. Но тутъ уже пришлось Доленцу прямо, заговорить о двухъ различныхъ типахъ сословнаго строя. То же слѣдовало сказать о другихъ сторонахъ государственной организаціи и это избавило бы автора отъ неаргументированныхъ сужденій о примитивности и отсталости, ибо особый типъ это не отсталость, а просто нѣкоторый другой путь развитія.

Неудачу произведеннаго Доленцомъ сравненія призналъ и извѣстный историкъ-славистъ Г. Ф. Шмидъ и сдѣлалъ къ нему поправку въ томъ смыслѣ, что, по его мнѣнію, слѣдовало бы сербское государство XIV вѣка поставить въ параллель съ западнославянскими и съ венгерскими государствами XII вѣка¹⁾; при этомъ Г. Ф. Шмидъ видитъ въ сербскомъ государствѣ временъ царя Душана не наличность сословнаго государства, а лишь подготовительный процессъ къ его образованію; главными этапами этого процесса были: надѣленіе привилегіями дворянскаго класса и церкви, и практика соборовъ, хотя бы съ совѣщательнымъ голосомъ; процессъ этотъ былъ впрочемъ прицѣмленъ (*unterbunden*) рецепціей элементовъ византійскаго права²⁾. Съ этимъ мнѣніемъ, задуманнымъ въ духѣ Константина Иречка и высказывающимъ извѣстный крайній выводъ, котораго Иречекъ не сдѣлалъ, но могъ сдѣлать, мы согласиться не можемъ. Полагаемъ, что не было никакого прицѣмленія единого нормальнаго типа, а было лишь самостоятельное развитіе по особому пути, былъ другой типъ развитія. И эта особенность нисколько не мѣшаетъ тому, чтобы включить сербское средневѣковое государство въ тотъ широкообъемлющій синопсисъ государственно-правовыхъ новообразованій на периферіи римскаго міра, который дается у М. Хандельсмана³⁾ и встрѣчаетъ сочувственное одобреніе со стороны Г. Ф. Шмиды⁴⁾.

¹⁾ Значитъ, съ состояніемъ, предшествовавшимъ Золотой Булѣ Андрея II, въ которой ищетъ источникъ постановленій Законника Душана М. Костренчичъ.

²⁾ *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*. XLVI, Germanist. Abt., 1926. s. 395.

³⁾ Marcel Handelsman, *Féodalité et féodalisation dans l'Europe Occidentale*, La Pologne au Congrès International de Bruxelles, 1923. VII.

⁴⁾ *L. cit.*, p. 395-396.

Попытка Доленца сопоставить сербское право съ германскимъ встрѣтила рѣшительное осужденіе со стороны М. Костренчича, который заявилъ, что этому сравненію недостаетъ *tertium comparationis*, ибо линія развитія германскаго права совѣтъ другая, чѣмъ линія развитія сербскаго права¹⁾. Не говоря о странномъ отождествленіи здѣсь *tertii comparationis* съ требованіемъ совпаденія сравниваемыхъ объектовъ, нельзя не замѣтить, что самое расхожденіе линій развитія можетъ быть констатировано только въ результатѣ произведеннаго сравненія. *Tertium comparationis* въ данномъ случаѣ это родовое единство основныхъ государственно-правовыхъ институтовъ, служившихъ удовлетворенію однихъ и тѣхъ же основныхъ социальныхъ потребностей. Изученіе такихъ государственно-правовыхъ институтовъ по разнымъ, даже далекимъ другъ отъ друга линіямъ развитія въ высшей степени плодотворно какъ для обобщающихъ выводовъ, такъ и для выясненія особенностей всякой отдѣльной линіи. Вотъ почему мы горячо привѣтствовали, когда Г. Ф. Шмидъ къ изученію древнеславянскаго городского устройства подошелъ съ той схемой вопросовъ, которую въ отношеніи даннаго института ставила научная разработка исторіи права западно-европейскихъ народовъ²⁾. Какъ положительныя, такъ и отрицательныя отвѣты на такіе вопросы, т. е. и нахожденіе наличности, и констатированіе отсутствія соотвѣтственныхъ чертъ института въ славянскомъ правѣ, одинаково служатъ основной цѣли, — выясненію природы правовыхъ институтовъ славянства. Между тѣмъ указанный методологическій пріемъ Г. Ф. Шмида встрѣтилъ отрицательную оцѣнку со стороны З. Войцѣховскаго, который призналъ его излишнимъ на томъ основаніи, что схема поставленныхъ Г. Ф. Шмидомъ вопросовъ съ такимъ же успѣхомъ могла быть выведена и изъ польской литературы вопроса³⁾. З. Войцѣховскій совершенно упускаетъ изъ виду то зна-

¹⁾ Архив за правне и друштvene nauke, кн. XII (XXIX), 1926 г., с. 469.

²⁾ См. Historia prawa południowo-słowiańskiego etc., s. 55.

³⁾ См. рецензію Zygmunta Wojciechowskiego на исследование Heinrich Felix Schmid, Die Burgbezirkverfassung bei den slavischen Völkern въ журн. *Kwartalnik Historyczny*, rocznik XLI, 1927. Считать оцѣнку Войцѣховскаго отрицательной даетъ намъ поводъ слѣдующее его не лишнее иронизированіе замѣчаніе: Nie trzeba wielkiej bystrości, by stwierdzić, że jest to schemat pytań, który wyprowadzić można i z polskiej literatury przedmiotu, rozpatrującej zagadnienie organizacji gromady na terytorjum ziem polskich (Osobne oddręci, str. 1).

ченіе, которое имѣетъ доставляемая методологическимъ приемомъ Г. Ф. Шмидта возможность обоснованнаго констатирования совпаденія схемъ. Сравненіе съ западноевропейскимъ правомъ и отпращиваніе отъ созданныхъ въ научной его разработкѣ историко-юридическихъ категорій весьма важно въ томъ отношеніи, что оно предохраняетъ изслѣдователя отъ искушенія создавать доморощенныя юридическія конструкции, каковому искушенію славянскіе ученые, къ сожалѣнію, легко поддаются и особенно сильно поддавались въ прошломъ, оставивъ намъ въ наслѣдіе много такихъ „самобытныхъ“ построеній, отъ которыхъ до сихъ поръ еще не вполне очистилась наука исторіи славянскихъ правъ. Невольно вспоминается старое остроумное замѣчаніе Грановскаго, что занятіе одной лишь національной исторіей портитъ людей.

Признаніе двухъ типовъ сословной государственности въ Европѣ есть простое констатированіе факта безъ всякой телеологической оцѣнки. Оно само по себѣ обогащаетъ наши познанія и освобождаетъ насъ отъ засилья тѣхъ унификаціонныхъ представленій, согласно которымъ признается только одинъ „нормальный“ путь развитія, а все остальное характеризуется либо какъ отсталость и застой, либо какъ уклоненіе и болѣзненная ненормальность. Первая характеристика обычно примѣнялась къ Византіи и ко всей сферѣ ея культурнаго вліянія, вторая примѣнялась, напр., къ исторіи Польши въ связи съ вопросомъ о причинахъ паденія старой Речи Посполитой. И вотъ въ послѣднее время маститому О. Бальцеру пришлось специально и энергично бороться съ прочно укоренившимся трафаретомъ нормальнаго средневропейскаго типа государства новаго времени¹⁾. Точно также приходится протестовать противъ предвзятаго и по существу неправильнаго отношенія къ восточноевропейскому типу сословной государственности. Какъ бы дальше этотъ типъ развился въ Сербіи, не знаемъ, ибо ростъ его былъ насильственно прекращенъ завоеваніемъ. Въ Московскомъ Государствѣ онъ не достигъ органической полноты развитія, и идея законности стала насаждаться съ Петра Великаго подъ вліяніемъ западноевропейскихъ образцовъ просвѣщеннаго абсолютизма.

¹⁾ Oswald Balzer, Z zagadnień ustrojowych Polski (Studia nad historją prawa polskiego, VI, 3), Lwow, 1915, wyd. 2-gie r. 1917; нѣмецк. перепод: Aus Problemen der Verfassungsgeschichte Polens, Krakau, 1916; Z zagadnień ustrojowych Polski, Nowe spostrzeżenia i uwagi, Kraków, s. n. (1920).

III.

Къ основнымъ положеніямъ, извлеченнымъ изъ труда Мацѣевскаго, истолкованнымъ нами въ духъ его глубокомысленнаго стиля и подтвержденнымъ позднѣйшими изслѣдованіями, надлежитъ, по нашему мнѣнію, добавить еще нѣкоторыя черты въ развитіи стараго сербскаго права, которыя составляютъ его особенность и должны быть нарочито отмѣчены въ его идиографіи.

1. Прежде всего необходимо обратить вниманіе на сложность этническаго состава старой Сербіи и отраженіе ея въ правѣ. Смѣшанность этническаго состава населенія наблюдается всюду, и въ этомъ нѣтъ чего либо свойственнаго только Сербіи. Но для каждаго отдѣльнаго народа въ частности конкретный составъ тѣхъ чужеродныхъ этническихъ элементовъ, съ которыми онъ смѣшивался или сожительствовалъ, составляетъ особенность его исторіи. Не станемъ входить въ перечисленіе и разсмотрѣніе разнообразныхъ этническихъ элементовъ населенія средневѣковой Сербіи; по этому вопросу отсылаемъ читателя къ капитальному труду Нидерле¹⁾. Для насъ важно отмѣтить, что симбіозъ съ чужеродными этническими элементами нашелъ себѣ отраженіе въ старомъ сербскомъ правѣ. Это отраженіе прямо бросается въ глаза въ томъ неизмѣнномъ и, такъ сказать, классическомъ противопоставленіи „закона Влахомъ“ и „закона Срьблемъ“, которое встрѣчается въ хрисовулахъ и другихъ актахъ пожалованія и подтвержденія земель монастырямъ. Сербскіе земледѣльческіе законы, подъ которыми надлежитъ понимать не только аграрное въ тѣсномъ смыслѣ слова, но и цѣлокупное законодательство для земледѣльцевъ, распадаются на два основныхъ вида, различаемыхъ по этническому признаку, на законъ сербскій и законъ волошскій. Волошское право привлекло на себя вниманіе такого выдающагося знатока исторіи славянскаго права, какъ Карель Кадлецъ, и онъ далъ цѣнное изслѣдованіе о волошскомъ правѣ въ славянскихъ земляхъ²⁾. Но и послѣ этого изслѣдованія для исторіи сербскаго права остается еще задача спеціальнаго и де-

¹⁾ Dr. Lubor Niederle, *Slovanské starožitnosti*, díl II, *Původ a počátky Slovanů Jižních*, 1906, особенно главы VI-VII (dílu II svazek 2).

²⁾ K. Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských*, v Praze, 1926.

тальнѣйшаго сравнительнаго изученія этихъ двухъ этническихъ теченій и ихъ взаимнаго соотношенія въ земледѣльческихъ законахъ старой Сербіи¹⁾. Влахи, какъ извѣстно, были полукочевыми скотоводами, а сербы вполне осѣдлыми земледѣльцами. Поэтому Сръблъ, Сръблинь, Сръблье старыхъ хрисовуловъ и повелій обозначаютъ земледѣльцевъ, людей пашенныхъ. Такое суженіе національнаго имени до одного, но зато наиболѣе многочисленнаго и основнаго сословія²⁾ весьма характерно, но не можетъ насъ удивить, ибо изъ исторіи русскаго права мы знаемъ о приложеніи къ земледѣльцамъ еще болѣе широкаго и высокаго имени христіанъ („крестьяне“). Картину этническаго разнообразія населенія и совпаденія этническихъ различій съ классовыми дополняютъ „Арбанаши“ — скотоводы, „Саси“ — „рудари“ (рудокопы) и греческіе города.

Въ связи съ сказаннымъ выше позволимъ себѣ остановиться на „себрахъ“. Этого термина не встрѣчаемъ до Законника царя Стефана Душана. Въ самомъ Законникѣ онъ выступаетъ не особенно часто. Въ большинствѣ случаевъ онъ тамъ противопоставляется „властелину“ (ст. 53, 55, 94, 106), вслѣдствіе чего охотно и обычно толкуется какъ общее названіе для всего, за вычетомъ церкви и властели, непривилегированнаго населенія, т. е. для того, что можно бы назвать старымъ сербскимъ *tiers état*;³⁾ такое толкованіе какъ бы нарочито подкрѣпляется тѣмъ, что въ ст. 85-ой Законника въ ка-

¹⁾ „Законъ Влахомъ“ это не національный автономный законъ влаховъ, а законъ, пожалованный имъ компетентной властью примѣнительно къ ихъ этническимъ и хозяйственнымъ особенностямъ, почему въ хрисовулѣ монастыря Св. Георгія воздѣ Скопья 1300 г. положеніе влаховъ опредѣляется „закономъ Св. Симона и Св. Саввы“, — Ст. Новаковичъ, Законски епоменици, 619, LXVIII. Въ Поморьѣ было иное отношеніе къ влахамъ; см. напр. ограничительныя мѣры, которыя принимаетъ противъ поселенія влаховъ Полицкій Статутъ (см. 25 по изд. Ягича) и первоначальныя запрещенія и лишь послѣдующія дозволенія относительно поселенія влаховъ въ Копаваляхъ. — Радослав М. Грујичъ, Организација Дубровачке области Копаваля од XII до половине XV века (*Споменик Српске Краљ. Академије кн. LXVI*), Београд, 1926, с. 65-66.

²⁾ Въ договорахъ съ Дубровникомъ выступаетъ и „сръбска господа“.

³⁾ Основоположникомъ такого толкованія является Н. Кретицъ, который первый провѣлъ дѣленіе всего населенія на привилегированныхъ, или властелей, и себровъ, съ подраздѣленіемъ послѣднихъ на горожанъ и крестьянъ; см. Др. Н. Кретицъ, Разсмотрѣніи о Душановомъ Законнику, *Гласник*, 1854 г., VI, 101-107, 122-124. И я слѣдовалъ такому общепринятому толкованію; см. мою работу „Душановъ Законникъ и Душановъ Церетъ“, Нови Сад, 1926, стр. 19-20.

чествъ антитезы властелину выдвигается въ призеренскомъ списокѣ не „себрь“, котораго такъ и ждешь по аналогіи со ст. 53, 55, 94, и 106-ой, а вообще „не-властелинъ“ („а ко ли не боудѣ властелинъ“¹⁾), какъ бы отождествляемый съ „себромъ“, который стоитъ въ этой же 85-ой статьѣ подѣ своимъ собственнымъ именемъ въ другихъ спискахъ, притомъ въ старѣйшемъ Стружскомъ. Но наряду съ этимъ имѣются въ Законникѣ статьи, въ которыхъ себрь выступаетъ въ тѣсной и узкой сословной рамкѣ земледѣльца-крестьянина. Это статьи 98, 152, и 69-ая; въ первой изъ нихъ себрь противопоставляется уже не только „властелину“, но и иному „доброу чловѣку“ (см. ст. 97), т. е. стоящему на тѣхъ ступеняхъ общественно-классовой лѣстницы, которая заполняютъ собою социальный промежутокъ между властелиномъ и себромъ, и такимъ образомъ низводится на самый низъ свободнаго населенія; наконецъ, третья изъ приведенныхъ статей, содержащая въ себѣ знаменитое запрещеніе „себрова събора“, относится, какъ мы уже это показали выше, исключительно къ крестьянамъ. А разъ это такъ, то у насъ возникаетъ сомнѣніе, надлежитъ ли въ первой группѣ статей о себрѣ толковать его столь распространительно, какъ это обычно дѣлають. Глубже вчитавшись въ эти статьи, не находимъ основанія для распространительнаго толкованія. Въ самомъ дѣлѣ, статьи 53, 55, 94-ая могутъ быть не только вполне поняты, но и, такъ сказать, оправданы въ своемъ существованіи именно оттого, что онѣ специально предусматриваютъ столкновенія между землевладѣльцемъ и земледѣльцемъ; кромѣ земледѣльцевъ-крестьянъ могли быть противопоставлены властелѣ еще горожане, но они жили по своимъ особымъ законамъ, да и столкновенія властелина съ ними не могли имѣть ни столь житейски частаго, ни столь социально остраго значенія, какъ съ крестьянами, вслѣдствіе чего и не требовалось ихъ особой, такъ сказать, междуклассовой регламентаціи. А когда ст. 106-ая предусматриваетъ въ составѣ властельскаго двора наряду съ „проніяревичемъ“ (сыномъ чловѣка помѣстнаго) еще и „себра“, то тутъ не можетъ быть сомнѣнія, что она имѣетъ въ виду крестьянина властельскихъ вотчинъ, ибо вѣдь не изъ горожанъ пополнялась дворня зем-

¹⁾ Именно изъ этой 85-ой статьи Законника выводитъ въ послѣднее время основное сословное дѣленіе Др. Мих. Поличевичъ, *Устройство правосудія у Старой Сербской Државы, Архивъ за правне и друштвене науке*, 1923, кн. VI (XXIII), стр. 12.

левладѣльцевъ. Такимъ образомъ слѣдуетъ, думается намъ, признать, что „себрь“ обозначаетъ крестьянина¹⁾, а распространительное истолкованіе его въ смыслъ всего третьяго сословія старой Сербіи не имѣетъ подъ собою достаточнаго основанія и напоминаетъ намъ то различіе древнерусскаго „смерда“ въ широкомъ смыслѣ, неосновательность котораго вскрылъ А. Е. Прѣсняковъ. Введенный въ Законникъ царя Стефана Душана „себрь“ замѣнилъ собою старое названіе крестьянина національнымъ именемъ, — Срѣбль, Срѣблѣнь, Срѣблѣе. Что это такъ, объ этомъ прямо свидѣлствуетъ тотъ фактъ, что ст. 98-ая Законника, въ которой „два себра“ взяты въ ихъ собственной средѣ съ привычкой таскать и драть другъ друга за волосы, которыя, кстати сказать, примѣнительно къ социальнымъ низамъ называются здѣсь мѣхомъ или шерстью („мехоскоубина“), перенесена въ Законникъ прямо изъ „закона старог Срѣблемъ“ въ Грачаничкой повеліи короля Милютина 1321 года²⁾. А если это такъ, и разъ между „Срѣбль“ и „себрь“ устанавливается историко-юридическая, такъ сказать, преемственность, то невольно является вопросъ, нѣтъ ли тутъ и лингвистической преемственности. Знаю, что корнесловіе и объясненіе даются для „срба“ и „себра“ различныя³⁾, но тѣмъ не менѣе не могу не поставить вопроса, а отвѣтъ на него пусть дадутъ филологи.

2. На второмъ мѣстѣ мы бы поставили наличность двухъ кристаллизационныхъ центровъ и въ соотвѣстствіи съ этимъ двухъ историческихъ цикловъ въ образованіи сербскаго государства въ средніе вѣка, изъ которыхъ одинъ находился и про-

¹⁾ Между прочимъ въ изслѣдованіи Палацкаго о Законникѣ Душана читаемъ: „Люди по селима имену ю се у законима меронси (иеронси), себри и отроци... „себрь“ чини се да је значило уопште је—„властелина“ или противно (oppositum) „властелина“ или племичу: тако и пр. сваки меронхъ бы је себрь, али сваки себрь ниле бы меронхъ, — *Гласник Друштва Српске Слогодности*, свезак II, 1849, с. 97. Мы здѣсь хотѣли бы подчеркнуть рѣшительное все же отнесеніе себра къ селу, т. е. къ крестьянству.

²⁾ Ст. Новаковичъ, *Зак. Споменici*, 636, XXXII.; *Законик*, 2-о изд. 1898, с. XLV.

³⁾ Относительно „срба“ см. Dr. Lube & Niederle, *Slovanaké starožitnosti*, dl II, svazek 2, 1906, str. 486-487, а относительно „себра“, — Const. Jireček, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan I usan*, *Archiv für slavische Philologie* XXII Bd., 1900, s. 211-212. Къ этому позволимъ себѣ добавить слѣдующее: „Siebr trudniący się wyrobem smoły i mazi... wymyślanie Mazurów od sibirsków,“ — Zygmunt Wojciechowski, *Ustrój polityczny ziem polskich w czasach przedpiastowskich*, Lwów, 1927., s. 14. „SI qto duxx) IV „x

текалъ въ Поморьѣ, — въ Діоклетія (regnum Diocliae), позднѣе въ Зетѣ, а другой — глубже на материкѣ въ Рашкой области (regnum Rassiae), каковому и суждено было одержать верхъ.¹⁾ Отъ государей Дуклянскихъ не дошло до насъ никакихъ подлинныхъ документовъ, и вичего не можемъ сказать объ ихъ королевствѣ съ точки зрѣнія историко-юридической. Но преемственная связь двухъ центровъ и двухъ процессовъ важна, ибо она существовала и сознавалась. Традиція первоначальнаго государственнаго образованія въ Поморьѣ не только не забывалась, но и подчеркивалась. Стефанъ Неманя, рассказывая въ Хиландарской повелѣи 1198-1199 г. объ обновленіи имъ „своей дѣдины“ и о возстановленіи „погибшей дѣдины“, упоминаетъ на первомъ мѣстѣ о пріобрѣтеніяхъ своихъ „оу Морске земле“²⁾, а затѣмъ ни одинъ изъ его преемниковъ никогда не забываетъ упомянуть въ своемъ государственномъ титулѣ о Поморьѣ или о земляхъ либо областяхъ Поморскихъ. Указанная традиція не безразлична для историка права, ибо за нею стоятъ римскія вліянія, дѣйствовавшія въ Поморьѣ. Правда, они уступили мѣсто вліяніямъ византийскимъ, подъ которыя непосредственно подпала Рашка и за которыя она прочно держалась, но все же болѣе раннія римскія вліянія существовали и несомнѣнно оставили послѣ себя какіе то слѣды. Восстановить эти слѣды и учесть ихъ значеніе въ государствѣ и правѣ сргднєвѣковой Сербіи нѣтъ возможности, но помнить о нихъ должно и забывать не слѣдуетъ³⁾.

3. Что касается роста сербской государственности, то онъ отмѣченъ крайне быстрымъ темпомъ и даже скачками въ процессѣ развитія. Едва лишь Стефанъ Неманя, посившій еще титулъ хотя и великаго, но все же жупана, т. е. племенного старѣйшины, во второй половинѣ XII столѣтія объеди-

¹⁾ Память о ней долго хранится; „господа рашка“ упоминается въ договорахъ съ Дубровникомъ и послѣ гибели Сербскаго Царства, — въ 1392, 1409, 1419, и 1421 г. г.; Ст. Новаковичъ, *Зак. Споменици*, стр. 209-210, 225, 227, 230.

²⁾ Александр В. Соловьевъ, *Одобрани споменици српског права* (од XII-го краја XV века). Београд, 1926, с. 12.

³⁾ См. Lubor Niederle, *Slovanské starožitnosti, dílu II*, sv. 2, 1906, s. 300; Стефанъ С. Бобчевъ, *Римско и византийско право въ старовремена България, правно-исторически студъ*, София, 1926, с. 81-91. Не лишне отмѣтить, что Svetislav Djoritch (*Verbrechen und Strafen im Gesetzbuche des Serbischen Zaren St. Dušan, Zeitschr. f. vrgl. R. W.*, XXX Band, III. Hft., 1913) принималъ въ качествѣ источника для древнѣйшаго періода *Responsa papae Nicolai ad Consulta bulgarorum*.

нили подъ своею властью сербскія племена и населенныя ими земли въ единое политическое цѣлое, какъ уже къ концу его правленія выступаетъ соборъ, ставшій затѣмъ органомъ сословнаго представительства¹⁾; сынъ и преемникъ перваго устроителя государственнаго порядка вѣнчается королевскою короною; лѣтъ черезъ шестьдесятъ-семьдесятъ послѣ „первоначальнаго“ производится значительная реформа судеустройства и управления, а черезъ полтора столѣтія отъ своего основанія сербское государство превращается въ царство²⁾ и смѣло протягиваетъ руку къ продолженію государственно-правового наслѣдія Византіи.

Спрашивается, когда и какъ были пройдены промежуточные стадіи отъ племеннаго устройства до сословной монархіи съ сильной властью государя и законностью правленія. Самъ Стефанъ Неманя ссылается на наслѣдственность своего государства и приписываетъ себѣ только его обновленіе. Но восходящія линіи этой государственной наслѣдственности, проходящія чрезъ Рашку, Зету и Дуклю, не могутъ быть выявлены съ необходимой ясностью. Промежуточные этапы развитія проходились быстро и не выливались въ отдѣльные законченные періоды. Узнаемъ о нихъ только по переживаніямъ и намекамъ въ позднѣйшихъ памятникахъ права.

Въ ст. 48-ой Законника царя Стефана Душана читаемъ: „Кѣда оумрѣ властѣлинь, конь добріи и ороужіе да се даіе царю; а свита велика бисерна и злати поясъ да има сынъ моу и да моу царь не оузме; ако ли не оузима сына, нѣ има дѣштеръ, да іесть (тѣмъ-зіи) вольна дѣштин и продати или одати свободно“. Невольно спросишь, что же это значить, что правопреемникъ византійскихъ царей беретъ себѣ коня и оружіе своего умершаго властелина? Вѣдь это никакъ не укладывается въ общія рамки его правомѣрнаго царства, въ которомъ неприкосновенность и наслѣдственность частной собственности пользуются полнымъ признаніемъ (ст. 40, 41, 43-ая Законника). Объясненіе передачи царю коня и оружія умершаго властелина какъ представленіе *signi dominii*³⁾ недостаточно, ибо непонятно,

¹⁾ Какъ ни ограничены были его функціи и какъ ни своеобразна была его юридическая природа, см. Никола Радойичъ, Судіје и закон у средневѣковној Србији и у Угарској, *Летописе Матице Српске*, кн. 305, св. I-II, 1923, с. 60-62.

²⁾ О значеніи „царства“ см. у меня: „Душанов Законик и Душанов Церетее“, 1926, с. 27-34.

³⁾ Ст. Новаковичъ, Законик, 2-ое изд., 1898, с. 176-177; Константи Иречекъ, Историја Срба, превео и допунио Гован Радоничъ.

почему при совершении очевидно предполагаемого при этом акта *homagii*, который очевидно могъ учинить только живой наследникъ, знакомъ признанія власти государя являлись предметы квалифицированно личной собственности покойнаго¹⁾. Удовлетворительное объясненіе занимающаго насъ здѣсь института можно получить только путемъ восхожденія къ дружинному укладу, когда князь содержалъ дружинника на или при своемъ дворѣ, считалъ его членомъ своего „рода“ и въ силу этого наследовалъ послѣ его смерти все его имущество, въ крайнемъ случаѣ воинскаго коня и оружье, которымъ его непосредственно снабжалъ. Давно уже В. Н. Никольскій²⁾ поставилъ сохранившіеся въ ст. 48-ой Законника царя Стефана Душана слѣды древнихъ наследственныхъ правъ князя на имущество социальныхъ предковъ властели съ такими же слѣдами, сохранившимися въ статьяхъ Русской Правды (Кар., ст. 104; изд. Сергѣевича III, 119-120), относящихся къ наследованію послѣ бояръ, этихъ несомнѣнныхъ дружинниковъ князя; въ послѣднее время дѣлаетъ тоже Л. К. Гецъ³⁾. Но оба они не обращаютъ спеціальнаго вниманія на воинскаго коня и оружье, въ наследственной судьбѣ которыхъ отражается преимущественно публично-правовая сторона вопроса, ихъ впрочемъ не интересующая. Мы же ее особенно подчеркиваемъ, какъ поздній, но отчетливый слѣдъ несомнѣнно дружиннаго уклада княжеской эпохи въ исторіи политическаго развитія средневѣковой Сербіи, о каковой эпохѣ не имѣется прямыхъ свѣдѣній. И слѣдъ это не единственной, ибо въ статьѣ 61-ой Законника царя Стефана Душана слышатся прямые отзвуки стараго дружиннаго договора о вѣрѣ (*Treue*)⁴⁾, обезпечиваемаго круговой порукой задруги⁵⁾.

¹⁾ Какъ извѣстно, предметы воинскаго снаряженія являются въ исторіи вещнаго права первыми объектами индивидуальной собственности. „Конь добрый“ властелина — несомнѣнно воинскій конь.

²⁾ В. Н. Никольскій, О началахъ наследованія по древнему русскому праву, Москва, 1859 г.

³⁾ L. K. Goetz, Das Russische Recht, III Bd., 1912, S. 359, п. 3.

⁴⁾ „И кто прѣда сына (или брата) оу дворѣ; и оупроси га царь: вѣропати ли га кю; и рече: вѣроуи колико и мене“.

⁵⁾ Интересно отмѣтить, что такой знающій и вдумчивый исследователь, какъ Константинъ Иречекъ, ведетъ происхожденіе сербской власти отъ старыхъ владѣтельскихъ и жупанскихъ родовъ, отъ боковыхъ аній владѣтельнаго дома и высшихъ земскихъ чиновниковъ разнличнаго происхожденія, связанныхъ многообразнымъ свойствомъ съ королями и царями (*Исторія Сербіи*, указ. изд., I, 95; III, 71), но нигдѣ не упоминаетъ о княжеской дружинѣ, этомъ повсемѣстномъ обычномъ источникѣ дворянства.

Статья 72-ая Законника царя Стефана Душана въ изъятіе отъ установленнаго закономъ инстанціоннаго порядка представляетъ непосредственный судъ государя всякому свободному человѣку, который, уйдя отъ гнета неправды, придетъ на „дворъ царевъ“. Предъ нами оживаетъ образъ стараго земскаго князя, который лично творилъ судъ и расправу въ то старое доброе время, когда со свѣтомъ водили „на княжъ дворъ“ ночного татя (*Русская Правда*, Ак., 38 и Кар. 37; по изд. Сергѣевича, II, 18 и III, 50). Несомнѣнно, что исторія сербскаго права знала такого князя и весь соотвѣтственный социально-политическій укладъ, хоть онъ и не вылился въ особый ея періодъ.

„Дворанѣ властѣоски“ въ ст. 106-ой Законника царя Стефана Душана невольно напоминаютъ древнерусскія „боярскія дружины“, открывавшія переходъ къ слѣдующему этапу болѣе сложной служебной іерархіи, которую знала средневѣковая Сербія во времена болѣе раннія и слѣды которой сохранила даже въ Душановомъ царствѣ. Раздача властелямъ и властеличичамъ земель и городовъ въ „державу“, т. е. на началахъ, родственныхъ природѣ самого государства (державы)¹⁾, о чемъ говоритъ ст. 142-ая Законника, прямо свидѣтельствуетъ о предшествовавшемъ централизованному государству и далеко еще не изжитомъ этапѣ дробленія власти по вотчинамъ и кормленіямъ²⁾. Отсюда та непокорность фрондирующей или просто буйствующей властели, которую испыталъ и сумѣлъ подавить самъ царь Душанъ, но противъ которой онъ все же счелъ нужнымъ выставить въ своемъ Законникѣ особую статью (136-ую) съ подтвержденіемъ общей и равной для всѣхъ обязанности безусловнаго повиновенія распоряженіямъ монарха-суверена. Отъ стараго договорнаго отношенія къ государю-сюзерену осталось все же *droit de remontrances* (вторая часть ст. 136-ой).

Итакъ, различные этапы политической эволюціи были, но слѣдовъ оставили мало, потому что проходили быстро и, не

¹⁾ Государство именуется въ Законникѣ Стефана Душана „дръжава царства ми“ (ст. 39) въ противоположность „чиеи дръжавѣ“ (ст. 178). Аналогію представляетъ двойное значеніе „państwo“ въ Польшѣ; см. напр., Teofil Emil Modelski, *Prawo kreskie w państwie Maszyńskiem i Lubowelskiem, Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera, tom II, we Lwowie, 1925, s. 149 pass.*

²⁾ См. Душанъ и Алимичъ, *Управле власти у старој Српској Царевини*, Београд, 1921, с. 12-13 и 38-41.

изживая себя вполне, переходили на высшія ступени. Мы въ правѣ поэтому сказать, что развитіе шло скачками. Это бывало и у другихъ народовъ, напр. у поляковъ¹⁾, но само собою разумѣется, что у всякаго народа такіе скачки представляютъ свои особенности.

Спрашивается, чѣмъ объясняются такая ускоренность политическаго развитія средневѣковой Сербіи и даже скачки въ немъ. Несомнѣнно раннимъ и близкимъ соприкосновеніемъ съ болѣе развитыми и міровыми культурными центрами. На первомъ мѣстѣ тутъ стоитъ Второй Римъ — Византія, откуда приходили христіанство, просвѣщеніе, культура и цивилизація. Уже въ Хиландарско-Студеничкомъ типикѣ Св. Саввы находимъ такое предопредѣленіе „свободы монастырю“²⁾, которое неминуемо вело къ созданію изъ церкви нѣкоего *status in statu* и должно было отразиться и на переустройствѣ государства согласно византійскому образцу³⁾. Но были вліянія и западныя, вызывавшіяся близкимъ соприкосновеніемъ и тѣснымъ общеніемъ съ Дубровникомъ. Всякому, кто внимательно читалъ договоры сербскихъ государей съ Дубровникомъ, видно, какъ подъ вліяніемъ роста сношеній съ этой славянскою Венеціей заводился и крѣпнулъ законный и судебный порядокъ внутри Сербіи. Въ одномъ изъ раннихъ договоровъ, — въ договорѣ короля Стефана Радослава 1234 года находимъ уже общую декларацію объ „исправленіи судомъ правымъ божественнымъ“⁴⁾, что невольно напоминаетъ тѣ „права Христіанскія“, на которыя опирался Литовскій Статутъ 1529 г.⁵⁾, и что въ переводѣ на языкъ нашихъ дней означало бы „право цивилизованныхъ народовъ“. Свое право при этомъ не отмѣнялось и даже упорно отстаивалось въ столь архаическихъ

¹⁾ См. Stanisław Kutrzeba, *Historja ustroju Polski w zarysie*, tom I, wyd. 5-te, 1920, s. 56-58; Marcell Handelsman, *Z metodyki badań feudalizmu*, I. Podstawy porównania, Warszawa, 1917, s. 30-32.

²⁾ Ст. Новаковичъ, *Зак. Споменици*, с. 355, глава 12.

³⁾ Гевремъ Герасимовичъ, *(Старо сербско право, 1925, с. 20-21)* правъ, когда выдвигаетъ значеніе типика, но не правъ въ своемъ отрицаніи значенія Синагмы Влостара. Студеничскій типикъ не исчерпывалъ путей византійскаго вліянія, а открывалъ ихъ.

⁴⁾ А. Соловьевъ, *Одабрани споменици*, стр. 27, ст. 7. Декларация не теряетъ своего показательнаго значенія оттого, что договоръ былъ заключенъ королемъ въ эмиграціи; см. Милко Косъ, *Дубровачко-сербски уговори до средине 13-ог века*, *Глас. Сербске Краљ. Академије*, СХХІІІ, 1927, с. 14.

⁵⁾ І. Малиновскій, *Сборникъ памятниковъ древняго русскаго права*, Ростовъ на Дону, 1917 г., с. 117.

его проявленіяхъ, какъ „вражда“, противъ смертной казни, которую несла съ собою цивилизація¹⁾, но тѣмъ не менѣе вліяніе высшей культуры шло, съ запада черезъ Дубровникъ. Это особенно учитывалъ Константинъ Иречекъ и привлекалъ историко-юридическій матеріалъ Дубровника для поясненія развитія сербскаго права, на что совершенно неосновательно ополчился В. Герасимовичъ²⁾. Затѣмъ слѣдуетъ имѣть въ виду, что была цѣлая историческая полоса, когда романскій міръ въ обликѣ Латинской Имперіи (1204-1261 г. г.) пространственно приблизился къ Сербіи, и что это не могло пройти безъ вліянія на развитіе сербскаго права. Пока на это обратилъ изслѣдовательское вниманіе М. Полиевичъ и связалъ съ этимъ положеніе королемъ Милутиномъ основъ судоустройства на государственно-сословныхъ началахъ³⁾. Это только начало, и выводы Полиевича далеко не во всемъ и не вполне убѣдительны. Но идти по этому пути надо. Путь правильный и интересный въ томъ отношеніи, что Франція въ своемъ собственномъ послѣдующемъ развитіи дала разновидность западноевропейскаго типа сословной государственности, приближающуюся къ восточноевропейскому типу⁴⁾. Конечно, не безъ вліянія на Сербію оставалась и Венгрія, особенно для настроенія власти: недаромъ вѣдь Мацѣевскій считалъ Венгрію источникомъ распространенія „похоти къ полученію привилегій“⁵⁾. Доступъ всѣмъ этимъ вліяніямъ въ Сербію открывался не только ради соревнованія въ мирномъ общеніи, но и въ видахъ самосохраненія и самозащиты. Недаромъ эти вліянія проявлялись въ военномъ дѣлѣ⁶⁾. Врядъ ли случайно такое обстоятельство, какъ то, что однимъ изъ раннихъ, чуть ли не первымъ институтомъ законодательной рецепціи визан-

¹⁾ А. Соловьевъ, Одабрани епоменици, с. 57.

²⁾ Іевремъ Герасимовичъ, Старо српско право, 1923, с. 3.

³⁾ Др. Мих. Полиевичъ, Устројство правосудја у старој српској држави у XIII и XIV веку, *Архив за правне и друштвене науке*, кн. XXIII, 1923, с. 341, сл.

⁴⁾ См. мои указанія по этому поводу въ *Архиве за правне и друштвене науке*, кн. XI (XXVIII), 1923, с. 164 и *Księga pamiętników księcia Oskalda Ballega*, том II, с. 591, п. 1-а, и мою работу: „Догматика положительнаго государственнаго права во Франціи при старомъ порядкѣ“ (Юрьевъ, 1911 г.).

⁵⁾ См. у насъ выше стр. 247.

⁶⁾ См. Константинъ Иречекъ, Историја Срба, указ. изданіе, т. III, гл. VII, с. 123, сл.

тійскаго права былъ „воиничьски законъ“ по которому служили проніяры составлявшіе конницу¹⁾.

4. Наиболѣе глубокимъ было византійское вліяніе, которое приняло конкретныя формы рецепціи греко-римскаго права. Интересно остановиться на процессѣ этой рецепціи, ибо онъ опредѣлилъ собою и извѣстныя особенности средневѣковаго права.

Прежде всего отмѣтимъ тѣ формальныя титулы, на которыхъ основывали признаніе дѣйствія византійскаго права и, слѣдовательно, его реципированіе въ Сербіи. Въ процессѣ рецепціи римскаго права на романо-германскомъ западѣ такихъ титуловъ можно насчитать три: принятіе церковью римскаго права, какъ единственно культурнаго въ морѣ варварскихъ законовъ, — *ecclesia vivit lege Romana*; средневѣковой принципъ личнаго (персональнаго) дѣйствія закона, въ силу какового принципа бывшіе римскіе граждане продолжали жить по римскому праву; и со времени установленія Священной Римской Имперіи фикція длящейся императорской власти, на основаніи которой римское право приобрѣтало обязательную силу въ качествѣ императорскаго права (*ius Caesareum, Kaiserrecht*). Всѣ эти три титула можемъ найти и въ исторіи средневѣковаго сербскаго права. Уже въ Хиландарско-Студеничкомъ типикѣ Св. Саввы „свобода монастырю“ и, слѣдовательно, *status* церкви въ Сербіи опредѣляется не только божественными правилами, но „хросоволи(ма) блаженныхъ царь“, т. е. законодательствомъ византійскихъ императоровъ, что открывало путь свѣтскому византійскому праву какъ къ регламентаціи отношеній между церковью и государствомъ, такъ и къ регулированію правоотношеній въ средѣ „людей церковныхъ“, т. е. поселенцевъ на церковныхъ земляхъ, наконецъ, къ воздѣйствію освященнаго церковью свѣтскаго византійскаго права на всю правовую жизнь страны. Эта роль церкви въ дѣлѣ насажденія византійскаго права давно и прекрасно выяснена Стояномъ Новаковичемъ, который подчеркнулъ и значеніе соотвѣтственнаго формальнаго титула указаніемъ на то, что подъ общимъ именемъ „закона светныхъ отць“ понималось и проводилось въ Сербіи какъ церковное, такъ и свѣтское византійское право²⁾. Прин-

¹⁾ Хросовуль короля Милутина монастырю Св. Георгія возлѣ Скопая 1300 г., ст. 38-ая, см. Ст. Новаковичъ. Зак. Споменици. 615, XXXVIII.

²⁾ Стоян Новаковичъ, Зак. Споменици, с. 335, глава 12.

³⁾ Стоян Новаковичъ, Законик Стефана Душана цара Српскот, 2-ое изд., 1898, Приступ, с. V-XV; *его-же*: Средневековна Србија и римско право, *Арх. за пр. и др. к.*, 1906, кн. I, 209-226.

ципъ личнаго дѣйствія примѣнялся къ грекамъ по мѣрѣ вхожденія ихъ въ сербское государство, и обезпечивалъ имъ сохраненіе византійскаго права. Крайній выводъ изъ этого положенія дѣлаетъ М. Полиевичъ, который утверждаетъ, что грековизантійскіе законы примѣнялись исключительно къ побѣжденнымъ, что византійское право не стояло къ сербскому ни въ какомъ отношеніи, и что персональный принципъ дѣйствія закона исключалъ всякое смѣшеніе обоихъ правъ, слѣдовательно, и реципированіе византійскаго права сербскимъ¹⁾. Такой выводъ, ничѣмъ со стороны автора не подтверждаемый, не можетъ быть принятъ, ибо противорѣчитъ фактамъ, что можетъ быть показано на примѣрѣ исторіи съ „проніями“. Институтъ „проніаровъ“ сербы нашли готовымъ въ завоеванныхъ земляхъ и утвердили за проніями ихъ персональный „воиннически законъ“²⁾, но на этомъ не остановились, а завели „проніи“ (помѣстья) и „проніаровъ“ во внутреннихъ своихъ земляхъ и превратили ихъ въ общій для всего государства институтъ³⁾. Принципъ личнаго дѣйствія закона особенно примѣнялся къ греческимъ городамъ, которымъ Законникъ царя Стефана Душана гарантировалъ сохраненіе національнаго управленія по старымъ византійскимъ законамъ (ст. 124, 137, 176). Что же касается греческихъ владѣтелей, то они были подчинены одной общей нормѣ съ сербами (ст. 39-ая Законника). Но самая эта общая норма, содержащая въ себѣ признаніе неприкосновенности поземельной собственности владѣтелей, была установлена по византійскому образцу, — „те-зи бащтинѣ да соу тврьдѣ, како-но и прѣвнихъ правовѣрныхъ царь“ (ст. 40-ая Законника). Можно поэтому предполагать, что status

¹⁾ Др. Мих. Полиевичъ, Устројство правосудја у старој српској држави у XIII и XIV веку, *Архив за правне и друштвене науке*, кн. VI (XXIII), 1923, с. 340.

²⁾ „И Драготино мѣсто у Рачицахъ обрѣте се царска пронія, а не бащина Драготино. И даде је краљевство мицркви... и да работа цркви у воиннически закон... обрѣте краљевство ми у старицъ хрисовулѣхъ, — царьскѣ проніи“, — Хрисовулъ короля Стефана Милутина 1360 г. монастырю Св. Георгія вселѣ Скопља, ст. 33. (См. Новаковичъ, *Зак. Споменици*, 614, XXIII). Отъ проніяра и его воинничкаго закона хрисовулъ отличаетъ старый сербскій институтъ „воинника у законъ святаго Симеона и святаго Савы“ (ib., ст. 69; I. с., 619, LXIX).

³⁾ См. Константины Иречекъ, указ. изд., III, 67 сл.; Законникъ Стефана Душана, ст. 59, 68, 106.

греческихъ властелей былъ путемъ рецепціи распространень на сербскихъ властелей. Отъ принципа личнаго дѣйствія закона отправляется и Н. Радойчичъ, когда примѣненіе установленныхъ въ Законникѣ царя Стефана Душана гарантій законности ограничиваетъ новоприсоединенными греческими областями¹⁾ и когда по поводу свидѣтельства Никифора Григора о раздѣлѣ государства между царемъ Стефаномъ Душаномъ и его сыномъ склонень думать, что ему соотвѣствовало дѣленіе на области дѣйствія реципированнаго греко-римскаго и исключительно славянскаго права²⁾. Что касается фикціи длящейся императорской власти, то и ее находимъ въ исторіи средневѣкового сербскаго права, — въ воспринимавшемся сербскими государями преемствѣ законодательныхъ актовъ и самой власти византійскихъ царей. Можно различить три вида этого преемства: преемство по ктиторству, преемство по праву завоеванія и преемство въ силу принятія царскаго титула. Преемство по ктиторству выдвигается въ хрисовулѣ короля Стефана Милутина, данномъ монастырю Св. Георгія возлѣ Скопая въ 1300 году. Этотъ хрисовулъ представляетъ собою актъ первостепенной важности въ дѣлѣ законодательной рецепціи византійскаго права. Въ немъ усваиваются я отдѣльныя нормы, и цѣлые институты византійскаго права, ибо все это король Стефанъ Милутинъ „обрѣте записано у хрисовулѣхъ святыхъ и правоверныхъ царь“ (ст. 1), перваго, втораго и послѣдующихъ ктиторовъ (ст. 32, 37, 38) монастыря, и самъ въ качествѣ новаго преемственнаго его ктитора подтверждаетъ и регулируетъ всѣ связанная съ историческимъ монастыремъ юридическія отношенія „по тому же образу“ (ст. 32). Интересно отмѣтить что въ длинномъ ряду ктиторовъ³⁾ были и болгарскіе цари. И они приводятся въ хрисовулѣ („кирь-Асанъ царь“ — ст. 32), и не нарушаютъ византійскаго преемства, но являются его промежуточными

¹⁾ См. у насъ выше стр. 254.

²⁾ Никола Радойчичъ, Снага закона по Душанову Законнику, *Глас Српске Краљ. Академије*, CX, 1923, с. 138 текстъ и прим. 2-ое.

³⁾ Его точно устанавливаетъ Др. Рад. М. Грујић Властелинство Светога Ђорџа код Скопља од XI-XV века, *Гласник Скопског Научног Друштва*, книга I, свеска I, 1925, с. 45-50. Объ институтѣ ктиторовъ см. Др. Василије Марковичъ, Ктитори, њихове дужности и права, *Прилози за књижевност, јазик, историју и фолклор*, кн. V, Београд, 1925, с. 100-124; срви. В. Голубинскій, Исторія русской церкви, томъ I (1-ая и 2-ая половина), Москва, 1880-1881 г. въ которомъ имѣется специальное изслѣдованіе о ктиторствѣ.

носителями¹⁾ такъ-же, какъ и крали сербскіе, нѣкогда владѣвшіе Скоплемъ и ктисторствовавшіе монастырю Св. Георгія. Преемство по ктисторству пріемлетъ и краль Стефанъ Душанъ, когда въ 1337 — 1346 г. вмѣстѣ съ сыномъ своимъ молодымъ кралемъ Урошемъ обновляетъ монастырь въ Хѣтловѣ и именно въ качествѣ ктитора („якоже нарекоховѣ се ктитора мѣстоу томоу“) подтверждаетъ и крѣпитъ „оутврѣжденія светимъ цркъвамъ отъ дрѣвнихъ царь грѣчкихъ“.²⁾ Тотъ же краль Стефанъ Душанъ въ другихъ случаяхъ выдвигаетъ на первое мѣсто право завоеванія, на основаніи этого титула считаетъ себя правопреемникомъ бывшихъ государей данной области — царей греческихъ упоминая, гдѣ и когда это имѣло мѣсто, и царей болгарскихъ въ качествѣ промежуточныхъ носителей византийскаго преемства, и жалуетъ монастыри „по образу древнихъ царей грѣчскихъ“.³⁾ Послѣ принятія царскаго титула⁴⁾ Стефанъ Душанъ смѣло устанавливаетъ принципъ неприкосновенности поземельной собственности властелей по образцу „прѣвнихъ правовѣрныхъ царь“ (ст. 40-ая Законника), основываетъ устройство всѣхъ городовъ своего царства „на законѣ о вѣсѣмъ коко соу били оу прѣвхъ царь“ (ст. 176) и вполнѣ открыто включаетъ постановленія „закона светилъ отць“ въ свое царское законодательство (ст. 1 — 19 Законника). Несомнѣнно подъ покровомъ фикціи о дѣящейся императорской власти развилъ Т. Д. Флоринскій свое извѣстное ученіе о томъ,

¹⁾ Хрисовуль болгарскаго царя Константина Асѣна (до 1277 г.) монастырю Св. Георгія см. въ изданіи: „Грамоты болгарскихъ царей, трудъ Г. А. Ильинскаго“, Москва, 1911 г. с. 14-21.

²⁾ Ст. Новакович, Зак. Споменици, 661, XXXIII и XXXV.

³⁾ Повелѣя монастырю Преса, Богородицы Перивлентской въ Охридѣ 1342-1345 г.: „(Прѣчистаѣ Богородица) пособствова ми кралѣвствовати и славными градови грѣчкими и наставникоу бити великимъ и светимъ царемъ грѣчкимъ въ градѣ Охридѣ... и обрѣте кралѣвство ми оу граду Богородицоу Перивлентоу хрисовоуле, записани и оузаконоени одъ прѣво бившихъ светихъ царь, такожде и кралѣвство ми и записа и оутврѣди“... (Ст. Новакович, Зак. Споменици, 672). Повелѣя монастырю Трескавцу 1355 года: „... прѣемъ грады довольны надъ ними же Грѣци обладахоу прѣлехъ же и градъ глаголемыи Прилѣвъ, идеже ієсть монастырь прѣветыѣ Богородице, іаже глаголемоѣ мѣсто Трѣсковъць... изволихъ семоу монастырю дати хрисовоуль свои по образу древнихъ царей грѣчскихъ, и болгарскихъ иже прѣжде мене обладали соуть тѣми странами“ (I. с., 664, I).

⁴⁾ „И по милости Божиѣи“, говорятъ про себя Стефанъ Душанъ, „иодвигохъ самъ кралѣвекы на царство“, — Ст. Новакович, Зак. Споменици, 677, III.

что Законникъ является только частью законодательства Стефана Душана, которое въ свой цѣлокупности обнимаетъ и памятники реципированнаго византійскаго права, какъ общаго (*ius commune*) права царства сербовъ и грековъ¹⁾. На этомъ мѣстѣ не станемъ входить въ оцѣнку теоріи Т. Д. Флоринскаго и построеній несогласнаго съ нимъ Стояна Новаковича²⁾. Сейчасъ въ даномъ контекстѣ полагаемъ достаточнымъ замѣтить, что въ многообразномъ процессѣ рецепціи, опиравшемся на примѣръ и авторитетъ церкви, на призваніе личнаго статута греческаго населенія, на ктиторское преемство и преемственное продолженіе историческаго правопорядка въ завоеванныхъ областяхъ, прямое и открытое воспріятіе царской власти не могло не сыграть извѣстной рѣшительной роли, — въ направленіи если не полной консолидаціи, то все же большей юридической опредѣленности границъ рецепціи. Въ рамки такого пониманія фикціи длящейся императорской власти укладывается и та ревизія кодификаціи, которую Стоянъ Новаковичъ предполагаетъ въ правленіе деспота Стефана³⁾, если вообще его предположеніе вѣрно.

Въ исторіи распространенія римскаго права на Западѣ различаются два вида рецепціи, — узуальная и законодательная, причемъ первая является основной и преобладающей, а вторая — второстепенной и незначительной. Оба указанныхъ вида рецепціи могутъ быть отмѣчены и въ исторіи усвоенія византійскаго права въ Сербіи, но соотношеніе ихъ прямо обратно тому, что было на Западѣ, ибо законодательная рецепція въ Сербіи преобладала. Главнымъ проводникомъ узуальной рецепціи византійскаго права въ Сербіи была, очевидно, церковь, именно практика монастырскихъ судовъ, отправлявшая въ патримоніальномъ порядкѣ чисто свѣтскую юрисдикцію надъ „церковными людьми“. У насъ нѣтъ прямыхъ

¹⁾ Т. Д. Флоринскій, Памятники законодательной дѣятельности Стефана Душана царя Сербовъ и Грековъ, Кіевъ, 1888.

²⁾ Стоянъ Новаковичъ, Законикъ Стефана Душана цара ерпског, 2-ое изд. 1893 г., с. XXVІ-XLІ. Какъ извѣстно, Новаковичъ предварилъ концепцію Флоринскаго, а затѣмъ рѣшительно выступилъ противъ нея, причемъ однако самъ призналъ, что въ главномъ не измѣнилъ той оцѣнки, которая въ его предшествовавшихъ взглядахъ имѣла общее значеніе (XXXVІІІ). Отсюда получалась большая неясность, отъ которой Новаковичъ набавилъ себя только при изданіи Синтагмы Властара, см. слѣд. прим.

³⁾ Стоянъ Новаковичъ, Матије Властара Синтагмат, Београд, 1907, с. XXXV; сравни. его-же Законик, 2-ое изд., с. LXIX и CXXXIX.

документальных слѣдовъ этой практики, но несомнѣннымъ результатомъ ея слѣдуетъ признать „Законъ царя Юстиняна“, эту сербскую компиляцію изъ Земледѣльческаго Закона (*Nómo: Georghiós*) и фрагментовъ нѣкоторыхъ другихъ еще памятниковъ византійскаго права (Эклоги, Прохирона и др.). Несомнѣнно, что нужна была длительная и систематическая практика судебного примѣненія византійскаго права,¹⁾ для того чтобы подвинуть доморощеннаго юриста на составленіе подобнаго труда. Разъ составленный, Законъ царя Юстиняна сталъ ручной книгой, примѣнялся на практикѣ²⁾ и такимъ образомъ продолжалъ дѣло узувальной рецепціи. Законодательная рецепція византійскаго права проводилась въ хрисовулахъ и повелѣяхъ, которые жаловались монастырямъ. Въ нихъ надлежитъ поставить на первое мѣсто не прямое заимствование тѣхъ или другихъ византійскихъ законовъ, а общее вліяніе высшей правовой культуры Византіи, которое сказывалось въ самомъ фиксированіи опредѣленнаго правопорядка, въ устраненіи изъ него низшихъ и отсталыхъ формъ (самосуда, нѣкоторыхъ видовъ суда Божьяго и т. п.) и лишь затѣмъ въ воспріятіи отдѣльныхъ институтовъ византійскаго права (запрещенія экзоприки, установленія *iuris protimeseos*, воинскаго закона, проноіи и т. п.)³⁾

Если въ Чехіи и въ Польшѣ рецепція иноземнаго права нѣмецкаго вызывалась тѣмъ, что къ чехамъ и полякамъ являлись по собственной инициативѣ и по вызову колонисты нѣмцы, что за этими колонистами сохраняли ихъ родное право и что затѣмъ по принесенному колонистами образцу заводили собственные сельскія и городскія общины на нѣмецкомъ правѣ, то примѣнительно къ рецепціи византійскаго права въ Сербіи видимъ нѣчто совсѣмъ другое, — напоръ самихъ славянъ на

¹⁾ Н. Кретишъ не безъ основанія предполагаетъ, что вслѣдствіе слабаго знанія греческаго языка священники не могли пользоваться источниками византійскаго права и знали правила св. отецъ изъ обычая т. е., сказали бы мы, предполагаетъ узувальную устную рецепцію. — Др. Н. Кретишъ, Разсматривая о Душановомъ Законикѣ, *Гласник*, VI, 1854, с. 94.

²⁾ См. Const. Jireček, *Archiv für slavische Philologie*, XXII, 158; Ст. Новаковичъ, Матије Властара Синтагмат, с. XV; Władysław Namyśkowski, *Zarys serbskiego prawa majątkowego*, Lwów, 1925, s. 13-14.

³⁾ См. L. Ladislaus Namyśkowski, *Wege der Rezeption des Byzantinischen Rechts im mittelalterlichen Serbien*, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, N. F. Bd. I, Hft. II, 1926, s. 139-152; Władysław Namyśkowski, *Serbskie prawo sądowe w wiekach średnich*, Lwów, 1926, s. 36, 35.

Византию сначала въ видѣ народной колонизаціи, а затѣмъ въ видѣ государственнаго завоеванія. Колонизаціонному продвиженію славянъ въ предѣлы Византійской имперіи обычно придаютъ большое значеніе въ историческо-юридическомъ отношеніи и доходятъ при этомъ до признанія славянизации аграрныхъ отношеній въ Византіи¹⁾. За послѣднее время этого рода историко-юридическая оцѣнка славянскихъ миграцій начинается падать²⁾. Для насъ сейчасъ важенъ самый фактъ, что не греки приходили къ сербамъ, а сербы занимали предѣлы старой византійской цивилизаціи, воспринимали ея плоды непосредственно на мѣстѣ и уже оттуда заносили соответственные порядки и нормы внутрь своихъ земель. Являясь на старыя культурныя мѣста, сербы прививали имъ и кое что изъ своихъ національныхъ порядковъ, а когда приходили въ качествѣ завоевателей и государственной власти, то дѣлали такія прививки и принудительно; въ свою очередь уносили изъ насиженныхъ мѣстъ старой цивилизаціи далеко не все и разносили унесенное не по всѣмъ угламъ старой родины и пересаживали его на сербскую почву не повсюду одинаково и въ равной мѣрѣ. Поэтому получалось довольно сложное сплетеніе византійскаго и славянскаго права, и рецепція, разливаясь по кореннымъ сербскимъ землямъ, не всюду ложилась одинаковымъ слоемъ. Происходило волнообразное распространеніе византійскаго права, заводилась какая то череполосица различныхъ степеней его воспріятія³⁾. Самые хрисовулы и повѣли, насаждавшіе византійское право, сильно разнятся между собою по степени напряженія рецепціи. Если ихъ расположить хронологически, то не получимъ одной восходящей линіи. нарастающаго вліянія византійскаго права, а ка-

¹⁾ См. Lubor Niederle, *Slovanské starožitnosti*, dílu II, svazek 2., 1906, s. 296, текстъ и прим. 3-6е, въ которомъ приведена литература вопроса.

²⁾ См. Г. А. Острогорскій, Византійскій податной уставъ, *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov*, Prague, Seminarium Kondakovianum, 1926, p. 109-124; мою статью: Неки нови прилози за историју словенскихъ права, *Архив за правне и друштvene nauke*, кн. XIV, (XXXI), 1927, с. 505-508; Georg Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert, *Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, XIX Band, 1927, s. 347-454; Georges Vernadsky, Sur les origines de la loi agraire byzantine, *Byzantion, Revue internationale des études byzantines*, tome II, 1926, pp. 169-180; Aldo Albertoni, Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia, Imola, 1927, p. 179.

³⁾ Данныя для такой характеристики даны въ цитированныхъ выше (стр. 276, прим. 3-е) работахъ В. Наммедовскаго.

кіе то зигзаги¹⁾, ломаную линію которыхъ надо бы прослѣдить географически и изучить въ связи со всѣми другими возможными причинами уклоненій и разнообразія картины.

И въ эти многообразныя сочетанія нормъ византійскаго и славянскаго права и въ неустойчивое ихъ равновѣсіе стремятся внести извѣстное однообразіе и консолидацію двѣ книги законныя, изъ которыхъ одна — частная выборка наиболѣе нужныхъ постановленій церковного и свѣтскаго византійскаго права, а другая — оффиціальный кодексъ сербскаго царства. Какъ бы въ виду существующей контраверзы не опредѣлять взаимоотношеніе Синтагмы Матвѣя Властаря и Законника царя Стефана Душана, несомнѣнно одно, что появленіе обѣихъ этихъ книгъ законныхъ (относительно Синтагмы имѣю въ виду ея славянскій переводъ краткой редакціи) было вызвано именно потребностью въ извѣстной унификаціи и консолидаціи правовыхъ нормъ²⁾. Такъ или иначе, но обѣ онѣ стали примѣняться. Это видно изъ того, что обѣ онѣ переписывались вмѣстѣ наряду съ порожденнымъ и авторизованнымъ судебной практикой Закономъ царя Юстиньяна и составляли одинъ рукописный кодексъ. Кромѣ того въ одномъ изъ позднѣйшихъ списковъ Законника царя Стефана Душана одна статья послѣдняго пополняется постановленіемъ изъ Синтагмы Властаря³⁾. Мы не думаемъ однако, чтобы это частичное свидѣтельство Аеонскаго списка предпрѣшало общій вопросъ о пополненіи пробѣловъ въ Законникѣ царя Стефана Душана всегда и неизмѣнно византійскимъ правомъ какъ склоненъ рѣшать этотъ вопросъ Константинъ Иречекъ⁴⁾. Мы полагаемъ, что здѣсь не надлежитъ давать одинаго отвѣта, ибо самый характеръ пробѣловъ не былъ одинаковъ. Одни пробѣлы вызывались тѣмъ, что до юридической регламентаціи иныхъ вопросовъ домашняя законодательная техника того времени еще не доросла; другіе тѣмъ, что то, что теперь въ нашихъ глазахъ оказывается

¹⁾ Для примѣра поучительно сопоставить по вопросу о прикрѣпленіи крестьянъ повелѣи и хрисовулы 1198-1199, 1300, 1330 г. г. Ст. Новакови ч, 385, VII; 617, XLV; 619, LX; 655, LXII) и ст. 22, 115, 140, 141, 164, 201 Законника царя Стефана Душана.

²⁾ См. Ст. Новакови ч, Срединепоковна Сербіја и римско право, *Архив за правне и друштвене науке*, 1906, кн. I, с. 221-232.

³⁾ См. Ст. Новакови ч, Законик Стефана Душана, 2-ое изд., 1898, с. 205-206; Constantin Jireček, *Archiv für slavische Philologie*, XXII Band, 1900, S. 150; Ст. Новакови ч, Матије Властара Синтагма, 1907, с. XVI.

⁴⁾ *Archiv für slav. Philologie*, XXII, 156-157, 162.

пробѣломъ, въ свое время, таковымъ не было, потому что законодатель регламентировалъ только тѣ вопросы, которые въ данный моментъ представляли наиболѣе острый интересъ съ государственной точки зрѣнія, остальное же, если не все, то весьма многое, предоставлялъ регламентаціи извѣстнаго всѣмъ обычнаго права, каковое и должно разсматриваться какъ субсидіарный источникъ права по отношенію къ Законнику¹⁾. Къ византійскому праву прибѣгали, по всей вѣроятности, для восполненія дѣйствительныхъ пробѣловъ перваго рода и затѣмъ еще въ тѣхъ случаяхъ, когда судъ считалъ нужнымъ бороться съ какимъ либо застарѣлымъ юридическимъ обычаемъ и вытѣснять его нормою писанаго византійскаго права.

б. Въ заключеніе позволимъ себѣ отмѣтить еще одну особенную черту уже не въ правѣ, а въ умонастроеніи по отношенію къ государству, именно, пессимистическое отношеніе къ земному царству и предпочтеніе ему царства небеснаго, —

„Земальско је за малено царство,
А небеско у век и до века“.

Какъ видно, мы здѣсь обращаемся къ поэзіи и цитируемъ стихи изъ извѣстной народной сербской пѣсни: „Пропаст Царства Српскога“.²⁾ Конечно, въ приведенныхъ стихахъ отразилось умонастроеніе, сложившееся ко времени и еще больше послѣ паденія сербскаго государства, и этимъ можно объяснить пессимизмъ этого умонастроенія. Однако, не слѣдуетъ забывать, что нѣчто подобное можетъ быть отмѣчено и въ эпоху первоначальнаго созиданія сербскаго государства и притомъ не въ пѣснѣ народной, а въ аренгѣ государственно-правового акта, — Хиландарской повелѣи 1198 — 1199 г.³⁾ Въ этой аренгѣ Стефанъ Неманъ развиваетъ теорію Божественнаго установленія различнаго политическаго строя у разныхъ народовъ, свидѣтельствуешь о давности сербскаго государства, бодро и не безъ гордости повѣтствуетъ объ обновленіи, приумноженіи

¹⁾ См. мои замѣтки въ журналѣ *Архив за правне и друштvene nauke*, IX, (XXV), 286-287; XI (XXVIII), 160. Первый обосновалъ эту мысль, что Законникъ необходимо предполагалъ субсидіарное дѣйствіе обычнаго права Н. Крети чъ, Разсматривая о Душановомъ Законнику, *Гласник*, VI, 1854 г. с. 93.

²⁾ Вук. Стеф. Караджичъ, Сербске народne pjesme, друго државно издање, Београд, 1893, кн. II, с. 286-289. Цитируемъ стихи 35-36.

³⁾ А. Соловьевъ, Одабрани споменici српског права, с. 11-12; см. его же: Хиландарска повелѣя великог жупана Стефана (Привоенчаног) изъ године 1200-1202. (*Прилози за književnost, istoriju, jezik и folklor*, 1923, кн. V, с. 1-2).

и благоустроеніи имъ самимъ своей „дѣдины“ и приведеніи ея въ состояніе „мира и тихости“, а затѣмъ заявляетъ, что милосердіемъ Божиимъ онъ духовно прозрѣлъ и увидѣлъ тщету всей чести и славы міра сего и „дымъ“ красоты житія сего, а потому оставляетъ мірскія дѣла и престоль и удаляется въ монастырь. Такимъ образомъ мы видимъ, что конецъ и начало старой сербской государственности какъ то сходятся въ нѣкоторомъ единствѣ міровоззрѣнія. И, быть можетъ, въ этомъ проявляется тоже извѣстная особенность восточноевропейскаго типа культуры и цивилизаціи. Находимъ ее и въ другой славянской землѣ, тоже входившей въ сферу византійскаго вліянія, — въ древней Руси. Тамъ князь Святославъ Юрьевичъ, больной и рано умершій, оказывается „избраннымъ во всѣхъ князехъ“, ибо „не да ему Богъ княжити на земли, но да ему царство небесное“ (Лавр. 6682). И такое сужденіе древнерусскаго лѣтописца не является только утѣшеніемъ по поводу даннаго горестнаго случая, но представляетъ собою вызванное этимъ случаемъ выявленіе глубочайшаго общаго убѣжденія въ томъ что земное княженіе не болѣе, какъ „суета міра сего“, „пустощная слава прелестнаго свѣта сего“ (Лавр. 6594, 6724, 6726). Поэтому то лѣтописцы воздавали хвалу тѣмъ князьямъ, которые возлюбили „нетлѣнное паче тлѣннаго и небесное паче временнаго и цесарство со святыми у Вседержителя Бога паче мимотекущаго сего цесарства земнаго“ (Ипат, 6683; Лавр., 6726). Мысль о тщеславіи и непостояннѣ житія была общераспространенной темой въ древне-русской письменности и корнями своими восходила къ византійскимъ источникамъ (Амартолу и др.).¹⁾

¹⁾ См. М. В. Шахматовъ, Ученіи русскихъ лѣтописей домонгольскаго періода о государственной власти (опытъ по исторіи древнерусскихъ политическихъ идей), Прага, 1926, (литографированное изданіе) стр. 65-66, 531, 534-536, 296-299.

Урош Станковић*
Маша Кулаузов**

ПРЕПИСКА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ У РУКОПИСНОМ ОДЕЉЕЊУ МАТИЦЕ СРПСКЕ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Теодор Тарановски спада у узак круг научних радника за чији опис је из много разлога оправдана употреба морфеме „више”. Његов научни опус протезао се на више научних дисциплина, стварао је на више језика и у више земаља, а све то имало је за последицу признање у виду веза са (скромно речено) више научних установа. Једна од њих била је и Матица српска, најстарија културна и научна установа српског народа.

Сведоци веза између Тарановског и Матице су њена издавачка делатност и чланство знаменитог правног историчара у Матици. У едицији *Предавања за народ*, Матица је 1926. објавила чувену расправу Тарановског *Душанов законик и Душаново царство*. Тарановски је у Матичиним часописима *Летопису Матице српске* и *Прилозима Летопису Матице српске* објавио 25 прилога различитог карактера.¹ Осим његових радова, у *Летопису* се нашла и оцена његовог опуса. Н. Радојчић се у чланку „Нове студије о старом српском праву” врло похвално изразио о *Уводу у историју словенских права и Душановом законнику и Душановом царству*, истичући да је њихов аутор одличан познавалац Душановог законика и да је захваљујући *Уводу* настала „солидна основа за проучавање старог српског права у једном дивно широком хоризонту”.²

* Доцент на Правном факултету Универзитета у Новом Саду, u.stankovic@pf.uns.ac.rs.

** Редовна професорка на Правном факултету Универзитета у Новом Саду, m.kulauzov@pf.uns.ac.rs.

1 Вид. М. Малетин, *Садржај Летописа Матице српске 1825–1950 I*, Матица српска, Нови Сад 1968, 295.

2 Н. Радојчић, „Нове студије о старом српском праву”, *Летопис Матице српске* књ. 311, св. 1–2 (1927), 207–209.

Извод из записника заједничке седнице Управног и Књижевног одбора Матице од 27. VIII 1933. пружа нам податак да је Књижевни одбор Тарановског, уз још десет еминентних имена наше науке и културе – међу којима су се нашли Алекса Ивић, Виктор Новак и Бранислав Петронијевић – именовао за Матициног почасног члана. Разлог за то су, како се може сазнати из некролога Тарановском објављеном у *Гласу Матице српске*, „високе научне заслуге и рад на словенској узајамности и међусобном упознавању и зближењу”.³

Због поменутих веза Тарановског и Матице, нимало не изненађује то што се део рукописне заоставштине доајена наше правне историографије нашао међу архивалијама Матициног рукописног одељења. Оне су подељене на две збирке – писама и рукописа. У првој збирци чувају се четири писма Тарановског, а у другој три његова рукописа. Његова заоставштина у Збирци писама састоји се од два писма упућена Васи Стајићу, уреднику *Прилога Летопису Матице српске* (20.VI и 3. VIII 1928)⁴, и по једног упућеног Даринки К. Суботић, председници Матице напредних жена – женске организације која је од 1921. деловала под Матициним окриљем (7. II 1927)⁵ – и Николи Милутиновићу, секретару Матице (8. X 1933).⁶ Збирка рукописа садржи следеће саставе Тарановског: „Душанов законик и Душаново царство” (М 3729, рукопис горе наведеног текста истога имена), „Ред при ступању у брак браће и сестара” (М 4024, недатирани упит Тарановског Матици о евентуалном постојању обичаја Срба у Војводини у вези с редоследом закључења брака браће и сестара) и „Стара пољска култура” (М 6867, рукописна верзија истоименог приказа пољског зборника радова с истоименим називом, објављеног у књ. 333, св. 1–2 *Летописа*, стр. 87–102).⁷

Овом приликом предмет нашег интересовања неће бити грађа из Збирке рукописа, већ само она сачувана у Збирци писама. Читалачка публика ће у даљем тексту моћи да се упозна с интегралним текстом четири горе наведене писма Теодора Тарановског. Писма ће бити приказана хронолошки и пропраћена неопходним објашњењима и коментарима. Графија из писама прилагођена је савременим правописним правилима српског језика, а више иначе расцпеканих, а садржински истоветних узастопних одломака у писмима груписано је у један.

3 *Рад и именик Матице српске* за 1933. годину, 56; „Д-р Теодор Тарановски, почасни члан Матице српске”, *Глас Матице српске* 44/1936, 32.

4 Оба писма стигла су у Рукописно одељење откупом, као део заоставштине Васе Стајића. Вид. Рукописно одељење Матице српске (РОМС), Инвентарна књига писама (ИКП) II (4931–12.511), бр. 9301 и 9315.

5 Писмо је у РОМС доспело поклоном, а претходно је било део заоставштине Даринке К. Суботић. Вид. РОМС, ИКП III (12.512–16.165), бр. 16.165.

6 РОМС је ово писмо добило као поклон; пре тога налазило се у заоставштини књижевника и педагога Милана Шевића. Вид. РОМС, ИКП III, бр. 12.545.

7 За прва два рукописа се у инвентарним књигама наводи само да су откупљени, док се за трећи каже да је набављен предајом уредништву Летописа. Вид. РОМС, Инвентарна књига рукописа (ИКР) I (1–4229), бр. 3729, 4024; ИКР II (4230–9300), бр. 6867.

1.

Пуно поштовани господине уредниче!⁸

Једном случајном приликом ме је обавестио г. проф. Никола Радојчић да мој чланак о Синтагмату М. Властара излази у идућој свесци *Прилога Лейхойису Мајнице српске*.⁹ Навикнут на поузданост података мога ученог колеге, слободан сам замолити Вас, господине уредниче, да изволите наредити да ми се издаду засебни отисци (неуколичени) у обичајеној (sic!) уз хонорар количини.

Примите уверење мога најодличнијег поштовања.

Теодор Тарановски

20. VI 1928.

Земун, Рајачићева 7

РОМС, 9315

2.

3. VIII 1926 (recte: 1928)

Пуно поштовани господине уредниче,

Данас сам примио августовску књигу *Лейхойиса* са *Прилозима*, и радо сам у њој нашао мој чланак о полит. и прав. идејама у Синтагмату Властара. Лепо Вама захваљујем на брзом наштампању мога чланка. Слободан сам поновити моју молбу да ми се пошаљу засебни отисци чланка неуколичени, у уобичајеном уз хонорар броју.

Примите уверење мога најодличнијег поштовања.

Т. Тарановски

Pošta Zavrče pri Ptuj

(Slovenija)

РОМС, 9301

3.

Zemun, Rajačićeva 7.

7. II 1927.

Врло поштована госпођо!¹⁰

8 У продужетку оловком дописано „Стајићу”.

9 У питању је чланак „Политичке и правне идеје у Синтагмату Властара”, објављен у четвртој свесци *Прилога* (стр. 160–170).

10 Испод оловком дописано „Дара К. Суботић”.

Молим да ми опростите да (sic!) нисам до сада одговорио на Ваше љубавно писмо од 31. I. Узрок је томе тај што сте упутили Ваше писмо на адресу Универзитета, а од 1. II имамо ферије, те писмо је лежало у канцеларији факултета докле год нисам данас тамо случајно свратио.

Потпуно пристајем на изнесене у Вашем писму услове, те 23. фебруара ћу радо одржати предавање на Вашем Народном универзитету¹¹ о државном уређењу у средњовековној Србији (у 6 сати предвече).¹² Слободан сам замолити Вас да изволите само саопштити ми где се налази Народни универзитет, да знам где имам да идем. Иначе, Нови Сад не познајем.

Примите уверење мога најодличнијег поштовања.

Dr Teodor Taranovski

ПС Што се тиче података које тражите, ово су:

О мени лично – од 1920. г. заузима Катедру историје словенских права на беогр. унив., која је после смрти др Мијушковића¹³ остајала у току 17 година празна; у Русији сам био пре доласка большевика редован професор Петроградског универзитета за Историју руског права; не рачунајући мојих руских радова, наштампао сам на српском језику: *Увод у историју словенских љрава*, 1923 г. (208. стр.); *Енциклопедија љрава*, 1923. г. (534 стр.); *Првобитно словенско љправо љре X века*, 1924 г. (130 стр.) – превод Кадлецовог дела са мојим допунама¹⁴; „Начело законитости у Законику цара Стефана Душана” (*Сјоменица С. М. Лозанића*, 1924 г.)¹⁵; *Душанов законик и Душаново царство*, 1926. г. (37 стр.) и низ чланака у *Архиву за љравне и друштвене науке*, такође поједине чланке у *Летопису Матице српске* и у београдској *Мисли*.¹⁶ Постојим члан Академије наука у Кијеву и сарадник Семинара за историју права у Лавову.

О мом намереном предавању: изнећу развитак сталешке државе у средњовековној Србији у вези са идеологијом Душановог царства.

11 Установа која се развила из популарно-научних предавања које је организовала Матица напредних жена.

12 Предавање није одржано у термину наведеном у писму, због епидемије грипа која је у том тренутку харала Краљевином СХС. Његово одржавање у штампи је најављено за 23. III 1927. Вид. Застава, бр. 45, 27. II 1927, 3; бр. 63, 20. III 1927, 2

13 Драгутин (Драгиша) Мијушковић (1859–1903), професор Историје словенских права на Великој школи у Београду.

14 Садржај Кадлецовог дела и допуне Тарановског вид. у К. Кадлец, *Првобитно словенско љправо љре X века* (превео и допунио Ф. Тарановски), Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1924, 4 и passim.

15 *Сјоменица љедесетљодитишњице љрофесорској рада С. М. Лозанића*, Штампарија „Будућност”, Београд 1922, 146–153.

16 Библиографију Тарановског у поменутих часописима закључно с наставком писма вид. у М. Малетин, 295; „Садржај досадашњих бројева „Архива”, *Архив за љравне и друштвене науке* 3–4 (2006), 2067; Д. Аранитовић, Библиографија часописа Мисао 1919–1937, Нови Сад – Београд 2013, 189.

Т. Т.
РОМС, 16.165

4.

Уважени господине докторе!

Примио сам диплому којом се потврђује мој избор за почасног члана Матице српске. На адресу господина председника шаљем изразе моје најсрдачније захвалности Матици српској на великој части која ми је учињена. У исто време, нарочито ми је драго да на овој части нарочито захвалим Вама, чију благонаклону интервенцију у ствари непосредно осећам. Настојаћу свима снагама да Матици што боље послужим и да се тим и Вама одужим.

Молим Вас, господине докторе, да овом приликом примите уверење мога најодличнијег поштовања и потпуне оданости.

Господину дру Николи Милутиновићу,
Секретару Матице српске

Теодор Тарановски
8. X 1933,
у Београду
РОМС, 12.545

СРПСКОЈ КРАЉЕВСКОЈ АКАДЕМИЈИ

Част нам је предложити за редовног члана Српске краљевске академије г. Т. Тарановског, редовног професора Београдског универзитета.

Г. Тарановски је познат са својих многобројних одличних студија и расправа на пољу историје словенског права и специјално на пољу историје српског права.

Пре овога доласка у нашу земљу г. Тарановски се бавио историјом западно-европског, специјално руског и пољског права. Из тога доба су његове расправе: Правни метод у државној науци /1904/, Догматика позитивног државног права у Француској /1911/. У та два рада приказана је структура оталешке државе у Француској и Немачкој. Даље је г. Тарановски у то доба издао: Споменици Магдебуршког права у руским градовима /1897/, О феудализму у Русији /1902/, О политичким идејама у законодавству Катарине 2 /1904 и 1912/, О Норманској теорији /1909/, О провинцијалној администрацији под Петром Великим /1908-9, две књиге/.

После доласка у нашу земљу г. Тарановски је развио необично плодан и користан рад. Он је, ускоро после доласка, написао: Увод у историју словенских права /1923/ и превео је К. Кадлеца: Првобитно словенско право /1924/.

Поред многих расправа и приказа из историје руског и пољског права, којима се и даље бавио, написао је г. Тарановски ове расправе из историје српског права: Начело законитости у Душановом законик у /1922/, Душанов Законик и Душаново царство /1923/, Неколико идиографских прта старог српског права /1923/, Политичке и правне идеје

./.

у Влаотареном Синтагмату /1928/.

Г. Тарановски у свом најновијем делу "Историја српског права у Немањинској држави" обрадио је у два дела Историју државног права и историју Кривичног права. После Кретићевих, Новаковићевих и Јиречкових отуд је овде је извршен ојајан посао системизовања српског средњовековног права. Г. Тарановски савладао је веома савесно ове изворе и стручну литературу, за тај велики рад;

Наоружан, при том, dobrim познавањем не само византијских и западних правних институција него и руског и пољског права, а ослуживши се компаративним методом, пружио нам је лепу и заокружену слику нашег ⁴⁾правног живота у средњем веку. Дано, после овог успелог рада г. Тарановског, можемо рећи да нам је интимни живот српског средњег века скоро исто толико познат колико и онај на западу, где је далеко више извора и помоћних извора него у нас.

22 јануара 1932 год.
Београд.

Зоб. Радосав
Јосиф Миловић
Својим јосифовићем.
Миловић

Vida Taranovski Johnson*

NOTES ON THEODORE TARANOVSKI FAMILY LEGACY

My name is Vida Taranovski Johnson, and I am the granddaughter of Theodore Taranovski to whom this conference is dedicated.

I want to give you an inside look at how the legacy of Theodore Taranovski, a Russian scholar whose publications enriched the historical study of Slavic law, also made a contribution more broadly to the creation and exchange of international intellectual capital through his descendants. They made professional and scholarly contributions to many fields of study, moving from Russia to Yugoslavia to the United States.

So, allow me some family history:

As our grandfather passed away before I was born, I have no personal recollection of him. Thus I can say only a few words about how he came to Belgrade. He made the decision to come to Belgrade when he was emigrating from Russia, because it was a Slavic country (and he studied Slavic law), rather than go to Paris or Berlin, where he also had standing invitations. I know that he was a member of the Kadet, Constitutional Democratic Party, a liberal out of tune with the Bolshevik regime. Our grandfather was one of the huge numbers of intelligentsia who emigrated as Lenin and the Bolsheviks secured power. But Russia's loss was Yugoslavia's gain.

It was not an easy transition for my grandfather, his wife, Maria, and three children, sons Nikita and Kiril and daughter Tatiana. I have personal stories from our father, Kiril, the youngest child, about the hunger they experienced in their travels out of Russia, and the financial struggles in the early years in Belgrade. Actually they lived in Zemun. A particular story I remember, is my father telling me how embarrassed he was that his mother patched the knees on his pants!

Our father, Kiril Taranovsky, was 10 years old when the family moved, and not only did he become truly bilingual (in Russian and Serbian), but after giving

* Professor emerita, Tufts University, School of Arts and Sciences, Department of International Literary and Cultural Studies, granddaughter of Theodore Taranovski. The following text is an address delivered to the participants of the conference at the conference closing.

law school a go, he studied literature, and became a famous scholar of Russian and Slavic poetry and versification (the study of verse). He earned his PhD at the University of Belgrade with a dissertation titled *Russian Binary Meters* (*Ruski dvodelni ritmovi*) in 1953 and taught there achieving the rank of associate professor. In 1958 our father then repeated what his own father had done, when he answered an invitation to teach at Harvard, moving my brother (15) and me (11) to the U.S., to the Boston area for a one-year guest invitation, then permanently, first to UCLA and then back to Harvard as a full professor in the Slavic Department.

When I am asked how did I get into Russian studies, my tongue-in-cheek answer is: "I went into the family business!" My brother, Theodore, did too, earning his PhD in Russian history on the bureaucracy under Tsar Alexander III.

I earned mine in Russian and Yugoslav literatures with a dissertation on the Nobel-prize winning author Ivo Andrić. Our children did not "go into the family business", but are professionals in their own right.

My cousin, Oleg Jardetzky, the only child of grandfather's daughter Tatiana (who herself was a college professor of French and Russian) was a world-famous scientist at Harvard and Stanford, and the founder of two of the world's first laboratories for using nuclear magnetic resonance to study biological molecules. Oleg passed away several years ago, but left three sons, all scientists and engineers living in California.

Our grandfather (Fyodor, Teodor, Theodore) Taranovski had three children, three grandchildren, seven great-grandchildren and 10 great-great-grandchildren. Although not many carry the family name, they all carry his genes... I think my grandfather would have been pleased to know what his progeny have accomplished and would certainly have been very gratified to know that his scholarly work continues to be studied by new generations of students and scholars, and that his adopted home and department continue to remember him...

On behalf of Professor Theodore Taranovski and our family, I want to express my thanks to the organizers and participants of this impressive and multifaceted conference which demonstrated a broad array of new approaches to Taranovski's scholarship.

I will repeat our thanks in the other two languages of this conference:

In Serbian:

У име Теодора Тарановског и наше породице, велико хвала свим организаторима и учесницима ове импресивне и разноврсне конференције која је демонстрирала нове приступе научном раду Тарановског.

In Russian:

Во имя Федора Тарановского и нашей семьи, я хочу выразить благодарность всем организаторам и участникам этой впечатляющей и многогранной конференции, которая продемонстрировала новые подходы к научной работе Тарановского.

Thank you all very much! Свима велико хвала! Большое всем спасибо!

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП
150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ТЕОДОРА
ТАРАНОВСКОГ
23-25. мај 2025. године

**МЕЖДУНАРОДНАЯ
КОНФЕРЕНЦИЯ**
«150 ЛЕТ ОТ РОЖДЕНИЯ ТЕОДОРА
(ФЕДОРА) ТАРАНОВСКОГО»
23-25 мая 2025 г.

INTERNATIONAL CONFERENCE
“150 YEARS OF THE BIRTH OF
THEODOR TARANOVSKY”
23- 25th MAY, 2025.

ПРОГРАМ | ПРОГРАММА | PROGRAMME

ДАН 0 – ПЕТАК, 23. МАЈ | ДЕНЬ 0 – ПЯТНИЦА, 23 МАЈ | DAY 0 – FRIDAY, MAY 23

- 18:00** Регистрација учесника (факултативно)
Регистрация участников (по желанию)
Registration of participants (optional)
- 18:30** Обилазак центра града (факултативно)
Экскурсия по центру города (по желанию)
Sightseeing in the city center (optional)

ДАН 1 – СУБОТА, 24. МАЈ | ДЕНЬ 1 – СУББОТА, 24 МАЈ | DAY 1 – SATURDAY, MAY 24TH

- 10:00** Регистрација учесника
Регистрация участников
Registration of participants
- 10:30** Поздравне речи:
Проф. др Милена Полојац, шеф Катедре за правну историју
Правног факултета Универзитета у Београду
Проф. др Зоран Мирковић, председник Организационог
одбора скупа
Емерита проф. др Вида (Тарановски) Џонсон,
Универзитет Тафтс, Факултет уметности и науке, Одељење за
међународне студије књижевности и културе, унука Теодора
Тарановског (онлајн)
Слова приветствия:
Проф. др Милена Полојац, заведующая Кафедрой истории
права Юридического факультета Белградского университета
Проф. др Зоран Миркович, председатель оргкомитета
конференции
Эмерита проф. др Вида (Тарановская) Джонсон,
Университет Тафтса, Факультет искусств и наук, Кафедра
международных литературных и культурных исследований,
внучка Теодора Тарановского (онлайн)
Welcome remarks:
Prof. Dr Milena Polojac, Head of the Department of Legal
History, Faculty of Law, University of Belgrade
Prof. Dr Zoran Mirković, Chair of the Organising Committee
Emerita Prof. Dr. Vida (Taranovsky) Johnson, Tufts University,
School of Arts and Sciences, Department of International Literary
and Cultural Studies, granddaughter of Theodore Taranovsky
(online)
11:00 Фотографисање учесника | Фотографирование участников |
Photographing of participants

- 11:15** **Тарановски као правни историчар**
Председава: Милена Полојац
Зоран С. Мирковић: *О методу Теодора Тарановског при
писању Историје српског права у Немањинској држави*
Милош Станковић: *Допринос професора Теодора Тарановског
утемељењу упоредне правне традиције*
László Heka: *Slovensko pravo i mađarska pravna istorija –
doprinos Teodora Taranovskog*
Тамара Илић: *Теодор Тарановски и византологија*
- 12:45** Пауза за кафу | Перерыв на кофе | Coffee-break
- 13:00** **Савременици и поређења |**
Современники и сравнения |
Contemporaries and Comparisons
Председава: Нина Кршљанин
Мария Владимировна Корогодина (онлайн): *Владимир
Бенешевич (1874 – 1938) и изучение Законовправила святого
Саввы в 1930-х гг.*
Андрей Алексеевич Киришин: *К вопросу об анализе
системы источников Соборного Уложения 1649 года*
Маша Кулаузов, Урош Станковић: *Преписка Теодора
Тарановског у Рукописном одељењу Матице Српске*
Željko Bartulović (onlajn): *Teodor Taranovsky i Marko
Kostrenčić (doprinos razvoju pravNOPovijesne znanosti između dva
svjetska rata)*
Piotr Szymaniec (online): *Theodor Taranovsky and Polish legal
historians*
- 14:45** Ручак | Обед | Lunch
- 15:45** **Тарановскиј как теоретик права I:**
деятельность и наследие
Председательствует: Андрей Алексеевич
Киришин
Иван Андреевич Иваников: *Особенности российской
философии права начала XX века в оценке Ф.В. Тарановского*
Андрей В. Поляков (онлайн): *Учение Ф. Тарановского о
праве в контексте проблемы обоснования российских
традиционных духовно-нравственных ценностей / Вклад Ф.
Тарановского в развитие российской теории права*
Вячеслав Евгеньевич Кондратов: *Догматика
конституционного права и политическая теология*
Мария Сергеевна Куликова: *Роль судебной практики в
формировании правовых ценностей*

- Ирина Павловна Кененова (онлайн):** *Новый конституционализм и конституционно-правовые реформы на постсоциалистическом пространстве в свете идей Ф.В. Тарановского.*
- 17:30 **Пауза за кафу | Перерыв на кофе | Coffee-break**
- 17:45 **Тарановски као правни теоретичар II: теме и радови**
Председава: Далибор Ђукић
- Игор Милинковић:** *Рефлексије о схватању природе правне науке и правног феномена у дјелу Теодора Тарановског*
- Валентина Цветковић-Ђорђевић (онлајн):** *Нешто о Енциклопедији права Теодора Тарановског*
- Милош Здравковић (онлајн):** *Енциклопедија права Теодора Тарановског*
- Vladimir Simić (онлајн):** *Dve "Države" - jedna na cirilici, a druga na latinici*
- 19:30 **Вечера | Ужин | Dinner**

ДАН 2 - НЕДЕЉА, 25. МАЈ | ДЕНЬ 2 – ВОСКРЕСЕНЬЕ, 25 МАЯ | DAY 2 – SUNDAY, MAY 25TH

- 11:00 **Средњовековна Србија – Држава**
Председава: Зоран Мирковић
- Душан Ракитић:** *Перспектива Тарановског на "општу конструкцију" државе Немањина*
- Нина Кршљанин:** *Државни сабор средњовековне Србије у делу Теодора Тарановског*
- Марко Ромић (онлајн):** *О српској средњовековној управи из пера Теодора Тарановског*
- 12:15 **Средњовековна Србија – Држава и сталежи | Medieval Serbia – The State and Estates**
Председава: Татјана Суботин-Голубовић
- Boris Stojkovski:** *Slavery in medieval Serbia – legal and historical issues*
- Зоран Чворовић (онлајн):** *Поглед Теодора Тарановског на сталеже у Московској држави и немањинској Србији*

- Синиша Мишић:** *"Историја српског права" Теодора Тарановског и средњовековно српско село*
- 13:15 **Пауза за кафу | Перерыв на кофе | Coffee-break**
- 13:30 **Средњовековна Србија – Држава, Црква и извори права | Medieval Serbia – State, Church and Legal Sources**
Председава: Синиша Мишић
- Далибор Ђукић:** *Правни положај Православне цркве у средњовековној српској држави*
- Марија Копривица:** *Судске надлежности игумана манастира у средњовековној Србији*
- Valerio Massimo Minale (online):** *Theodore V. Taranovsky and the Syntagma Alphabetum by Matthew Blasters*
- Татјана Суботин-Голубовић:** *Канонски зборник из збирке Цетињског манастира (рукопис бр. 74)*
- 14:45 **Ручак | Обед | Lunch**
- 15:45 **Средњовековна Србија – грађанско и кривично право**
Председава: Душан Ракитић
- Мирјана Мишкић (онлајн), Ђорђе Раковић (онлајн):** *Дјеца као носиоци првог наслеђеног реда у српском средњовековном праву*
- Владимир Вулетић:** *Римска купопродаја и њен утицај на одредбе Душановог законика у делу Теодора Тарановског*
- Сара Митић:** *Уговор о купопродаји у српском средњовековном праву према Т. Тарановском*
- Ђорђе Степић:** *О кривичним делима против имовине у средњовековној Србији из пера Теодора Тарановског*
- Затварање скупа | Closing of the conference | Закључение конференције**

За свако излагање је предвиђено највише 15 минута. Дискусија је на крају сваке сесије. Најлепше молимо све учеснике да се придржавају сатнице.

Each presentation should last a maximum of 15 minutes. Discussions will take place at the end of each respective session. We kindly ask all participants to adhere to the schedule.

Каждая презентация будет длиться максимум 15 минут. Обсуждение состоится в конце каждой сессии. Мы просим всех участников придерживаться временного графика.

Како су програм пратила релативно бројна одступања, редослед излагача на самом скупу доноси извештај објављен у *Веснику њравне истјорије* 2/25. Снимак скупа доступан је на Youtube каналу Правног факултета Универзитета у Београду.

Лектор и коректор

Ирена Поповић
Љиљана Јанковић

Технички уредник

Зоран Грац

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

Сајнос, Нови Сад

ISBN 978-86-6132-215-0

Тираж

300

Адреса редакције

Универзитет у Београду – Правни факултет
Центар за издаваштво
Булевар краља Александра 67
тел./факс: 30-27-725, 30-27-776
e-mail: centar@ius.bg.ac.rs
web: www.ius.bg.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

34(048)

34:929 Тарановски Т.(048)

150 година од рођења Теодора Тарановског / уредници Зоран
С. Мирковић, Нина Кршљанин. – Београд : Универзитет, Правни
факултет, Центар за издаваштво и информисање, 2025 (Нови Сад :
Сајнос). – 446 стр. ; 24 см. – (Библиотека Зборници)

Тираж 300. – Напомене и библиографске референце уз текст. –
Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-86-6132-215-0

1. Мирковић, Зоран, 1965– [urednik]

а) Тарановски, Теодор Васиљевич (1875-1936) -- Право -- Зборници

б) Право -- Зборници

COBISS.SR-ID 186134793